ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
М. ХӘСӘНОВ ИСЕМЕНДӘГЕ ТАТАР ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЕ
ҺӘМ ТӨБӘКНЕ ӨЙРӘНҮ ИНСТИТУТЫ

Р. Ф. Исламов

МУСА ҖӘЛИЛ

Биобиблиографик күрсәткеч

Казан
2026

УДК 82.512.145 (097)Д+016:82.512.145
ББК 8(Тат.)2 (092)Д+016:(Тат.)2
И 87

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
М. Хәсәнов исем. Татар энциклопедиясе
һәм төбәкне өйрәнү институтының
Гыйльми советы карары нигезендә басыла

Исламов Р. Ф.
И 87 Муса Җәлил: Биобиблиографик күрсәткеч. – Казан: ТР ФА М. Хәсәнов исем. Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты, 2026. – 300 б. +12 б. ил.

Бу биобиблиографик күрсәткечтә Советлар Союзы Герое (1956), Ленин премиясе лауреаты (1957), шагыйрь Муса Җәлилнең (Муса Мостафа улы Җәлилов, 1906–1944) биографиясе, нәшер ителгән әсәрләре, тормышы һәм иҗаты турында дөнья күргән монографик хезмәтләр, гыйльми җыентыклар, якланган диссертацияләрнең авторефератлары, мәкаләләр хакында мәгълүмат тупланды. Алар хронологик яктан шагыйрь үзе яшәгән чордан алып хәзерге вакытны иңли.

Хезмәт М. Җәлилнең шәхесен һәм иҗат эшчәнлеген өйрәнүчеләргә, әдәбият галимнәренә, аспирантларга, укытучыларга һәм киң гавам укучыга тәкъдим ителә.

Все права на издание, фотомеханическое воспроизведение, копирование, в том числе во фрагментах, сохраняются за издательством и автором. Любое использование материалов данного издания возможно только с письменного разрешения издательства и автора.

ISBN 978-5-9690-1432-9

© ТР ФА М. Хәсәнов исем. Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты, 2026
© ТР ФА, 2026
© Р. Ф. Исламов, 2026

МУСА ҖӘЛИЛНЕҢ ТӘРҖЕМӘИ ХӘЛЕ ҺӘМ ЯҢА БИБЛИОГРАФИЯСЕ

Советлар Союзы Герое (1956), Ленин премиясе лауреаты (1957), шагыйрь Муса Җәлил (Муса Мостафа улы Җәлилов) төрле жанрларда уңышлы иҗат итеп, XX гасырның беренче яртысы татар әдәбияты, опера сәнгате үсешенә зур өлеш керткән, гомумән, әдәбият һәм мәдәният тарихында тирән эз калдырган классик әдипләребезнең берсе.

Ул 1906 елның 15 (2) февралендә Оренбург губернасы, Исаево-Дедово өязе Шарлык волосте (хәзер Оренбург өлкәсе Шарлык районы) Мостафа авылында урта хәлле крестьян Мостафа Әбубәкер улы (?–1919) һәм Рәхимә Хөснетдин кызы (?–1928) Габделҗәлиловлар гаиләсендә алтынчы бала[1] булып дөньяга килгән. Башлангыч белемне туган авылындагы мәдрәсәдә мөгаллим Габдулла Усмановтан[2] ала. Бу хакта остаз шулай искә төшерә: «...Ул вакытта дүрт класс укучылары бер бүлмәдә, бер укытучы тарафыннан укытыла, I класс беренче рәттә, II класс икенче рәттә, III класс өченче рәттә, аннары IV класс 4 рәт булып утыралар иде. Унбиш көн чамасы узгач, Мусада зур үзгәрешләр сизелде: беренче класс укучысына куелган сорауларга тулы җавап бирү белән бергә, II класс укучыларына куелган сорауларга да катнаша башлады. Шулай итеп, 6 яшьлек, вакытлыча гына дип рөхсәт бирелгән Муса бик тиз вакыт эчендә беренче класс өчен бирелергә тиеш белемне үзләштерде. Минем өчен кыен яклары да булды. Хәзер инде Муса беренче класс рәтендә утырса да, күңеле белән II класс тирәсендә йөри, хәтта түздереп тә булмый башлады. Шул рәвешле мин: «Син, булмаса, Муса, бу рәткә чыгып утыр», – дип, аны II класс рәтенә утырттым»[3].

---

[1] Чыганаклардан күренгәнчә, әүвәл туган дүрт бала кечкенә вакытта ук вафат була. Аннары абыйсы Ибраһим, сеңелләре Зәйнәп, Гайшә (вафат була), Хәдичә, энеләре Закир, Зәки (икесе дә ачлык елларында вафат була).

[2] *Габдулла Усманов* – Габдулла Габдрахман улы Усманов 1888 елның 16 апрелендә Оренбург губернасы (хәзер Оренбург өлкәсе) Тукай авылында туган. 1907 дә «Хөсәения» мәдрәсәсен тәмамлагач, үзенең авылында мөгаллим булып эшли. 1910 да Мостафа авылына күчеп килә. Бирәдә 1914 тә Галимә Ногман кызы (1896–1977) белән гаилә кора һәм алар Тукайга кайтып китәләр. 1932–1933 тә алар янә Мостафа авылында укыта, Габдулла мәктәп мөдире була. Башкортстанның Чакмагыш район Советы Башкарма комитеты рәисе булып эшләгән бертуган энесе Камил Усмановның (1902–?) тәкъдиме белән 1934 тә Рәҗәп авылына килеп урнашалар. Ә 1935 тә Яңа Карьяуды авылында төпләнәләр һәм гомерләрен балалар укытуга багышлыйлар. Тырыш хезмәтләре өчен икесе дә «1941–1945 еллардагы Бөек Ватан сугышында фидакяр хезмәт өчен» медальләре, Мактау грамоталары белән бүләкләнә. 1949 елда Габдулла Ленин орденына лаек була.

Г. Г. Усманов 1960 елның 16 сентябрендә вафат була, Яңа Карьяуды зиратында дәфен кылына.

[3] Усманов Г. Мәктәптә / Г. Усманов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 6.37

Тормыш шартлары авыраеп китү сәбәпле, гаилә 1913 елда Оренбургка күченеп китәргә мәҗбүр була һәм әүвәл кардәшләре Хаммат Сәйфетдиновларда (?–?)[4] сыену урыны таба[5], аннары «Хөсәения»[6] мәдрәсәсенең ишек алдындагы подвалда яши башлый. Муса белем алуын шул уку йортында дәвам иттерә (1914–1915, 1915–1916, 1917–1918). Мәдрәсәдә үзенең сыйныфында зур булмаган дивар газетасы чыгара. Абыйсы Ибраһим Җәлилов (1901–1979) бу хакта үзенең истәлегендә шулай яза: «Класс күләмендә чыга торган бу газета Муса редакторлыгында, аның мәкалә һәм шигырьләре белән тулы була иде»[7]. Ул бик теләп «Урал» номерларының аскы катында урнашкан «Белек»[8] китапханәсенә йөри, китаплар укый. Шул вакытларның хатирәсе буларак, 1917 елда сабакташы Кадыйр Мостаев[9] белән төшкән фото да сакланып калган[10].

1918 елның язында Габделҗәлиловлар янә авылга кайта. Укуын дәвам иттерү өчен Ибраһим гына Оренбургта кала. Шул елларда авылда укытучы Гали Игъдисанов (?–?) җитәкчелегендә беренче тапкыр «Анам кабере» исемле шигырь буенча инсценировка уйнала. Муса анда ятим малай ролен башкара.

Әдәбият галиме Гази Кашшаф (1907–1975) бу әсәрнең шагыйрьләр Бәхтияр Мирзановның (1892–1941) «Анам кабере янында» яки Зариф Бәширинең (1888–1962) «Анасы кабере янында бер кыз» исемле шигырьләре булу ихтималын билгеләп, шулай ди: «Яшь шагыйрь Муса Җәлил үзеннән өлкән шагыйрьләрдән ятимлек, газаплану мотивларын алса да, ул шигырьнең эчтәлегенә социаль төс бирергә омтыла»[11].

Җәй вакытында ул абыйсы янына шәһәргә килә. Ә көзен башлангыч мәктәптә укытучы булып эшләгән шагыйрь Төхфәт Ченәкәй (1893–1959) белән таныша һәм дуслашып китәләр. Бу аның дөньяга карашына һәм иҗат фикерләвенә бәрәкәтле йогынты ясый. Киләчәктә иң якын булачак дустының шәхси китапханәсендәге борынгы татар шагыйрьләренең һәм Шәрекъ классикларының әсәрләрен укый, шигырь төзелешенең серләренә төшенә.

---

[4] Х. Сәйфетдиновның хатыны Ракыя – М. Җәлилнең энисе Рәхимәнең бертуган сеңелесе.

[5] Шәймиев Ф. Сәйфетдиновлар һәм Җәлил / Ф. Шәймиев, Ф. Искәндәров // Яңа Вакыт (Оренбург). – 2001. – 9 февр.

[6] *«Хөсәения»* – Оренбургта бертуган сәүдәгәрләр, иганәчеләр Әхмәт (1837–1906), Мәхмүт (1839–1910), Габделгани (1839–1902) Гали уллары Хөсәеновлар тарафыннан 1889 елда ачылган мәдрәсә. 1919 да ябыла.

[7] Җәлилов И. Яшьлек еллары (Истә калганнардан) / И. Җәлилов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 6.

[8] *«Белек»* – 1928 елдан Хөсәен Ямашев исемен йөртә; хәзерге вакытта Оренбург шәһәре китапханә-мәгълүмат системасының филиалы.

[9] *Кадыйр Мостаев* – Кадыйр Мөхәммәт улы Мостаев (1904–1974), хезмәткәр, граждан-нар һәм Бөек Ватан сугышы ветераны, 1942 елда авыр яраланып, демобилизацияләнә. Ташкентта төрле хуҗалык оешмаларында һәм җитәкче урыннарда эшли.

[10] Зәбиров И. Бер рәсемнең тарихы / И. Зәбиров // Яшь ленинчы. – 1976. – 13 нояб.

[11] Кашшаф Г. Муса Җәлил: Герой шагыйрьнең тормыш һәм иҗат юлы турында очерк / Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. – Б. 35.

1919 елда җәйге ял вакытында Муса авылның башлангыч мәктәп балалары белән спектакль куюны оештыра. Бу хакта аның сеңелесе Зәйнәп Җәлилова (?–?) шулай искә ала: «Спектакль көткәннән артык уңышлы үтте. Безне бик мактадылар... Спектакльдән соң без кечкенә генә концерт бирдек: хор белән җырладык. Муса мандолинада уйнады. Зөһрә Мәүлүтова белән икәү парлап җырладык»[12].

Шул елның сентябрь аенда әтисе Мостафа абзый вафат була. Гаиләгә ярдәм итү максаты белән Ибраһим авылга кайтып китә һәм мәктәптә укытучы булып эшли башлый. Кышын Муса да Мостафага кайта. «Кызыл йолдыз» исемле балалар түгәрәге оештыра (соңрак «Кызыл чәчәк» дип үзгәртелә). Аның өч кешелек бюросына ул үзе, Зәкия Сәйфуллина (?–?), Бари Вахитов (?–?) сайлана. Түгәрәкнең уставы языла, кулъязма журнал чыгарыла, яшь һәвәскәрләр пьесалар, концертлар куя. «Артист»ларыбыз күбәеп китте. Театрны ике атнага бер куеп тора башладык. Хәзер инде барлык пьесаларның да исеме хәтердә калмаган, тик «Варенье», «Ураза тотканда», «Бәйрәм көн», «Хәерче бала» исемле пьесаларны гына хәтерлим», – дип яза З. Җәлилова[13].

Якташы, «Хөсәения» мәдрәсәсендә сабакташы, соңыннан күренекле башкорт язучысы булган Сәгыйть Агиш (1904–1973) үзенең истәлегендә Мусаның «Варенье» дигән пьесасы әйтелгән уку йортында, ә «Усал» дип аталганы шәһәр сәхнәсендә куелганлыгы турында мәгълүмат китерә[14].

Иҗат белән Муса 1915 елларда ук шөгыльләнә башлый. Бу уңайдан гыйбрәтле бер хәлне искә төшереп үтү урынлы булыр. Бертуган сеңелесе Хәдичә Җәлилова (1918–2000) истәлегеннән күренгәнчә, алар Оренбургта яшәгән вакытта кардәш тиешле бер кеше килә. Киткән вакытта галошының зурлыгыннан зарлана. Мостафа абзый аны-моны уйлап тормастан, тәрәзә төбендә яткан дәфтәрдән бер битне ертып ала да, аны йомарлап, галош башына тыгып куя. Ә ул кәгазьдә Мусаның шигыре язылган була...[15].

Туганнан туган сеңелесе Мәрьям Сәйфетдинова (?–?) язганча, 1915 елның башында Муса әнисе белән аларга бәби туена килгәч, башкаларга сиздермичә генә үзенең Мостафа авылына һәм язгы кояшка багышлап язган ике шигырен укый[16].

1917 елда язган бер шигырен «Вакыт»[17] газетасына тәкъдим итә, ләкин ул басылмый кала. Үзе язганча, 1916–1917 елларга караган шигырьләре сакланмаган.

---

[12] Җәлилова З. Мусаның балачагы / З. Җәлилова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 20.

[13] Җәлилова З. Күрс. чыг. – Б. 20–21.

[14] Агиш С. Шагыйрь турында кайбер истәлекләр / С. Агиш // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 40–41.

[15] Җәлилова Х. Безнең Муса / Х. Җәлилова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 23.

[16] Сәйфетдинова М. Яшь вакытлар / М. Сәйфетдинова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 31.

[17] *«Вакыт»* – алтын приискалары хуҗалары, танылган иганәчеләр һәм җәмәгать эшлеклеләре бертуган Мөхәммәтшакир (1857–1912) һәм Мөхәммәтзакир (Дәрдемәнд) (1859–1921) Мөхәммәтсадыйк уллары Рәмиевләр наширлегендә һәм журналист, язучы җәмәгать

Алга таба иҗат иткән «Ятим бала» (1918, сакланып калган беренче шигыре), «Хакыйкать» (1918), «Тартыш», «Тилгән», «Ил халкына», «Ил тәбриге», «Ил корбаннары» (дүртесе дә 1919) шигырьләре билгеле[18]. Ә «Бәхет» дип аталган шигыре «Кечкенә Җәлил» тәхәллүсе белән беренче мәртәбә «Кызыл йолдыз»[19] газетасының 1919 елгы 65 нче санында дөнья күрә. Әдәбият галиме Г. Кашшаф бу шигырьдә Габдулла Тукай (1886–1913) һәм Демьян Бедный (1883–1945) иҗатларының[20] йогынтысын тоемларга мөмкин дигән фикер белдерә[21]. Бу басмада аның тагын унлап шигыре басыла.

1920 елның җәендә Мостафа авылында Оренбург губернасындагы татар укытучыларының конференциясе була. Анда Муса «Балалар түгәрәге»нең эшләре турында доклад сөйли. Алга таба Түгәрәк пионер оешмаларына нигез була. Авылның партия оешмасы йөкләмәсе буенча комсомол ячейкасы оештырыла. Ул анда кабул ителә һәм җитәкчесе була. Ячейканың үзәген дә әнә шул Түгәрәкнең актив әгъзалары тәшкил итә.

Озакламый Мусаны волостьның комсомол комитетына әгъза итеп сайлыйлар һәм 1921 елның җәендә Оренбургка китә. Анда танышлары ярдәмендә губерна совет-партия мәктәбенә урнаша. Аның белән бергә укыган Закир Рахманкулов (?–?)[22] ул вакытларны шулай искә ала: «Курсантлар ЧОН[23] батальонында сугышчылар булып исәпләнәләр иде. Еш кына аудиториягә винтовкалар һәм билгә буылган патронташлар белән килә идек»[24]. Ләкин Муса, алты ай укыганан соң бик нык авырып, бер елга якын хастаханәдә дәвалана.

эшлеклесе Фатыйх (Мөхәммәтфатыйх) Гыйльман улы Кәрими (1870–1937) мөхәррирлегендә Оренбургта 1906–1918 елларда нәшер ителгән татарча көндәлек сәяси һәм әдәби газета. Барлыгы 2308 саны дөнья күрә.

[18] Бәдигый Х. И уян, ил... / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2014. – 14 февр.

[19] *«Кызыл йолдыз»* – кызылармиячеләр газетасы, Көнчыгыш фронтның 1 нче армиясе сәяси бүлеге һәм РКП(б)ның Каспий аръягы өлкә комитеты органы. 1920 елның 19 апреленнән 9 сентябренә кадәр Сызрань шәһәренә, Сорочинск станциясендә (Оренбург өлкәсе), Бозаулык, Оренбург һәм Полторацк (хәзер Ашхабад) шәһәрләрендә татар телендә нәшер ителә. 1920 дә төрек һәм үзбәк телләрендә бастырыла.

[20] Аерым алганда биредә Г. Тукайның «Күңел йолдызы» (1909) һәм Д. Бедныйның «Маяк» (1918) исемле шигырьләре турында бара – *Р. И.*

[21] Кашшаф Г. Муса Җәлил: Герой шагыйрьнең тормыш һәм иҗат юлы турында очерк... – Б. 37–39.

[22] *Закир Рахманкулов* – Закир Хөсәен улы Рахманкулов (1902–?), икътисад фәннәре кандидаты, доцент, соңгы елларда Уфада авыл хуҗалыгы институтында укыта. М. Җәлил рабфакны тәмамлап, Оренбургка кайткач, алар янә очрашалар һәм 1926 елның сентябрендә Саттар Ижбулдин (?–?) – өч сабакташ фотога төшәләр: Рахманкулов З. Корыч шулай чыныкты: Үлемсезлек таңында / З. Рахманкулов // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

С. Ишбулдин комсомол эшенә Урта Азиягә җибәрелә, озак еллар Үзбәкстанда төрле оешмаларда җаваплы эшләрдә эшли.

[23] *ЧОН* – Часть особого назначения.

[24] Рахманкулов З. Күрс. хезм.

Терелеп чыкканан соң, Татар халык мәгарифе институтына (русча кыскартылмасы – ТИНО)[25] кабул ителә. Бу пединститутта чыга торган «Истикъбал йолдызы» («Киләчәк йолдызы») исемле кульязма журналда актив языша. Сабакташы, хезмәттәше, Бөек Ватан сугышы һәм хезмәт ветераны Фатих Исхаков (1906–1993)[26] язганча, ул вакытта Мусаның кульязма ике җыентыгы була. Аларның берсендә «Елан һәм керпеләр», «Кәрәкә һәм кысла» дигән мәсәлләр, «Сарик[27] малай», «Балык тотканда», «Туган авылыма» исемле шигырьләр, «Ятим бала» пьесасы булганлыгы искә алына[28]. Бер үк вакытта шәһәрдәге балалар йортында тәрбияләнүчеләр белән эшләргә дә вакыт таба. Институтта бергә укыган сабакташы Гайшә Мөхәммәдиева (?–?)[29] М. Җәлилне шулай искә ала: «Муса бик шаян, кызыклы сүзләр белән кешене үзенә җәлеп итә, көлдерә, үзе дә уен сүзне күтәрә, бер дә үпкәләми, ачулана белми иде. Укучылар шул елларда шактый ачлык күрделәр. Ач көе уку кыен, әлбәттә. Муса безнең күңелләрне күтәреп, укырга яңа көч, дәрт кертеп китә иде... Гомумән, Муса, бик киң холыклы, бераү белән дә бәйләнеп йөрми, ачуланмый иде. Һәрвакыт яхшы киңәш бирә, авыр көннәрдә кулыннан килгән ярдәмне һичбер кызганмый иде»[30]. Ә Пәрвәз Әбдерәшитова (?–?) исә аның иҗат белән шөгыльләнүен тасвирлый: «Муса бик тиз – ике көн эчендә пьеса язып өлгертә… Муса пьесалар гына түгел, шигырьләр дә күп яза һәм аларны укырга ярата иде. Аңа тыңлаучы кирәк булган күрәсең. Безнең бүлмәгә кереп, ул теләсәң-теләмәсәң, үз шигырьләрен укырга керешә иде. Мин бүгенгә җитәр инде дисәм дә, ул тагын берне, тагын берне генә дип укый торгач, шактый күп укый иде»[31].

[25] «Хөсәения» мәдрәсәсе каршында 1916 елда губерна земствосы тарафыннан педагогия курслары оештырыла, ә ике елдан соң татар укытучылар семинариясе ачыла. 1919 ның 15 октябрендә Көнчыгыш халык мәгарифе институты, 1921 дә Татар халык мәгарифе институты итеп үзгәртелә. 1921–24 тә аның директоры булып педагог Нургали Сибгатулла улы Надиев (1882–1940) эшли. 1940 ның ахырында аның бинасы Оренбург авыл хуҗалыгы институты карамагына тапшырыла.

[26] Аның турында: Хисамиев И. Их, гомер агышлары... / И. Хисамиев // Татарстан яшьләре. – 1989. – 14 март.

[27] *Сарик* – угры.

[28] Исхаков Ф. Орденлы миллионнар сафында. Беренче очрашу / Ф. Исхаков // Үлемсезлек таңында: Муса Җәлил турында истәлекләр / Ред. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – Б. 16–18.

[29] *Гайшә Мөхәммәдиева* – Гайшә Камал кызы Мөхәммәдиева (?–?), табибә, Оренбург губернасы, шул ук өяз, Имәнгол авылында мөгаллим гаиләсендә туган. Әүвәл белемне үзенең авылы мәктәбендә ала. Аннары Оренбург Татар халык мәгарифе институтында укый (1921 елдан). 1925 тә Казанга барып медицина техникумына укырга керә. Аны тәмамлагач, туган якларына кайтып эшли. Бөек Ватан сугышы вакытында медицина өлкән лейтенанты дәрәҗәсендә Оренбургтагы госпитальләрнең берсендә хезмәт итә. 1961 дә лаеклы ялга чыга. Сәламәтлеге какшау сәбәпле, табиблар тәкъдиме белән, Үзбәкстанның Наманган шәһәренә күченеп китә һәм гомеренең ахырына кадәр шунда яши.

[30] Мөхәммәдиева Г. ТИНОда / Г. Мөхәммәдиева // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 49.

[31] Әбдерәшитова П. Гади, елгыр егет / П. Әбдерәшитова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 54–55.

Шул вакыттагы иҗаты хакында М. Җәлил үзе шулай яза: «1922 елда, яңадан шигырь белән кызыксынып, бик күп шигырьләр яздым. Бу елларда мин борынгы Иран шагыйрьләреннән Гомәр Хәйям[32], Сәгъди[33], Хафизлар[34] һәм татар шагыйрьләреннән Дәрдмәндне[35] бик укый идем. Минем шигырьләрем дә алар тәэсирендә романтик рухта язылдылар. Бу чорда язылган «Янчы, дөнья», «Әсирлектә», «Үлем алдыннан», «Башактан тәхет», «Теләктәшлек», «Киңәш» һәм башкалар романтизм стилендә язылганнар»[36].

Үзенең белемен арттыру нияте белән Казанга укырга җибәрүләрен сорап, 1922 елның 5 октябрендә Халык мәгарифенең Оренбург бүлегенә гариза яза[37]. Ул вакытта инструктор булып эшләгән Гариф Фәхретдинов[38] башта гаризаны кире кагулары, хезмәткәрләр белән киңәшкәннән соң, уңай фикергә килүләре хакында сөйли[39]. Шул ук елның ноябрендә Казанга килә. Бу турыда үзенең автобиографиясендә шулай яза: «Кайбер иптәшләрнең киңәше белән 1922 елның көзендә Казанга килдем. Мин Казанны әле белми идем. Анда танышларым да юк иде. Ләкин үземнең шигырь көчемә нык ышану мине Казанга канатландырды... Бик күп юл җәфалары күрә-күрә, Казанга килеп җиттем. Анда язучылар белән көрештем. Укырга инде вакыт соң иде. Мин «Татарстан»[40] газетасы редакциясенә күчереп язучы булып кердем»[41]. Бу вазифаны ул 1923 елның көзенә кадәр башкара. Г. Мөхәммәдиевага 1923 елның 11 июнендә юллаган хатында үзенең хәлләре турында шулай яза: «Үземнең хәлләр начар түгел. Жалуния яхшы. Үзем идарәдә сотрудник (язучы) булып хисапланам. Газетада, журналларда мәкаләләр язып байтак гонорар да эшлим. Шушы көннәрдә

---

[32] *Гомәр Хәйям* – Гыяседдин Әбелфәтех ибне Ибраһим (1048–1122), фарсы һәм таҗик шагыйре, математик һәм философ.

[33] *Сәгъди* – Мөслихеддин Әбу Мөхәммәд Габдуллаһ ибне Мөшрифәддин (1203–1210 арасы – 1292), фарсы шагыйре һәм фикер иясе.

[34] *Хафиз* – Шәмседдин Мөхәммәд (як. 1325–1389 яки 1390), фарсы шагыйре.

[35] *Дәрдмәнд* – Закир (Мөхәммәтзакир) Мөхәммәтсадыйк улы Рәмиев (1859–1921), шагыйрь, җәмәгать эшлеклесе, алтын приискалары хуҗасы, иганәче.

[36] Җәлил М. Тормыш юлым // Җәлил М. Әсәрләр: дүрт т-да / Томны төз., иск. хәзер. Г. Кашшаф; фәнни ред. Н. Юзиев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 3 т.: Шигырьләр, поэмалар, тәрҗемәләр, биографик материаллар, хатлар. – Б. 450.

[37] Гаризаның факсимилесен кара: Мостафин Ф. Эзләнүләр дәвам итә / Ф. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1972. – 10 март.

[38] *Гариф Фәхретдинов* – Гариф Галиулла улы Фәхретдинов (1897–1976), педагог.

[39] Мустафин Ф. И. Муса Джалиль – педагог: Вопросы коммунистического воспитания в наследии татарского поэта-героя / Под ред. Р. А. Низамова / Ф. И. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – С. 15.

[40] *«Татарстан»* – 1918 елның 12 мартыннан чыга башлаган иҗтимагый-сәяси көндәлек татар телендәге газета. 1918–1920 дә «Эш», 1920–1922 дә «Татарстан хәбәрләре», 1922–1924 тә «Татарстан», 1924–1951 дә «Кызыл Татарстан», 1951–1960 та «Совет Татарстаны», 1960–1992 дә «Социалистик Татарстан», 1992 нең февраленнән «Ватаным Татарстан» исемнәре белән нәшер ителә; редакция әүвәл Тукай, 1923 нең 22 гыйнварынннан Большая Проломная (хәзер Бауман ур., 9) урамында урнашкан.

[41] Җәлил М. Тормыш юлым... – Б. 450.

балалар әдәбиятында эшләргә туры килеп тора. «Балалар мәҗмугасы»на булышчы мөхәррирлек тә итәм. Минем язганнарым анда аерым дикъкать белән керә баралар. Тиздән үземнең «Мәҗмугаи асар»ымның беренче төбен бастырмакчы булам.

Танылган язучылар, матбугатка актив язышучылар белән аралашып эшләү М. Җәлилнең эшчәнлегенә уңай йогынты ясый. Шуңа күрә, «Ул үзенең хәбәрләренә башта «Хәбәрче-укучы М.», «Хәбәрче Муса», «Муса», «М. Җәлил» дип куя... 1923 елда гына аның «Татарстан» газетасы битләрендә төрле-төрле темаларга язылган, кызыклы проблемаларны күтәргән иллегә якын материал чыга»[42].

1923 елда Фәтхи Бурнаш (1898–1942) «Көрәш җырлары»[43] дип аталган җыентык төзеп бастыра. Анда М. Җәлилнең «Кызыл көч», «Башактан тәхет», «Ерак илләрдән», «Парча», «Үлем тырнагыннан...», «Нигә бирдең җиләк...» дигән һәм тагын исемсез ике шигыре урын алган.

Аннары Казан Көнчыгыш педагогия институты каршындагы төрки-татар эшчеләр факультетының техник бүлегенә укырга керә. Шул вакытларда аның ике пәрдәле, өч күренешле көлкеле «Кала малае» исемле пьеса[44], «Күк йөзендә»[45], «Ачып куйдым бүген мин гөл зарымны», «Сукачы угылы»[46] дигән шигырь язуы, «Бибкәй кыз» (4 актта музыкаль драма), «Һабил-Кабил» (3 актта опера) әсәрләрен сәхнәдә куюю өчен татар драма түгәрәге артисты Зөлкарнәй Байкин[47] белән шартнамә төзүе дә мәгълүм. Әйтергә кирәк, «Бибкәй кыз» музыкаль драмасы 1925 елның 11 гыйнварында Татар театрында Фәттах Латыйпов[48] һәм Зәйнәп Хөсәенова (?–?) бенефисында уйнала. МОПРның[49] Татарстан өлкә комитеты нәшриятында «Барабыз»[50] исемле беренче җыентыгы басыла.

1923 елның ахырында Казанга А. В. Луначарский (1875–1933) килә. Ул рабфак студентлары белән дә очраша. М. Җәлилнең сабакташы Әкрам Сафин (?–?) истәлегеннән күренгәнчә, бу очрашудан соң Татрабфакның тормыш шартлары шактый ях-

---

[42] Хамматов Ш. Муса Җәлил – эшче-хәбәрче, журналист / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1981. – 28 июль.

[43] Көрәш җырлары (Соңгы шагыйрьләрдән җыентык) / Төз. Ф. Бурнаш. – Казан: Татар. дәүләт. нәшр., 1923. – 239 б.

[44] Әхмитов М. Танышу кичәсе / М. Әхмитов // Кызыл яшьләр. – 1924. – 8 янв.; Хамматов Ш. Муса Җәлил – драматург / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1988. – 28 апр.

[45] Бәдигый Х. Күрс. хезм.

[46] Хәмиди Л. Бергә булган чаклар / Л. Хәмиди // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 57.

[47] *Зөлкарнәй Байкин* – Зөлкарнәй Мөхәммәтҗан улы Байкин (1888–1936), драма актёры, режиссёр.

[48] *Фәттах Латыйпов* – Фәттах Мәннаф улы Латыйпов (1884–1966), актёр, беренче профессиональ татар җырчыларыннан (лирик тенор), музыка әсәрләре авторы.

[49] *МОПР* – Международная организация помощи борцам революции (Революция өчен көрәшүчеләргә халыкара ярдәм оешмасы).

[50] Җәлил М. Барабыз (Революция көрәшчеләре өчен ясалган кичәләргә материаллар) / М. Җәлил. – Казан: МЛПРның Татарстан өлкә комитеты, 1925. – 39 б.

шыртыла. Шушы үзгәрешләрдән соң М. Җәлил «Луначарский килде» дигән шигырь яза һәм дивар газетасында бастыра[51].

Шул чордагы иҗатын үзе шулай шәрехли: «Рабфак еллары минем иҗатымда борылыш тудырдылар. 1924 елда мин бөтенләй икенче рухтагы шигырьләр яза башладым. Революцион көрәш, эшчеләр тормышы, завод-фабрикалар, яңа авыл темалары миндә реаль төстә чагылдылар. Мәсәлән, бу чор шигырьләреннән «Иске Себер җыры», «Авыру комсомолец», «Эш карты», «Заводлар кочагында», «Эш баласы», «Газета», «Съезддан», «Төнге марш», һ. б. күрсәтергә мөмкин»[52]. «Татарстан» газетасында «Матбагачылар ячейкасында», «Татар эшче факультетларында», «Балалар әдәбиятына ярдәмгә» дигән мәкаләләре дөнья күрә. Ул «Октябрь» әдәби күмәгенә әгъза булып язылa, «Кызыл яшьләр»[53], «Клич юного коммунара»[54], «За Ильичем» газеталарының һәм «Октябрь яшьләре»[55] журналының хәбәрчесе, «Яшь ленинчы»[56] газетасының редколлегия әгъзасы була.

Бу чорда «Татарстан», «Кызыл байрак»[57] «Крестьян газеты»[58] газеталарында, «Безнең юл»[59], «Кызыл Шәрекъ яшьләре»[60], «Яшь эшче»[61] журналларында аның байтак шигырьләре басыла.

---

[51] Сафин Ә. Муса – Татарабфак студенты / Ә. Сафин // Казан утлары. – 1969. – № 11. – Б. 166.

[52] Җәлил М. Тормыш юлым... – Б. 451.

[53] *«Кызыл яшьләр»* – 1920 елның 22 гыйнварыннан Казанда татар телендә нәшер ителүче яшьләр газетасы. Башта Россия коммунистик яшьләр союзы Казан губерна комитетының мөселман бюросы газетасы, аннары ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты органы буларак басыла, 1920–1938 елларда – «Кызыл яшьләр», 1938–1956 да – «Яшь сталинчы», 1956 дан соң «Татарстан яшьләре» исемендә чыга. 1942 нең 24 мартында чыгудан туктый, 1949 нең 21 августында кабат нәшер ителә башлый.

[54] *«Клич юного коммунара»* – 1919 елның 25 октябреннән Казанда рус телендә нәшер ителүче атналык республика яшьләре газетасы. Исеме 1919–1925 тә – «Клич юного коммунара», 1930–1933 тә – «На штурм», 1938–1941, 1949–1991 дә – «Комсомолец Татарии», 1991–1992 дә – «Комсомолец Татарстана», 1992 дән – «Молодежь Татарстана».

[55] *«Октябрь яшьләре»* – «Кызыл Шәрекъ яшьләре» журналының дәвамы буларак 1924–1925 елларда нәшер ителә. 1925–1930 да *«Авыл яшьләре»*, 1930 дан «Колхоз яшьләре» исеме белән басыла. 1933 тә «Атака» журналы белән берләштерелә.

[56] *«Яшь ленинчы»* – 1924 елның 10 октябреннән Казанда татар телендә атнага ике чыга, 2002 дән – атналык газета. 1991 дә исеме «Сабантуй» дип үзгәртелә, 2014 тә журнал булып чыга башлый.

[57] *«Кызыл байрак»* – иҗтимагый-сәяси, әдәби газета. Мөселман социалистлары комитеты органы.

[58] *«Крестьян газеты»* – ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитеты һәм ТАССРның Җир эшләре халык комиссариаты басмасы. 1924 елның 25 апреленнән 1935 елның 30 августына кадәр Казанда чыга. 1930 елның 25 февраленә кадәр «Колхоз газетасы» исеме белән нәшер ителә.

[59] *«Безнең юл»* – Казанда 1922 дән 1930 га кадәр шул исемдә нәшер ителгән айлык әдәбинәфис, иҗтимагый-сәяси журнал, 1930–1932 дә Татар пролетар язучылар ассоциациясе органы «Атака» һәм ТАССР Мәгариф халык комиссариаты һәм Татар совет язучылары җәм-

1924 елның июль аенда каникул вакытында туган якларына кайтканда, Казаннан Самарага баручы «Раскольников» пароходында якташы, табиблар тәкъдиме буенча шәһәрдән китәргә мәҗбүр булган драматург Мирхәйдәр Фәйзи (1891–1928) белән очрашалар. Ул «Юлга чыкканда ук: «Кулым ике, йөрәгем саусыз, багажым дүрт... Ничек кайтып җитәрмен инде», – дип борчыла. Пароходта Муса Җәлилне очраткач, ул бик шатлана»[62].

Шунысын да әйтеп үтү урынлы булыр: Казанда ул бик күп язучылар һәм шагыйрьләр белән турыдан-туры аралаша, тыгыз хезмәттәшлек итә. Шуңа күрә дә 1925 елның февраль аенда танылган язучы Галимҗан Ибраһимов (1887–1938) «Пролетариат әдәбияты турында» (Мәскәү, 1924) исемле китабын автограф белән аңа бүләк итүе очраклы хәл түгел.

Рабфакта уку тәмамлану һәм аның чыгарылыш кичәсен Гайшә Байчурова (?–?) шулай тасвирлый: «1925 елны без рабфакны тәмамладык. Бу – беренче чыгарылыш иде. Шушы вакыйгага багышлап июнь аенда Татар академия театры бинасында зур тантаналы кичә ясалды. Кичәнең художество бүлеге өчен Муса махсус инсценировка язды. Аның бөтен эчтәлеге тулысынча исемдә калмаган. Ләкин сюжеты рабфакның ике еллык тормышын, ягъни туып-үсү тарихын гәүдәләндерә иде. Анда ялгыз һәм күмәк җырлар да, коллектив сөйләүләр дә, биюләр һәм физкультура чыгышлары да бар иде. Бертуктамый музыка уйнап торды. Бөтен рольләрне һәм номерларны, Татар коммунистик университетыннан кайбер иптәшләрнең катнашы белән, үзебезнең рабфак укучылары башкарды»[63].

Бу вакытларның хатирәсе буларак, бергә укыган сабакташы Нәгыймә Насыйрова[64] белән 1923 елның 23 декабрендә төшкән фотосы сакланып калган[65]. Ул аңа «Ил

гыяте органы «Яңалиф», 1933 елдан 1965 елга кадәр «Совет әдәбияты», 1965 елдан «Казан утлары» исемендә.

[60] *«Кызыл Шәрекъ яшьләре»* – РКСМның Татарстан өлкә комитеты органы, яшьләр журналы. Беренче саны 1922 елның гыйнварында дөнья күрә. 1924 кә кадәр нәшер ителә.

[61] *«Яшь эшче»* – айлык иҗтимагый-сәяси, фәнни, әдәби, рәсемле журнал. ВЛКСМ Үзәк комитеты каршындагы Татар-башкорт бюросы органы. 1922 елның апрелендә Шәрекъ яшьләре үзәк бюросы тарафыннан оештырыла, атналык «Яшь эшче» газетасы җирлегендә барлыкка килә. 1922 нең декабреннән 1928 нең мартына кадәр Мәскәүдә татар телендә нәшер ителә, барлыгы 64 саны чыга.

[62] Хамматов Ш. Казан арты – Балтач яклары: Юл язмалары / Ш. Хамматов, Г. Шәмсетдинов // Соц. Татарстан. – 1982. – 16 окт.

[63] Байчурова Г. Ул яхшы иптәш тә иде... / Г. Байчурова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 72.

[64] *Нәгыймә Насыйрова* – Нәгыймә Миңнур кызы Насыйрова (1905–1979), инженер-икътисадчы, Беренче Мәскәү университетының юридик факультетын М. Җәлил белән бер чорда тәмамлый. Күп еллар Аралашу юллары министрлыгында эшли.

[65] Шамова Ә. Бер рәсемнең тарихы / Ә. Шамова // Казан утлары. – 2016. – № 2. – Б. 128–129.

чәчәгенә (Эшче кызның альбомына)» дигән шигырь дә багышлый[66], шигырьләр дәфтәрен дә биргән була. Ләкин анысы турында оныта. 1928 елның 15 февралендә Мәскәүдән язган хатында шул хакта искә төшереп, гозерен җиткерә: «Мин [19]25 нче елны ук бер шигырьләр дәфтәремне югалткан идем. Өч ел буена эзләп кайгырып янып таба алмый һәм кайдалыгын белә алмый аптырадым. Бүген Шамов[67] миңа шул турыда сөйләде. Һәм ул дәфтәрнең синдә булганлыгын әйтте. Син, зинһар, шуны үзең белән алып кил әле. Онытма, алып кил! Ышанам»[68].

Рабфакны тәмамлаганнан соң М. Җәлилгә үзе теләгән югары уку йортына укырга керү мөмкинлеге ачыла. Ләкин ул туган якларына кайтырга карар кыла. 1925 елның 24 апрелендә Г. Мөхәммәдиевага язган хатында үзенең шундый планнары белән уртаклаша: «Ләкин мин ВУЗга кергәнгә кадәр бер ел (ике җәй, бер кыш) ял итәргә исәплим. Ул ялым минем бөтенләе белән үзебезнең авылда үтәр. Бәлки, шул ук вакытта сезнең тирә-як белән дә аралашырга туры килер. Ни булса да инде, кыскасы: бу кайту — озак вакытка кайту, Оренбург-Мостафам белән соңгы элемтәм, соңгы сабуллашуым булыр. Шул вакыт эчендә мин бөтен элекке дусларым, элекке күргән-белгәннәрем белән тагын бер кат нык кына аралаша-кайнаша алам. Ә аннан соң инде, беләк сызганып югары белем (ВУЗ) диңгезенә кереп киткәч, тәмам тулы бер кеше булып чыкмый торып, ул якларга тиз генә әйләнергә туры килмәс»[69].

1925 елның 3 июнендә ул Казан Көнчыгыш педагогия институты каршындагы төрки-татар эшчеләр факультетының техник бүлеген тәмамлау турында 13 санлы шәһадәтнамә алганнан соң, шундый уй-ниятләр белән Мостафага кайта һәм авыл дөньясына кереп китә. Тиздән аны комсомол ячейкасы секретаре итеп сайлыйлар.

Озакламый М. Җәлилне Оренбург губерна комитеты үзенә чакырып ала һәм Орск шәһәренә азчылык милләт комсомол өяз комитеты инструкторы итеп эшкә җибәрә. Бу вазифада ул 1925 елның 2 сентябреннән 1926 елның 1 августына кадәр була. Өязнең төрле волостьларында (мәсәлән, Домбравск, Н. Покровск, Кумак-Кыргыз һ. б.) комсомол эшенең торышын тикшерә, киңәшмәләр үткәрүне оештыра, анда чыгышлар ясый. Оренбург яшь пионерлары өяз бюросының I пленумында (1926 ел, 20 октябрь), Каргалы авылында укытучылар конференциясендә (1927 ел, 25–29 май) катнаша.

Язган хисапларыннан күренгәнчә, «Җәлил булган фактларны күрсәтү белән генә чикләнеп калмаган. Җирле шартлар белән җентекләп танышканнан соң, ул комсомол оешмасы секретаре һәм бюро членнары белән бик озак сөйләшеп утырган, аларга план төзергә ярдәм иткән, бюро утырышы һәм комсомол җыелышы үткәр-

---

[66] Җәлил М. Ил чәчәгенә (Эшче кызның альбомына) // Җәлил М. Әсәрләр: дүрт т-да / Томны төз., иск. хәзер. Г. Кашшаф; фәнни ред. Н. Юзиев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 1 т.: Шигырьләр. 1918–1941. – Б. 98.

[67] *Шамов* – Афзал Шиһабетдин улы Шамов (1901–1990), язучы, җәмәгать эшлеклесе; 1925–1930 елларда Беренче Мәскәү университетының әдәбият һәм сәнгать факультеты студенты. Нәгыймә – А. Шамовның хатыны Гадилә Насыйрова-Шамованың (1902–1982) бертуган сеңелесе.

[68] Муса Җәлил – документларда / Төз.: Р. Исламов. – Казан: Җыен, 2021. – Б. 284.

[69] Җәлил М. Тормыш юлым... – Б. 465.

гән, анда политик темага доклад белән чыккан, стена газетасы чыгаруда катнашкан, драма коллективына ярдәм иткән»[70].

Җәмәгать эшләрендә дә актив катнаша. Мәсәлән, «аны Орск шәһәрендәге Вахитов исемендәге үзәк татар клубы каршындагы үсмерләр секциясе җитәкчесе һәм татар пропагандистлар коллективы җитәкчесе итеп билгелиләр»[71].

1926 елның 12 ноябрендә ВЛКСМның Оренбург азчылык милләт өяз комитетына инструктор итеп билгеләнә.

Бу вакытларда ул ВКП(б) сафларына керү турында уйлый һәм партиягә кабул итүләрен сорап, ВКП(б)ның Орск кулланучылар җәмгыяте каршындагы 3 нче ячейкага гариза яза (1926 ел, 6 июнь). 1926 елның 25 июнендә ВКП(б) әгъзалыгына кандидат итеп кабул ителә (таныклык № 5234).

Ул ВЛКСМ Үзәк Комитетының Татар-Башкорт бюросы һәм ВЛКСМның Башкортстан өлкә комитеты басма органы булган «Яшь юксыл» газетасында «Кулсызлар», «Ленинчыдан», «Төнге марш» дигән шигырьләре, «Казах волостенда», «Комсомол эшендә ирекле группалар методы», «Бөтендөнья балалар атнасы», «Без – партия һәм комсомол чакырган фронтта» исемле һәм башка публицистик язмалары дөнья күрә. 1928 елда, газетаның биш еллык юбилее уңае белән, «Яшь юксылга» дигән тәбрик шигыре бастырыла[72].

1927 елның 21 апрелендә Шәрекънең милли азчылык ВЛКСМы хезмәткәрләренең берләштерелгән Бөтенсоюз киңәшмәсенә Оренбург комсомол оешмасыннан делегат итеп сайлана һәм ВЛКСМ ҮКның Татар-Башкорт секциясенә кертелә. Шул ук елның 24 апрелендә Оренбургта үткәрелгән татар-казакъ коммунистларының 3 нче губерна киңәшмәсендә катнаша, соңыннан күмәк фотосурәткә төшәләр[73].

Югары уку йортына керү ниятен белдереп үзен эштән азат итүләрен сорап, шул елның 3 июнендә ВЛКСМның Оренбург өяз комитеты бюросына гариза яза.

ВЛКСМ Үзәк Комитеты секретариаты үзенең 1927 елгы 5 август утырышының карары белән (52 нче беркетмә) аны Мәскәүгә ВЛКСМ Үзәк Комитеты органы булган «Кечкенә иптәшләр»[74] исемле балалар өчен татар телендә чыга торган журналда эшләү өчен ВЛКСМ Үзәк Комитеты карамагына чакыртып ала. Шул нигездә ул 1927–1928 елларда журналының җаваплы мөхәррире вазифасын үти. Басма Казанга күчерелгәч, аның инициативасы белән «Октябрь баласы»[75] дигән журнал оештыры-

---

[70] Мостафин Р. Утта чыныккан яшьлек / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1976. – 12 февр.

[71] Мостафин Р. Утта чыныккан яшьлек...

[72] Гимадиев Ү. «Яшь юксыл»да / Ү. Гимадиев // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

[73] Хәмидуллин Л. Ерак еллар хатирәсе / Л. Хәмидуллин // Татарстан хәб. – 1993. – 13 февр.

[74] *«Кечкенә иптәшләр»* – балалар өчен айлык рәсемле журнал, ВЛКСМ ҮК каршындагы Татар-Башкорт бүлеге органы. СССР халыклары үзәк нәшрияты тарафыннан 1924 елның мартыннан 1928 нең апреленә кадәр Мәскүдә нәшер ителә. Барлыгы 47 саны дөнья күрә. 1927 нең сентябреннән М. Җәлил аның мөхәррире була.

[75] *«Октябрь баласы»* – балалар өчен айлык рәсемле журнал, ВЛКСМ ҮК һәм Мәгариф халык комиссариаты органы. «Кечкенә иптәшләр» журналының дәвамчысы. 1929 елның ав-

ла һәм җаваплы мөхәррире (1929–1933), бер үк вакытта ВЛКСМ Үзәк Комитетының Татар-Башкорт бюросы әгъзасы (1927–1930) була.

М. Җәлил «Кечкенә иптәшләр» журналының сыйфатын яхшырту һәм эчтәлеген баету юнәлешендә күп көч куя. Моның өчен тәҗрибәле язучыларны, галимнәрне хезмәттәшлек итәргә чакыра. 1927 елның 2 сентябрендә язучы, әдәбият галиме Гали Рәхимгә (1892–1943) язган хатында шундый юллар бар: «Журналны бөтен балалар массасына җавап бирерлек ясар өчен аңа бөтен педагогия, укытучы курслары, балалар әдәбиятының аталары якын килергә тиеш. Менә шул нигездә, Гали абый, сезне дә үсеп килгән алма балаларның киләчәге намына шушы бөек хезмәткә чакырам. Журналның ышанычлы таянычлары, якын булышчылары һәм акыл әйтүчесе, төзәтүчесе сафыннан үзегезне 1 рәттә санап, вакытыгыз сыйдырганча ярдәм итсәгез икән»[76].

Журналга язышучы яшь талантларга да зур игътибар юнәлтә. Аларга үзенең төпле киңәшләрен бирә, иҗат үсешенә рухландырып тора. Мәсәлән, булачак язучы Кәшфи Басыйровның (1906–1943) «Дүрт һәм бер» исемле хикәясен анализлап язылган хатында (1927 ел, 21 ноябрь) аның кайбер җитешсез якларын күрсәтә. Шул ук вакытта ул болай ди: «Язып тор. Язганда да менә шул тормыш эчендә кайнау юлыңны үзгәртмә! Ул бик әйбәт. Хикәяңнең беренче бүлемен кертү турында фикереңне яз. Исемен әйт. Кертербез»[77].

Матхан Атнагол[78] исемле яшь хәбәрчегә язган хатын (1927 ел, 9 декабрь) мактау сүзләре белән башлый: «Моңарчы безгә матур гына шигырьләр җибәреп торуыгызга шатлыгыбызны белдерәбез. Моннан соң да үзегезне «Кечкенә иптәшләр»нең даими, якын булышчыларыннан санап, шулай эш сезонына һәм вакыт агышына бәйләп язмаларыңны җибәреп тор. Синең бигрәк тә уңышлы язмаларыңнан итеп «Без дә күчтек», «Кышкы иртәне»не[79] санарга кирәк»[80]. Икенче хатында (1929 ел, 16 декабрь) шулай ди: «Беренче кар» журналыбызның ноябрь номерында – беренче

густыннан 1932 нең декабренә кадәр Мәскәүдә нәшер ителә. Барлыгы 41 саны дөнья күрә. 16 июльдән мөхәррире М. Җәлил.

[76] Муса Җәлил – документларда... – Б. 278.

[77] Муса Җәлил – документларда... – Б. 281.

[78] *Матхан Атнагол* – Матхан Атнаголов-Буйский (?–1956), Башкортстанның Яңавыл районы Кисәккаен дигән авылда яшәп, әдәби иҗат белән шөгыльләнгән, матбугатка хәбәрләр язган. «Кечкенә иптәшләр», «Октябрь баласы» журналларында шигырьләре басыла. Мәсәлән, Атнаголов М. Кәримнең бакчасы / М. Атнаголов // Кечкенә иптәшләр. – 1925. – № 6–7 (14–15). – Б. 5; *Аныкы ук*. Без дә күчтек / М. Атнагол // Кечкенә иптәшләр. – 1926. – № 8 (40). – Б. 12; *Анкы ук*. [Ике куплетлы исемсез шигырь] / M. Atnaƣul / Oktəbr balasь. – 1930. – № 1. – B. 12. һ. б. (Моңа кадәрге тикшеренүләрдә аның тулы исеме, нишләптер, китерелми. Аның «Буйский» тәхәллүсенә килгәндә исә, шул яклардагы Бүә (русча Буй) елгасына нисбәтле алынган).

[79] *«Кышкы иртә»* – дөресе: «Кышкы иртән»: Атнагол М. Кышкы иртән / М. Атнагол // Кечкенә иптәшләр. – 1926. – № 11 (43). – Б. 5.

[80] Муса Җәлил – документларда... – Б. 282.

биткә кергән иде[81]. Укыгансыңдыр... «Коммуна балалары»н бөтен көе ашыгыч арада кертеп булмаса да, аерым куплетларын бик уңышлы гына урыннарга эре хәрефләр белән кертербез дип торабыз... Син шигырьне оста һәм образлы язасың. Тик сиңа теманы конкретлаштырырга кирәк»[82].

Яшь хәбәрче Гали Фазлыевка[83] урында эшне оештыру юнәлешендә шундый киңәшләрен бирә: «Эшне алып барырга уңай булсын өчен үз тирәңә актив җыйна. Шул тирәдә «Октябрь баласы» дуслары (бала хәбәрчеләр) түгәрәген төзеп җибәр. Ул түгәрәккә без эш кулланмалары язып җибәрербез. Түгәрәк журналга хәбәрчеләр җыярга, аларның әйберләрен тикшереп карап журналга җибәрергә, журналны тикшереп, критика ясап барырга һәм аны редакциягә җибәрергә, журналны таратырга тиеш»[84].

Күренә ки, М. Җәлил һәр яшь хәбәрчеләр белән шулай дустанә мөнәсәбәттә аралашып торган, журналны чыгаруда балаларның үзләрен турыдан-туры катнаштырырга, шул рәвешле басманы чын мәгънәсендә аларныкы итәргә тырышкан.

Әйтергә кирәк, бу юнәлештә редакциянең башка хезмәткәрләре дә читтә калмаган. Мәсәлән, Балтач районы Пыжмара авылындагы Сөләйман Мөлеков[85] исемле укучыга «Пионер каләме»[86] журналында эшләүче Абдулла Алиш[87] шундый хат яза: «Хөрмәтле иптәш Мөлеков! Сезнең шигырьләрегезне укыдым. Сездә язу куәсе бар. Шигырьләрегезнең байтагы миңа ошады. Берсен «Пионер каләме» журналының киләсе номерында басарбыз. Шулай да әле сездә кимчелекләр дә юк түгел. Күбрәк укырга, әдәбият теориясен бик нык өйрәнергә кирәк»[88].

М. Җәлил 1927 елда Беренче Мәскәү дәүләт университетының әдәбият һәм сәнгать факультетына укырга керә. Бу югары уку йортында төрле милләт вәкилләре

---

[81] *«Беренче кар» журналыбызның ноябрь номерында – беренче биткә кергән иде* – Atnaƣol M. Brence qar / M. Atnaƣol // Yktəber balasь. – 1929. – № 4. – B. 1.

[82] Муса Җәлил – документларда... – Б. 289.

[83] *Гали Фазлыев* – Гали Фазлыев (?–?), 1950 елларда Башкортстан АССРы Туймазы райкомы инструкторы була.

[84] Муса Җәлил – документларда... – Б. 287.

[85] *Сөләйман Мөлеков* – Сөләйман Мифтах улы Мөлеков (1920–1941), яшь шагыйрь, Бөек Ватан сугышында һәлак була.

[86] *«Пионер каләме»* – «Кечкенә иптәшләр», «Октябрь баласы» журналларының дәвамы: 1933–1941 елларда «Пионер каләме» (1941–1950 дә чыкмый), 1951 дән – «Пионер», 1957 дән – «Ялкын». Журналны оештыручы – М. Җәлил.

[87] *Абдулла Алиш* – Габдуллаҗан Габделбари улы Алишев (1908–1944), шагыйрь, балалар язучысы, антифашист, 1908 елның 15 сентябрендә хәзерге Татарстан Респбликасы Спас районы Көек авылында туган. Җидееллык мәктәпне, техникумны тәмамлый. Казанда «Пионер каләме» журналы редакциясендә җаваплы сәркятип булып эшли (1933–1941). Бөек Ватан сугышында 1941 нең сентябрь аенда әсирлеккә төшә. Анда «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзасы. 1944 елның 25 августында Плётцензее төрмәсендә гильотинада (12 сәгать 12 минутта) җәзалап үтерелә. Район үзәгендә каһарманның музее бар, туган авылында бюсты куела.

[88] Шакир С. Ул җырлар калдырды / С. Шакир // Яшь ленинчы. – 1967. – 26 авг.

белем ала. Мәсәлән, мари язучысы һәм галиме Яныш Ялкайн[89] белән алар җылы мөнәсәбәттә, гаилә дуслары булалар. Я. Ялкайн үзенең «Ола»[90] («Кала») дигән автобиографик повестенда М. Җәлилне татар егете Хәсән Рәшитов образында гәүдәләндерә[91].

Шул вакытларда ВЛКСМ Үзәк Комитеты карары белән РСФСР Халык мәгарифе комитетының азчылык милләтләр Советына Үзәк бюро вәкиле итеп сайлана.

ВКП(б)га әгъза итеп алуны үтенеп, 1928 елның 15 маенда әлеге югары уку йортының партия ячейкасына гариза яза. 1929 елның 20 апрелендә ВКП(б) сафларына кабул ителә.

Шул елда аның «Иптәшкә»[92] дигән шигырьләр җыентыгы һәм «Авылда пионер эшләре»[93] исемле хезмәте басылып чыга. Рабфак буенча сабакташы, шул вакытларда Мәскәү университетында укыган Г. Байчурова үзенең истәлегендә М. Җәлил «Иптәшкә» китабын автограф белән 1929 елның 12 апрелендә бүләк итүен яза[94].

1930 елның май аенда Мәскәүдә ВЛКСМ Үзәк Комитетының татар телендә «Ударниклар»[95] дигән айлык журнал нәшер ителә башлый. М. Җәлил аның редколлегия әгъзасы була.

Шул ук елның июль аенда Башкортстан АССРның Чишмә районы Кара Якуп авылында ял итә. Анда танылган җырчы Зәйтүнә Илбаева (1906–1983) һәм аның гаиләсе (ире – журналист Гомәр Илбаев (?–1933), кызы Земфира) белән таныша, дуслашып китә. Күмәк фотога да төшәләр[96]. Зәйтүнә ханым Мәскәү консерваториясенә укырга кергәч, алар тагын очраша. Бу хакта ул шулай яза: «1933 ел. Мин Мәскәү консерваториясенә укырга киттем. Шунда, татар студиясе студентлары арасында, Муса Җәлил белән тагын да очрашырга туры килде. Бу танышлык тора-бара иптәшләрчә якын дуслыкка әйләнде. Чөнки безнең фикерләребездә, тормышка карашыбызда бик күп уртак яклар бар иде... Аның белән теләгән темага: хәзерге заман яшьләре нинди булырга, кызлар үз-үзләрен ничек тотарга, егетләр белән кызлар арасындагы мөнәсәбәт, хәзерге гаилә ничек булырга тиеш дигән темаларга киңәшләшеп, бәхәсләшеп була иде»[97]. Соңыннан хат алышып торалар[98].

---

[89] *Яныш Ялкайн* – Яныш Ялкаевич Ялкайн (1906–1938), мари язучысы, тәрҗемәче, фольклорчы, этнограф, библиограф; шәхес культы чоры корбаны, үлгәннән соң аклана.

[90] Йалкайн Й. Ола: Повэсть / Й. Йалкайн. – М.: «Сылнэ литэратур» Кугужаныш савыкташ, 1936. – 213 с.

[91] Арсланов Л. Күңелләр береккәндә / Л. Арсланов // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

[92] Җәлил М. Иптәшкә (Теләктәшкә). Шигырьләр төргәге / М. Җәлил. – М.: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1929. – 76 б.

[93] Avьlda pijanir eşlərə / Jazucьsь: M. Çəlil. – M.: SSSR Xalьqlarьnьŋ yzək nəşr.,1929. – 67 b.

[94] Байчурова Г. Ул яхшы иптәш тә иде... – Б. 73.

[95] *«Ударниклар»* – эшче яшьләр өчен айлык рәсемле, иҗтимагый-сәяси, фәнни-әдәби журнал, «Яшь эшче» журналы дәвамчысы. 1930 елның маеннан 1932 елның декабренә кадәр чыга. Барлыгы 32 саны дөнья күрә.

[96] Мостафин Р. Җәлилнең билгесез рәсеме / Р. Мостафин // Казан утлары. – 2001. – № 2. – Б. 185–186; Шәрипов М. Дим кызына / М. Шәрипов // Кызыл таң. – 1986. – 15 февр.

[97] Илбаева З. Аның хаты / З. Илбаева // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 75.

Алар 1936 елның июль аенда Башкортстанның «Йоматау» санаториясендә тагын бергә ял итә. Журналист Хәлил Маннан[99] үзенең истәлегендә кайбер ял итүчеләрнең исемнәрен китерә: «Алар арасында: ул заманда халык бик яратып тыңлый торган, Мәскәү консерваториясеннән укудан кайткан яшь җырчы Зәйтүнә Илбаева, Башкортстанның танылган артистларыннан Әмин ага Зөбәеров[100], Галимҗан Карамышев[101], Хаҗи Бохарский[102], Таңсылу Рәшитова[103], шагыйрь Хәй Мөхәммәдъяров[104] һәм башка язучылар, җаваплы эшчеләр бар иде... Без Мусаны көн саен гына түгел, көненә берничә мәртәбә күрә идек. Ул беркемгә карата да үзен эре тотмый, теләсә кем белән ихластан сөйләшә, шаяра»[105]. М. Җәлил З. Илбаевага «Дим кызына» дигән махсус шигырь дә багышлый һәм ул «(Зәйтүнәгә)» исем белән басылып чыга[106].

Анда М. Җәлилнең якташы, булачак композитор Җәүдәт Фәйзи (1910–1970) дә ял итә. Бу хакта ул шулай яза: «1930 елны без, Муса белән алдан сөйләшү буенча, Башкортстанның Чишмә районы Кара Якуб авылындагы ял йортында очраштык. Айга якын бергә тордык. Урманда йөрдек, волейбол уйнадык, кичләрен танцыларга йөрдек. Безнең яраткан эшебез, кичләрен үз тирәбезгә яшьләрне җыеп әдәбият турында сөйләшү, бергәләшеп җырлау иде»[107]. Кызганыч ки, ул үзенең истәлегендә башкаларның исемнәрен күрсәтми. Алда телгә алынган күмәк фотоны М. Җәлил дүртьюллык шигырь язып, шул елның 17 октябрендә Җ. Фәйзигә бүләк иткән.

М. Җәлил 1931 елның 19 июнендә Мәскәү дәүләт университетының әдәбият һәм сәнгать факультетының редакция-публицистика бүлеген тәмамлый.

---

[98] Әхмәт Р. Бер мәхәббәт тарихы: Муса Җәлилнең Зәйтүнә Илбаевага язган хатлары / Р. Әхмәт // Татарстан. – 1994. – 3–4. – Б. 148–151.

[99] *Хәлил Маннан* – Хәлил Маннанов (?–?), журналист, 1930 елларда «Коммунист» газетасының актив хәбәрчесе, 1935 елларда Башкортстан АССРы Кандыра МТСында политбүлек газетасы мөхәррире.

[100] *Әмин Зөбәеров* – Әмин (Габдулла) Фәхретдин улы Зөбәеров (1891–1963), актёр, РСФСРның (1949) һәм Башкортстан АССРның (1935) халык артисты.

[101] *Галимҗан Карамышев* – Галимҗан Харис улы Карамышев (1903–1977), актёр, РСФСРның (1955) һәм Башкортстан АССРның (1940) халык артисты.

[102] *Хаҗи Бохарский* – Хаҗиәхмәт Гыйрфанетдин улы Галимов (Бохарский) (1899–1974), актёр, режиссёр, Башкортстан АССРның халык артисты (1944).

[103] *Таңсылу Рәшитова* – Сәгыйдә (Таңсылу) Фәрри кызы Рәшитова (1905–1988), актриса, Башкортстан АССРның халык артисты (1940).

[104] *Хәй Мөхәммәдъяров* – Хәй Габдрәфыйк улы Мөхәммәдъяров (1911–1941), шагыйрь, Бөек Ватан сугышында һәлак була.

[105] Маннан Х. Дим буенда / Х. Маннан // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 77–78 .

[106] Җәлил М. (Зәйтүнәгә) // Җәлил М. Әсәрләр: дүрт т-да / Томны төз., иск. хәзер. Г. Кашшаф; фәнни ред. Н. Юзиев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 1 т.: Шигырьләр. 1918–1941. – Б. 305–306.

[107] Фәйзи Җ. Онытылмас хәтирәләр / Җ. Фәйзи // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 86.

Шул елның җәендә аның Башкортстандагы Туймазы шәһәрендә булуы да билгеле. Башкорт язучысы Баязит Бикбай (1909–1968) язганча, районда «Ленин юлы» исемле газета оештырып, икенче ел эшләп йөргәндә, Дим Баязит[108] чакыруы буенча, Тымытык районының[109] бер авылында ял итүче М. Җәлил кунакка килә[110].

1932 елның җәендә «Коммунист» һәм Урал өлкәсендә[111] татар телендә нәшер ителә торган «Социализм юлы» газеталары редакцияләре эшче-крестьян хәбәрчеләрнең слётын үткәрә. Анда М. Җәлил дә катнаша һәм «Матбугатның хәзерге бурычлары» дигән доклад белән чыгыш ясый[112]. Шул ук вакытта ул Надеждинск (хәзер Серов) шәһәрендә металлургия заводының домна һәм мартен цехларында була, эшчеләр белән аралаша, «Коммунист» газетасы өчен материаллар туплый. Шунда мартен миче янында берничә фотога да төшә[113].

Кәгазь җитмәү сәбәпле, «Октябрь баласы» журналы 1933 елда ябыла һәм М. Җәлил СССР Үзәк Башкарма Комитеты органы булган татар үзәк «Коммунист» газетасы редакциясендә әдәбият һәм сәнгать бүлеге мөдире булып эшли башлый. Чуашстанның халык шагыйре Яков Ухсай (1911–1986) Мәскәүдә М. Җәлил белән газетада эшләгән вакытларын шулай искә төшерә: «Мәскәүдә чыга торган «Коммунист» газетасы (татар телендә) белән «Коммунар»[114] газетасы (чуаш телендә) редакцияләре Никольский урамының 10 номерлы йортында бер үк коридорда булып, хәтта аларның икесен аерып торган ишек тә юк иде. Мин, ике халык (татар халкы белән чуаш халкы) вәкилләренең менә шушы якын күршелеге аркасында, Муса Җәлилне көн саен күрә идем, аның «Коммунист» газетасында еш кына чыгып торган шигырьләрен даими рәвештә укып бара идем. Ара-тирә ул минем, мин аның шигырьләрен тәрҗемә итешә идек»[115].

Шул ук елның сентябрендә Казанда үткәрелгән II Бөтентатар колхозчы ударниклар съездында «Коммунист» газетасының үз хәбәрчесе сыйфатында катнаша һәм редакциягә телеграф аша хәбәрләр тапшырып тора. Аннан соң 1 ноябрьгә кадәр Ту-

---

108 *Дим Баязит* – Баязит Фәтхелислам улы Баянов (1909–1945), язучы.

109 *Тымытык районы* – ТАССРда, 1930 елның 10 августында оештырыла. 1931 елның 20 октябрендә, район үзәген Азнакай авылына күчерү сәбәпле, Азнакай районы итеп үзгәртелә.

110 Бикбай Б. Күңел аша яктылык / Б. Бикбай // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

111 *Урал өлкәсе* – 1934 елдан Свердловск өлкәсе.

112 Валеева Н. Муса Джалиль на Урале / Н. Валеева // Ленин. путь. – 1980. – 15 февр.

113 Зәбиров И. Бер рәсемнең тарихы / И. Зәбиров // Соц. Татарстан. – 1976. – 8 февр.; Хәбибуллин Ф. Муса Җәлил фатыйхасы белән / Ф. Хәбибуллин // Кызыл таң. – 2019. – 15 февр.

114 *«Коммунар»* – чуаш телендәге үзәк газета, башта ВКП(б) Үзәк Комитетының агитация һәм пропаганда бүлеге каршындагы Чуаш секциясе органы, 1932 елдан – СССР Үзәк Башкарма Комитеты Милләтләр Советы органы. 1926 ның 10 сентябреннән 1930 ның 29 ноябренә кадәр «Ĕçлекенсен сасси» үзәк чуаш журналы урынына нәшер ителә. 1930 ның 7 июненнән 1932 нең 8 гыйнварына кадәр «Чăваш хресченĕ» исеме белән басыла. 1932 нең 14 гыйнварыннан «Центральная чувашская рабочая газета» дип атала.

115 Ухсай Я. Идел улы / Я. Ухсай // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 81–82 .

лада Косогор металлургия заводында командировкада булып, андагы хәлләр турында язып чыга.

1934 елгы язгы чәчү кампаниясе уңае белән газетаның күчмә редакциясе мөхәррире сыйфатында Түбән Идел краеның Дергач районына җибәрелә. Андагы эше шул елның 11 маенда Хәсән Туфанга (1900–1981) язган хатында ачык чагылыш таба: «23/III та килгән идем. Тиздән 2 ай тула. Шуннан бирле газет чыгарып ятам. Газет көндәлек. Эш ифрат тыгыз. Бик аз йоклыйм. Көн-төн чабам. Район бик авыр өзеклектә. Колхозлар егылган. Бик күп көч түгәргә туры килә. Эш авыр һәм катлаулы. Ләкин миндә әз генә дә дәрт сүнгәне юк. Мин бу килүемнән бик-бик разый. Әле тагын уборкага да шулай күчмә редакция белән җибәрүләрен сорар идем. Бик бирелеп, колхозларның йөрәгенә кереп эшлим»[116]. Бер үк вакытта районда даими татар газетасы чыгару шартларын булдыра. Мәсьәләне Сталинградка[117] барып хәл итәсе генә кала.

Ул 11 июльдә Дергачтан юлга кузгала. Әмма Саратов белән ике арадагы юлда аның барлык әйберләрен (шул исәптән документларын да) урлыйлар, өстәвенә бик нык авырып китә. Шул сәбәпле Сталинградка кермичә, Әстерханга китәргә мәҗбүр була.

Әстерханда М. Җәлилне бик җылы каршы алалар. 28 июльдә зурлап аның иҗат кичәсен үткәрәләр[118]. Август башында Түбән Идел крае Нариман районының Килинчи авылы Калинин исемендәге колхозның ВКП(б) ячейкасы гомуми җыелышында бригадаларда партия-масса эшләре һәм авыл хуҗалыкларының бурычлары турында доклад белән чыгыш ясый.

Әмма авыр матди як мәсьәләсе хәл ителми. Шул вакыт Т. Ченәкәй аңа ярдәм кулы суза, ягъни почта аша берникадәр күләмдә акча җибәрә.

Шул ук елның 1 августыннан 8 октябренә кадәр Татарстанның Әлки районындагы «Чирмешән» совхозында урып-җыю кампаниясе вакытында була. Ул Чуаш Кичүе авылында Камалия Гыйниятуллина-Нуретдиноваларда (?–?) квартирда яши.

1934 елда Башкортстанның Дүртөйле районы «Ярыш»[119] газетасы редакциясе каршында башлап язучы шагыйрьләр һәм журналистларның әдәби түгәрәге[120] үзенең «Атака» дип аталган беренче альманахын[121] нәшер итә[122]. М. Җәлил «Коммунист» газетасының шул елгы 5 май санында аңа бәяләмә бастыра. Аерым алганда

---

[116] Муса Җәлил – документларда... – Б. 306.

[117] *Сталингдака барып* – Сталинград ул вакытта Түбән Идел краеның мәркәзе була.

[118] Хамматов Ш. Яңа документлар: Муса Җәлил кулъязмалары / Ш. Хамматов // Казан утлары. – 1983. – № 2. – Б. 171.

[119] *«Ярыш»* – 1931 елның 14 ноябреннән чыга, 1956–1962 дә «Хезмәт байрагы», 1962–1967 дә «Уңыш өчен», 1967–1993 тә «Ленин байрагы», 1993 тән «Юлдаш» исемнәре белән нәшер ителә.

[120] Түгәрәкнең җитәкчесе Габделхәмит Габделмәҗит улы Вахитов (1910–1976) була.

[121] Атака (ədəbi əlmənəx) / Çiucьsь kollektif. Bastrucьsь «Jarьş» gəzetь. – Dyrtille, 1934. – 24 b.

[122] Хәбибуллин Ф. Муса Җәлил фатыйхасы белән...

анда Бәдрүш Мокамай[123], укытучы Касыйм Гомәров (?–?), Гаффан Гафаров, (?–?), Һ. Камал (?–?) шигырьләренә анализ ясала, аларның уңышлы һәм кимчелекле яклары күрсәтелә. Язма шулай тәмамлана: «Сүз ахырында «Ярыш»ның бу башлангычын котлап үтәргә кирәк. Яшь язучыларны үстерүдә түбәнге матбугат зур роль уйный. «Ярыш» бу адымы белән башка район газеталарына үрнәк була ала. Ул язучылар съездына үзенең конкрет әзерлек эшен күрсәтте»[124].

1934 елның җәй башларында Татарстан Совет язучылары союзын оештыру эшләре башланып китә. «Кызыл Татарстан» газетасының шул елгы 5 июнь санында гаризалар бирү дәвам итүе, илле гаризага йомгак ясалып, егерме дүрт кешенең әгъза итеп билгеләнүе хәбәр ителә[125]. Татарстан Совет язучылары союзының беренче съезды 18 июньдә Татар Дәүләт академия театры бинасында була[126].

Билгеле булганча, М. Җәлил оештыру комитеты президиумына әгъзалыкка тәкъдим итүләрен сорап 20 июньдә гариза яза һәм Союзга кабул ителә.

Бу елда аның «Шигырьләр һәм поэмалар»[127] һәм «Орденлы миллионнар»[128] дигән җыентыклары басылып чыга.

1935–1939 елларда Мәскәүдә П. И. Чайковский исемендәге Дәүләт консерваториясе янында Татар опера студиясендә[129] әдәбият бүлеге мөдире булып эшли. Шул вакытларда аның рус телендә шигырьләр җыентыгы нәшер ителә[130].

1936 елда Әминә Сәйфуллинага[131] өйләнә. Бер елдан соң аларның кызы Чулпан[132] туа.

---

[123] *Бәдрүш Мокамай* – Бәдретдин Мөхәммәтҗан улы Мөхәммәтҗанов (1909–1944), шагыйрь, Бөек Ватан сугышында һәлак була.

[124] Җәлил М. Дүртөйле яшь язучылары // Җәлил М. Әсәрләр: 5 т-да / Томны басмага әзер.: Ф. Кадыйрова, Г. Хөснетдинова; фәнни мөх. З. Рәмиев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 4 т.: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре һәм биографик материаллар. – Б. 93–95.

[125] Төxfətullin K. Sovet Jazucьlarь Sojuzь / K. Төxfətullin // Qьzьl Tatarstan. – 1934. – 5 iyun.

[126] Бу хакта хәбәр ителә: Tatarstan Sovet Jazucьlarьnьn berence sjezdь // Qьzьl Tatarstan. – 1934. – 15 iyun.

[127] Çəlil M. Şiƣerlər həm poemalar / M. Çəlil. – Qazan: Tatgosizdat, 1934. – 270 b.

[128] Çəlil M. Ordenlь millionnar: Şiƣerlər çiьntьƣь / M. Çəlil. – Qazan: Tatgosizdat, 1934. – 122 b.

[129] Ул чакта Татар опера студиясе директоры булып танылган журналист, нашир, җырчы (баритон) Хәмит Камил улы Төхфәтуллин (1883–1941) эшли.

[130] Джалиль М. Стихи / Авториз. пер. с татар. А. Миниха / М. Джалиль. – М.: Госполитиздат, 1935. – 107 с.

[131] *Әминә Сәйфуллина* – Әминә Сәйфуллина-Җәлилова 1913 елның 21 июнендә Казанда приказчик булып эшләгән Котдус Шакир улы Сәйфуллин гаиләсендә туган. 1920 нең ахырында Мәскәүгә китә һәм Төзүчеләр техникумына укырга керә. Аны тәмамлаганнан соң, шәһәрдәге «Теплоэлектроцентраль» заводында техник-конструктор булып эшли. Яшь гаилә башта Мәскәүдә яши, 1939 да Казанга күченеп кайта. Бөек Ватан сугышы тәмамлангач, кызы Чулпан белән Мәскәүгә китә. Анда төрле учреждениеләрдә, шул исәптән Госплан һәм Госснабта икътисадчы булып эшли. 2006 ның 13 декбарендә вафат була.

[132] *Чулпан* – Чулпан Муса кызы Җәлилова 1937 елның 10 апрелендә туган. М. В. Ломоносов исемендәге Мәскәү дәүләт университетының филология факультетының рус бүлеген

1938 елның декабрендә опера студиясен тәмамлаучылар белән бергә Казанга Татар дәүләт опера һәм балет театры оештырыга һәм ачарга кайта, анда әдәби репертуар бүлеген җитәкли (1941 елга кадәр).

1939 елның 21–24 апрелендә Татарстан Совет язучылары союзының исәп-хисап җыелышында ул идарәнең яңа составына кертелә һәм җаваплы секретаре, шул ук елда 277 Сайлау округы буенча Казан шәһәр Советына депутат итеп сайлана[133].

Яңа вазифада аңа бик күп мәсьәләләрне хәл итүдә көч куярга туры килә. Аерым алганда алар: нәшриятка кәгазь алдыру, язучыларны торак белән тәэмин итү, аларның көнкүреш шартларын яхшырту, классикларның (Габдулла Тукай, Мәҗит Гафури (1880–1934), Шәриф Камал (1884–1942) һ. б.) юбилейларын үткәрү, ТАССРның 20 еллык бәйрәмендә катнашу, төрле республикаларның Язучылар оешмалары белән элемтәләр урнаштыру, алар үткәргән әдәби-мәдәни чараларда катнашуларны хәл итү һ. б. Бу вакытларда ул аеруча СССР Язучылар союзы секретаре А. А. Фадеев (1901–1956) белән дустанә тыгыз элемтәдә торып эшли[134]. Каләмдәшләренә, аерым алганда Нур Баянга (1905–1945), Гомәр Бәшировка (1901–1999), Гази Кашшафка, Шәриф Камалга, Ибраһим Газига (1907–1971), Әхмәт Исхакка (1905–1991), Әхмәт Ерикәйгә (1902–1967) һ. б. иҗат характеристикалары яза[135].

Бу чорда ул Г. Тукайның шигырьләр җыентыгын туплап бастырып чыгара[136], М. Гафуриның «Сайланма әсәрләр»ен[137] редакцияләп нәшер итә. Шулай киң татар җәмәгатьчелеген башка халыкларның классиклары иҗаты белән якыннан таныштыруга күп көч куя. Мәсәлән, аның турыдан-туры катнашлыгында грузин шагыйре Шота Руствелиның (XII) «Юлбарыс тиресе ябынган батыр», Дагыстанның халык шагыйре Сөләйман Стальскийның (1869–1937) «Сайланма әсәрләр»е, украин шагыйре Тарас Шевченконың (1814–1861) шигырьләр җыентыгы, чуаш әдәбиятына нигез салучы Константин Иванов (1890–1915) әсәрләре татар телендә дөнья күрә[138].

Үзенең дә шигырьләр җыентыгы[139], «Балалар өчен беренче альбом»ы[140] һәм «Хат ташучы»[141] исемле поэмасы басылып чыга.

тәмамлый. «Художественная литература» нәшриятында эйдәп баручы фәнни мөхәррир булып эшли. Хәзерге вакытта Мәскәүдә яши.

[133] Безнең кандидатлар. Муса Җәлил // Совет әдәбияты. – 1939. – № 10–11. – Б. 12; Листовка кандидата в депутаты Казгорсовета Мусы Мустафовича Джалиля (Залилова) // Муса Җәлил – документларда... – Б. 559–561.

[134] Хамматов Ш. А. Фадеев һәм М. Җәлил дуслыгы / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1984. – 6 июль.

[135] Хамматов Ш. М. Җәлил каләмдәшләре турында: яңа документлар һәм мәгълүматлар / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1983. – 13 февр.

[136] Tuqaj Ƣ. Sajlanma əsərlər / Çəv. red. M. Çəlil / Ƣ. Tuqaj. – Qazan: Tatgosizdat, 1938. – 622 b.

[137] Ƣafuri M. Sajlanma əsərlər / M. Ƣafuri. – Qazan: Tatgosizdat, 1939. – 610 b.

[138] Хамматов Ш. М. Җәлил Тарас Шевченконы пропагандалый / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1984. – 7 авг.; *Аныкы ук.* Халыклар дуслыгы җырчысы / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

[139] Çəlil M. Şiƣerlər / M. Çəlil. – Qazan: Tatgosizdat, 1939. – 71 b.

Гомумән, 1931–1941 еллар аралыгында матбугат битләрендә аның әдәбият-сәнгать турында күп санда мәкаләләре, либреттоларга бәяләмәләре басыла, дөнья күрми калган байтак эчке бәяләмәләр дә архивларда саклана.

Бөек Ватан сугышы башлангач, 13 июльдә Казанның Молотов районы хәрби комиссариаты тарафыннан Эшче-Крестьян Кызыл Армиясе сафларына чакырыла. Аны Курск өлкәсенең Марьино шәһәрендә оештырылган политработниклар курсына укырга җибәрәләр. Биредә дә иҗат белән шөгыльләнүен дәвам итә. «Әйдә, җырым», «Чулпанга», «Хуш, акыллым (Әминәгә истәлек)» дигән шигырьләр язганлыгы мәгълүм[142]. Казанда аның «Алтынчәч»[143], «Илдар (Лачыннар)»[144] опералары өчен язган либреттолары нәшер ителә.

1941 елның ноябрендә фашистлар армиясе Марьинога якынлаша башлагач, мәктәпне Щигры (Курск өлкәсе) шәһәренә күчерәләр. Аннан соң эшелонга төяп, Татарстанга – Минзәлә шәһәренә озаталар. Бөгелмә станциясеннән йөз километр араны курсантлар җәяүләп бара. Курслар Минзәлә педагогия училищесы бинасында 1941 елның 7 ноябреннән 1942 елның 1 гыйнварына кадәр була.

Анда укыганда М. Җәлил җәмәгать эшләрендә дә еш катнаша. Педучилищеда укучылар белән очраша, Дусай-Кичүдә, Сарсаз Тауларында, Тулбайда, Иске Мәлкәндә, Яңа Мәлкәндә һ. б. авылларда докладлар белән чыгышлар ясый. Дусай-Кичүдә булганда башлангыч мәктәп укытучысы Заһит Әхмәдиевләрдә (?–?) яши. Иҗат белән шулай ук актив шөгыльләнә: утызлап шигырь яза[145]. Курсларны тәмамлагач, шәһәр театрында озату кичәсе оештырыла. Педучилищеда укытучы булып эшләгән һәм М. Җәлил белән турыдан-туры аралашкан Мөхәммәт Гарифуллин (?–?) истәлегеннән күренгәнчә, шагыйрь анда «Шлем», «Минзәләдә культура», «Без китәбез», «Тырышып эшләгез», «Чыршы җыры», «Мактанчыкка сабак», «Бүләк» дигән шигырьләрен укый. Соңгы өчесе Минзәләдә чыга торган «Ленин байрагы» газетасында да басыла[146].

1942 елның 8 гыйнварында Татарстан Язучылар союзының Г. Тукай исемендәге клубында М. Җәлилне фронтка озату кичәсе оештырыла[147]. Анда дәүләт эшлеклеләре, әдипләр, композиторлар, журналистлар белән бергә чит ил язучылары да кат-

---

[140] Җәлил М. Балалар өчен беренче альбом / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1940. – 17 б.

[141] Җәлил М. Хат ташучы (Поэма) / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1940. – 72 б.

[142] Гарифуллин Д. Курсант Муса эзләре / Д. Гарифуллин // Соц. Татарстан. – 1975. – 31 дек.

[143] Җәлил М. Алтынчәч. Опера өчен либретто, 3 актта, 5 картинада пролог белән / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1941. – 100 б.

[144] Җәлил М. Илдар (Лачыннар). Опера өчен либретто, 4 пәрдәдә, 6 картинада / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1941. – 72 б.

[145] Хәкимова Г. Искә алсам, исем китә / Г. Хәкимова // Мәдәни җомга. – 2014. – 14 февр.

[146] Гарифуллин М. Муса Җәлил Минзәләдә / М. Гарифуллин // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 114.

[147] Хамматов Ш. Өлкән политрук Муса Җәлил Казанда / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1980. – 8 нояб.

наша. ТАССР Югары Советы Президиумы рәисе Гали Динмөхәммәтовка[148] 23 гыйнварда язган хатында бу хакта үзе шулай яза: «Мин китәсе көнне иптәшләр зур мәҗлес җыйганнар иде. Сез районда булып килә алмадыгыз булса кирәк, Мөхәммәтов[149] һәм Тинчурин[150] иптәшләр бар иде. Мондый махсус кичә җыеп, анда Имаметдинов[151] һәм Кутуй[152] миңа карата артык зурайтып, күпертеп речь сөйләүләре миңа, әлбәттә, бик уңайсыз булды»[153].

Берникадәр Мәскәүдә резервта булганнан соң, М. Җәлил 1942 елның язында Волхов юнәлешендәге Икенче Удар Армиянең «Отвага» исемле газетасына хәрби корреспондент итеп билгеләнә. Андагы эшчәнлеге турында матбугатта шактый мәгълүмат табарга мөмкин[154].

1942 елның 26 июнендә Мясной Бор тирәсендә чолганышта каты яраланып[155], әсирлеккә төшә һәм Ленинград өлкәсенең Чусский станциясендәге хәрби әсирләр лагерена озатыла. Анда сентябрь азакларына кадәр булганнан соң, Латвиянең Двинск (хәзер Даугавпилс) шәһәрендәге, аннары Седльце лагерена, октябрь ахыры – ноябрь башында Польшадагы Демблин крепостена китерелә. Анда 1942 елның маеннан Гайнан Кормашев[156] җитәкчелегендәге яшерен партия оешмасы эшләп ки-

---

[148] *Гали Динмөхәммәтов* – Гали Афзалетдин улы Динмөхәммәтов (1892–1951), дәүләт эшлеклесе. 1938 елдан ТАССР Югары Советы Президиумы рәисе.

[149] *Мөхәммәтов* – Мөхәммәтов Самат Әхмәт улы (1907–1942), хакимият эшлеклесе. 1938–1942 елларда ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитетында пропаганда секретаре.

[150] *Тинчурин* – Закир Тинчурин (1895–1960), ул вакытта Совнакром рәисе урынбасары.

[151] *Имаметдинов* – Төхфәт Имаметдинов (?–?), 1940–1942 елларда Татарстан Язучылар союзы идарәсенең җаваплы секретаре (рәискә тиң) була.

[152] *Кутуй* – Гадел Кутуй (Кутуев Гаделша Нурмөхәммәт улы; 1903–1945), язучы, публицист, җәмәгать эшлеклесе.

[153] Муса Җәлил – документларда... – Б. 423.

[154] Мәсәлән: Мустафин Р. Корреспондент газеты «Отвага» / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1981. – 3 февр.; Новый сотрудник редакции, Муса Джалиль // Респ. Татарстан. – 1996. – 1 июля; Хамматов Ш. Шагыйрь Волхов фронтында / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1985. – 10 дек.

[155] «Мусаның сул як иңбашы яраланган иде, сөяге сынып, сул кулы салынып төшкән иде. Билендә һәм сул як кабыргаларында зур-зур гына умырылган яралары бар иде. Ядрә аның сул як билендәге ит кисәген мул итеп умырып алган. Двинскида сентябрь аенда да әле аның яралары төзәлмәгән иде. Аның яралары бер үк вакытта булганмы, әллә төрле вакыттамы – хәтерләмим. Ләкин ул яраларны мин үз күзем белән күрдем һәм массаж да ясадым»: Ганиев С. «Эчтән шартлатырга…» / С. Ганиев // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 129

[156] *Гайнан Кормашев* – Гайнан Нури улы Кормашев (1919–1944), укытучы, антифашист, 1919 елның 27 февралендә хәзерге Мари Республикасының Бәрәңге районы Куян авылында туган. Авылдагы җидееллык мәктәбен, Бәрәңге педагогия техникумын тәмамлый. Казакъстандагы Актүбә, аннары Куян авылы (1937–1938) мәктәпләрендә директор булып эшли. 1939 елда Кызыл Армия сафларына чакырыла, Совет-фин сугышында катнаша. Бөек Ватан сугышында әсирлеккә төшә, «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы төзүчеләрнең берсе. 1944 елның 25 августында Плётцензее төрмәсендә

лә. 1943 елның гыйнвар башында Вустрау лагерена күчерелә. Ул анда 1943 елның апреленә кадәр була. Әсирлектә Гумеров[157] фамилиясе белән йөри. Шул елның февралендә ВКП(б)ның Берлин комитеты һәм әлеге яшерен оешма арасында элемтә урнаштырыла[158].

Әсир төшкән төрле милләт вәкилләреннән хәрби берәмлекләр төзү мәсьәләсе Германия җитәкчелеге тарафыннан СССРга каршы сугыш башланган вакытта ук карала. Ул Чит ил эшләре министрлыгында 1941 елның 30 июнендә үткәрелгән киңәшмәдә тикшерелә[159]. Татар әсирләре арасында эш алып бару өчен әүвәл 1942 елда Берлинда «Татар арадашчылыгы» дигән оешма барлыкка килә. Соңрак ул «Идел-Урал комитеты» дип атала. Аның беренче җитәкчесе Әхмәт Тимер[160] (1943 елның уртасына кадәр), аңардан соң Шәфи Алмас[161] була. 1944 елның 3–5 мартында Гер-

---

гильотинада (12 сәгать 06 минутта) җәзалап үтерелә. Куян авылындагы урта мәктәп аның исемен йөртә.

[157] 1944 елның 12 февралендә Германиянең Дрезден шәһәрендәге Өченче империя мәхкәмәсенең хөкем карарында да ул Гумеров (Gumerov) буларак язылган. Ә аның үлеме турында мәгълүмат теркәлгән документта Гумеров-Җәлил (Gumerov-Djalil) дип күрсәтелгән: Муса Җәлил – документларда... – Б. 527, 528; 529.

[158] Рыбалченко А. Ерткыч оясында / А. Рыбалченко // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 237.

[159] Төрле милләтләрдән төзелгән легионнар турында тәфсыйле: Гилязов И. Легион «Идель-Урал». Представители народов Поволжья и Приуралья под знаменами «третьего рейха» / И. Гилязов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2005 – 383 с.

[160] *Әхмәт Тимер* – Әхмәт Рәшит улы Яруллин, 1910 елның 14 (27) февралендә Самара губернасы Бөгелмә өязенең Әлмәт авылында (хәзер Татарстан Республикасы Әлмәт шәһәре) мулла гаиләсендә туган. 1929 да Төркиягә качып китә. Трабзон укытучылар интернат-мәктәбендә укый. Бу уку йорты 1934 тә ябылып, Истанбулдагы Хәйдәр паша мөгаллим мәктәбе белән берләшеп, лицей булып оеша. Ул аны 1935 тә тәмамлый. Шул елда Әнкарадагы Тел, тарих һәм география факультетына укырга керә. 1936 да Германиягә китә һәм Берлин университетына укырга керә. 1941 нең 17 июнендә Һамбург университетында диссертация яклый. Аннары Берлин университетында татар теле укыта. 1941–1943 тә Германия Чит ил эшләре министрлыгының радиопропаганда бүлегендә хезмәттәшлек итә. 1943 нең 22 июлендә фән докторы дәрәҗәсе ала. Шул ук елның 15 октябрендә Төркиягә китә. Хәрби хезмәтне үтәгәч, Баш музей идарәсендә эшли (1947–1951). Төрки мәдәниятне өйрәнү институтын нигезли һәм аның беренче директоры була (1961–1975). 1962 дә профессор дәрәҗәсе ала. 2003 нең 19 апрелендә шунда вафат була.

[161] *Шәфи Алмас* – Габдрахман Гыйбадулла улы Галиуллин сәүдәгәр, 1885 елда Казан өязе Дөбъяз төбәгендә туган. Мәскәүдә, Казанда, Оренбургта кибетләр тота. Ватандашлар сугышы вакытында Төркиягә китә һәм гражданлык ала. 1920 ләрдә Төркиянең Мәскәүдәге илчелегендә эшли. 1928 дән Германиядә яши. Бөек Ватан сугышы башлангач, немецлар тарафыннан пропаганда эшенә җәлеп ителә. 1942 дә хәрби әсирләр лагерьларында йөреп, алар алдында чыгышлар ясый, хезмәттәшлек итү өчен кадрлар сайлау белән шөгыльләнә. Ә. Тимердән соң «Идел-Урал» комитетының президенты, аның урынбасары Салих Фәйзуллин, оештыру эшләре җитәкчесе Гариф Солтан, капитан М. Кашапов, капитан Вафин, Идел-Уралның мөселман булмаган халыклары бүлеге җитәкчесе Иван Скобелев, полковник Шакир Алкаев, мәдәният мәсьәләләре буенча җаваплы «Tatar ədəbiats» журналы мөхәррире Га-

маниянең Грайсфальд шәһәрендә 200 делегат катнашлыгында уздырылган корылтайда «Идел-Урал төрек-татарлары мөстәкыйльлеге өчен көрәш берлеге» дигән исем ала[162].

«Идел-татар» легионы Польшадагы Радом шәһәре янындагы Едлино лагеренда оештырылып, 1942 елның 6 сентябрендә игълан ителә һәм аның командиры итеп майор Оскар фон Зеккендорф билгеләнә. Легионда хәрби берәмлекләр, ягъни батальоннар төзелә[163]. Мөселман хәрби әсирләре буенча Бөек мөфти Әмин әл-Хөсәени[164] янында җаваплы итеп Галимҗан Идриси[165] билгеләнә. Легионерлар арасында пропаганда эше алып бару өчен 1942 елның июлендә «Винета»[166] радиостанциясендә татар телендә радиотапшырулар редакциясе[167], «İdel-Ural»[168] дигән газетасы (1942 елның 15 ноябреннән)[169], «Tatar ədəbiatь»[170], татар һәм немец телләрендә

лим Айдагулов, «İdel-Ural» газетасы җитәкчесе Габдулла Ишмаев, редакция хезмәткәре Исламгулов, Даргибелдә һәм Беверунгендәге лагерьлар җитәкчесе Сабит Кунафин» (Гилязов И. Легион Идель-Урал... – С. 272) була. 1945 нең гыйнварына кадәр «Идел-Урал төрек-татарлары мөстәкыйльлеге өчен көрәш берлеге»нең җитәкчесе вазифасын үти. Сугыш тәмамланганчы Төркиягә китә һәм шунда 1954 тә вафат була.

[162] Гилязов И. Курултай в Грайсвальде: «Мы боремся за единение народов Идель-Урала и за образование свободного национального государства» / И. Гилязов // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2000. – № 3/4. – С. 58–73.

[163] Алар хакында тулырак: Гилязов И. Легион «Идель-Урал»... С. 182–213.

[164] *Әмин әл-Хөсәени* – Мөхәммәд Әмин әл-Хөсәени (1895–1974), Йөрсәлим (Иерусалим) мөфтие, Фәләстыйнда гарәп милләтчеләре лидеры. Бөек Ватан сугышы вакытында немец-фашистлар белән хезмәттәшлек итә.

[165] *Галимҗан Идриси* – Галимҗан Ибраһим улы Идриси (1887–1959), җәмәгать, сәяси һәм дин эшлеклесе, журналист. Беренче бөтендөнья сугышы вакытыннан ук Германиядә яши. 1918–1925 елларда «Россия мөселман студентларына ярдәм оешмасы» президенты, 1922–1926 да Бохара республикасының Германиядәге рәсми вәкиле, 1924–1928 дә мөселман оешмасы җитәкчесе була. 1934 нең апреленнән Германия Чит ил эшләре министрлыгында фәнни хезмәткәр-консультант, 1939 ның маеннан бер үк вакытта Пропаганда министрлыгында гарәп илләренә радиопропаганда белән шөгыльләнә. Бөек Ватан сугышыннан соң Согуд Гарәбстанына китә һәм 22 сентябрьдә вафат була, җәсәде Германиянең Мюнхен шәһәре зиратында дәфен кылына.

[166] *«Винета»* – Германиянең Геббельс җитәкчелегендәге Пропаганда министрлыгы радиостанциясе.

[167] Аңа башта Тәмербәк Дәүләтшин (Тәмербәк Динмөхәммәт улы Дәүләтшин, 1904–1983), аннары Г. Идрисинең хатыны Шәмселбәнат Идриси җитәкчелек итә. Яшерен оешма тәкъдиме белән Әхмәт Симаев (1942 елның августыннан), Миңгали Газиев хезмәткәрләр булып эшли.

[168] Газетаның баш мөхәррирләре Кыям Галиев, Габдулла Ишмаев була.

[169] Басманың шеф-редакторы Шиһап Нигъмәти (Шиһабетдин Нигъмәтуллин, 1913–1995), хезмәткәрләре әүвәл Хәмит Нәүруз, Газиз Уразай, Гафар Җәмалиев, Ахун Таһиров, Миңнегали Газиев, Шигай Нәҗип, соңрак Миңнегол Гарипов, Бари Фәтхуллин, Фатыйх Азизбаев, Әсфәндияр Чынбай (1908–1992) була.

[170] Журналны чыгаручы һәм баш мөхәррире Ш. Алмас, мөхәррире Г. Хәмиди (Әнвәр Галим (Айдагулов, ?–1988) була.

«Germanca-tatarca beleşmə – Deutsch-tatarisches Nachrichtenblatt» (1943 елның апреленнән 1944 елның июленә кадәр)[171] исемле журналлар нәшер ителә. Алар, нигездә, иҗтимагый-сәяси һәм әдәби-нәфис басма була.

Мондый мөмкинлекләрдән файдаланып, дошманга каршы аның үзендә көрәшергә кирәк дигән карарга килгән патриотлар шунда туплана башлый. Алар гражданский киемдә, чагыштырмача иректә йөрү хокукына ия була[172]. Эшне координацияләү максатында Берлинда 4 нче номерлы ирек комитеты төзелә. Бу уңай белән Әхмәт Симаевның[173] Фәйзелхак Мингалинга[174] әйткән сүзләрен искә төшерү урынлы булыр: «Көрәшне башлау өчен башта аяк-кулларны богаудан чишәргә, ягъни лагерьдан котылырга, ышанычлы дуслар белән бергә тупланырга кирәк. Әгәр дә мин бу лагерьдан чыга калсам, ничек тә моннан берничә кешене үзебезнең янга тартырга тырышырмын...»[175].

1943 елның июнендә М. Җәлил белән очрашкач, ул аңа шулай ди: «Без, – диде Муса, – легиончылар арасында һәм Германия завод-фабрикаларына куып китерелгән совет гражданнары арасында, дошманга каршы пропаганда алып барырга, төрле өндәмәләр, листовкалар таратып, легиончыларны кулларындагы кораллары белән совет солдатлары ягына чыгарга әзерләргә тиешбез. Ә лагерьдагы совет гражданнарына аларның озакламый Совет Армиясе тарафыннан азат ителәчәкләрен аңлатырга, җиңүне якынайту өчен һәртөрле корткычлыклар эшләргә өндәргә тиешбез!»[176].

---

[171] Журналның баш мөхәррире Гариф Солтан (Гариф Нигъмәтулла улы Солтанов, 1923–2011) була.

[172] Мәсәлән, җәзалап үтерелгәннән соң тутырылган карточкалары буенча, Муса Җәлил Берлинда Һавелштрассе, 9; Гариф Шабаев – Фридрихштрассе, 247, Әхмәт Симаев – Вильмерсдорфштрассе, 15 адреслары буенча яшәгәнлекләре мәгълүм.

[173] *Әхмәт Симаев* – Әхмәт Садретдин улы Симаев, журналист, антифашист, 1915 елның 28 декабрендә Пенза губернасы Краснослободск өязе (хәзер Мордва Республикасы) Усть-Рахмановка (Яңа Аллагол) авылында туган. Мәскәүдә җидееллык мәктәпне, техникум тәмамлый. 1933 елда Мәскәү метрополитены төзелешендә катнаша, татар телендә чыга торган «Метрострой коммунисты» газетасында язышa башлый. 1936 да Мәскәү янындагы Воскресенск шәһәренә күчә һәм тулысынча газета эшенә бирелә. 1939 да Мәскәү дәүләт педагогия институтының әдәбият факультетына читтән торып укырга керә. 1940 елда Кызыл Армия сафларына чакырыла. Бөек Ватан сугышын десантчы булып каршылый. 1942 нең март аенда әсирлеккә төшә. Анда «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы төзүчеләрнең берсе. Плётцензее төрмәсендә гильотинада (12 сәгать 24 минутта) җәзалап үтерелә. Иске Синдрау авылы мәктәбе диварына истәлек тактасы куела.

[174] Фәйзелхак Мингалин (?–?), укытучы, антифашист, хәзерге Татарстан Республикасының Зәй районы Аксар авылында туган. Бөек Ватан сугышының беренче көннәрендә үк яраланып, әсирлеккә төшә. Берлин янындагы Вольһайде лагеренда Ә. Симаев белән таныша. Берлинда радио-пропаганда бүлегенә эшкә беркетелә. 1943 елның августында гестапо тарафыннан кулга алына. Бөек Ватан сугышы тәмамланганнан соң, 1946 да туган илгә кайта. 1947 дә «дошман файдасы өчен хезмәт итүчеләр» сыйфатында хөкем ителә.

[175] Мингалин Ф. Алар мәңге онытылмас / Ф. Мингалин // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 262.

[176] Мингалин Ф. Күрс. хезм. – Б. 264.

Гомумән, 1943 елның язына көчле яшерен оешма барлыкка килә.

«İdel-Ural» газетасы редакциясендә эшләгән Рәхим Саттарны[177] «Идел-Урал» комитеты президенты Ш. Алмас, хәтта, Советлар ягыннан махсус җибәрелгән дигән фикергә килә һәм зондерфюрер Людерзинга 1943 елның 3 маенда язган донесениесендә шулай ди: «Соңгы вакытта мин Саттаровның немецлар ягына хезмәткә күчүе хакында таныклыгы бар дип ишеттем. Әгәр бу, чынлап та, шулай икән, бу хәл Саттаровның большевиклар тарафыннан безгә мөмкин кадәр зыян китерү һәм безнең уртак милли хезмәтебезгә комачаулык итү өчен махсус җибәрелгәнлеге хакында шигебезне тагын да ныграк раслый. Редакциядә эшләү өчен бөтенләй яраксыз булуы сәбәпле, Саттаровны кире легионга җибәрергә, ә аның урынына башка яраклы кеше табарга кирәк»[178].

Яшерен пропаганда алып бару максатында 1943 елның апрелендә Радомда әдәби-музыкаль капелла төзелә. Едлино лагерена китерелгән Рушад Хисаметдинов[179]

---

[177] *Рәхим Саттар* – Габдерәхим Сөләйман улы Габдессаттаров, шагыйрь, журналист, 1912 елда хәзерге Башкортстан Республикасы Чишмә районы Түбән Хаҗәт авылында мулла гаиләсендә туган. Уфада татар балалары гимназиясендә укый (1920–1926). Алты сыйныфны тәмамлагач, Казандагы индустриаль техникумның әзерлек курсларына керә. Икенче курста укыганда авырып, туган авылына кайта. Комсомол оешмасы төзелгәч (1927–1928), аны секретарь итеп сайлыйлар. Аннары Донбасста шахтада, Башкортстанның Учалы районында урман хуҗалыгында эшли. Казанда «Обоздеталь» заводына эшкә керә. Кызыл Армия сафларына чакырылгач, Ерак Көнчыгышта хезмәт итә. 1937 нең көзендә Казанга кайта һәм авиация институтында завхоз, Татарстан Мәгариф халык комиссариатында кадрлар бүлеге мөдире булып эшли. Аннары «Яшь сталинчы» газетасы редакциясенә эшкә керә. Совет-фин сугышында катнаша. Бөек Ватан сугышы башлангач, 1941 нең көзендә хәрби хезмәткә алына. 1942 нең 27 июнендә, Вязьма районы Угра авылы янында дошман тылында уңышсыз десант төшерү вакытында әсирлеккә төшә. «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы эшендә катнаша, Берлин төркемендә тора. 1943 нең июлендә биш кешелек төркем составында урманчы поляк ярдәмендә партизаннар ягына кача. Шуннан соңгы язмышы билгеле түгел.

[178] Басыйров Х. Ватанга тугры калдылар: документаль повесть / Х. Басыйров, А. Басыйров. – Казан: Татар. кит. нәшр,. 2017. – Б. 273.

[179] *Рушад Хисаметдинов* – Рушад Мөхәммәтбилал улы Хисаметдинов, ветеринар, антифашист, 1911 елның 20 октябрендә Верный (хәзер Алматы) шәһәрендә туган. 9 сыйныфны тәмамлаганнан соң, Әүлия-Атадагы ветеринар-зоотехник бүлегендә укый (1929–1932). Семипалатинск өлкәсендәге «Кокпекты» совхозында ветврач булып эшли. Аннары, үзе теләп, Кызыл Армия сафларында хезмәт итә. 1940 та демобилизацияләнгәч, Алматы өлкәсендәге Или районында өлкән ветврач була. Бөек Ватан сугышы башлангач, Көньяк-көнбатыш фронтта 79 нчы аерым Кавалерия дивизиясенә хезмәткә алына. 1942 нең 14 июлендә Миллерово станциясе тирәсендә чолганышта калып, әсирлеккә төшә. Этап белән Демблин крепостена китерелә. Анда Г. Кормашов, М. Җәлил, Г. Фәхретдинов (Дим Алишев) белән таныша. Аннан Ротвайль лагерена озатыла һәм 1943 нең язында Едлинога китерелә. «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы эшендә катнаша. Музыкаль капелла җитәкчесе була. 1943 нең 11 августында кулга алына. 25 октябрьдә Моабит, аннан соң Тегель төрмәсенә озатыла. 1944 тә Франциянең Югары Луара департаменты Ле-Пьюи шәһәренә китерелә. Аннан поезд белән янә Германиягә алып киткәндә Макон бе-

шулай яза: «Килгән көнне үк мин музыкантлар белән таныштым, чөнки мине алар белән бер баракка куйдылар. Анда Маликов Гарәф бар иде. Ул үзе Уралдан, соңыннан ул яшерен оешманың члены булды һәм Франциядә, партизаннар белән бергә, немецларга каршы көрәште. Ходжаев Кәрим – Астрахань егете, скрипкада уйнады. Кечкенә буйлы Сабитов та Астраханьнан иде. Ул мандолинада уйнады һәм спектакльләрдә кызлар ролен башкарды. Шат күңелле, сүз тыңлаучан егет иде. Самирханов дигән чибәр егет тә кызлар ролен башкара һәм Сабитов белән татар биюләрен оста бии иде. Николай Малышев – урта яшьләрдәге Горький кешесе – гитарада оста гына чирттерә, чечетканы бии иде... Одесса консерваториясе студенты Борисны (фамилиясен белмим), Бари Кәримов исеме биреп, опера театры артисты сыйфатында алып килдек. Борис – милләте белән еврей иде, аның еврей икәнен белсәләр, немецлар, әлбәттә, исән калдырмаячаклар иде. Немецлар аны татар дип кабул иттеләр булса кирәк. Ул үзе татарча җырларга бик тиз өйрәнде, ягымлы тавышы белән «Нигә, нигә...»не һ. б. җырларны уңышлы башкара иде»[180]. Соңыннан ул үзе капелланың гомуми җитәкчесе була.

«Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы эшендә катнашкан Фәрит Солтанбәков[181] капелланы шулай тасвирлый: «Артистлар

лән Шалон шәһәрләре арасында, Турню дигән төбәктә самолетлар эшелонны бомага тоталар. Шуңардан файдаланып качып өлгерә һәм француз партизаннарына барып кушыла. Анда 1944 нең декабренә кадәр немец-фашистларга каршы сугыша. 1945 нең ахырында туган илгә – Кыргызстанның Ош шәһәренә күчкән гаиләсенә кайта. Башта андагы ит комбинатының җитештерү-контроль бүлегенә эшкә урнаша. 1949 ның язында кулга алына, Төркестан хәрби округының трибуналы аны «Хәрби антын бозып, легионда фашистларга булышкан» дип, үлем җәзасына хөкем итә. Соңыннан карарга үзгәртмә кертелеп, 25 елга лагерьга җибәрелә. Кемерово өлкәсендәге «Глубинка», ерак төньяктагы Яна елгасы буендагы «Депутатский» лагерьларында күп газаплар кичергәннән соң, 1956 ның ахырында иреккә чыгарыла һәм Ош шәһәренә кайтып, авыл хуҗалыгы идарәсендә баш зоотехник, аннары Фрунзе, Калинин исемендәге колхозларда җитәкче булып эшли. 1967 дә СССР Югары судының хәрби коллегиясе тарафыннан реабилитацияләнә. 1974 кә кадәр, геологик эзләнү экспедицияләрен атлар белән тәэмин итү базасы директоры вазифасын башкара. 1992 нең 28 августында вафат була.

[180] Хисаметдинов Р. Уттан ялкынга... / Р. Хисаметдинов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 163; 165.

[181] *Фәрит Солтанбәков* – Фәрит Сәхи улы Солтанбәков, 1940 елда Сәмәрканд дәүләт университетының физика-математика факультетын тәмамлый. Үзбәкстан ССРның Кашкадәрья өлкәсендәге Шәһризәбс шәһәрендә җидееллык мәктәптә укыта, укыту эшләре буенча директор урынбасары була. Кызыл Армия сафларына алынгач, Житомир өлкәсенә офицерлар курсына җибәрелә. Бөек Ватан сугышы бушлангач, ул хезмәт иткән часть Шепетовка шәһәре янында чолганышта кала. Авыр яраланган Ф. Солтанбәков 1941 нең 6 июлендә әсирлеккә төшә. Перемышль, Раво-Русс, Львов хәрби әсирләр лагеренда булганнан соң, Демблинга, аннан Едлинога китерелә. Анда «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзалары белән таныша, капеллага кертелә. 1943 нең августында Уездом лагеренда концерт куйган вакытта кулга алына һәм Берлинга озатыла. 1944 нең августында гомерлек каторгага хөкем ителә һәм Лембург шәһәрендәге 12-А штраф лагереана җибәрелә. 1945 нең апрелендә әсирлектән азат ителә һәм декабрь аена кадәр Со-

труппасында 14 кеше исәпләнә иде. Уникебез бер баракта торабыз. Музыкантлар 9 кеше, шулардан 3 се скрипач, икесе гармоньчы, икесе мандолинада һәм икесе гитарада уйный. Үз гомерендә театрда эшләгәне булмаса да, Курмаш труппаның режиссёры булды. Муса Җәлил инде без килгәнче үк Рушат Хисаметдиновны капелла җитәкчесе итеп билгеләгән иде. Аның да моңарчы әле музыкант булганы юк иде. Шушы көнгәчә сәхнәгә бер генә тапкыр да аяк басмаган Хәсәнов һәм Батталов исә артист исеме алдылар. Мин дә мандолинада начар уйныйм: нота белән уйнау түгел, хәтта нотаны укый да белмим. Ләкин шулай да музыкант булырга туры килде. Фәхретдинов һәм Әмиров[182] труппаның җырчылары иде»[183]. Алар төрле лагерьларда концертлар куялар, инсценировкалар күрсәтәләр. Шул арада яшерен рәвештә листовкалар тараталар.

1943 елның сентябрендә Чернигов өлкәсе Прилуки шәһәре лагереннан качкан Ян Габдуллинның[184] ВКП(б) Үзәк Комитетына язган аңлатмасы буенча дошман территориясендә немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы барлыгы мәгълүм була[185].

«Идел-Урал» легионының 825 нче батальонын һәм башкаларын Михаил Бирюлин[186] җитәкчелегендәге 1 нче Витебск партизаннар бригадасы, француз партизаннары ягына чыгаруда Хөсәен Мөхәммәтов[187], Галимҗан Галиев[188], Фидият Рәхимов[189] хәлиткеч роль уйный.

вет армиясе сафларында хезмәт итә. Сугыштан соң 1978 гә кадәр Карши педагогия техникумында математика укыта.

[182] *Әмиров* – чын исеме Шәриф Гарифҗанов.

[183] Солтанбеков Ф. Аларны ил онытмас / Ф. Солтанбеков // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 192.

[184] *Ян Габдуллин* – Муллаян Тимеркәй (Тимергали) улы Габдуллин, укытучы, 1906 елда Уфа губернасы Бәләбәй өязе (хәзер Башкортстан Республикасы Туймазы районы) Яңа Арсланбәк авылында туган. 1925 тә Бәләбәй педагогия училищесын тәмамлый, укытучы булып эшли, Токчуран волостенда комсомол секретаре була. 1933–1937 дә Кызыл Армия сафларында хезмәт итә. Бөек Ватан сугышында 1942 нең 29 июнендә каты яраланып, әсирлеккә төшә. Күп кенә концлагерьлар аша үтә. 1943 нең 19 сентябрендә, Чернигов өлкәсе Прилуки шәһәре янында фронт сызыгын исән-имин үтеп, ВКП(б) Үзәк Комитетына аңлатма язып, дошман тылында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы барлыгын хәбәр итә. Өлкән лейтенант Ян Габдуллин 1944 нең 5 мартында Украинаның Хмельницк өлкәсе Грищевск районы Сосновка авылы янында батырларча һәлак була.

[185] Низаметдинов З. Шагыйрьнең тугры дусты / З. Низаметдинов // Кызыл таң. – 2006. – 15 февр.

[186] *Михаил Бирюлин* – Михаил Фёдорович Бирюлин (1912–1999), полковник, Витебск җирлегендә партизаннар хәрәкәте оештыручыларның берсе, 1 нче Витебск партизаннар бригадасы командиры.

[187] *Хөсәен Мөхәммәтов* – Хөсәен Сафа улы Мөхәммәтов, антифашист, 1916 елда Уфа губернасы Бөре өязе (хәзерге Башкортстан Республикасы Чакмагыш районы) Кәшәк авылында туган. Үзбәкстанның Янги-юль станциясендәге балалар йортында тәрбияләнә. Туган якларына кайтып, 1933 тән Чакмагыш почта бүлегендә, МТСта эшли. 1937 нең октябрендә Кызыл Армия сафларына чакырыла, кече командирлар курсында укый. Кече лейтенант, илнең Көнбатыш чигендә 579 артиллерия полкының элемтә взводы командиры сыйфатында

М. Җәлил һәм аның көрәштәшләренең немец-фашистларга каршы алып барган яшерен эшчәнлеге хыянәтче Мәхмүт Ямалетдинов [190] тарафыннан фаш ителә.

1941 елның июнендә әсирлеккә төшә: Седльце, Едлино һ. б. лагерьларда була (Ул хәбәрсез югалган дип исәпләнелә һәм аның гаиләсенә 1942 елның 1 маеннан акча түләүне туктату турында Көньяк Урал хәрби округының финанс бүлегеннән Чакмагыш хәрби комиссариатына рәсми хәбәр килә). «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы эшендә катнаша. 825 нче батальонны беларус партизаннары ягына алып чыгуда турыдан-туры актив катнаша. Ватанга хыянәт итүдә гаепләнеп, 1944 нең 1 мартында җиде елга хөкем ителә һәм Ерак Көнчыгышка, ягъни Амурдагы Комсомольск шәһәре тирәсендә урман кисү эшенә җибәрелә. 1950 елда ирекккә чыгарыла. Кыргызстан ССРның Токтагул шәһәрендә яшәп, район хастаханәсендә баш табибның хуҗалык эшләре буенча урынбасары булып эшли. 1968 дә электр хуҗалыгында завхоз була. 1969 ның 21 гыйнварында тулысынча аклана.

[188] *Галимҗан Галиев* – Галимҗан Гарифулла улы Галиев, антифашист, 1916 елның 24 февралендә Уфа губернасы Стәрлетамак өязе (хәзер Башкортстанның Стәрлетамак районы) Югары Усылы авылында туган. Җидееллык мәктәпне тәмамлагач, урман техникумында укый. Бөек Ватан сугышы башлангач, хәрби хезмәткә алына. Фронтта чолганышта калып, әсирлеккә төшә. Острув-Мазовецка, Седльце, Едлино лагерьлары аша үтә. «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы эшендә катнаша. Ул анда Галиев Гари буларак билгеле була. 825 нче батальонны беларус партизаннары ягына алып чыгуда турыдан-туры актив катнаша. Партизаннар сафында ул 1943 нең көзенә кадәр булып, рота командиры дәрәҗәсенә күтәрелә. Сугыштан соң Казакъстанның Шымкент (Чимкент) шәһәрендә яшәп, 1986 ның 9 гыйнварында вафат була.

[189] *Фидият Рәхимов* – Фидият Хан улы Рәхимов (?–?), антифашист, хәзерге Башкортстан Республикасының Кыйгы районында туган. Күрше Балакатай районының Үтәш авылында укый. Сугышка кадәр хисапчы булып эшли. Кызыл Армия сафларына чакырылгач, Фрунзе шәһәрендә хәрби пехота училищесында бер айлык курслар үтеп лейтенант дәрәҗәсе ала. 1942 елда Рота командиры сыйфатында Волхов фронтында 2 нче Удар армия составында сугышка керә. Сентябрь ахырында каты яраланып, әсирлеккә төшә. Гатчина, Вильнюс, Шауляй, Демблин, Едлино лагерьларында булганнан соң, «Идел-Урал» легионы составында Франциягә озатыла. 1944 нең июлендә Ф. Рәхимов җитәкчелегендә легионерларның беренче төркеме Сент-Анжел авылы янында француз партизаннары ягына чыга. Аның сугышчылары Уссель шәһәре өчен сугышта катнаша. Ул Франциянең иң зур бүләге – «Почётлы легионер» ордены белән бүләкләнә. Тюль шәһәрендә совет гражданнарын СССРга җибәрүне оештыру пункты җитәкчесе була. Сугыштан соң Байкал аръягы округында хәрби хезмәтен дәвам итә. 1946 да хәрби хезмәтен калдырып, укытучы булып эшли башлый. Озакламый кулга алынып, егерме биш елга хезмәт лагерена озатыла. 1955 тә ирекккә чykkаннан соң, Уфа шәһәрендә яши.

[190] Мәхмүт Ямалетдинов 1921 елда туган. Мәктәпнең сигезенче сыйныфын тәмамлагач, нотариаль конторада секретарь булып эшли. 1940 та Кызыл Армия сафларына чакырыла. Бөек Ватан сугышы башланган көннәрдә үк каты яралана. Аны Литвадагы Паберже төбәгендә поляклар яшәгән хуторда калдыралар. Икенче көнне әсирлеккә төшә. Тильзит шәһәреннән ерак булмаган лагерь лазаретына китерелә. 1943 нең башларында Едлино лагерена озатыла һәм анда «Идел-Урал» легионына кертелә, унтер-офицер чины бирелеп, отделение командиры итеп куела. Аның әләге буенча «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзалары кулга алына. 1944 нең җәендә башка унҗиде ле-

1943 елның 10 августында М. Җәлил Варшавада, ә 11 августта башкалар кулга алына. Аларны 12 августта «Павиак» дип аталган төрмәгә китерәләр, аннары Берлинга озаталар.

1944 елның 12 февралендә Германиянең Дрезден шәһәрендәге Өченче империя мәхкәмәсе М. Җәлилне һәм аның ун көрәштәшен: Гайнан Кормашев, Фуат Сәйфелмөлеков[191], Абдулла Алиш, Фуат Булатов[192], Гариф Шабаев[193], Әхмәт Симаев, Абдулла Батталов[194], Зиннәт Хәсәнов[195], Әхәт Атнашев[196], Сәлим Бохаровны[197] «дош-

---

гионер белән Краков шәһәрендә юкка чыга һәм партизаннар отрядында пәйда була. 1945 нең маенда Львов шәһәреннән ерак булмаган фильтрация лагеренда тикшерү үтә, аңа дәгъва белдерелми. 1950 елның 24 апрелендә Казакъстан ССРның Костанай өлкәсендәге Боровский поселогында кулга алына. Аңа карата хәрби трибунал мәхкәмәсе чыгарган хөкем карары 1951 нең 19 гыйнварында гамәлгә ашырыла.

[191] *Фуат Сәйфелмөлеков* – Фуат Хаҗиәхмәт улы Сәйфелмөлеков, икътисадчы, антифашист, 1916 елның 16 июлендә Ташкент шәһәрендә туган. Казакъстандагы Казалы шәһәрендә урта мәктәпне, Куйбышев исемендәге Сәмәрканд халык хуҗалыгы институтын (1938) тәмамлый. 1938 нең 15 ноябреннән Таҗикстан ССРы Сәүдә Халык комиссариатында экономист-товаровед булып эшли башлый. 1940 ның 3 февралендә Кызыл Армия сафларына чакырыла. Бөек Ватан сугышында Брянск тирәсендә әсирлеккә төшә, «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзасы. 1944 елның 25 августында Плётцензее төрмәсендә гильотинада (12 сәгать 09 минутта) җәзалап үтерелә.

[192] *Фуат Булатов* – Фуат Зыятдин улы Булатов, инженер, антифашист, 1913 елның 25 февралендә Уфа губернасы Стәрлетамак өязе Мәләвез авылында (хәзер шәһәр) туган. Казан коммуналь төзелеш инженерлары институтын тәмамлый. Сугыш башланыр алдыннан Кырымда юл эшләре төзелешендә эшли. Бөек Ватан сугышында әсирлеккә төшә, «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзасы. 1944 елның 25 августында Плётцензее төрмәсендә гильотинада (12 сәгать 15 минутта) җәзалап үтерелә. 2025 нең 25 августында Мәләвез шәһәренең Тарих һәм туган якны өйрәнү музее бинасы диварына аңа багышланган горельев урнаштырыла.

[193] *Гариф Шабаев* – Гариф Хафиз улы Шабаев, финанс хезмәткәре, антифашист, 1907 елның декабрендә Уфа губернасы Бәләбәй өязе (хәзер Башкорстан Республикасы Ярмәкәй районы) Иске Турай авылында туган. Узган гасырның егерменче елларында гаиләләре Урта Азиягә күченеп киткәч, анда башлангыч белем ала, Казанга кайтып тугызъеллык мәктәпне тәмамлый. 1928–1929 да Каюм Насыйри исемендәге татар педагогия техникумында башта техник секретарь, укыту бүлеге мөдире була. Аннары бухгалтерлык курсларын тәмамлый һәм янә Урта Азиягә китеп, Алты Арык районында, Фәрганә, Ташкент шәһәрләрендә дәүләт иминияте (страхование) агенты булып эшли. 1938 елда Үзбәкстан ССРы Финанс наркоматында эшли. 1941 елда үз теләге белән Бөек Ватан сугышына китә. Август аенда әсирлеккә төшә, «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзасы. Плётцензее төрмәсендә гильотинада (12 сәгать 21 минутта) җәзалап үтерелә. Туган авылында бюсты куела.

[194] *Абдулла Батталов* – Абдулла Вәзыйх улы Батталов, антифашист, 1916 елның 1 маенда хәзерге Татарстан Респбликасының Алексеевск районы Олы Тигәнәле авылында туган. Җидееллык мәктәпне тәмамлаганнан соң колхозда эшли. 1937 дә Кызыл Армия сафларына чакырыла. Аягы авырту сәбәпле демобилизацияләнә. 1941 елда, Бөек Ватан сугышы башлану белән, армиягә алына. Шул ук елда әсирлеккә төшә. Анда «Идел-Урал» легионында не-

манга ярдәм күрсәтү, хәрби көчне таркату», «дезертирлык», «хәрби хыянәт», «хәбәр итмәү» өчен үлем җәзасына хөкем итә[198]. Берникадәр вакыт (март ае) Дрезден төрмәсендә тотканнан соң, аларны Шпандау, Берлиндагы Тегель төрмәләренә күчерәләр.

Соңгы вакытларда табылган документлардан күренгәнчә, Ә. Симаевны ярлыкауны сорап Г. Идриси Бөек мөфти Әмин әл-Хөсәени исеменә хат юллаган булган. Ул «Хөкем ителүче Төркестан даирәсендә яхшы шагыйрь буларак таныш. Үзенең тәҗрибәсезлеге аркасында шундый хөкем карары чыгаруга китерә торган эшкә дучар булган... Үзенең поэтик осталыгы белән танылган мәхбүскә карата хөкем карары үтәлү гомуми ризасызлык барлыкка китерергә, киң ислам даирәсе тарафыннан күтәреп алынырга, соңыннан ислам илләрендәге дошман кулындагы пропагандада бозып файдаланырга мөмкин»[199]. Баш мөфти үз чиратында Германиянең Чит ил эшләре министрлыгына мөрәҗәгать итә. Бу оешма Окупацияләнгән Көнчыгыш җирләр эше буенча минстрлыкка һәм Окупацияләнгән Көнчыгыш җирләр эше буенча вер-

---

мец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзасы. Плётцензее төрмәсендә гильотинада (12 сәгать 27 минутта) җәзалап үтерелә. Авыл мәктәбе аның исемен йөртә.

[195] *Зиннәт Хәсәнов* – Зиннәт Хөснулла улы Хәсәнов, сәүдә хезмәткәре, антифашист, 1916 елның 16 декабрендә хәзерге Татарстан Республикасының Сарман районы Иске Кәшер авылында туган. Казанда сәүдә техникумын тәмамлый (1936–1939). Кызыл Армия сафларында ул кече командирлар әзерләү курсларында укый. Бөек Ватан сугышында әсирлеккә төшә. Анда «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзасы. Плётцензее төрмәсендә гильотинада (12 сәгать 30 минутта) җәзалап үтерелә. Авыл мәктәбе аның исемен йөртә, һәйкәл куела.

[196] *Әхәт Атнашев* – Әхәт Мәхмүт улы Атнашев, финанс хезмәткәре, антифашист, 1917 елның 12 декабрендә Төньяк Казакъстанның Петропавловск шәһәрендә туган. Җидееллык мәктәпне тәмамлый. Степняк шәһәрендә бухгалтерлар курсына укырга керә. 1938 елда Кызыл Армия сафларына чакырыла. Бөек Ватан сугышында 1942 нең 22 июнендә яраланып, әсирлеккә төшә. Анда «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзасы. Плётцензее төрмәсендә гильотинада (12 сәгать 33 минутта) җәзалап үтерелә.

[197] *Сәлим Бохаров* – Галләнур Мостафа улы Бохараев, финанс хезмәткәре, антифашист, 1916 елның 15 июлендә хәзерге Башкортстан Республикасының Кыргыз-Миякә авылында туган. Казанда финанс курсларында укый. Аннары туган якларында дәүләт банкының район бүлегендә бухгалтер булып эшли. 1940 та Кызыл Армия сафларына чакырыла. Бөек Ватан сугышы вакытында әсирлеккә төшә. Анда «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзасы. Плётцензее төрмәсендә гильотинада (12 сәгать 36 минутта) җәзалап үтерелә. Туган авылында аның исемендә парк булдырыла, анда каһарманның бюсты куела.

[198] Хөкем карарының кулдан язылган өземтәсе 2001 елның гыйнвар аенда Прага шәһәре архивында табыла һәм ул «Кормаш һәм тагын 10 кеше» дип атала: Мостафин Р. Җәлилчеләр турында яңа мәгълүмат Прагада табылды // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 306–309.

[199] Гилязов И. А. «Был одним из главных зачинщиков подпольной группы…»: новые документы об Ахмете Симаеве / И. А. Гилязов // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2020. – № 3. – С. 96.

махтның Югары командалыгының рейхминистрына хат җибәрә. Ләкин алар барысы да ярлыкауны кире кагалар. Бу Михаил Иконников истәлегендәге мәгълүмат белән дә раслана. Аннан күренгәнчә, 1944 елның июнь ахырында, август башларында төрмә амбулаториясендә чират көткәндә Ә. Симаев үзе әйткән сүзләргә нигезләнеп, шулай ди: «Ул миңа үлем карарын раслау килгәнлеген һәм аларны җәзага илтергә тиешлекләрен әйтте»[200].

Хөкем ителгән мәхбүсләр Тегель төрмәсеннән Плётцензее төрмәсенә китереләләр. Ш. Алмасның күрсәтмәсе буенча мулла Гани Госманов[201] 25 августта камерага аларны бәхилләтү өчен Коръән[202] алып керә[203]. Хушлашып бер сәгать үткәннән соң, М. Җәлил (12 сәгать 18 минутта) һәм аның көрәштәшләре гильотинада җәзалап үтерелә. Бу кара эшне Германиянең баш палачы Эрнст Раендель[204] башкара[205].

Илдә әле бул хәлләр билгеле булмый. Казанда аның рус телендә шигырьләре һәм поэмалары җыентык булып басылып чыга[206].

1945 елның апрель ахырында Берлинны штурмлауда һәм Моабит төрмәсен азат итүдә катнашкан 79 нчы пехота корпусында элемтә батальонында хезмәттә булган П. Г. Крель (1894–1953) төрмә ишегалдында яртылаш янган китаплар, кәгазьләр арасыннан М. Җәлилнең соңгы хатын табып ала һәм аны июль аенда Мәскәүгә, СССР Язучылар союзы җитәкчесе А. А. Фадеевка җибәрәләр. Ул исә бу хакта Ә. Җәлиловага 1946 елның 18 июнендә хат аша хәбәр итә[207]. «Хатны алу белән Әминә ханым Мәскәүдәге Язучылар союзына килә (ул үзе дә бу чорда Мәскәүдә

---

[200] Иконников М. Фашист тоткынлыгында / М. Иконников // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 258.

[201] Гани (Габделгани) Госманов 1892 елның 4 (17) июнендә Семипалатинск шәһәрендә туган. Беренче Бөтендөнья сугышында әсирлеккә төшә һәм Германиядә төпләнеп кала. Бөек Ватан сугышы вакытында «Татар комитеты»нда мулла вазифасын башкара. 1950 нең җәендә Фильофингда вафат була.

[202] Бу Коръәнне М. Госманов 1992 елда Америкага баргач, Габдулла Вафалы (1915–1998) исемле кешедә күрә. Килешү буенча, ядкяр Бөтендөнья Татар конгрессы корылтаенда киң җәмәгатьчелек алдында тантаналы рәвештә тапшырылырга тиеш була. Ләкин, ниндидер сәбәпләр аркасында әлеге вакыйга булмый кала. Г. Вафалы аны М. Госмановка бирә. Хәзер Коръән Татарстан Республикасының Милли музее фондында саклана: Госманов М. Соңгы истәлек / М. Госманов // Татарстан. – 1993. – № 7. – Б. 55–59; – № 8. – Б. 20–26.

[203] Бу хакта ул Берлинда «Идел-Урал» комитеты тарафыннан татар телендә нәшер ителүче «Татар әдәбияты» журналының мөхәррире Әнвәр Галимгә (Айдагулов, ?–1988) 1945 елның язында сөйли. Кәгазьгә төшерелгән бу истәлек басылып чыкты: Мостафин Р. Җәлилчеләнең соңгы минутлары / Р. Мостафин // Татарстан. – 1993. – № 1. – Б. 50–53.

[204] Эрнст Раендель (1899–1945/46) – Белоруссиянең Брест шәһәрендә асып үтерелә.

[205] Мостафин Р. Муса Җәлил эзләреннән / Р. Мостафин // Азат хатын. – 1973. – № 6. – Б. 7.

[206] Джалиль М. Письмо из окопа: Стихи и поэмы / М. Джалиль. – Казань: Татгосиздат, 1944. – 44 с.

[207] Муса Җәлил – документларда... – Б. 476–477.

яши) һәм иренең язмасы белән таныша. Шулай итеп, Җәлил батырлыгы турындагы беренче хәбәр илгә кайтып җитә...»[208]. Әмма озакламый ул хат эзсез югала.

М. Җәлилнең гарәп хәрефләре белән язылган беренче дәфтәрен Моабит төрмәсеннән Габбас Шәрипов[209] алып чыга. Еллар үткәч язучы Рафаэль Мостафинга (1931–2011) язган хатында бу хакта шулай ди: «Төрмәдә җыештыручы булып эшләүче, камераларга кереп-чыгып йөри ала торган тоткын немецлар арасында безнең танышларыбыз бар иде... Мине төрмә кәнсәләренә чакырдылар да азат ителүем турында әйттеләр. Аннары бер камерага керттеләр, җыештыручы немецлар минем киемнәремне алып килде. Төрмәдән чыккач киемнәремне капшап карасам, анда Муса Җәлилнең куен дәфтәре яшереп куелган иде. Күрәсең, аны әлеге шул киемнәрне китергән немецлар куйган булгандыр. Ә аннары, Франциядә чакта, мин ул дәфтәрне Нигъмәткә бирдем»[210]. Нигъмәт Терегулов[211] аны Франциянең Ле Пюи лагеренда Әмир Үтәшевка[212] тапшыра. Ул 1945 елның 1 сентябрендә совет-герман чигендә

[208] Мостафин Р. Җәлил хатын кем тапкан? / Р. Мостафин // Мәдәни җомга. – 2019. – 8 май.

[209] *Габбас Шәрипов* – Габбас Хәмзә улы Шәрипов (1918–?), сугышта әсирлеккә төшә. 1942 елның декабрендә «Идел-Урал» легионына китерелә. 1943 нең июнендә 827 нче батальон составында Көнбатыш Украинага җибәрелә. Батальондагы яшерен оешмада катнашуда гаепләнеп кулга алына, Львов төрмәсенә китерелә. Аннары Берлинга Моабит төрмәсенә озатыла, М. Җәлил белән очрашалар. Анда ниндидер гаепләре өчен кулга алынган немецлар да була. Дәфтәр алар аша тапшырыла. Озакламый Г. Шәриповны төрмәдән чыгарып, янә легионга кайтаралар. 1944 нең мартында Франциянең Югары Луара департаменты Ле-Пьюи шәһәренә китерелә. Биредә Әмир Үтәшев һәм Нигъмәт Терегулов белән таныша. Франкт-на-Майне шәһәрендә совет хәрби разведкасы Ә. Үтәшевне ватанга хыянәт итүдә гаепләп кулга ала. Ул әйберләре белән бергә М. Җәлилнең дәфтәрен дә Н. Терегуловка биреп өлгерә. Г. Шәрипов сугыш тәмамланып илгә кайткач, кулга алынып, 10 елга сөргенгә җибәрелә. Иреккә чыккач, Волгоград өлкәсе Красноармейский районы Малые Чапурники авылында яши. 1968 дә исән була.

[210] Мостафин Р. Өзелгән җыр эзеннән: әдәби-документаль повесть Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – Б. 210–211.

[211] *Нигъмәт Терегулов* – Нигъмәтулла Мөхәррәм улы Терегулов 1911 елның 10 гыйнварында Уфа губернасы Бәләбәй өязе (хәзер Башкортстан Республикасы Благовар районы) Каргалы авылында туган. «Волховстрой» төзелешендә эшли, Татарстанның Чаллы якларында яши, Казанда икееллык хокук мәктәбен тәмамлаганнан соң, Саба районында адвокат була. 1941 нең 26 июлендә хәрби хезмәткә алына, Чкалов шәһәрендә алты ай укыганнан соң, 1942 нең 29 гыйнварында лейтенант дәрәҗәсе бирелә, взвод командиры була. 1942 нең 26 августында әсирлеккә төшә, унлап концлагерь аша үтә. «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзасы була. 1944 нең 6 апрелендә Франциянең Сандитен шәһәрендәге лагерьдан кача. Башкортстанга кайткач, Алкинода тикшереү үтә һәм Уфа шәһәрендә төпләнә. 1946 ның мартында кулга алына һәм Амур өлкәсенә 10 елга сөргенгә җибәрелә. Аның Извисковая станциясеннән 1947 нең 13 апрелендә Уфада яшәүче Мөкәррәмә апасына язган бер хаты сакланып калган. Н. Терегулов 1947 нең август аенда Ургал станциясендә вафат була.

[212] *Әмир Үтәшев* – Әмир Галимҗан улы Үтәшев, антифашист, Бөек Ватан сугышында Франциянең Каршылык хәрәкәтендә катнашучы, 1919 елның 15 сентябрендә Уфа губерна-

кулга алынганда дәфтәрне янә Н. Терегуловка биреп өлгерә. Н. Терегулов аны 1946 елның 29 мартында Казанга алып килә. М. Җәлилнең хатыны Әминә кызы Чулпан белән бу вакытта Мәскәүгә китү сәбәпле, дәфтәрдә язылган адрес буенча А. Алишның хатыны Рокыя Тюльпанованы (?–1993) табып, аңа тапшыра. Р. Тюльпанова исә дәфтәрне Татарстан Язучылар союзына илтеп бирә.

Дәфтәр хәзерге вакытта Татарстан Республикасы Милли музеенда 122590 номеры белән саклана. Аның 126–128 битләрендә шулай язылган: «Татарча язу танучы һәм бу дәфтәрне укучы дуска. Моны язды татарның билгеле шагыйре Муса Җәлил. Аның тарихы болай: Ул 1906 елда туган. Гаиләсе[213] Казанда һәм Мәскәүдә. Илдә иң зур шагыйрьләрдән санала. 1942 елны сугышка килде һәм әсир төште. Әсирлектә күп азаплар чигеп, 40 үлемнән калып, ахырында Берлингә китерелде. Берлиндә сәяси яшерен оешмага катнашуда, совет пропагандасы таратуда гаепләнеп кулга алынды, төрмәгә ябылды. Бәлки аны үлем җәзасына хөкем итәрләр. Ул үләр. Ә аның әсирлектә һәм тоткынлыкта язган 115 шигыре бар. Ул шулар өчен кайгыра. Шуның өчен 115 нең 60 ын гына булса да күчереп калдырырга тырышты. Әгәр бу китап кулыңа төшсә, шигырьләрне яхшылап, дикъкать белән акка күчер, сакла һәм сугыштан соң, Казанга хәбәр итеп, үлгән татар халык шагыйренең шигырьләре итеп дөньяга чыгар. Минем васыятем шул! Муса Җәлил. 1943, декабрь. Сәяси гаепләнеп утыручы татар егетләре Гариф Шабаев – Үзбәкстан бухгалтер. Муса Җәлил, шагыйрь – Казан. Әхмәт Симай – Мәскәү, журналист. Габдулла Баттал – Казан. Кормаш Г. – Казан. А. Алиш – язучы, Казан. Булатов Фуад – Казан. Сәйфелмөлеков – Үзбәкстан. Хисаметдинов – Үзбәкстан. Мичурин – юрист, Үзбәкстан. Әмиров – Казан. Шәрипов Габ. Хыянәтче Җәләлетдинов – Үзбәкстан. Болар татар легионын таркатуда, совет фикерен таратуда, күмәк качу оештыруда гаепләнәләр». Соңгы (титул) битендә: «Scaripow. Taschenßwch fur deutsches-Türkisch-rusısch Wort und Gedicht. Şiqerlər həm ləqət».

1947 елның 2 апрелендә М. Җәлилнең латин хәрефләре белән язылган тагын бер шигырьләр блокнотын Татарстан Язучылар союзына тапшыралар. Ул 1943 елның декабреннән 1944 елның мартына кадәр шагыйрь белән бергә Лертерштрассе хәрби

сы Бәләбәй өязе (хәзер Башкортстан Республикасының Благовар районы) Каргалы авылында туган. Уфа кооператив техникумын тәмамлагач, ТАССРның Арча районы кулланучылар җәмгыятендә баш хисапчы урынбасары, баш хисапчы булып эшли. Бөек Ватан сугышы башлангач, хәрби хезмәткә алына, Алабуга шәһәрендә политруклар әзерли торган кыска сроклы курслар үтә. Курск өлкәсендә каты яралынап, аңын югалткан хәлдә 1942 нең 6 июлендә әсирлеккә төшә. Анда «Идел-Урал» легионында немец-фашистларга каршы яшерен көрәш оешмасы әгъзасы була. 1945 нең 1 сентябрендә кулга алына, ләкин аннан котыла. Әмма 1948 нең 21 июлендә кабат кулга алына һәм Идел буе хәрби трибуналы аны «Ватанга хыянәт итүдә» гаепләп, 25 елга сөргенгә хөкем итә. 1955 тә иреккә чыгарыла, 1962 дә аклана. 1996 ның 6 февралендә Казанда вафат була.

[213] «Квартиры» дигән сүзгә алыштырылган: Җәлил М. Моабит дәфтәрләре: төзәт. 2 нче факсимиль басма / Төз. Р. Рахман; текст. гарәп һәм латин график. күч. И. Мөстәкыймов; кереш сүз авт. Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – Б. 78.

төрмәсендә утырган бельгияле Андре Тиммерманс (Timmermans, 1917–1978) тарафыннан сакланып кала. М. Җәлил аны Дрезденга мәхкәмәгә алып кителер алдыннан аңа биреп калдыра. А. Тиммерманс блокнотны әйберләре белән бергә өенә посылка итеп сала[214]. Сугыш тәмамаланып үз иленә кайткач, аның үтенече буенча бер танышы блокнотны Брюссель шәһәрендәге СССР консуллыгына илтеп тапшыра.

Дәфтәр хәзерге вакытта Татарстан Республикасы Милли музеенда 122589 номеры белән саклана. Аның алгы тышлыгының эчке ягына шулай язылган: «Жена Сейфуллина Нина Константиновна (Амине). Г. Москва, Столешников пер. д. 11, кв. 1. Bu təptə – 33 şiƣer. Əsirlektə həm totqьnlьqta – 1942-IX–1943-XI arasьnda jazƣannarьm – 125 şiƣer həm poema. Ləkin qaja jazьjm? Yzem belən bergə yləlr. M. Çəlil». Титул биттәге язулар: «Джалиль М. Musa Çəlil. An meinem liebe Freund Andre Timmermanes von Mussa Jä1il. 1943–44. Berlin». Дәфтәрнең 98 нче битендә шулай язылган: «Musa Çəlil. Муса Джалиль из Москвы. Осужденный к смерти за политику в тюрьме г. Берлин». Арткы тышлыкның эчке ягында шундый мәгълүмат китерелә: «Муса Джалиль. Москва, 25, Столешников пер. д. 11, кв. 1 или Москва, ул. Воровского, 52, Союз писателей. Казань, ул. Баумана, Дом печати. Союз писателей. Муса Джалиль – известный татарский поэт, заключенный и осужденный к смерти за политику в Германии. Тюрьма. М. Джалиль».

Фашистлар әсирлегендә М. Җәлил һәм аның көрәштәшләре белән бергә булган Явдәт (Җәүдәт) Шамбазов (1913–?) исемле кешенең Мусаның исән булуы һәм аның хәзерге вакытта яшерен рәвештә Көнбатыш Германиядә яки ниндидер башка бер илдә яшәве турындагы күрсәтмәсе нигезендә СССР Дәүләт хәвефсезлеге министралыгының 4 нче бүлеге 1946 елның 18 ноябрендә М. Җәлилгә карата эзләп табу эше кузгата. Шул вакытларда ул сатлыкҗан дип игълан ителә. Аның исеме барлык җирләрдән, шул исәптән мәктәп дәреслекләреннән сызып ташлана, гаиләсенә карата тискәре, ягъни хакәрәтле мөнәсәбәт урнаштырыла.

ТАССР Дәүләт хәвефсезлеге министры генерал-майор Дмитрий Токарев[215] М. Җәлил мәсьәләсен күтәреп, 1948 елның 8 маенда Мәскәүгә хат юллый. 7 сентябрьдә СССР Дәүләт хәвефсезлеге министрлыгының Германиядәге вәкиле мәгълүматына нигезләнеп, Казанга «Җәлилов 1945 елда Германянең Көнбатыш зонасына чыккан» дигән хәбәр ирештерелә.

1952 елның 23 июнендә ТАССР Дәүләт хәвефсезлеге комитетының 4 нче бүлеге башлыгы подполковник Качалов, партия Өлкә Комитетының үтенече буенча, Мәскәүдән «М. М. Залиловның һәлак булуын ачыклау»ны сорый. Бер айдан соң СССР Дәүләт хәвефсезлеге министрлыгының 4 нче идарәсе, М. Җәлилнең 1944 елда һәлак булуы сәбәпле, аны оператив эзләү эшен туктатылуы турында Казанга рәсми рәвештә хәбәр итә.

---

[214] Бу хакта тулырак: Симонов К. Бер камерада / К. Симонов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 218–219.

[215] *Дмитрий Токарев* – Дмитрий Степанович Токраев (1902–1993), генерал-майор, 1948–1953 елларда ТАССР дәүләт иминлеге министры; М. Җәлилнең якташы.

Д. С. Токарев ВКП(б) Татарстан өлкә комитетының беренче секретаре З. И. Моратовка[216] 1952 елның 2 августында М. Җәлилнең гаепсезлеге турында белешмә тапшыра[217].

1953 елның апрель аенда Татарстан Язучылары союзының Г. Тукай исемендәге клубында «Моабит дәфтәрләре» белән танышу кичәсе үткәрелә. Г. Кашшаф «Совет Татарстаны» газетасында М. Җәлил һәм аның тоткынлыкта язган әсәрләре турында күләмле мәкалә бастыра. Кульъязмаларның кыскача тарихын тасвирлаганнан соң шулай яза: «Безнең алда шагыйрьнең 112 исемдә шигырьләре ята, аларның бары 17 исемдәгесе кабатланган. 97 оригиналь шигырь Муса Җәлилнең тоткынлыкта узган бөтен тормышын. Нинди уйлар, нинди кичерешшләр белән яшәгәнлеген күз алдына бастыра алалар»[218]. Шунда ук шагыйрьнең «Кичер, илем!», «Җырларым», «Ышанма», «Корыч», «Яңа ел теләкләре», «Кошчык» дигән шигырьләре беренче тапкыр укучы игътибарына тәкъдим ителә.

«Литературная газета»ның 1953 елгы 25 апрель санында «Стихи, написанные в Моабите» дигән баш астында М. Җәлил турында кыскача мәкалә белән аның рус теленә тәрҗемә ителгән алты шигыре бастырыла[219].

Ул шул ук елда Г. Кашшаф «Моабит төрмәсендә язылган шигырьләр» исеме белән М. Җәлилнең җыентыгын «Үлемсезлек (Муса Җәлилнең соңгы шигырьләре)» дигән мәкалә һәм искәрмәләр белән тулыландырып бастырып чыгара[220]. Басмада шагыйрьнең илгә кайтып ирешкән ике дәфтәре нигезендә төзелгән һәм 94 шигыре тупланган.

Г. Кашшаф, әйтергә кирәк, М. Җәлилне аклауга зур өлеш керткән язучы һәм галимнәрнең берсе. Әмма бу уңай белән бер сәер күренеш тә ачыклана. Чөнки «ФСБ архивларында гражданин Миргази Солтан улы Кашаповтан сорау алу беркетмәләре бар, анда бердәнбер сорау мондый: «Блокнотыгызга бу язманы кайчан, нинди шартларда теркәдегез?». Эш шунда ки, Миргази Солтан улы, легион һәм комитетка катнашы булган кешеләрне кайчагында чекистлардан алданрак эзләп табып, аларның истәлекләрен язып алган һәм һәр кәгазь битенә имзаларын куйдырган. Әлеге параллель тикшерү чекистларга мәгълүм булгач, алар Кашшафны төннәрен алып китә, яный башлаган, әмма иректә калдырганнар»[221].

Октябрь аенда Татарстан Язучылары союзы каршында М. Җәлилнең әдәби мирасын җыю һәм өйрәнү буенча махсус комиссия төзелә.

---

[216] *З. И. Моратов* – Зиннәт Ибәт улы Моратов (1905–1988), партия һәм дәүләт эшлеклесе.

[217] Муса Җәлил – документларда... – Б. 533–538.

[218] Кашшаф Г. Корыч ихтыярлы шагыйрь (Муса Җәлилнең соңгы шигырьләре турында) / Г. Кашшаф // Совет Татарстаны. – 1953. – 30 апр.

[219] Стихи, написанные в Моабите // Лит. газ. – 1953. – 25 апр.

[220] Җәлил М. Моабит төрмәсендә язылган шигырьләр / Г. Кашшаф ред. / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат, 1953. – 206 б.

[221] Кашапов Р. Җәлилчеләр батырлыгы бизәүгә мохтаҗ түгел / Р. Кашапов // Мәдәни җомга. – 2018. – 24 авг.

КПССның Татарстан өлкә комитетының беренче секретаре З. И. Моратов М. Җәлилгә Советлар Союзы Герое исеме бирүне юллап һәм шагыйрьнең тууына 50 ел тулу юбилеен 1956 елның февралендә үткәрергә рөхсәт сорап КПСС Үзәк Комитетына 1955 елның 19 ноябрендә мөрәҗәгать итә[222].

1956 елның 30 гыйнварында СССР Верховный Советы Президиумының «Бөек Ватан сугышында немец-фашист илбасарларга каршы сугышларда тиңдәшсез ныклык һәм батырлык күрсәткән өчен, үлгәннән соң, шагыйрь Муса Җәлилгә (Муса Мостафа улы Җәлиловка) Советлар Союзы Герое исеме бирелә» дигән Указ проекты КПСС Үзәк Комитетының Президиумы тарафыннан раслый. СССР Верховный Советы Президиумының 1956 ел, 2 февраль Указы белән Бөек Ватан сугышында немец-фашист илбасарларга каршы сугышларда тиңдәшсез ныклык һәм батырлык күрсәткән өчен, үлгәннән соң, шагыйрь Муса Җәлилгә (Муса Мостафа улы Җәлиловка) Советлар Союзы Герое исеме бирелә.

Бу уңай белән Казанда 3 февральдә Офицерлар йортының Колонналы залында киң җәмәгатьчелек катнашында тантаналы митинг була. Анда КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре З. И. Моратов (1905–1988), ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты секретаре В. В. Горбунов, шагыйрь Гали Хуҗиев (1912–1966), майор И. П. Мочалов (?–?), язучылар Гомәр Бәширов (1901–1999), Кави Нәҗми (1901–1957), Шәйхи Маннур (1905–1980), композитор Нәҗип Җиһанов (1911–1988), инженер И. М. Гафуров, эшчеләр М. Ф. Мамакин, М. Җиһаншина чыгыш ясый[223]. Шул көннәрдә матбугатта Г. Кашшафның татар һәм рус телләрендә «Патриот-шагыйрь»[224], «Бессмертие»[225], Михаил Луконинннның (1918–1976) «Сын народа Муса Джалиль»[226] дигән мәкаләләре басыла.

Әдәбият һәм сәнгать өлкәсендә Ленин премиясе буенча СССР Министрлар Советы каршындагы комитетның 1957 елгы карары буенча «Моабит дәфтәрләре» дигән шигырьләр циклы өчен М. Җәлил Ленин премиясенә лаек була.

Төркия гражданины Казыйм Миршанга[227] 1944 елның август ахыры – сентябрь башында Плётцензее төрмәсе складыннан унбер кәгазь төргәге бирелә. Араларында М. Җәлилнең дә дәфтәре була. Ул аларны 1946 елның гыйнвар аенда Италиядәге совет илчелегенә тапшыра. Илчелек исә – Мәскәүгә озата. Ләкин ул НКВД органнарында юкка чыга.

[222] Муса Җәлил – документларда... – Б. 539–540.

[223] Көрәшкә, җиңүгә чакыручы тормыш: Шагыйрь Муса Җәлилгә Советлар Союзы Герое исеме бирүгә багышланган митинг // Совет Татарстаны. – 1956. – 8 февр.

[224] Кашшаф Г. Патриот-шагыйрь / Г. Кашшаф // Совет Татарстаны. – 1956. – 3 февр.

[225] Кашшаф Г. Бессмертие / Г. Кашшаф // Сов. Татария. – 1956. – 14 февр.

[226] Луконин М. Сын народа Муса Джалиль / М. Луконин // Лит. газ. – 1956. – 4 февр.

[227] Казыйм (Касыйм) Миршан, төзүче-инженер, тарихчы-язучы, 1919 елның 4 июлендә Кытайның (Көнчыгыш Төркестанның) Голҗа шәһәрендә туган. 1940 та Истанбулда Босфор урта мәктәбен тәмамлый. Истанбул техник университетының өченче курсында укыганда 1942 дә Германиягә китә. 1946 да Төркиягә кайта һәм 2016 нең 18 июлендә Бодрум шәһәрендә вафат була.

М. Җәлилнең әсирлектәге иҗаты алда карап үтелгән ике блокнот белән генә чикләнми, әлбәттә. Польшаның Радом лагеренда аның белән бергә Башкортстаннан Тәлгат Гыйммранов[228] дигән кеше дә була. Шул вакытта ул маргарин төрә торган пергаменттан кулдан ясалган блокнотка егермеләп шигырь язып ала. Сугыштан соң аларны М. Җәлилнеке дип игълан итә һәм Стәрлетамак шәһәр газетасы редакциясенә китереп тапшыра[229]. Бу яңалык белән язучы Юрий Корольков (1906–1981) кызыксына, Стәрлетамакка барып Т. Гыймранов белән очраша һәм блокнотны үзе белән алып китә, «Литературная газета»да мәкалә һәм рус теленә тәрҗемәдә җиде шигырь, блокнотның фотосурәтен бастыра[230]. Блокноттагы «Безнең батыр» дигән шигырь Абдулла Гафуров исемле кеше тарафыннан «Ил батыры» буларак күчерелгән һәм соңгы строфаларда аерымлык күзәтелә[231]. Ләкин Р. Мостафин тикшеренүләреннән күренгәнчә, Т. Гыймранов блокнотындагы шигырьләрнең авторлык мәсьәләсе ачык кала[232]. Галим үзенең соңгырак тикшеренүләрендә, дөрестән дә, күпчелек шигырьләрнең авторы А. Алиш булуын раслый[233].

1956 елда Г. Кашшаф та Т. Гыймранов белән очрашып сөйләшә. Бу хакта ул шулай яза: «Узган ел мин Гыймранов белән очрашканда, аның сүзләрен язып алдым. Бернәрсә мине гаҗәпләндергән иде. Гыймрановның Муса Җәлил дип ышанган кешесе икенче бер кешегә охшый, без белгән Мусаның кыяфәте, кыланышлары күз алдына килеп басмый иде. Гыймранов, мәсәлән, Мусаның татар легионы киемендә булуын әйтә. Чынында исә Муса Җәлил бервакытта да ул форманы кимәгән һәм легионер булмаган[234]. Гыймранов Муса Җәлилнең тәмәке тартуын раслый һәм мин

---

[228] *Тәлгат Гыймранов* – Тәлгат Әгъзам улы Гыймранов 1914 елның 9 юлендә Уфа губернасы Стәрлетамак өязе (хәзер Башкортстан Республикасы Авыргазы районы) Морадым авылында туган. 1920 дә этисе хәзерге Кырмыскалы районы Югары Төкен авылына имамхатыйп итеп билгеләнгәч, шунда күченәләр. 1935–1939 да Хәрби-диңгез флотында хезмәт итә. 1937 дә гаилә башлыгы репрессиягә дучар ителә һәм атып үтерелә. Т. Гыймранов 1942 дә Кызыл Армия сафларына шушы ук районның Камышлы авылыннан чакырыла. Чыганакларда бу авылда аның 5–6 ел гына яшәгәнлеге әйтелә. Күрәсең, алар 1930 ларда шунда килеп төпләнгән булганнар. Бөек Ватан сугышында әсирлеккә төшә, концлагерьларда була. Әсирлектән совет гаскәрләре коткара. Туган якларына кайтканнан соң Стәрлетамак шәһәрендәге оешмаларда тимер-калай эшләре остасы булып эшли. 1980 елның 12 октябрендә шунда вафат була.

[229] Изморосин А. Как Джалиля «открывали» заново / А. Изморосин // Респ. Татарстан. – 2006. – 14 февр.

[230] Корольков Ю. По следам песен Джалиля / Ю. Корольков // Лит. газ. – 1956. – 3 марта.

[231] Ил батыры // Соц. Татарстан. – 1965. – 22 дек.

[232] Мустафин Р. По следам поэта-героя. Книга-поиск. Изд. втор., перераб. и доп. / Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1973. – С. 310.

[233] Мостафин Р. Җәлилчеләр: Очерклар, җәлилчеләр иҗаты / Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – Б. 197–201.

[234] Өченче империя мәхкәмәсенең хөкем карарында да ул *легиончы* (Legionär) буларак түгел, ә *язучы* (Schriftsteller) дип күрсәтелгән: Муса Җәлил – документларда... – Б. 527, 528.

аңа портсигар ясап бирдем, – дип сөйли... Мин Муса Җәлилне 1928 елдан бирле беләм, тик бер вакытта да тәмәке тартуын хәтерләмим»[235].

Ничек кенә булмасын, Т. Гыймранов алып кайткан шигырьләр зур әһәмияткә ия, әлбәттә. Киләчәктә алар ныклап тикшерелер, авторы да төгәл ачыкланыр.

М. Җәлил белән әсирлектә бергә булган Гарәф Фәхретдинов[236] шагыйрьнең «Язлар килер», «Үлгән улыңнан хат», «Кайту маршы», «Таң маршы», «Азатлык маршы», «Таң», «Соңгы сүз» дигән шигырьләрен сугыштан соң «Совет әдәбияты» журналы редакциясенә китереп тапшыра һәм алар басылып чыга[237]. Бу әсәрләр һәм Г. Фәхретдинов турында Г. Кашшаф кызыклы мәкалә бастыра[238]. Г. Фәхретдиновның матбугатта басылган язмасы да гыйбрәтле[239].

Двинск шәһәрендәге лагерьда М. Җәлил үзе белән бергә булган Гариф Хафизовка (?–?) блокнотын биреп, исән кайта алса, аны Казанга яки Уфага редакциягә тапшыруын үтенә. Анда «Гариф дуска» дигән шигырен дә яза. Ләкин, кызганыч ки, әсирләрне мунчага китергәч, тикшерүче немец офицеры блокнотны кулыннан тартып ала һәм янып торган мичкә ташлый[240].

Г. Хафизов исән-сау туган якларына кайта һәм Башкортстанның Сибай шәһәрендә яши. Еллар үткәч, М. Җәлилдән ишеткән ике шигырьне урындагы газета редакциясенә китерә[241].

1930–1931 елларда Мәскәүдә Карл Либкнехт исемендәге педагогия институтында укыган вакытында М. Җәлилне белгән, шулай ук Двинск лагеренда аның белән

---

[235] Кашшаф Г. Шагыйрь эзеннән / Г. Кашшаф // Совет әдәбияты. – 1957. – № 5. – Б. 97.

[236] *Гарәф Фәхретдинов* – Гарәф Кәшшафетдин улы Фәхретдинов 1920 елда ТАССРның Бөгелмә кантоны (хәзер Татарстан Республикасы Бөгелмә районы) Карабаш авылында туган. 1935 елда җидееллык мәктәпне тәмамлый. 1936 елда гаиләләре Урта Азиягә (Бохарага) күченеп китә. 1940 та Кызыл Армия сафларына чакырыла. Бөек Ватан сугышында Киев өчен барган сугышларда каты яраланып, әсирлеккә эләгә. Уннарча концлагерьларда (Борисполь, Дарница һ. б.) була, сигез тапкыр кача. М. Җәлил (ул вакытта аны Гумеров буларак белә) белән 1942 нең ахырында Демблин лагеренда очраша. 1943 нең язында Радом лагерена китерелә. Анда яшерен оешма төзегән культвзводта Дим Алишев исеме белән җырчы буларак катнаша. Соңгы тапкыр Франциядәге Ле Пию лагереннан кача (1944 елның июнь төнендә) һәм француз партизаннары белән Каршылык күрсәтү хәрәкәтендә фашистларга каршы көрәшеп йөри. Илгә кайткач, Алкино лагеренда тикшерүләр үткәннән соң, Баку тарафларына җибәрелә. 1947 елның июль аенда гына Урта Азиягә кайта. Ул бары тик 1989 елның 29 июнендә генә тулысынча аклана. 2002 елда Ташкентта вафат була.

[237] Муса Җәлилнең яңа табылган шгырьләре // Совет әдәбияты. – 1957. – № 5. – Б. 4–7.

[238] Кашшаф Г. Шагыйрь эзеннән... – Б. 96–108.

[239] Фәхретдинов Г. Кайда минем Илем?!.. / Г. Фәхретдинов // Казан утлары. – 1994. – № 8. – Б. 136–150; – № 9. – Б. 147–162.

[240] Хафизов Г. Блокнот утта янды / Г. Хафизов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 125–127.

[241] Симонов В. Блокнот, найденный в Стерлитамаке / В. Симонов // Сов. Башкирия. – 1966. – 15 февр.

кабат очрашкан Салих Ганиев (?–?) ул блокнотны күрүен, анда шигырьләр язылган булуын раслый[242].

Вустрау лагеренда М. Җәлил белән бергә булган Зиннур Мөхәммәдиев (?–?) аның әсирләргә немец телен өйрәнергә дип бирелгән кәгазьләрдән дәфтәр эшләп, шигырьләр язуын искә ала. Әмма тимер мичкә яшерелгән ул дәфтәр бер тентү вакытында табып алына һәм яндырыла[243].

Берлинда «Идел-Урал» комитеты тарафыннан татар телендә нәшер ителүче «Татар әдәбияты» журналының мөхәррире Әнвәр Галим[244] М. Җәлилнең «Муса», «Матурлык», «Мактанчык», «Маза», «Маҗара», «Михнәт», «Миһербансызлык», «Могҗиза», «Мохит», «Моңдаш», «Мөсафир», «Мөртәт», «Монафикъ» исемле шигырьләре булганын һәм аларны латин хәрефләрендә язу машинасында басмага әзерләвен искә ала[245].

Бөек Ватан сугышында катнашкан Гобәйдулла Салихов[246] әсирлектә Польшадагы Седльце лагеренда 1942 елның октябрендә М. Җәлил белән очраша. Ул аның

---

[242] Ганиев С. «Эчтән шартлатырга…»... – Б. 130.

[243] Мөхәммәдиев З. Вустрау / З. Мөхәммәдиев // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 140.

[244] *Әнвәр Галим* – Әнвәр Айдагулов (?–1988), Казан педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлый. Бөек Ватан сугышында әсирлеккә төшә. 1943–1945 елларда «Идел-Урал» комитетында Ш. Алмасның ярдәмчесе була. «Татар әдәбияты» журналының мөхәррире вазифасын башкара. Сугыштан соң Мюнһен шәһәрендә нәшер ителгән «Ватан» журналында мөхәррир була. 1948–1951 дә Көнбатыш Германиянең Киль университетында укый. 1953 тән башлап пенсиягә чыкканчы «Азатлык» радиостанциясендә диктор-комментатор булып эшли. 1968 дә Мюнһеннән Америка Кушма Штатларына күчеп яши һәм «Азатлык» радиосының Нью-Йорк бюросында хезмәт итә. 1988 нең 3 мартында шунда вафат була.

[245] Галим Ә. Муса иманлы китте / Ә. Галим // Идел. – 1993. – № 2. – Б. 33.

[246] *Гобәйдулла Салихов* – Гобәйдулла Зарифулла улы Салихов, финанс хезмәткәре, 1914 елның 23 августында Оренбург губернасы Орск өязе 6 нчы Үсәргән волосте (хәзер Оренбург өлкәсе Куандык районы) Бикташ авылында туган. 1921 елдан Башкортстан АССРы Зилаер кантоны Югары Назар авылында әнисе ягыннан абыйсы тәрбиясендә яши. 1928–1931 дә мәктәптә белем ала, колхозга керә (1930). 1932 дә «Сакмар» совхозы каршында оештырылган мал табиблары әзерләү курсында укый. 1934–1935 тә Оренбург өлкәсе Зианчура (1959 дан Куандык) районы Чебатарево сельпосында сатучы булып эшли. 1937 дә ике айлык финанс курсын тәмамлый. Зианчура районы буенча өлкән госстрах инспекторы була. Берникадәр вакыттан соң Бурангол авылының «Кызыл таң» колхозында хисапчы булып эшли. 1938 дә дүрт айлык хәрби әзерлек, Оренбургта бер айлык хәрби курсларда укый. Совет-фин сугышында катнаша. Бөек Ватан сугышы башлангач, 1941 елның 30 июнендә Кызыл Армия сафларына алына. Саратов өлкәсе Вольск шәһәрендә хәрби химия училищесында укып кече лейтенант дәрәҗәсе ала һәм взвод командиры итеп тәгаенләнә. 1941 нең 5 июлендә Воронеж шәһәре янындагы камалышта әсирлеккә төшә. Радом, Седльце, Берлин, Венайзин, Линце лагерьларында була. Соңгысыннан 1945 елның 5 маенда Америка гаскәрләре коткара. Төрле фильтрация лагерьларын үтә, кече лейтенант дәрәҗәсе кайтарыла һәм, ниһаять, 1945 нең декабрендә демобилизацияләнә. Чкалов (1957 дән Оренбург) өлкәсе Зиан-

«Дустым хисе», «Дустыма», «Сөйгән дустыма», «Озатып калучы», «Туган ил сулары», «Картлык» исемле алты шигырен латин хәрефләрендә башкорт теленә әйләндереп күчереп ала һәм аларны сугыштан соң югалтусыз алып кайтуга ирешә[247]. М. Җәлилнең тормышын һәм иҗатын өйрәнүчеләрнең берсе, әдәбият галиме Хәнәфи Бәдигый (1941–2020) аларны тәфсилле тикшереп, «Кыскача нәтиҗә ясап әйткәндә, Гобәйдулла Салихов тарафыннан күчереп алынган алты шигырьне, дөрстән дә, Муса Җәлил иҗаты – аның «Седльце шигырьләре» дип әйтә алабыз»[248] дигән фикергә килә.

Журналист, төбәк тарихын өйрәнүче Азат Сөнкишев (1944–2024) бу шигырьләрне А. Алишка нисбәт итә һәм М. Җәлилнең 1942 елда Седльцеда булмавын үзенең аргументарының берсе итеп китерә[249]. Ләкин «Гали Корбанов (ул анда Мичурин фамилиясе белән йөргән) Мусаның Орша шәһәрендәге пересыльный төрмә аша Седльце лагерена, аннан Вустрауга күчерелүе турында сөйли»[250].

Моабит төрмәсендә тоткынлыкта булган Михаил Иконников (1920–1989) 1944 елның июль ае ахырларында М. Җәлил аңа биргән блокнот турында шулай хәбәр итә: «Камерада үзем генә чакта Муса Җәлил шигырьләре язылган дәфтәрне алып карыйм, әмма укый алмый идем. Бу бик кечкенә, 9х7 зурлыгындагы, соры һәм сары төстәге, әйбер төрә торган кәгазьләрдән тегелгән, соры катыргы тышлы блокнот иде. Блокнот битләрендә гарәп хәрефләре белән язылган сүзләр тезелгән иде. Барлыгы утыз биткә якын иде, мөгаен анда кырыкка якын шигырь булгандыр...»[251]. Әсирлектән котылгач, 1945 елның 15 маенда фильтрация пунктында тикшерүче ниндидер майор аны ала һәм Совет Язучылары союзына җибәрергә вәгъдә итә. Ләкин ул блокнот юкка чыга.

Әсирлектә ашерен оешма әгъзаларының берсе булган Гали Корбанов (Мичурин) (?–?) язучы Г. Кашшафка сөйләгәннән аңлашылганча, Сабитов фамилияле кешедә М. Җәлилнең ике блокноты сакланган. Ләкин ул Франциядә һәлак булган[252].

Имам Нигъмәтҗановның куен дәфтәрендә «Көрәшү» дигән шигырь бар һәм ул теле-стиле ягыннан А. Алишка нисбәт ителә[253]. «Беренче көрәшү (Зиннәткә)» исеме

чура районында колхозларда, төрле оешмаларда хисапчы булып эшли. 1973 нең 30 маенда Куандык шәһәрендә юл һәлакәтендә вафат була.

[247] Кәшфиева Л. Муса Җәлил белән бергә... әсирлектә / Л. Кәшфиева // Кызыл таң. – 2015. – 7 май; Нуруллин Р. Акка кара төшсә, югалмый... (Муса Җәлилнең яңа шигырьләре табылу тарихы) / Р. Нуруллин // Безнең мирас. – 2015. – № 8. – Б. 56–61; Бәдигый Х. «Седльце шигырьләре» эзеннән... / Х. Бәдигый // Безнең мирас. – 2015. – № 12. – Б. 92–95; Бәдигый Х. Муса Җәлилнең «Седльце шигырьләре» / Х. Бәдигый // Безнең мирас. – 2015. – № 10. – Б. 71–75.

[248] Бәдигый Х. «Седльце шигырьләре» эзеннән... – Б. 95.

[249] Сөнкишев А. Җәлилнекеме соң алар? / А. Сөнкишев // Безнең мирас. – 2016. – № 1. – Б. 78–80.

[250] Кашшаф Г. Муса Җәлил... – Б. 300.

[251] Иконников М. Фашист тоткынлыгында / М. Иконников // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 259.

[252] Кашшаф Г. Муса Җәлил... – Б. 398.

белән аталган шул ук шигырьне Төркиядә яшәүче Саидә Арсланбәк 2006 елда әдәбият галиме Р. Мостафинга җибәрә. Ул 1942–1945 елларда Германиядә булган һәм шагыйрь белән ике тапкыр очрашкан бер кешедә сакланган булган икән. Бер үк автор тарафыннан матбугатта бу яңа табыш сыйфатында М. Җәлилнең моңарчы билгеле булмаган шигыре буларак игълан ителә[254].

Әсирлектә М. Җәлил, А. Алиш, Р. Саттардан башка Г. Кормашов, Ә. Симаев, А. Баттал, янә исемнәре әлегә билгесез кала килгән кешеләр дә иҗат иткән. Шигырьләр кәгазьгә дә төшерелгән, ятланып, телдән-телгә дә сөйләнелгән. Халык авыз иҗаты әсәрләре шулай ук хәтердә сакланган. Шуңа күрә авторлар мәсьәләсендә кайбер буталчыклар булуы, текстларда аерым үзгәрешләр күзәтелүе табигый күренеш. Бу хакта Р. Мостафин хезмәтләрендә җентекле аңлатылган[255]. Киләчәктә тагын да табышлар булуы ихтималын истә тотып, әлеге юнәлештә махсус тикшеренүләр үткәрелү сорала.

Мәгълүм чыганаклардан гына күренгәнчә дә М. Җәлилнең ун блокноты булганлыгы ачыклана. Шуларның икесе генә илгә кайтып ирешә. Берсе әсирлеккә төшкәндә, бишесе исә лагерьларда юкка чыга. Ә зур газаплар, гомерне куркыныч астына куеп коткарылган «Ике дәфтәрнең илгә кайтып рәсми органнарга тапшырылгач югалуын аңлатуы да шактый кыен»[256].

Шагыйрьнең әсәрләре авар, албан, әзәрбәйҗан, әрмән, балкар, башкорт, белорус, венгр, вьетнам, гарәп, гөрҗә (грузин), инглиз, испан, итальян, казакъ, калмык, каракалпак, корея, кыргыз, кытай, латыш, ләзги (лезгин), литва, мари, молдаван, мордва, немец, румын, рус, таҗик, төрек, төрекмән, тыва, удмурт, украин, үзбәк, чех, чуаш, эстон, якут һәм башка, гомумән, дөньядагы 60 тан артык телгә тәрҗемә ителгән! Бу хакта чит илләрдәге көндәлек матбугат битләрендә бик күп мәкаләләр басыла[257].

М. Җәлилнең тормышы һәм иҗаты өйрәнүнең төрле аспектлары һәм концептуаль проблемалары **татар телендә** Ә. Исхакның (1905–1991) «Герой-шагыйрь Муса Җәлил (Тормышы һәм иҗаты турында)» (1956); Н. Г. Юзиевның (1931–1996) «Герой-шагыйрь Муса Җәлил (Тормышы һәм иҗат юлы)» (1956), «Муса Җәлил поэмалары» (1960); Г. Кашшафның «Муса Җәлил: Тормышы һәм иҗат юлы турында очерк» (1957), «Муса Җәлил: Герой шагыйрьнең тормыш һәм иҗат юлы турында очерк» (1961); Р. Ә. Мостафинның «Муса Җәлил эзләре буйлап» (1968), «Җәлилчеләр» (1988), «Өзелгән җыр эзеннән: Әдәби-документаль повесть» (2011); Х. М. Җә-

---

[253] Мостафин Р. Җәлилчеләр: Очерклар, җәлилчеләр иҗаты / Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – Б. 215–216.

[254] Мостафин Р. «Бер матур җыр булып яңгырасын...» (Муса Җәлилнең яңа табылган шигыре) / Р. Мостафин // Татарстан яшьләре. – 2006. – 5 гыйнв.

[255] Мостафин Р. Җәлилчеләр... – Б. 251–260.

[256] Гыймазова В. Исеме халык телендә / В. Гыймазова, Р. Идрисов // тулпар. – 2006. – № 1. – Б. 7.

[257] Кәримуллин Ә. Планетада канат кагына / Ә. Кәримуллин // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.; Аныкы ук. Шундый «диңгез» бар... / Ә. Кәримуллин // Соц. Татарстан. – 1981. – 15 февр.

лилованың «Абыем турында» (1973); Ф. И. Мостафинның «Муса Җәлил – педагог» (1974); М. Максудның (1900–1962) «Сагынган минутларда: Муса Җәлил турында истәлекләр һәм уйланулар» (1977); М. Ш. Маннурованың (1939–2020) «Батырлар җыры. Очерклар» (1980); Ш. Х. Хамматовның (1919–1988) «Муса Җәлил – партия солдаты» (1982), «Муса Җәлил, аның каләмдәшләре» (1986); Х. Г. Бәдигыйның «Дала бөркете: Гасыр белән гасыр арасында. Җанга газиз җирләр» (2016), «Муса Җәлил поэтикасы: әдәби-гыйльми, фәнни-публицистик хезмәтләр» (2019); Х. Ф. Басыйров (1939–2021) һәм А. Х. Басыйровның «Ватанга тугры калдылар: документаль повесть» (2010); Ш. С. Мостафинның (1948–) «Алар – Җәлил-Кормаш йолдызлыгыннан!» (2017); **башкорт телендә** Р. Г. Бикмөхәммәтнең (1928–1995) «Муса Йәлил (Дошманды еңгән йырҙар тураһында)» (1961); **рус телендә** Г. Кашшафның «Поэт-патриот Муса Джалиль» (1955); «Поиск продолжается (О подвиге поэта-героя Мусы Джалиля)» (1965) (Р. Мостафин белән автордашлыкта), «По завещанию Мусы Джалиля» (1984); Ә. Исхакның «Поэт-герой Муса Джалиль» (1956); Р. Бикмөхәммәтовның «Муса Джалиль: Критико-биографический очерк» (1957), «Муса Джалиль: Очерк творчества» (1962), «Муса Джалиль» (1966), «Муса Джалиль: Личность. Творчество. Жизнь» (1989); К. Р. Җаманаклының (1905–1965) «Муса Джалиль – лауреат Ленинской премии» (1958); Юр. Корольковның (1906–1981) «Жизнь – песня: Жизнь и борьба поэта Мусы Джалиля» (1959); «Через сорок смертей: Документальная повесть» (1966); «Не пропавший без вести…» (1971); К. А. Барскаяның «Муса Джалиль» (1968); В. Г. Альтовның (1923–2005) «Юность Мусы Джалиля: Очерк» (1969); Р. Мостафинның «Поэзия мужества (к 60-летию со дня рождения Мусы Джалиля)» (1966), «По следам поэта-героя: Книга-поиск» (1971, втор. перераб. и доп. изд. 1973), «По следам оборванной песни» (1974, втор. изд. 2004; 2021), «Красная ромашка: Рассказы о поэте-герое М. Джалиле» (1981, 1988); «Муса Джалиль: Жизнь и творчество (Довоенный период)» (1986), «Жизнь как песня: Страницы жизни поэта-героя М. Джалиля» (1987); В. Г. Воздвиженскийның (1928–2009) «Моабитские тетради» Мусы Джалиля (О творческом пути поэта)» (1969), «Поэзия Мусы Джалиля» (1981); Х. Җәлилованың «О моем брате: Воспоминания» (1969, 1976); И. Х. Зәбировның (?–?) «Рядом с Джалилем: Документальный очерк» (1977), «Джалиль и джалильцы: Документальные очерки и этюды» (1983, втор. изд. 1990); Й. Н. Исәнбәтнең (1936–2021) «Муса Джалиль и татарская музыка» (1977); Ә. Г. Мәхмүдовның (1947–2018) «Эстетический идеал в творчестве Мусы Джалиля» (1980), «Лишь в свободе жизни красоты…». Поэтическое наследие Мусы Джалиля в свете современной эстетической мысли» (2006); Ш. Х. Хамматовның «Муса Джалиль – солдат партии» (1984), «Муса Джалиль – интернационалист» (1988); Ф. И. Мостафинның «Муса Джалиль – педагог» (1986); Ф. Урманчиевның «Волшебный клубок: Муса Джалиль и народное творчество» (1995); А. Г. Әхтәмҗанның (1930–2018) «Муса Джалиль и его соратники в Сопротивлении фашизму» (2006, втор. доп. изд. 2015); К. С. Садыйковның «Сибиряк – сподвижник Мусы Джалиля = Муса Җәлил көрәштәше – себер егете: воспоминания о Салиме Аникине: сборник публицистических очерков, архивных документов, воспоминаний» (2013) дигән хезмәтләрендә ачык чагылыш таба.

Филология фәннәре кандидаты гыйльми дәрәҗәсе алу өчен Р. Г. Бикмөхәммәтов «Творческий путь Мусы Джалиля» (1955); Н. Г. Юзеев «Поэмы Мусы Джалиля» (1958); М. С. Кашафетдинов (Гази Кашшаф). «Основные этапы развития татарской советской литературы и творчество Мусы Джалиля» (1960); В. Г. Воздвиженский «Моабитские тетради» М. Джалиля и их место в советской литературе военных лет» (1968); Р. Ә. Мостафин «Моабитский период жизни и творчества Мусы Джалиля в свете новых материалов и изысканий последних лет» (1971); И. Х. Зәбиров «Муса Джалиль и моабитская группа татарских поэтов» (1971); Ә. Г. Мәхмүтов «Идейно-эстетическое своеобразие творчества Муса Джалиля (к вопросу об эстетическом идеале) (1980); К. Г. Бәдыйков «Поэтико-стилевые тональности и их словесное выражение в произведениях М. Джалиля (Период Великой Отечественной войны)» (1982); С. С. Арсланова «Лексико-семантические, стилистические особенности и поэтическая ономастика либретто Мусы Джалиля «Алтынчэч» и «Ильдар» (2004); Н. Д. Тилекова «Научно-методические основы изучения восточной литературы в VII классе кыргызской школы (Муса Джалиль, Расул Гамзатов, Назым Хикмет)» (2016); сәнгать фәннәре гыйльми дәрәҗәсе алу өчен Й. Н. Исәнбәт «Муса Джалиль и татарская музыка» (1970); педагогоия фәннәре гыйльми дәрәҗәсе алу өчен Ф. И. Мостафин «Общественно-политическая деятельность и педагогические идеи Мусы Джалиля» (1972) дигән темага диссертация яклый.

М. Җәлилгә багышлап үткәрелгән гыйльми чаралар шулай ук шагыйрьне өйрәнүнең әһәмиятле бер тармагы булып тора. Шундыйлардан, мәсәлән, «Муса Джалиль: материалы Всесоюзная научная конференция, посвященная 70-летию со дня рождения Поэта-героя» (1978); «Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюзная научная конференция, посвященная 80-летию поэта-героя» (1989); «Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышланган Вузара гыйльми-гамәли конференция материаллары (17 март 2006 ел) (2006); «Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века» (2006); «Умирая, не умрёт герой…». Муса Джалиль и современность: материалы межвузовской научно-практической конференции «Джалилевские чтения», г. Екатеринбург, 10 марта 2006 г.» (2006) һәм башка фәнни конференцияләрне билгеләп үтәргә мөмкин.

Шагыйрьнең тормышын һәм иҗатын югары уку йортларында һәм мәктәпләрдә өйрәнү өчен төрле методик әсбаплар, уку ярдәмлекләре төзелә. Мәсәлән, шундыйлардан Г. Ф. Саттаровның (1932–2020) «М. Җәлил шигырьләренең художество эшләнешен анализлау: Укытучыларга ярдәмгә: Татар мәктәпләрендә татар теле һәм рус теле укытучыларының өлкә конференциясе материаллары» (1958); А. Әминев һәм Һ. Галиеваның «Муса Җәлил мәктәптә: Шагыйрьнең тормыш һәм иҗат юлын өйрәнү мәсьәләләренә карата: Укытучылар өчен ярдәмлек» (1967); «Муса Джалиль — поэт и воин: методическая рекомендация к 100-летию со дня рождения» (2005) дигән һәм башкаларны әйтергә мөмкин.

Лекторлар өчен ярдәмлекләрдән Ш. Рахманкуловның (?–?) «Патриот шагыйрь Муса Җәлил» (1954), «Поэт-герой Муса Джалиль» (1956) китапларын күрсәтергә мөмкин.

Герой шагыйрьнең исемен мәңгеләштерү буенча шактый эшләр башкарыла. Тууына 50 ел тулу уңае белән КПССның Татарстан өлкә комитеты һәм ТАССР Югары Советы Президиумы Татар дәүләт опера һәм балет театрына М. Җәлил исемен бирә.

1959 елда аның исемендәге почта маркасы басыла, 1961, 1966 елларда аңа багышлап хат конвертлары чыгарыла.

Татарстан АССР Верховный Советы Президиумы, 1964 елның 25 март указы белән, Әлмәт районының Сөләй авыл Советы территориясендә барлыкка килгән яңа торак пунктны терки һәм аңа «Җәлил поселогы» дигән исем бирелә. Ул Әлмәт шәһәр Советы буйсынуына тапшырыла.

Оренбург өлкәсе Шарлык районы Мостафа авылында М. Җәлилнең мемориаль музее (1976), Казан шәһәренең Горький урамындагы 17 нче йортта мемориаль квартира-музее (1983), Минзәлә шәһәренең педагогия училищесы бинасында (1985), Пермь шәһәренең 70 нче мәктәбендә (1971) музее ачыла. Казандагы квартира-музее хакында И. З. Минһаҗеваның «Казанда Муса Җәлил музее» (1985); «Музей Мусы Джалиля в Казани (путеводитель)» (1984); Н. Фәттахованың «Музей-квартира Мусы Джалиля: буклет» (2002, 2006) дигән белешмәлекләре бар.

Элекке СССРдагы бик күп шәһәрләрдә, авылларда урамнарга аның исеме бирелә, совхоз-колхозлар, китапханәләр, әдәби берләшмәләр[258], мәктәпләр[259], җир транспортлары, су һәм һава[260] кораблары, күк җисемнәре, томонимик объектлар һ. б. аның исемен йөртә. Мәсәлән, Казан шәһәренең бер урамына, Мәскәү шәһәренең Кызыл Гвардия районының Орехово-Борисково дигән өлешендә төзелеп килгән яңа урамга (1976), БАМдагы Беркакит поселогының үзәк урамына (1978), Бөек Новгород, Әстерхан, Минзәлә шәһәрләренең бер урамына, Яр Чаллы шәһәренең бер проспектына, Ставрополь крае Минераловодск муниципаль округы Канълы авылындагы бер урамга; Минзәлә районының бер колхозына (1980), Үзбәкстанның Каракалпак АССРы Кегейли районындагы «Куваныш жармагы» («Куаныч елгасы») совхозына[261], Пермь өлкәсенең Көнгер районындагы бер колхозга; СССР Язучылар союзының Чиләбе бүлеге каршында эшләп килүче татар-башкорт әдәби берләшмәсенә (1966); Яр Чаллы шәһәрендәге яңа китапханәгә (1975); Мәскәү шәһәрендәге 1186 санлы этнокультур татар компонентлы гомуми белем бирү мәктәбенә Муса Җәлил исеме; Татарстандагы бер нефть промыселы «Җәлилнефть» дип атала.

1959 елда Казан тимер юлы станциясендә патриот шагыйрь Муса Җәлил исемендәге тепловоз тимер юлчыларга тапшырыла. Советлар Союзы заказы буенча Югославиянең Пула шәһәре «Ульяник» верфендә «Муса Җәлил» исемендәге тепло-

---

[258] Мәсәлән, Чиләбе шәһәрендәге татар-башкорт әдәби түгәрәге 1964 елда берләшмә дәрәҗәсенә күтәрелеп, Муса Җәлил исеме белән, Чиләбе өлкәсе язучылар бүлекчәсендә эшли: Мостафин В. Чиләбе... герой-шагыйрь исемендәге... / В. Мостафин // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

[259] Мәсәлән: Аляутдинова Д. О татарской школе Москвы / Д. Аляутдинова // Халкым минем. – 2011. – № 7. Сент.

[260] Тукай аэропортында Җәлил очкычы // Мәдәни җомга. – 2020. – 3 июль.

[261] Исхаков З. Имени поэта-героя / З. Исхаков // Сов. Татария. – 1981. – 1 февр.

ход ясалып, 1966 елда беренче рейска чыга, 1968 елда Антарктидагы бер тауга, 1972 елда Кырым астрофизика обсерваториясендә астроном Т. М. Смирнов тарафыннан ачылган 3082 нче кече планетага М. Җәлил, 2020 елда «Аэрофлот» компаниясенең бер самолетына «М. Җәлил» исеме бирелә.

Курск өлкәсе, Рыльск районы «Марьино» санаториясе бинсында (1967), Оренбург шәһәрендә 1926–1927 елларда комсомолның Оренбург губком аппараты урнашкан бинага (1969), Даугава-Двинск шәһәрендә (1975)[262], Казанда Татарабфакта укыган бинага (хәзер Лобачесвкий урамы, 2/31) (1981), Әстерхан шәһәрендә Муса Җәлил исемен йөрткән урамда урнашкан балалар китапханәсе бинасына (1985), Казанның Бауман урамындагы Матбугат йорты диварына (19 нчы йорт) (1986)[263], Мәскәүдә ул яшәгән йортка (Столешников тыкрыгы, 11) (1991), Бөек Новгород шәһәренең М. Җәлил-Духовская урамындагы 26/2 нче йорт диварына (2020), Ставрополь крае Минераловодск муниципаль округы Канълы авылында (М. Җәлил ур., 47 нче йорт) (2023) истәлек такталары куела.

М. Җәлилнең образы әдәбиятта, сәхнә әсәрләрендә, сынлы, рәсем, кино сәнгатендә чагылыш таба. Мәсәлән, Әнвәр Давыдов (1919–1968) «Муса абый» повестен (1964), Шәйхи Маннурның «Муса» романын (1968)[264], мәгариф хезмәткәре Таһир Корбанов[265] «Кызыл чәчәкләр» документаль повестен (1990), драматург Риза Ишморат (1903–1995) «Үлмәс җыр» драмасын (1955), композитор Нәҗип Җиһанов (1911–1988) «Җәлил» (Әхмәт Фәйзи либреттосы) операсын (1959)[266], шагыйрь Ж. Мулдагалиев «Мард шоир қиссаси»н («Герой шагыйрь турында поэма») (1962), язучылар Сәгыйть Агиш «Якташтар» (1963) повестен, Нәкый Исәнбәт (1899–1992) «Муса Җәлил» драмасын (1966), драматурглар Нәҗип Асанбаев (1921–2013) «Ҡанат йәйгәндә» драмасын (1969)[267], Туфан Миңнуллин (1935–2012) «Моңлы бер җыр» драмасын (1981), шагыйрь Хәнәфи Бәдигый «Дала бөркете» (2016)[268] поэмасын, Рафис Корбан «Ватан» (2018) романын иҗат итә.

Үзе исән вакытта утызынчы еллар азагында һәвәскәр сынчы Гыймад Тимербулатов (?–?) тарафыннан беренче бюсты эшләнә. Шулай ук исән чагында сынчы Садри

---

[262] Иванов Е. Мемориаль такта ачылды / Е. Иванов // Соц. Татарстан. – 1975. – 3 авг.

[263] Мемориаль такта ачылды // Совет Татарстаны. – 1986. – 15 февр.; Татарстан яшьләре. – 1986. – 15 февр.

[264] Әсәрнең язылу һәм басылу тарихы турында кара: Исламов Р. «Муса» романының басылмаган өлеше / Р. Исламов // Кызыл таң. – 2015. – 9 сент.; *Аныкы ук*. Баштан соң роман да киселгән (Ш. Маннурның «Муса» романы турында) / Р. Исламов // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2015. – № 3/4. – Б. 239–242.

[265] *Таһир Корбанов* – Таһир Яхъя улы Корбанов (1910–2014), педагог, педагогия фәннәре кандидаты; М. Җәлилнең икетуган энесе.

[266] Бу опера 1960 елда Прага Милли театрында да куела. Тамашада Н. Җиһанов үзе дә була: Пешек Я. «Муса Җәлил» Прагада / Я. Пешек // Азат хатын. – 1961. – № 3. – Б. 20–21.

[267] Курамшин Н. «Канат җәйгәндә» / Н. Курамшин // Соц. Татарстан. – 1970. – 19 май; Гобәйдуллин Х. «Канат җәйгәндә» / Х. Гобәйдуллин, Һ. Мәхмүтов // Соц. Татарстан. – 1970. – 18 июнь; // Акбашев К. Сәхнәлә – Муса Йәлил / К. Аҡбашев // Совет Башҡортостаны. – 1971. – 7 нояб.

[268] Зариф Ф. Җәлил рухын олылау / Ф. Зариф // Мәдәни җомга. – 2016. – 2 дек.

Ахун (1903–1990) эшләгән бердәнбер бронза бюсты хәзерге вакытта Татарстан Республикасының Сәнгать музеенда саклана. Туган авылында (1961), Казан Кремле каршындагы Беренче май мәйданында (1966), Җәлил поселогында (1968), Мәскәү шәһәрендәге 1186 санлы этнокультур татар компонентлы гомуми белем бирү мәктәбе йортында, Оренбург (1996), Санкт-Петербург (2011)[269], Мәскәү (2012), Түбән Кама (2012), Чиләбе (2015) шәһәрләрендә һәйкәле ачыла; Минзәлә шәһәрендә М. Җәлилнең мемориаль музеенда (1960), туган Мостафа авылында (1961), Казанның М. Җәлил исемендәге 26 санлы лицее янында (1967), Минзәлә шәһәренең Ленин комсомолы исемендәге Паркында (1976), (яңартылганы – 2017 дә), Санкт-Петербургта (2011), Тосно шәһәрендә Балалар иҗат йорты каршында (2012), Чиләбе (2015), Түбән Варта (2015), Казакъстанның Усть-Каменогорск (2015) шәһәрләрендә, Казан (Идел буе) федераль уиверситетының йортында (2016)[270], Әстерхан шәһәрендә дәүләт университеты скверында (2017)[271], Свердловск өлкәсененең Серов шәһәрендә Үзәк балалар китапханәсе янында (2022), Якутск шәһәренең «Казанский» скверында (2023), Казакъстан Республикасының Семипалатинск шәһәрендә (2023), Казанда аның исемен йөрткән скверда (2024), Бишкәк шәһәренең 29 санлы мәктәп-гимназиясе территориясендә (2024), Курган шәһәренең Китапханә скверенда (2024), Адыгей Республикасының Кошехабль районы Политотдел хуторында (2025), Санкт-Петербургның М. Җәлил исемендәге 146 нчы урта мәктәбендә (2025)[272] бюсты куела.

Рәссамнар Харис Якупов (1919–2010) «Хөкем алдыннан»[273], Әхмәт Китаев (1925–1996) «Муса Җәлил Моабит төрмәсендә», «Иреккә омтылу», Васил Маликов (1924–1992) «Муса Җәлил», Әмир Вәлиәхмәтов (1927) «Герой шагыйрь Муса Җәлил», Искәндәр Рәфыйков (1929–2018) «Җәлилчеләр», Валерий Скобеев (1938–2022) «Мусаның лирик портреты», Абрек Абызгилдин (1937–2013) «Муса Җәлил һәм Виктор Хара» дигән рәсемнәр яза. Бу исемлекне тагын да тулыландырырга мөмкин.

Яр Чаллы шәһәрендә (1985), Мостафа авылында (2013) М. Җәлил исемендәге мемориаль комплекслар төзелә.

1963 елда ГДР Дефа киностудиясендә Эрих Мильштат (Мюллер) (1904–1970) сценарие буенча «Кызыл ромашка» («Die rote Kamille») дигән фильм төшерелә. М. Җәлил ролендә артист Һильмер Татэ (1931–2016). «Ленфильм» киностудиясе тарафыннан «Моабитская тетрадь» дигән фильм төшерелә (режиссёры Л. А. Квинихидзе (1937–2018), М. Җәлил ролен РСФСРның халык артисты П. Г. Чернов (1917–1988) башкара). Фильм 1968 елда экраннарга чыга[274]. 2024 елда «Кара урман» (сце-

---

[269] Шакирова Э. Санкт-Петербург баеды: шәһәрдә Җәлилгә һәйкәл ачылды / Э. Шакирова // Ватаным Татарстан. – 2011. – 21 май.

[270] Хәмзин Б. Җәлилгә яңа һәйкәл / Б. Хәмзин // Мәдәни җомга. – 2-16. – 21 окт.

[271] Әстерханда Җәлил һәйкәле // Мәдәни җомга. – 2017. – 19 май.

[272] Җәлилгә һәйкәл (Санкт-Петербург) // Мәдәни җомга. – 2025. – 26 сент.

[273] Якупов Х. Хөкем алдыннан / Х. Якупов // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 47.

[274] О нем подробно см.: Квинихидзе Л. Кровью сердца // Сов. Татария. – 1968. – 7 июля; Чернов П. Вдохновляющий образ / П. Чернов // Сов. Татария. – 1968. – 7 июля; Гринер Б.

нарий авторы һәм режиссеры Р. Кудояров, М. Җәлил ролендә Татарстан Республикасының атказанган артисты З. Закиров) фильмы дөнья күрде һәм шактый гына бәхәсләргә сәбәпче булды[275].

1968 елда Ленин комсомолының 50 еллыгы хөрмәтенә һәм яшь язучыларның, композиторларның, рәссамнарның, актёрларның совет яшьләре турында югары идеяле һәм сәнгати эшләнешле әсәрләре барлыкка китерүдә иҗат активлыкларын тагын да күтәрү максаты белән, ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты бюросы Карары белән әдәбият һәм сәнгать өлкәсендә яшь авторларның югары идеяле һәм сәнгати эшләнешле әсәрләр иҗат иткәне өчен Татарстан комсомолының Муса Җәлил исемендәге өч премия булдырыла.

1968 елда ТАССР Апас районынның Муса Җәлил исемендәге колхозда ел саен шагыйрьнең туган көнендә өч хезмәт алдынгысына М. Җәлил исемендәге премияләр бирү турында карар чыгара.

СССР журналистлары союзының Оренбург өлкә оешмасы идарәсе Муса Җәлил исемендәге премия булдыра. 1974 елдан башлап ул ел саен матбугат көнендә тапшырыла.

***

М. Җәлил турындагы документларны өйрәнүнең дә үз тарихы бар. Аларны ачыклау, барлау, туплау һәм киң гавам укучы игътибарына тәкъдим итә башлау узган гасырның 60 нчы еллар башына карый.

А. Җәләлов СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты архивында М. Җәлилнең биографиясенә караган ун документны татар теленә тәрҗемә итеп, «Совет әдәбияты» журналының 1962 елгы 4 санында урнаштыра[276].

«Казан утлары» журналының 1965 елгы 5 нче санында «Фронтовиклар хатлары» рубрикасында М. Җәлилнең Татарстан Язучылары союзы рәисе Төхфәт Имаметдиновка (?–?) 1942 елның 25 мартында язган хаты басыла[277].

«Социалистик Татарстан» газетасы 1965 елгы 22 декабрь санында М. Җәлилгә бәйле булган ундүрт документның татар телендә тәрҗемәләре белән үзенең укучысын таныштыра[278].

Әдәбият галиме Р. Р. Гайнанов (1925–1990) «Социалистик Татарстан» газетасының 1966 елгы 13 февраль санында М. Җәлилнең 1927 елның 2 сентябрендә язучы, әдәбиятчы Г. Рәхимгә (1892–1943) «Кечкенә иптәшләр» журналы белән хезмәттәшлек итәргә чакырып язган хатын бастыра[279].

Энтузиасты / Б. Гринер // Сов. Татария. – 1968. – 7 июля; Дудко А. С волнением / С. Дудко // Сов. Татария. – 1968. – 7 июля.

[275] Мәсәлән: Хәбетдинова М. «Кара урман» серләре / М. Хәбетдинова // Мәдәни җомга. – 2025. – 19 сент.

[276] Җәлалов А. Муса Җәлил биографиясенә караган яңа документлар / А. Җәлалов // Совет әдәбияты. – 1962. – № 4. – Б. 144–150.

[277] Фронтовиклар хатлары. Муса Җәлил хаты // Казан утлары. – 1965. - № 5. – Б. 42–43.

[278] Герой тормышы – документларда // Соц. Татарстан. – 1965. – 22 дек.

[279] Гайнанов Р. Балалар дусты / Р. Гайнанов // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Газетаның шул ук елгы 15 февраль санында М. Җәлил, кызы Чулпан, якташы, РСФСРның атказанган һәм Татарстанның халык артисткасы Фатыйма Ильская (1902–1984) 1940 елда төшкән фото беренче тапкыр игълан ителә.

М. Җәлил Орск шәһәрендә азчылык милләт комсомол өяз комитеты инструкторы булып эшләгән вакытта яшәгән квартира хуҗасының кызы Сөмбел Шакир кызы Фәйзуллина (соңыннан фамилиясе – Мөхәммәдъярова, фәнни-тикшеренү институтында инженер-икътисадчы булып эшли) белән төшкән фото турында журналист, язучы Ян Винецкий (1912–1987) «Советская Татария» газетасының 1966 елгы 15 февраль санында кызыклы мәкалә бастыра [280].

Казан дәүләт университетының КПСС тарихы кафедрасы аспиранты В. Скворцов «Казан утлары» журналының 1967 елгы 4 нче санында М. Җәлилнең 1935 елның 1 һәм 7 гыйнварында Кави Нәҗмигә, 50 санлы йортлар идарәсенә, ВКП(б)ның Арча райкомына, Арча район Советына, ВЛКСМның Арча райкомына язган хатларын һәм Татгосиздат управляющие Арслановка хатының факсимилесен укучылар игътибарына тәкъдим итә[281].

КПССның Татарстан өлкә комитеты партия архивы инструкторы А. П. Золина, тарих фәннәре кандидаты Т. М. Насыйров (1925–2015) «Казан утлары» журналының 1967 елгы 12 санында М. Җәлилнең халык шагыйре Г. Тукай истәлеген мәңгеләштерү чаралары турында ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитеты секретаре А. У. Долотказинга (1901–1987), ТАССР Халык Комиссарлары Советы рәисе урынбасары Сөләймановка (С. Х. Гафиятов, 1905–1983), матур әдәбият өчен кәгазь фонды бирү турында СССР Язучылары союзы Президиумының җаваплы секретаре А. А. Фадеевка (1901–1956) (күчермәсе ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитетына А. М. Алемасовка (1902–1972), С. Ә. Мөхәммәтовка (1907–1042); Мәскәүдә булачак татар әдәбияты һәм сәнгате декадасына әзерлек чаралары турында ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитетына С. Ә. Мөхәммәтовка, ТАССР Халык Комиссарлары Советына Ә. Х. Тынчеровка (1907–1980), Сөләймановка язган хатларын; татар совет әдәбиятының торышы һәм аны киләчәктә үстерү чаралары турында ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитетына А. М. Алемасовка, С. Ә. Мөхәммәтовка); Мәскәүдә булачак татар әдәбияты һәм сәнгате декадасына әзерлек чаралары турында ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитетына А. М. Алемасовка, С. Ә. Мөхәммәтовка, ТАССР Халык Комиссарлары Советына Тынчеровка язма докладын, Татарстан Язучылары союзы каршындагы башлангыч партия оешмасы тарафыннан М. Җәлилгә бирелгән сыйфатнамәне (характеристиканы); шагыйрьне Мактау кәгазе белән бүләкләү уңаеннан Татар дәүләт опера театры җитәкчелеге тарафыннан бирелгән сыйфатнамәне бастыралар[282].

---

[280] Винецкий Ян. Ожившая фотография / Ян. Винецкий // Сов. Татария. – 1966. – 15 февр.

[281] Скворцов В. Архив киштәләреннән / В. Скворцов // Казан утлары. – 1967. – № 4. – Б. 122–125.

[282] Золина А. П. Муса Җәлил биографиясенә яңа документлар / А. П. Золина, Т. М. Насыйров // Казан утлары. – 1967. – № 12. – Б. 113–122.

М. Әминев һәм М. Миңнуллин М. Җәлил һәм көрәштәшләренең тоткынлыкта эшчәнлекләре хакында яңа материаллар табып, «Советская Татария» газетасының 1969 елгы ноябрь аеның берничә санында бәян итәләр[283].

Тумышы белән хәзерге Оренбург өлкәсенең Саракташ районы Андреевка авылыннан, «Хөсәения» мәдрәсәсе, Татар халык мәгарифе институты буенча М. Җәлилнең сабакташы, педагог, төбәкне өйрәнүче Ибәтулла Таналин (1904–?) «Советская Татария» газетасының 1970 елгы 15 февраль санында Казанда 1930 елда алдырылган бер фото турында мәкалә бастыра[284]. Анда М. Җәлил, Мөнәвәрә Газизова[285], Т. Ченәкәй сурәтләнгән.

Аспирант Ф. Мостафин «Социалистик Татарстан» газетасының 1972 елгы 10 март санында М. Җәлилнең Оренбургта Татар халык мәгарифе институтында укыган вакытында Казан институтына җибәрүләрен һәм матди ярдәм күрсәтүләрен сорап язган гаризасының фотокүчермәсен бастыра[286].

А. М. Горькийның Казандагы музее директоры М. Н. Елизарова (1908–1995) М. Җәлилнең фондларда саклана торган хатлары һәм аларның эчтәлекләре белән укучыларны 1975 елда «Советская Татария» газетасы битләрендә таныштыра[287].

Шагыйрьнең дүрт томлы «Әсәрләр»енең 3 томында алты биографик материал, төрле кешеләргә язган алтмыш тугыз[288], биш томлы «Әсәрләр»енең дүртенче томында янә биографик материаллар[289], бишенче томында җитмеш[290] хаты дөнья күрә.

---

[283] Аминов М. Песня, как знамя: Новые материалы о Мусе Джалиле и его соратниках / М. Аминов, М. Миннуллин // Сов. Татария. – 1969. – 16, 18, 19 нояб.

[284] Таналин И. История фотографии, Воспоминания о Мусе Джалиле / И. Таналин // Сов. татария. – 1970. – 15 февр.

[285] *Мөнәвәрә Газизова* – Мөнәвәрә Габделбәр кызы Газизова, рәссам, 1918 елның 25 декабрендә хәзерге Оренбург өлкәсе Саракташ районы Мөхәммәдъяр авылында туган. Әтисе иртә вафат булып, тормыш шартлары авырлашкач, әнисе тугыз яшьлек кызын Казандагы балалар йортына тапшырырга мәҗбүр була. Ул кечкенәдән рәсем ясарга ярата. Ул ясаган кайбер сурәтләр «Октябрь баласы» журналында да басыла. М. Җәлилнең тәкъдиме белән Мәскәүдәге Суриков исемендәге Сәнгать институтына укырга керә. Ул анда танылган монументалист Александр Дейнека (1899–1969) остаханәсендә шөгыльләнә. Уку йортын 1941 дә тәмамлый. 1943 тә авыру әнисен карарга авылга кайта һәм тракторлар бригадасында учетчик булып эшли. 1946 да Рәссамнар берлегенә кабул ителә, рәссамнарның Оренбург оешмасы, сәнгать советы рәисе була. 1951 дә аның «Беренче хәрефләр» дигән картинасы Мәскәүдә уздырылган республика сәнгать күргәзмәсендә I дәрәҗә дипломга лаек була. Аның эшләре Оренбург, Орск, Бишкәк, Аркалык һәм башка шәһәрләрнең тупланмаларында саклана. М. Г. Газизова 1993 нең 28 октябрендә Оренбургта вафат була.

[286] Мостафин Ф. Эзләнүләр дәвам итә / Ф. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1972. – 10 март.

[287] Елизарова М. Письма Джалиля: Выставка в музее А. М. Горького / М. Елизарова // Сов. Татария. – 1975. – 2 февр.

[288] Җәлил М. Әсәрләр: дүрт томда / Томны төз., иск. хәзер. Г. Кашшаф / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 3 т.: Шигырьләр, поэмалар, тәрҗемәләр, биографик материаллар, хатлар. – Б 447–588..

[289] Җәлил М. Әсәрләр: Биш томда / Томны басмага әзер.: Ф. Кадыйрова, Г. Хөснетдинова / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 4 т.: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре һәм биографик материаллар. – Б. 246–296.

Тарих фәннәре кандидаты, журналист һәм публицист Ш. Х. Хамматов «Социалистик Татарстан» газетасының 1980 елгы 8 ноябрь санында М. Җәлилгә 1941 елның 14 декабрендә бирелгән партия сыйфатнамәсенең фотокүчермәсен, ТАССР Верховный Советы Президиумы рәисе Гали Динмөхәммәтовка (1892–1951) 1942 елның 23 гыйнварында язган хатының берникадәр монтажланган фотокүчермәсен[291], газетаның 1983 елгы 20 декабрь санында Хәсән Туфанның М. Җәлилгә 1936 елның 8 сентябрендә, 1938 елның 6 февралендә һәм елы билгесез хатларының өзекләрен[292], 1984 елгы 23 март санында язучы Мәхмүд Максудның М. Җәлилгә 1940 елның 30 гыйнварында һәм 21 маенда язган ике хатын[293], 6 июль санында А. А. Фадеев белән М. Җәлил арасындагы мөнәсәбәтләрне яктыртып, М. Җәлилнең аңа 1940 елның 28 февралендә язган бер хатының татарчага тәрҗемәсен[294], 1988 елгы 16 февраль санында шагыйрьнең 1939 елның 22 июнендә Г. А. Динмөхәммәтовка озын хатын берникадәр кыскартулар белән[295], «Казан утлары» журналының 1983 елгы 2 санында 1936 елның 2 декабрендә Гомәр Толымбайга (1902–1984), 1942 елның 7 апрелендә Г. Кашшаф белән Т. Имаметдиновка язган хатларын, Татарстан Язучылары союзына кабул итүләрен сорап Оештыру комитетының Президиумына язган гаризасын, Н. М. Габитовка ВКП(б) әгъзасы итеп кабул итәргә язган тәкъдимнамәсен фотокүчермәләре белән һәм М. Җәлил 1933 елның 16 июлендә Әстерхан шәһәренә килгәч аның хөрмәтенә оештырылган әдәби кичәнең белдерүен бастыра[296].

Ул 1984 елда рус телендә бастырган «Муса Джалиль – солдат партии» дигән хезмәтендә М. Җәлилгә караган кайбер документларның факсимилеләрен, кыскартылган текстларын урнаштыра. Алар арасында «Коммунист» газетасы редакциясе тарафыннан бирелгән ударник мандаты (1933, 27 сентябрь), Казан Көнчыгыш педагогия институты төрки-татар эшчеләр факультетын тәмамлау турында таныклык (1925, 3 июнь), партия сафларына алуны сорап 1 нче Мәскәү дәүләт университетының ВКП(б) ячейкасына язган гаризасы (1928, 15 май), Мәскәү университетын тәмамлау турында таныклык (1931, 19 июнь), урып-җыю вакытында Татарстанның Әлки районындагы «Чирмешән» совхозына бару өчен «Коммунист» газетасы ре-

---

[290] Җәлил М. Әсәрләр: Биш томда / Томны басмага әзер. З. Шәйхелисламов / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 5 т.: Сәнгать турында мәкаләләр һәм хатлар. – Б. 192–286.

[291] Хамматов Ш. Өлкән политрук Муса Җәлил Казанда / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1980. – 8 нояб.

[292] Хамматов Ш. Җәлил һәм Туфан дуслыгы / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1983. – 20 дек.

[293] Хамматов Ш. М. Җәлил һәм М. Максуд / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1984. – 23 март.

[294] Хамматов Ш. А. Фадеев һәм М. Җәлил дуслыгы / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1984. – 6 июль.

[295] Хамматов Ш. Җәлилнең якын киңәшчеләре / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1988. – 16 февр.

[296] Хамматов Ш. Яңа документлар: Муса Җәлил кульязмалары / Ш. Хамматов // Казан утлары. – 1983. – № 2. – Б. 166–170.

дакциясе тарафыннан бирелгән таныклык (1934, 22 июль), автобиографиясе (1941, 14 декабрь), кадрлар исәбен алып бару кәгазе (1942, 21 гыйнвар), ТАССР Югары Советы Президиумы рәисе Г. А. Динмөхәммәтовка хатлар, хәрби бүлек җитәкчесе Г. В. Ломоносовка, А. А. Фадеевка язган хатлар бар[297].

Ләкин шуңа да игътибар итәргә кирәк, Ш. Х. Хамматов китабында һәм аның башка мәкаләләрендә китерелгән документлар шактый кыскартулы фотомонтаж ясап бирелгән. Ә Г. А. Динмөхәммәтовка язган хатының тулысынча тексты журналист Х. Зарипов тарафыннан «Шәһри Казан» газетасының 1995 елгы 2 август санында басылса да, анда кайбер лексик-орфографик үзгәртүләр күзәтелә[298].

М. Җәлилнең тормышын һәм эшчәнлеген өйрәнүгә зур өлеш керткән галимнәрнең берсе Р. Ә. Мостафин «По следам поэта-героя» (1973) дигән китабында М. Җәлилнең А. А. Фадеевка, кызы Чулпанга (1942, 28 февраль) язган хатларын һәм кызына язган тагын бер хатының факсимилесен[299], немец язучысы һәм тәрҗемәче Леон Небенцаль (Nebenzahl, 1910–1991) тарафыннан Көнчыгыш Берлинның Шарлоттенбург округы архивында М. Җәлил һәм аның көрәштәшләренең үлеме турында тутырылган белешмә табылып, ул Казанга Язучылар союзына җибәрелгәч, шагыйрь документының фотокүчермәсен татар теленә тәрҗемә белән татар укучыларын беренче мәртәбә таныштыра[300], 1968 елда ТАССР Дәүләт хәвефсезлеге министры генерал-майор Д. С. Токаревның ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитеты беренче секретаре З. И. Моратовка юллаган белешмәне матбугатта 2009 елда бастыра[301].

Әдипнең тууына 70 ел тулу уңае белән Казанда уздырылган Бөтенсоюз фәнни конференциясендә әдәбият галиме А. Г. Әхмәдуллин (1932–2021) СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтындагы М. Җәлил фонды хакында тәфсилле доклад ясый[302]. Бу уңайдан шуны да әйтү урынлы булыр: әлеге фондның тулы тасвирламасы башкарылып, ул аерым китап рәвешендә нәшер ителә[303]. Шул ук чарада ТАССР Дәүләт музееның өлкән

---

[297] Хамматов Ш. Х. Муса Джалиль – солдат партии / Ш. Х. Хамматов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. – С. 16, 18, 23, 30, 44, 62–63, 113, 123, 127, 133.

[298] Зарипов Х. Муса Җәлил анты / Х. Зарипов // Шәһри Казан. – 1995. – 2 авг.

[299] Мустафин Р. По следам поэта-героя. Изд. втор., перераб, и доп. / Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1973. – С. 24–25, 26–27 (биредә шуны әйтергә кирәк: А. А. Фадеевка хат 1942 елның 20 ноябрендә язылган дип ялгыш күрсәтелгән булса кирәк. Чөнки М. Җәлил фашистлар әсирлегенә шул елның 26 июнендә төшә. Чулпанга язылган хатның факсимилесе бик начар сыйфатлы басылган).

[300] Мостафин Р. Серле йомгак (Берлинда табылган яңа материаллар хакында) / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1968. – № 5. – Б. 123–130.

[301] Мустафин Р. Вечный огонь памяти против угля клеветы / Р. Мустафин // Татарстан. – 2009. – № 10. – С. 88–91.

[302] Ахмадуллин А. Фонд Джалиля в архиве ИЯЛИ / А. Ахмадуллин // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Редкол.: В. Воздвиженский, Н. Ханзафаров, Н. Юзеев (отв. ред.). – Казань, 1978. – С. 100–105.

[303] Давлетшин Г. М. Описание рукописей Мусы Джалиля (Фонд поэта в ИЯЛИ) / Г. М. Давлетшин, А. М. Сабирова. – Казань, 2005. – 356 с.

фәнни хезмәткәре И. З. Минһаҗева шагыйрьнең музейда булган материаллары турында бәян итә[304].

М. Җәлил белән язучы Әмирхан Еникинең (1909–2000) дуслыгы аларның үзара язышкан хатларында ачык чагылыш таба. Алар матбугат битләрендә 1986 елда дөнья күрде[305].

М. Җәлилнең икетуган энесе, педагогия фәннәре кандидаты, Татарстанның атказанган укытучысы Т. Я. Корбанов «Кызыл чәчәкләр: Документаль повесть» исемле китабында 1936 елда М. Җәлилгә язган бер хатын урнаштыра[306].

Әдәбият галиме Р. Ә. Әхмәтов (1945–2007) узган гасырның 70 нче елларында Уфада гыйльми сәфәре вакытында җырчы Зәйтүнә Илбаева янында булып, аның рөхсәте белән, М. Җәлилнең аңа язган кайбер хатларын күчереп алып кайта. Ул аларны 1994 елда матбугатта игълан итә[307].

М. Җәлилне өйрәнү, кайбер мәсьәләләрне ачыклау хәзерге вакытта да дәвам иттерелә. Мәсәлән, шагыйрьнең кызы Ч. Җәлилева әтисенә нисбәт ителгән «Оеклар» дигән шигырьнең анықы булмавы хакында матбугатта язып чыга[308]. Казанда яшәүче Ә. А. Шамова фронтовик язучыларның хатларын һәм бүләкләү документларын туплап нәшер иткән ике китапның беренчесендә шагыйрьнең төрле кешеләргә язган уналты[309], икенчесендә унсигез һәм Г. Кашшафның М. Җәлил хакында Волхов фронты сәяси идарәсе комиссарына язган хатын урнаштырган[310]. М. Җәлилнең Казандагы музей-фатирының элеккеге җитәкчесе Н. Фәттахова һәм Л. Харрасова «Безнең мирас» журналының 2015 елгы 5 санында шагыйрьнең Татарстан Республикасы Милли музее фондында саклана торган һәм әлегә кадәр беркайда да басылмаган алты хатын[311] шул ук журналның 2016 елгы 6 санында М. Җәлилнең хатыны Әминәгә һәм кызы Чулпанга, Әхмәт Ерикәйнең 1940 елның 24 гыйнварында, 1941 елның 12 июньдә М. Җәлигә, язучы Мирсәй Әмирнең (1907–1980) 1967 елның

---

[304] Мингазова И. З. Фонд Джалиля в Государственном музее ТАССР / И. З. Мингазова // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Редкол.: В. Воздвиженский, Н. Ханзафаров, Н. Юзеев (отв. ред.). – Казань, 1978. – С. 105–111.

[305] Еники Ә. Муса Җәлил хатлары / Ә. Еники // Казан утлары. – 1986. – № 2. – Б. 19–22.

[306] Корбанов Т. Кызыл чәчәкләр: Документаль повесть / Т. Корбанов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – Б. 106–108.

[307] Әхмәт Р. Бер мәхәббәт тарихы: Муса Җәлилнең Зәйтүнә Илбаевага язган хатлары / Р. Әхмәт // Татарстан. – 1994. – 3–4. – Б. 148–151.

[308] «Әтиемнең шигыре түгел» // Мәд. җомга. – 2020. – 25 дек.

[309] Сугыш уты белән өтелгән язмышлар. Беренче китап. Фронтовик язучыларның хатлары һәм бүләкләү кәгазьләре җыентыгы / Төз. һәм аңл. язучы Ә. А. Шамова; мөх. Ф. Х. Җәүһәрова. – Казан: Ихлас, 2014. – Б. 12–38.

[310] Сугыш уты белән өтелгән язмышлар. Икенче китап. Фронтовик язучыларның хатлары һәм бүләкләү кәгазьләре җыентыгы / Төз. һәм аңл. язучы Ә. А. Шамова; мөх. Ф. Х. Җәүһәрова. – Казан: Ихлас, 2015. – Б. 25–41, 328–329.

[311] Фәттахова Н. «Тәвәкәлләп бер хат языйм...» / Н. Фәттахова, Л. Харрасова // Безнең мирас. – 2015. – № 5. – Б. 52–58.

28 апрелендә Ә. Җәлиловага язган хатларының фотокүчермәләрен киң катлау укучыга җиткерә[312].

М. Җәлилнең фотоларын эзләү, табу һәм аларны матбугатта игълан итү юнәлешендә дә кызыклы гына фактлар туплана. Мәсәлән, аның 1926 елның сентябрендә үзенең дуслары белән бергә төшкән фотосын З. Рахманкулов матбугатта бастыра[313]. Әдипнең 1927 елның 2–4 апрель көннәрендә татар-казакъ коммунистларының 3 нче губерна киңәшмәсе эшендә катнаша һәм алар соңыннан күмәк фотога төшәләр[314]. Шагыйрьнең 1930 елда Башкортстан АССРның Чишмә районы Кара Якуп авылында ял иткәндә төшкән күмәк фото табыла[315]. Шул ук елның җәй ахырларында Надеждин шәһәрендәге металлургия заводында командировкада вакытында мартен миче янында төшкән рәсеме дә сакланып калган[316]. Аның Казанга килгәч Балтач өязендә партячейка секретаре Фатих Исхаков белән төшкән фоторәсеме дә мәгълүм була[317]. 1939 елның июлендә Казанның 13 мәктәбенең чыгарылыш кичәсендә М. Җәлил һәм башка язучылар белән алдырылган фотосурәтне Р. Хәсәновның аңа багышлап язган мәкаләсе белән бергә күрергә мөмкин[318]. М. Җәлил «Хөсәения» мәдрәсәсендә укыганда сабакташы К. Мостаев белән 1917 елда төшкән фотоның төп нөсхәсе нинди булганлыгы да билгеле булды[319].

2021 елда «Җыен» фонды безнең тарафтан төзелгән «Муса Җәлил – документларда» исемле фәнни-популяр җыентык бастырып чыгарды. Анда Бөек Ватан сугышына кадәрге (рәсми хатлар, шәхси хатлар, телеграммалар, финанс документлары); әсирлек чоры (Өченче империя мәхкәмәсе карары, М. Җәлилнең үлеме турында мәгълүмат); аклау һәм хәзерге чор; шәхси тормышына бәйле барлыгы 404 берәмлек документ тупланды. Аларның 266 сы беренче мәртәбә тәкъдим ителә. Электә дөнья күргән 41 е төп нөсхәләр буенча алынып, басмаларда урын алган хаталар, җитешсезлекләр төзәтелде. Бу уңай белән бер моментка игътибарны юнәлтү урынлы булыр: М. Җәлилгә бәйле китапларда, матбугат битләрендә басылган документларның күбесе заман идеологиясе таләпләре нигезендәме, әллә бүтән сәбәпләр аркасындамы, беренчедән, татар теленә тәрҗемә ителеп, икенчедән, шактый гына кыскартулар һәм монтажлаулар белән бирелгән. Аларны ничек итеп чын мәгънәсендә чыганак итеп кабул итәргә мөмкин? Җыентыкта исә, үткәндәге андый хилафлыклар

---

[312] Фәттахова Н. Җәлил мирасы / Н. Фәттахова, Л. Харасова // Безнең мирас. – 2016. – № 6. – Б. 102–105.

[313] Рахманкулов З. Корыч шулай чыныкты: үлемсезлек таңында / З. Рахманкулов // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

[314] Хәмидуллин Л. Ерак еллар хатирәсе / Л. Хәмидуллин // Татарстан хәб. – 1993. – 13 февр.

[315] Мостафин Р. Җәлилнең билгесез рәсеме / Р. Мостафин // Казан утлары. – 2001. – № 2. – Б. 185–186.

[316] Зәбиров И. Бер рәсемнең тарихы / И. Зәбиров // Соц. Татарстан. – 1976. – 8 февр.

[317] Хисамиев И. Их, гомер агышлары... / И. Хисамиев // Татарстан яшьләре. – 1989. – 14 март.

[318] Хәсәнов Р. Кадерле ядкарь / Р. Хәсәнов // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

[319] Зәбиров И. Күрс. хезм.

искә алынып, документларны мөмкин кадәр төп нөсхәдә һәм бернинди үзгәртүләрсез, тел-стиль үзенчәлекләрен саклап урнаштыру максат итеп куелды. Бары тик шундый ысул белән эшләгәндә генә шул чорның вәзгыятен, М. Җәлилнең шәхесен тулырак ача һәм аңлый алабыз.

Ахырда М. Җәлилнең тормышы һәм эшчәнлеге хроникасы, библиографиясе урнаштырылды.

Материаллар, нигездә, Татарстан Республикасы дәүләт архивыннан, Татарстан Республикасы Милли музее фондларыннан, Казандагы М. Җәлилнең музей-фатирыннан, А. М. Горький һәм Ф. И. Шаляпин музеннан, төрле басма чыганаклардан, көндәлек газета-журналлардан тупланды. Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәи сәнгать инситутының Язма мирас үзәге, гәрчә анда махсус М. Җәлил фондында берничә йөз документ тупланган булса да, төзүчегә билгеле булмаган сәбәпләргә күрә, егерме сигез хатның күчермәсен бирү белән генә чикләнде (аның да бишесе турыдан-туры М. Җәлилгә карамый), ягъни андагы башка бик күп материаллар җыентыкта урын ала алмады.

Гомумән, М. Җәлил һәм аның көрәштәшләрен өйрәнү киләчәктә дә максатчан дәвам иттерелергә тиеш. Моның өчен, фикеребезчә, беренче чиратта Дәүләт архивларында «Idel-Ural» легионына караган документларны тәфсилләп өйрәнү сорала. Чөнки немец-фашистларга каршы үз гомерләрен аямыйча көрәшкән тагын яңа исемнәр, билгесез кала килгән вакыйгалар ачыкланырга мөмкин. Бәлки, башка блокнотларның да, әлегә мәгълүм булмаган иҗат үрнәкләренең дә табылуы бик ихтимал. Төрле кешеләр белән туган илгә кайтып ирешкән шигырьләрне заманча технологияләр кулланып тикшереп, мөмкин кадәр аларның төгәл авторларын ачыклау шулай ук күптән өлгергән мәсьәләләрнең берсе.

***

М. Җәлилнең библиографиясен туплау һәм бастырып чыгару юнәлешендә шундый хезмәтләр башкарылган: Ә. Г. Кәримуллинның (1925–2000) «Муса Джалиль (Библиография. 1919–1961)» (1961), «Муса Джалиль: Библиогр. указ. 1919–1973» (1976) (төзүчеләре: Н. Әхмәтҗанова, Р. Камалова, Ә. Кәримуллин), «Джалиль М. Указатель литературы» (1987) (төзүчеләре: Н. Әхмәтҗанова, Р. Камалова, Р. Гыйниятова); А. П. Лоцманова (1893–?) һәм З. Ш. Хәбибуллинаның (?–?) «Поэт-патриот Муса Джалиль (Указ. лит. на рус. и татар. языках)» (1956); «Муса Джалиль (Библиография. 1919–1961)» (1961) һ. б. Боларга безнең тарафтан төзелгән библиогрфик күрсәткеч тә өстәлә (2021).

М. Җәлилнең тууына 120 ел тулу уңае белән аның биобиблиографиясе безнең тарафтан аерым китап итеп төзелде. Биредә каһарман шагыйрьнең тормышы һәм иҗаты хәзерге фән казанышлары нигезендә заман таләпләренә ярашлы рәвештә бербөтен системага салып тупланды, электә хәл ителми калган кайбер мәсьәләләргә ачыклыклар кертелде, библиографиясе яңа чыганаклар белән шактый баетылды.

Күрсткечнең библиографик өлешендә барлыгы **4577** берәмлек материал тупланды. М. Җәлил әсәрләренең 29 төрле һәм 5 катнаш телләрдә басылып чыккан **173** китабы теркәлде (татар телендә 55, авар – 1, алтай – 1, әзәрбәйҗан – 2, балкар – 1, башкорт – 2, белорус – 1, болгар – 1, гарәп – 1, гөрҗә (грузин) – 1, инглиз – 2, ис-

пан – 1, казакъ – 3, калмык – 1, каракалпак – 1, кыргыз – 3, кытай – 1, латыш – 1, литва – 2, немец – 3, рус – 70, таҗик – 1, төрек – 1, төрекмән – 2, тыва – 1, удмурт – 1, украин – 1, үзбәк – 3, чех – 2, чуаш – 2, эстон – 1, якут – 3; катнаш телләрдә: татар, белорус – 1, татар, рус – 6, татар, рус, казакъ – 2, татар, рус, немец, инглиз – 1, татар, украин – 1). Шагыйрьнең тормыш юлы һәм иҗаты турында язылган **81** монография һәм китап (татар телендә 21, әзәрбәйҗан – 1, башкорт – 1, рус – 53, төрек – 1, үзбәк – 2; катнаш телләрдә: татар, рус – 2); китап итеп нәшер ителгән **8** истәлек (татар телендә 5, рус – 3); якланган кандидатлык диссертацияләренең **12** авторефераты (әдәбият белеме 8, тел белеме 1, сәнгать белеме 1, педагогика 2); төрле характердагы **10** фәнни җыентык (татар телендә 4, рус – 6); **4** фотоальбом (татар, рус телләрендә – 2, татар, рус, немец телләрендә – 1, рус телендә – 1); **17** библиографик күрсәткеч (аерым китап итеп басылган: татар телендә – 1, рус телендә – 5, төрле чыганакларда: татар телендә – 4, русча телендә 5, рус, татар – 1); **5** методик ярдәмлек (татар телендә – 4, рус телендә – 1); **1** күргәзмә каталогы (рус телендә); **4** буклет (рус телендә – 3, немец телендә – 1); **1** юлкүрсәткеч (рус телендә) урын алды. Әдәби образы яктыртылган **33** әсәр (татар телендә 16, башкорт – 1, калмык – 1, мари – 1, рус – 12, үзбәк – 1, татар, рус – 1) китерелде.

Мәкаләләр **4247** берәмлекне (татар телендә 2188, адыгей – 1, алтай – 2, әзәрбәйҗан – 54, балкар – 9, башкорт – 40, белорус – 21, болгар телендә – 1, бүрәт – 2, гарәп – 3, гөрҗә (грузин) – 2, дәрги (даргин) – 2, инглиз – 3, ингуш – 1, кабарда – 2, казакъ – 20, каракалпак – 2, карел – 4, коми – 2, кыргыз – 3, кырымтатар – 1, кытай – 2, латыш телендә – 1, литва телендә – 1, мари – 15, молдаван – 1, мордва – 1, немец – 17, осетин – 1, рус – 1750, таҗик – 6, төрек – 2, төрекмән – 5, тыва – 3, удмурт – 2, украин – 8, үзбәк – 14, фин – 1, хакас – 1, чех – 1, чуаш – 33, чиркәс – 3, якут – 11) тәшкил итә.

Шунысын да әйтергә кирәк: бу басма шулай ук тулы камиллеккә дәгъва итми. Чөнки күп кенә милли республикаларның көндәлек матбугаты Татарстан Республикасы китапханәләрендә яки архивларында юк. Шуңа күрә, алардагы мәгълүмат биредә урын ала алмады. Бу мәсьәлә истә тотылып, әлеге юнәлештә эш киләчәктә бәрәкәтле дәвам иттерелер.

***

Эш барышында кайбер мәсьәләләрне хәл итүдә күрсәткән ярдәмнәре өчен Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең директор урынбасары Ирек Габделхәй улы Һадиевка; Уфа фән һәм технологияләр университеты һәм социология факультетының философия һәм культурология кафедрасы профессоры, философия фәннәре докторы Салихов Гафур Гобәй улына; филология фәннәре кандидаты, доцент, Башкортстан Республикасының иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни басмасы «Кызыл таң» газетасының баш мөхәррире Фаил Камил улы Фәтхтдиновка; Татарстан Республикасы Милли музееның уку залы мөдире Фәния Гомәр кызы Степановага, фәнни хезмәткәрләр Лилия Данис кызы Гобәевага, Никита Игоревич Егоровка; М. Җәлилнең Казандагы музей-фатиры җитәкчесе Сафиуллина Айгөл Илдар кызына, фәнни хезмәткәрләр Ләйсән Әсфәндияр кызы Харасовага, Галимуллина Гөлинә Рәфыйк кызына ихлас рәхмәтләремне белдерәм.

Рәмил Исламов,
филология фәннәре докторы,
Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе

ӘСӘРЛӘРЕ

Татар телендә

Җәлил М. Барабыз (Революция көрәшчеләре өчен ясалган кичәләргә материаллар) / М. Җәлил. – Казан: МОПРның Татарстан өлкә комитеты, 1925. – 39 б.

Җәлил М. Иптәшкә (Теләктәшкә). Шигырьләр төргәге / М. Җәлил. – М.: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1929. – 76 б.

Avьlda pijanir eşləre / Jazucьsь: M. Çəlil. – M.: SSSR Xalьqlarьnьn yzək nəşrijatь,1929. – 67 b.

Çəlil M. Şiƣerlər həm poemalar / M. Çəlil. – Qazan: Tatgosizdat, 1934. – 270 b.

Çəlil M. Ordenlь millionnar: Şiƣerlər çiьntьƣь / M. Çəlil. – Qazan: Tatgosizdat, 1934. – 122 b.

Рец.: Burnaş F. Musa Çəlil şiƣerləre / F. Burnaş // Sovet ədəbiatь. – 1935. – № 1. – B. 85–87; Jaŋa kitaplar. «Ordenlь millionnar» // Kommunist. – 1934. – 21 apr.

Çəlil M. Şiƣerlər / M. Çəlil. – Qazan: Tatgosizdat, 1939. – 71 b.

Җәлил М. Балалар өчен беренче альбом / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1940. – 17 б.

Җәлил М. Хат ташучы: (Поэма) / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1940. – 72 б.

Рец.: Әмир М. «Хат ташучы» / М. Әмир // Кызыл Татарстан. – 1940. – 15 нояб.

Җәлил М. Алтынчәч. Опера өчен либретто, 3 актта, 5 картинада пролог белән / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1941. – 100 б.

Җәлил М. Илдар (Лачыннар). Опера өчен либретто, 4 пәрдәдә, 6 картинада / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1941. – 72 б.

Җәлил М. Тупчы анты (Шигырьләр җыентыгы) / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1942. – 111 б.

Җәлил М. Тупчы анты: Шигырьләр / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1943. – 110 б.

Рец.: Фәйзуллин С. Шагыйрьнең анты: Муса Җәлил. «Тупчы анты», шигырьләр җыентыгы, 1943 / С. Фәйзуллин // Кызыл Татарстан. – 1943. – 22 май; Хәйри Х. Ялкынлы сугышчы һәм шагыйрь / Х. Хәйри // Совет әдәбияты. – 1943. – № 7. – Б. 74–76.; Һаҗәр. Сугышчан нәфрәт җырлары / Һаҗәр // Совет әдәбияты. – 1943. – № 1. – Б. 83–84.

Җәлил М. Алтынчәч: Операның кыскача эчтәлеге / М. Җәлил. – Казан: Татгосиздат, 1944. – 21 б.

Җәлил М. Моабит төрмәсендә язылган шигырьләр / Г. Кашшаф ред. / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат, 1953. – 206 б.

Рец.: Ахунзянов И. Последняя книга поэта / И. Ахунзянов // Сов. Татария. – 1954. – 26 янв.: Муса Җәлил шигырьләре // Яшь сталинчы. – 1953. – 27 дек.; Садри М. Мәңгелек шигырьләр / М. Садри // Совет Татарстаны. –

1954. – 26 янв.; Юзеев Н. Герой-шагыйрьнең соңгы җырлары / Н. Юзеев // Совет әдәбияты. – 1954. – № 4. – Б. 95–99.

Җәлил М. Җырларым: Моабит төрмәсендә язылган шигырьләр. 2 нче басма / Г. Кашшаф ред. / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – 206 б.

Җәлил М. Яшьләргә / Төз. Г. Кашшаф / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – 74 б.

Рец.: Фатихов Р. «Яшьләргә» / Р. Фатихов // Совет әдәбияты. – 1954. – № 8. – Б. 117–120.

Җәлил М. Уйнагыз, балалар. / Төз. З. Нури / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат, 1955. – 119 б.

Рец.: Зайнуллин М. Муса Җәлил – балалар шагыйре / М. Зайнуллин // Совет әдәбияты. – 1956. – № 2. – Б. 112–117; Юзеев Н. Муса Җәлил – балаларга / Н. Юзеев // Совет Татарстаны. – 1956. – 9 февр.

Җәлил М. Сайланма әсәрләр: 3 томда / Төз. Ә. Җәлилова; Г. Кашшаф ред., сүз башы һәм иск. белән / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат, 1955. – 1 т. – 640 б.

Рец.: Муса Җәлил әсәрләре // Совет мәктәбе. – 1955. – № 5. – Б. 76; Хусаинов Г. Книга поэта-патриота / Г. Хусаинов // Сов. Башкирия. – 1955. – 15 февр.

Җәлил М. Сайланма әсәрләр: 3 томда / Төз. Ә. Җәлилова; Г. Кашшаф ред., сүз башы һәм иск. белән / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат., 1955. – 2 т. – 479 б.

Рец.: Юзеев Н. М. Җәлил әсәрләренең икенче томы / Н. Юзеев // Совет әдәбияты. – 1956. – № 12. – Б. 100–103.

Җәлил М. Сайланма әсәрләр: 3 томда / Төз. Ә. Җәлилова; Г. Кашшаф ред., сүз башы һәм иск. белән / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат, 1956. – 3 т. – 442 б.

Рец.: Сыздықов Ж. Мұса Жәлилдің томдары / Ж. Сыздықов // Лениншіл жас. – 1957. – 6 апр.; Юзеев Н. Муса Җәлил әсәрләренең өч томлыгы / Н. Юзеев // Совет Татарстаны. – 1957. – 10 янв.

Җәлил М. Сайланма әсәрләр / Төз. Г. Кашшаф / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – 551 б.

Җәлил М. Джим: Поэма / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – 15 б.

Җәлил М. Моабит дәфтәрләре: Шигырьләр / Төз. һәм иск. бирүче Г. Кашшаф / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. – 239 б.

Җәлил М. Хат ташучы: Поэма / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1966. – 62 б.

Җәлил М. Хат ташучы: Поэма / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 62 б.

Җәлил М. Джим: Поэма / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 15 б.

Җәлил М. Моабит дәфтәрләре: Шигырьләр, поэмалар, җырлар / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 744 б.

Җәлил М. Җырларым / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 99 б.

Җәлил М. Сандугач һәм Чишмә / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – 15 б.

Җәлил М. Әсәрләр: 4 томда / Томны төз., иск. хәзерл. Г. Кашшаф; томның фәнни ред. Н. Юзиев / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – 1 т.: Шигырьләр (1918–1941). – 559 б.

Җәлил М. Әсәрләр: 4 томда / Томны төз., иск. хәзерл. Г. Кашшаф; томның фәнни ред. Н. Юзиев / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 2 т.: Шигырьләр. Либреттолар (1941–1944). – 591 б.

Җәлил М. Әсәрләр: 4 томда / Томның фәнни ред. Н. Юзиев / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 3 т.: Шигырьләр, поэмалар, тәрҗемәләр, биографик материаллар, хатлар. – 647 б.

Җәлил М. Әсәрләр: 4 томда / Томның фәнни ред. Н. Юзиев / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 4 т.: Әдәбият-сәнгать тәнкыйте. – 559 б.

Рец.: Мәхмүдов Ә. Үлемсез мирас / Ә. Мәхмүдов // Соц. Татарстан. – 1976. – 14 нояб.; Урманчеев Ф. Җәлил белән яңадан очрашу / Ф. Урманчеев // Казан утлары. – 1977. – № 8. – Б. 165–169.

Җәлил М. Батыр куян / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 13б.

Җәлил М. Сандугач һәм чишмә: Баллада / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 16 б.

Җәлил М. Кечкенә дусларга: Шигырьләр, поэма / Төз. Ф. Ибраһимова / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 159 б.

Җәлил М. Сандугач һәм Чишмә / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – 142 б.

Җәлил М. Батыр куян / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 6 б.

Җәлил М. Батыр куян / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 15 б.

Җәлил М. Шигырьләр: М. Җәлилнең үз кулы белән язылган шигырьләре тупланган дәфтәрнең репринт басмасы / М. Җәлил. – Казан: Заман, 2000. – 20 б.

Җәлил М. Парашютсыз курчак: Балалар өчен шигырьләр, җырлар һәм поэма / Төз. һәм кереш сүз авт. Р. Мостафин / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 79 б.

Җәлил М. Әсәрләр / Төз. һәм кереш сүз авт.: Т. Н. Галиуллин, Н. М. Гафиятуллина / М. Җәлил. – Казан: Мәгариф, 2004. – 271 б.

Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз.: Ф. Г. Галимуллин, / М. Җәлил. – Казан: ТаРИХ, 2004. – 575 б.

Җәлил М. Моабит дәфтәрләре. Факсимиль басма / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005 (к. к.).

Җәлил М. Моабит дәфтәрләре / Төз., кереш сүз һәм иск. авт. Р. Мостафин / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 240 б.

Җәлил М. Әсәрләр: 5 томда / Томны басмага әзерл. З. Мөхәммәтшин; фәнни мөх. З. Рәмиев / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 1 т.: Шигырьләр (1921–1941). – 431 б.

Җәлил М. Әсәрләр: 5 томда / Томны басмага әзерл. Г. Ханнанова; фәнни мөх. З. Рәмиев / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 2 т.: Шигырьләр (1941–1944). – 382 б.

Җәлил М. Әсәрләр: 5 томда / Томны басмага әзерл. Э. Галимҗанова; фәнни мөх. З. Рәмиев / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 3 т.: Шигырьләр, поэмалар, тәрҗемәләр. – 368 б.

Җәлил М. Әсәрләр: 5 томда / Томны басмага әзерл.: Ф. Кадыйрова, Г. Хөснетдинова; фәнни мөх. З. Рәмиев / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 4 т.: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре һәм биографик материаллар. – 318 б.

Җәлил М. Әсәрләр: 5 томда / Томны басмага әзерл. З. Шәйхелисламов; фәнни мөх. З. Рәмиев / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 5 т.: Сәнгать турында мәкаләләре һәм хатлар. – 319 б.

Рец.: Кадыйров Р. Шагыйрь иҗатының яңа бәйләме / Р. Кадыйров // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 февр.

Җәлил М. Шигырьләр / Төз. Ю. В. Казарин / М. Җәлил. – Екатеринбург: «Урал язучылары берлеге» нәшр. йорты, 2007. – 82 б.

Җәлил М. Кызыл ромашка: Балалар өчен шигырьләр, җырлар / Төз. Э. Кәлимуллина / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. – 143 б.

Җәлил М. Сайланма әсәрләр: Шигырьләр / Төз. Л. Шәех / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 423 б.

Җәлил М. Беренче дәрес: Балалар өчен шигырьләр, баллада / Төз. А. Галиәхмәтова / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 79 б.

Җәлил М. Сайланма әсәрләр: Шигырьләр / Проект җит. һәм төз. Л. Шәех / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. – 303 б.

Авар телендә

Жалиль М. Моабиталъул тетрадалдасан: Поэзия / М. Жалиль. – Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1958. – 98 с.

Алтай телендә

Джалиль М. Моабитте бичилген ӱлгерлер / Пер. А. Адаров / М. Джалиль. – Горно-Алтайск: Туулу Алтайдын бичиктер чыгарар изд-возы, 1961. – 127 с.

Әзәрбәйҗан телендә

Чәлил М. Гәһрәманлыг маһнылары / М. Чәлил. – Бакы: Азәрнәшр., 1957. – 213 с.

Рец.: Агаjев Һ. Гәһрәманлыг маһнылары / Һ. Агаjев // Азәрбаjчан. – 1957 – № 7. – С. 220–224; Минский Г. Йөрәктә яңгыраган җыр / Г. Минский // Совет әдәбияты. – 1957. – № 10. – Б. 118–119.

Чәлил М. Моабит дәфтәри [Ше’рләр] / Татарчадан тәрчүмә едәни Х. Рза / М. Чәлил. – Бакы: Jазычы, 1979. – 278 с.

Балкар телендә

Татарстанны ауазы / Ред. А. Т. Додуев; авт. предисл. С. Мусукаланы. – Нальчик: Принт-Центр, 2024. – 65 б.

Башкорт телендә

Жәлил М. Моабит төрмәһендә яҙылган шиғырҙар / М. Жәлил. – Өфө, 1954. – 122 б.

Рец.: Сиражҗетдинов М. М. Җәлил шигырьләре башкорт телендә / М. Сиражҗетдинов // Кызыл таң. – 1955. – 29 май; Хусаинов Г. Книга поэта-патриота / Г. Хусаинов // Сов. Башкирия. – 1955. – 15 февр.

Йәлил М. Шиғырҙар / М. Йәлил. – Өфө: Китап, 2006. – 168 б.

Белорус телендә

Джаліль М. Маабіцкі сшытак: Вершы / Пер.: А. Пысіна, С. Гаўрсёва / М. Джаліль. – Мінск: Маст. літ., 1975. – 210 с.

Рец.: Каган Е. На языке друзей / Е. Каган // Сов. Татария. – 1976. – 26 дек.; «Моабит дәфтәре» белорус телендә // Казан утлары. – 1975. – № 1. – Б. 191.

Болгар телендә

Джалил М. Избрани стихотворения / Пер. от руски на В. Голев и П. Стефанов; ред. Х. Радевски / М. Джалил. – София: Нар.а култура, 1959. – 147 с.

Гарәп телендә

قصائد من سجن موآبيت. للشاعر المناضل موسى جليل "بطل الاتحاد السوفيتي" \ ترجمة: عدنان حقي شهاب. طبع و نشر محمود الحندي. - بغداد: مطبعة التضامن,١٩٧٧. - ١٢٠ ص.

Рец.: Муса Җәлил – гарәп телендә // Казан утлары. – 1978. – № 8. – Б. 190; Шәйдуллина Л. М. Җәлил – гарәп телендә / Л. Шәйдуллина // Соц. Татарстан. – 1978. – 15 апр.

Гөрҗә (грузин) телендә

Джалили М. Моабитис рвеули / Таргмани: В. Горганелиса да Т. Джангулашвилиса / М. Джалили. – Тбилиси: Сахелмципо гамомцемлоба Сабчота Сакартвело, 1958. – 171 гв.

Рец.: «Моабитская тетрадь» на грузиском яхыке // Сов. Татария. – 1959. – 24 янв.

Инглиз телендә

Dzalil M. Poems / Compiled be Yuri Kazarin / M. Dzalil. –Yekaterinburg: «Writers» Assjcoation-Publishing House, 2007. – 78 p.

Jalil M. Selected Poems / Compiled be Yevgeni Imbovits / M. Jalil. – M.: Progress, 1981. – 206 p.

Рец.: Муса Җәлил шигырьләре инглиз телендә // Казан утлары. – 1982. – № 9. – Б. 190.

Испан телендә

Jalil M. Lo recuerdo: Collektión de poems / Traduceió alespañol U. Fedorinina / M. Jalil. – Moscú, 2021. – 27 p.

Казакъ телендә

Жәлел М. Соғады жүрек: Өлеңдер мен поэмалар / М.Жәлел. – Алматы: Жазушы, 1966. – 416 б.

Жәлел М. Жыр ерлігі: Өлеңдер мен поэмалар / М. Жәлел. – Алматы: Жазушы, 1976. – 336 б.

Рец.: Маралбаев Г. Җәлил казахча сөйләшә / Г. Маралбаев // Соц. Татарстан. – 1976. – 4 июль.

Тоқай Ғ. Адаспа, халқым, адаспа. Мұса Жәлел. Моабит дәптері. – Алматы, RS; Абай клубы, 2016. – 256 б.

Рец.: Җәлил – казах телендә // Мәдәни җомга. – 2016. – 3 нояб.

Калмык телендә

Джалиль М. Шүлгүд / Хальмгкелн дорсулснь Көглтин Дава / М. Джалиль. – Элст: Хальмгдегтраһарһач, 1966. – 43 с.

Каракалпак телендә

Жалил М. Жырларым (Моабит даптерлеринен) / М. Жалил. – Нокис: Қарақалпак мамлекет баспасы, 1958. – 135 б.

Рец.: Муса Җәлил әсәрләре каракалпак телендә // Совет әдәбияты. – 1961. – № 7. – Б. 158.

Кыргыз телендә

Жалил М. Тандалма чыгармалар / М. Жалил. – Фрунзе: Кыргыз. мамлекеттик басмасы, 1957. – 231 б.

Рец.: Произведения Мусы Джалиля на киргизском языке // Сов. Татария. – 1958. – 10 янв.

Жалил М. Менин ырларым. Өспүрүмдөр үчүн / Татар. котор. Т. Байзаков / М. Жалил. – Фрунзе: Кыргыз. мамлекеттик оку-педагогика басмасы, 1962. – 160 б.

Жалил М. Моабит дептери: Ырлар / М. Жалил. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 64 б.

Кытай телендә

Mù sā Jiā lǐ ěr. Mò ā bǐ tè yù zhōng shī chāo / Mù sá Jiā lǐ ěr. – Běi jīng: Rén mín wén xué chū bǎn shè, 1957. – 92 е.

Латыш телендә

Džalilis M. No Moabita burtnīcas / M. Džalilis. – Rīgā: Latvjias valsts izdevniecība, 1958. – 165 l.

Рец.: Зорин М. М. Җәлил шигырьләре латыш телендә / М. Зорин // Совет әдәбияты. – 1959. – № 1. – Б. 116–118.

Литва телендә

Džalilis M. Moabito sąsivinių / M. Džalilis. – Vilnius: Leidykla vaga, 1964. – 103 p.

Džalilis M. Daina apie narsų gzigitą / Iš rusų kalbos verté Henikas Bakonas / M. Džalilis. – Vilnius, 1980. – 33 p.

Немец телендә

Dshalil M. Aus Dem Moabiter Heft / M. Dshalil. – Berlin: Verlag kultur und fortschritt, 1957. – 49 s.

Dshalil M. Aus Dem Moabiter Heft / Deutsdı von F. Lesdınitzer Nadiwort von E. Müller / M. Dshalil. – Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun, 1962. – 51 s.

Dshalil M. Moabiter Heft / M. Dshalil. – Berlin: Verlag Volk und Wett, 1977. – 98 s.

Рец.: Җәлил әсәрләре – немец телендә // Казан утлары. – 1978. – № 7. – Б 189.

Рус телендә

Джалиль М. Стихи / Авториз. пер. с татар. А. Миниха / М. Джалиль. – М.: Госполитиздат, 1935. – 107 с.

Рец.: Гамалов С. Лирика любви и труда / С. Гамалов // Худож. литература. – 1935. – № 9. – С. 34–36.

Джалиль М. Письмо из окопа: Стихи и поэмы / М. Джалиль. – Казань: Татгосиздат, 1944. – 44 с.

Джалиль М. Из моабитской тетради: Стихи / Пер. с татар.; под ред. С. Щипачева / М. Джалиль. – М.: Сов. писатель, 1954. – 116 с.

Рец.: Азаров В. Песни любви и гнева / В. Азаров // Звезда. – 1955. – № 4. – С. 182–183; Блынский Д. Стихи поэта-патриота / Д. Блынский // Орл. правда. – 1955. – 27 июля; Керничный Б. Последняя книга поэта-патриота / Б. Керничный // Сов. Закарпатье (Ужгород). – 1955. – 20 марта; Кривошенко С. Песня борьбы / С. Кривошенко // Кр. звезда (Владивосток). – 1955. – 6 марта; Луконин М. Поэзия героя / М. Луконин // Лит. газ. – 1955. – 6 янв.; Любовцев В. Стихи остаются в строю / В. Любовцев // Смена (Ленинград). – 1955. – 6 марта; // Комсомолец Татарии. – 1955. – 25 марта; // Моск. комсомолец. – 1955. – 6 апр.; Любовцев Вл. Шигырьләр сафта бара / Вл. Любовцев // Яшь сталинчы. – 1955. – 9 март; Мухтасипов М. Поэзия бессмертия / М. Мухтасипов // Новый мир. – 1955. – № 4. – С. 248–250; Огнев В. Жизнь-песня / В. Огнев // Знамя. – 1955. – Кн. 4. – С. 175–178; // Сов. Женщина. – 1955. – № 6. – С. 48; Поляков Р. С грустью – о смехе / Р. Поляков // Лит. газ. – 1955. – 27 июля; Хаким С. Пламенные строки / С. Хаким, Б. Зернит // Сов. Татария. – 1955. – 17 февр.; Юзеев Н. Муса Җәлил шигырьләренең яхшы тәрҗемәләре өчен / Н. Юзеев // Яшь сталинчы. – 1955. – 6 июль.

Джалиль М. Героическая песня / Сост. Г. Кашшаф / М. Джалиль. – М.: Мол. гвардия, 1955. – 247 с.

Рец.: Барабаш Ю. Стихи, которые учат мужеству / Ю. Барабаш // Веч. Киев. – 1955. – 19 апр.; Бикмухаметов Р. Песни героя / Р. Бикмухаметов // Комс. правда. – 1955. – 29 сент.; // Чкалов. коммуна. – 1955. – 25 дек.; Васильев К. Песня мужества / К. Васильев // Сов. Молдавия. – 1955. – 19 нояб.; Волосенко Г. Песни, написанные кровью / Г. Волосенко // Сов. Сахалин. – 1956. – 28 марта; Вядро Ш. Подвиг поэта / Ш. Вядро // Сталин. племя (Киев). – 1955. – 7 апр.; Грищенский К. Подвиг поэта / К. Грищенский //

Брянск. рабочий. – 1956. – 25 янв.; Гумеров А. Үлемсез шигырьләр: (Муса Җәлил шигырьләренең рус телендәге яңа басмасы турында) / А. Гумеров // Совет Татарстаны. – 1955. – 23 июнь; Давлетшин К. Стихи поэта-героя / К. Давлетшин // Поляр. правда (Мурманск). – 1956. – 28 июля; Довчанич О. Героические песни Мусы Джалиля / О. Довчанич // Закарп. правда (Ужгород). – 1956. – 7 янв.; Кашменский П. Стихи, утверждающие жизнь / П. Кашменский // Ленин. знамя (Липецк). – 1955. – 11 дек.; Левушин А. Поэзия мужества / А. Левушин // Сталин. знамя (Рязань). – 1955. – 17 авг.; Марченко В. Жизнь – это глорение / В. Марченко // Киров. правда. – 1955. – 8 окт.; Смолина Е. Подвиг поэта / Е. Смолина // Тюмен. правда. – 1955. – 4 нояб.; Сомах А. Песня героя / А. Сомах // Камч. правда (Петропавловск-Камчатский). – 1955. – 2 окт.; Шемшеневич Л. Подвиг поэта-коммуниста / Л. Шемшеневич // Белг. правда. – 1956. – 14 февр.

Джалиль М. Избранное: Стихотворения и поэмы / Пер. с татар. / М. Джалиль. – М: Гослитиздат, 1955. – 343 с.

Рец.: Гумеров А. Үлемсез шигырьләр / А. Гумеров // Совет Татарстаны. – 1955. – 23 июнь; Кашшаф Г. «Кеше көченең полководецы» (Муса Җәлилнең Моабит шигырьләрен русча басылу уңае беләң) / Г. Кашшаф // Совет Татарстаны. – 1955. – 3 март; Кошечкин С. Героическая песня / С. Кошечкин // Волжск. коммуна. – 1956. – 9 мая; Мухтасипов М. Бессмертие поэта-бойца / М. Мухтасипов // Сов. моряк. – 1956. – № 6. – С. 23; Рифкатов Х. Сильнее смерти / Х. Рифкатов // Ленин. знамя (Петропавловск). – 1956. – 15 июля.

Джалиль М. Из моабитской тетради: Стихи / Пер. с татар. / М. Джалиль. – М.: Правда, 1955. – 40 с.

Джалиль М. Красная ромашка: Стихи / М. Джалиль. – М.: Гослитиздат, 1956. – 138 с.

Джалиль М. Мои песни / Пер. с татар.; сост. З. Нури / М. Джалиль. – М.: Детгиз, 1956. – 216 с.

Джалиль М. Моабитская тетрадь [Стихи] / Пер. с татар. / М. Джалиль. – М.: Гослитиздат, 1957. – 210 с.

Рец: Архипов Л. Стихи остаются в строю / Л. Архипов // Приурал. правда. – 1957. – 26 мая; Винокур М. Муса Джалиль / М. Винокур // Ленинабад. правда. – 1957. – 28 апр.; Ефимов В. Муса Джалиль / В. Ефимов // Ленин. знамя (Тернополь). – 1957. – 11 июля; Павленко К. Песни узника Моабитской тюрьмы / К. Павленко // Бугулм. правда. – 1957. – 28 мая; Трояков П. Бессмертие поэта / П. Трояков // Сов. Хакассия. – 1957. – 19 мая; Френкель И. Песня не умрет… / И. Френкель // Дружба народов. – 1957. – № 11. – С. 234–236; Шемшелевич Л. Подвиг поэта // Л. Шемшелевич // Сов. Осетия. – 1957. – 4 июня.

Джалиль М. Мои песни: Стихи / Пер. с татар. С. Липкин и др.; сост. З. Нури / М. Джалиль. – М.: Детгиз, 1958. – 192 с.

Джалиль М. Избранное: Стихотворения и поэмы / Пер. с татар.; ввод. ст. Г. Баширова / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1959. – 310 с.

Джалиль М. Джим: Поэма / Пер. с татар. С. Липкина / М. Джалиль. – Казань: Татакнигоиздат, 1960. – 19 с.

Джалиль М. Стихотворения / Пер. с татар.; сост. Р. Бикмухаметов / М. Джалиль. – М.: Худож. лит., 1961. – 270 с.

Рец.: Муса Җәлил шигырьләре «Совет поэзиясе китапханәсе» сериясендә // Совет әдәбияты. – 1961. – № 9. – Б. 158.

Джалиль М. Сочинения / Сост.: В. Владимирцев, В. Ганиев / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1962. – 608 с.

Джалиль М. Моабитские тетради: Стихи / Сост. и авт. примеч. Г. Кашшаф / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1963. – 235 с.

Джалиль М. [Избранная лирика] / Сост. Р. Бикмухаметов / М. Джалиль. – М.: Мол. гвардия, 1964. – 32 с.

Джалиль М. Вольные ветры / Пер. с татар.: Ю. Кушак и И. Мазнин / М. Джалиль. – М.: Малыш, 1965. – 80 с.

Джалиль М. Избранное / Пер. с татар.; сост. В. Ганиев / М. Джалиль. – М.: Худож. лит., 1966. – 255 с.

Джалиль М. Избранная лирика / Пер. с татар. / М. Джалиль. – М.: Воен. изд-во Министерства обороны СССР, 1966. – 111 с.

Джалиль М. Избранное / Пер. с татар. / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1968. – 222 с.

Джалиль М. Избранное / Сост. Р. Бикмухаметов / М. Джалиль. – М.: Худож. лит., 1969. – 392 с.

Джалиль М. Избранные произведения / Сост. сб. и авт. вступ. ст.: В. Владимицев и В. Ганиев / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 392 с.

Джалиль М. Джим (Поэма) / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 15 с.

Джалиль М. Моабитская тетрадь: Стихи / Пер. с татар. / М. Джалиль. – М.: Худож. лит., 1969. – 183 с.

Джалиль М. Песни мои / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1971. – 99 с.

Джалиль М. Избранное: Стихи / Пер. с татар. / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1973. – 348 с.

Джалиль М. Вольные ветры / Пер. с татар.: Ю. Кушак и И. Мазнин / М. Джалиль. – М.: Малыш, 1974. – [стр. не указаны]

Джалиль М. Стихи / Сост. и вступ. Ст. Михаила Львова / М. Джалиль. – М.: Мол. гвардия, 1974. – 80 с.

Джалиль М. Моабитская тетрадь: Стихи / Пер. с татар. / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1974. – 223 с.

Джалиль М. Песня о храбром джигите / Пер. с татар. Ю. Кушак / М. Джалиль. – М.: Сов. Россия. 1975. – 32 с.

Джалиль М. Стихотворения / Пер. с татар. / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1975. – 336 с.

Джалиль М. Стихотворения / Пер. с татар. / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1976. – 336 с.

Джалиль М. Избранное: Стихи / Сост. Г. Кашшаф / М. Джалиль. – М.: Худож. лит., 1976. – 373 с.

Джалиль М. Избранное: Стихи / Пер. с татар. / М. Джалиль. – М.: Сов. Россия, 1976. – 320 с.

Джалиль М. Песни мои / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1976. – 64 с.

Джалиль М. Стихотворения / Пер. с татар. / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1976. – 336 с.

Джалиль М. Огненный узник: Стихи и поэма / М. Джалиль. – М.: Современник, 1976. – 159 с.

Джалиль М. Избранное: Стихи / М. Джалиль. – Минск: Высш. шк., 1979. – 239 с.

Джалиль М. Избранные произведения / М. Джалиль. – Л.: Сов. писатель, 1979. – 575 с.

Джалиль М. Моабитская тетрадь: Стихи / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1980. – 223 с.

Джалиль М. В последний бой..: Стихи и поэмы / Пер. с татар. / М. Джалиль. – М.: Воениздат, 1981. – 367 с.

Джалиль М. Избранные: в 3-х т-х / М. Джалиль. – Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1981. – Т. 1: Сердце поэта. Очерк В. Альтова. – 233 с.

Джалиль М. Избранные: в 3-х т-х / Пер. с татар. / М. Джалиль. – Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1981. – Т. 2: В пути. Стихотворения (1919–1942). – 239 с.

Джалиль М. Избранные: в 3-х т-х / Пер. с татар. / М. Джалиль. – Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1981. – Т. 3: Моабитские тетради. Стихотворения (1942–1944). – 263 с.

Рец.: Альтов Вл. Песни Джалиля / Вл. Альтов // Сов. Россия. – 1982. – 16 сент.; Кашапов Г. Олы ихтирам белән / Г. Кашапов // Соц. Татарстан. – 1982. – 28 нояб.

Джалиль М. Красная ромашка: Избранное / Пер. с татар. / Вступ. ст., сост. и примеч. Р. Мустафина / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. – 543 с.

Джалиль М. Избранное / М. Джалиль. – М.: Прогресс, 1982. – 206 с.

Джалиль М. Красная ромашка: Избранное / Вступ. ст. Р. Мустафина / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. – 544 с.

Джалиль М. Лирика / Пер. с татар.; сост. В. Ганиев / М. Джалиль. – М.: Худож. лит., 1984. – 191 с.

Джалиль М. Соловей и Родник: Баллада / Пер. И. Френкеля / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. – 16 с.

Джалиль М. Храбрый заяц: Стихи / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. – 16 с.

Джалиль М. Моабитская тетрадь. 1942–1944 / Пер. с татар. / М. Джалиль. – М.: Сов. Россия, 1984. – 192 с.

Рец.: Орлов А. // Новый мир. – 1986. – № 3. – С. 263.

Джалиль М. Красная ромашка: Избранное / Вступ. ст. Р. Мустафина / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. – 527 с.

Джалиль М. Моабитская тетрадь: Стихи / Пер. с татар. / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 222 с.

Джалиль М. Сквозь бури: Избранные стихи и поэмы / Пер. с татар.; сост. Р. Бикмухаметов / М. Джалиль. – М.: Сов. Россия, 1986. – 368 с.

Джалиль М. Стихотворения / Пер. с татар.; сост. Ч. Залилова / М. Джалиль. – М.: Худож. лит., 1986. – 287 с.

Джалиль М. Девочке из Мензелинска: Стихи для детей / Пер.: Ю. Кушака, И. Мазнина / М. Джалиль. – М.: Малыш, 1986. – 24 с.

Джалиль М. Костер над обрывом: Стихи, поэмы; Письма, из воспоминаний о поэте / Пер.: Ч. Залиловой, С. Кошечкина / М. Джалиль. – М.: Правда, 1987. – 575 с.

Джалиль М. Красная ромашка: Избранные / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1988. – 526 с.

Джалиль М. Моабитская тетрадь: 1942–1944: Стихи / Пер. с татар.; вступ. ст. Л. Борисовой / М. Джалиль. – Симферополь: Таврия, 1988. – 128 с.

Джалиль М. Пылай, моя песня!: Стихи и поэмы / Сост. М. Гиззатуллин / Пер. с татар. / М. Джалиль. – М.: Сов. Россия, 1989. – 120 с.

Джалиль М. Избранные / Пер. с татар. и подгот. текста: Ч. Залиловой и Р. Мустафина; вступ. ст. и примеч. Р. Мустафин / М. Джалиль. – М.: Худож. лит., 1990. – 462 с.

Джалиль М. Храбрый заяц / Пер.: Б. Сулимова, И. Мазина / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1998. – 14 с.

Джалиль М. Моабитские тетради / Сост., авт. предисл. и примеч. Р. Мустафин / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2005. – 256 с.

Рец.: Лебедев А. Откровенно о Джалиле, и не только / А. Лебедев // Респ. Татарстан. – 2005. – 27 февр.

Джалиль М. Избранное / Сост. Р. Мустафин / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 271 с.

Джалиль М. Последняя песня: Стихи (пер. с татар.) / Сост. и авт. вступ. ст. Р. Мустафин / М. Джалиль. – Казань: Изд-во «Таглимат», 2006. – 212 с.

Джалиль М. Стихотворения / Сост. Ю. В. Казарин / М. Джалиль. – Екатеринбург: ИД «Союз писателей», 2007. – 80 с.

Джалиль М. Моабитская тетрадь / Пер. с татар. / М. Джалиль. – М.: Комсомольская правда: Директ-Медиа, 2015. – 240 с.

Джалиль М. Моабитская тетрадь: Стихи / М. Джалиль. – Ижевск: Анигма, 2016. – 276 с.

Джалиль М. Первый урок / Сост. А. Галяхметова / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2019. – 80 с.

Джалиль М. Избранное / Рук. проекта и сост. кн. Л. Шаех / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2021. – 303 с.

Таҗик телендә

Ҷалил М. Аз «Дафтари Моабит» / М. Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 68 с.

Төрек телендә

Celil M. Şiirler. – Türekçesi: Ahmet Şerıfof / M. Celil. – Sofya: Narodna Prosveta, 1967. – 63 s.

Төрекмән телендә

Җелил М. Моабит түрмесинде язылган гошуглар / Татарчадан терҗиме эден Б. Кербабаев / М. Җелил. – Ашгабат: Түркмендөвлетнешр., 1955. – 203 б.

Рец.: Бердиев К. Ватанчы шахыр / К. Бердиев // Яш коммунист. – 1956. – 13 май.; Фаик Т. Муса Җәлил төркмән телендә / Т. Фаик // Совет әдәбияты. – 1956. – № 11. – Б. 113–114.

Җелил М. Моабит түрмесинде язылган гошуглар / М. Җелил. – Ашгабат: Түркменистан, 1966. – 142 б.

Тыва телендә

Джалиль М. Моабит кыдыраажы: шүлүктер / Очул. С. С. Комбу; ред. О. О. Норбу / М. Джалиль. – Кызыл: ОАО «Тываполиграф», 2014. – 76 ар.

Удмурт телендә

Ӟалиль М. Кылбуръёс: бигер кылысь берыктамын / Татар кыдысь берыктӥз Г. Сабитов / М. Ӟалиль. – Ижевск: Удм. кн. изд-во, 1960. – 80 б.

Рец.: Муса Җәлил шигырьләре удмурт телендә // Совет әдәбияты. – 1960. – № 11. – Б. 155; Стихи Мусы Джалиля на удмуртском языке // Лит. и жизнь. – 1960. – 24 июня.

Украин телендә

Джаліль М. Моабитський зошит / Переклад з татарської О. Новицького / М. Джаліль. – Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1962. – 231 с.

Үзбәк телендә

Жалил М. Моабит тюрьмасида ёзилган шеʼрлар / Татарчадан М. Бобоев тарж. / М. Жалил. – Тошкент: ЎзССР давлат нашр., 1956. – 206 б.

Жалил М. Моабит дафтари. Тўлатилган иккинчи нашри / Татарчадан М. Бобоев тарж. / М. Жалил. – Тошкент: ЎзССР давлат бадий адабиёт нашр., 1959. – 205 б.

Жалил М. Қўшиқларим: Шеърлар / Тўпл. ва нашрга тайёрл. Р. Абдурашид / М. Жалил. – Тошкент: Ғ. Ғулом ном. адабиёт ва санъат нашр., 1982. – 158 б.

Рец.: Джалиль говорит по узбекски // Веч. Казань. 1984. – 13 нояб.; Муса Җәлил шигырьләре үзбәк телендә // Соц. Татарстан. – 1984. – 4 нояб.

Чех телендә

Džälíl M. Moabitský sešit / Přeložili: V. Daněk a J. Kabíček / M. Džälíl. – Praha: Svět Sovětů, 1958. – 110 s.

Рец.: Зденек Г. «Моабит дәфтәре» чех телендә / Г. Зденек // Совет Татарстаны. – 1958. – 31 дек.; Миронов Ф. «Моабитская тетрадь» на чешском языке / Ф. Миронов // Сов. Татария. – 1958. – 28 сент.

Džälíl M. Moabitský sešit / Přeložili: V. Daněk a J. Kabíček / M. Džälíl. – Praha: Svět Sovětů, 1960. – 111 s.

Чуаш телендә

Джалиль М. Моабит тĕрминче. Сăвăсем / М. Джалиль. – Шупашкар: Чăвашгосиздат, 1956. – 128 с.

Рец.: Талвир А. Татар язучылары чуваш телендә / А. Талвир // Совет әдәбияты. – 1957. – № 2. – Б. 83–84; Юрьев М. Вилĕмсĕр герой / М. Юрьев // Çамрăк коммунист. – 1957. – 19 апр.; Юрьев М. Вилĕмсĕр поэзии / М. Юрьев // Тăван Атăл. – 1958. – № 2. – С. 96–106.

Джалиль М. Моабит тетрачĕсем. Сăвăсем / Тутарларан В. Туркай куçарнă. – Шупашкар: «Çĕнĕ Вăхăт», 2014. – 224 с.

Рец.: Кәбиров М. Җәлил бүләк иткән бәйрәм / М. Кәбиров // Шәһри Казан. – 2014. – 30 сент.; М. Җәлилнең «Моабит дәфтәре» чуаш теленә тәрҗемә ителде // Казан утлары. – 2014. – № 10. – Б. 191; Сорокин Н. Джалиль чăвашла сăвăлать / Н. Сорокин // Сувар. – 2014. – 19 авăн.

Эстон телендә

Džalil M. Tee saugarlusele / Tatari keelest tõlkinud L. Seppel / M. Džalil. – Tallinn: Eesti Raamat, 1969. – 143 l.

Якут телендә

Джалиль М. Тиһэх ырыа (Моабит түрмэтигэр суруллубут хоһооннар) / М. Джалиль. – Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ изд-вота, 1963. – 187 с.

Джалиль М. Джим: орто саастах оҕолорго хоһооннор / С. А. Саввин тылбааһа / М. Джалиль. – Якутскай: Якуткнигоиздат, 1966. – 12 с.

Джалиль М. Тиһэх ырыа (Моабит түрмэтигэр суруллубут хоһооннар) / С. Данилов хомуйан онгордо / М. Джалиль. – Якутскай: Якуткнигоиздат, 1968. – 188 с.

Татар, белорус телләрендә

Джаліль М. Я гляджу на зоры / З татарскай мовы пераклала Э. Агняцвет / М. Джалиль. – Мінск: Юнацтва, 1985. – 35 с.

Татар, рус телләрендә

Җәлил М. Моабит дәфтәре = Джалиль М. Моабитская тетрадь. Факсимиль басма = Факисмильное издание / Төз. Р. Рахмани; кереш сүз авт. Р. Мостафин = Сост. Р. Рахмани; авт. предисл. Р. Мустафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 216 б.

Рец.: Мустафин Р. Факсимильное издание «Моабитских тетрадей» Джалиля / Р. Мустафин // Казан. вед. – 2000. – 28 июня.

Җәлил М. Моабит дәфтәрләре: Шигырьләр / Төз. һәм кереш сүз авт. А. Г. Абделхаликова / М. Җәлил. – Оренбург: Матбугат йорты «Димур», 2006. – 276 б. = Джалиль М. Моабитские тетради: Стихотворения / Сост. и авт. вступ. ст. А. Г. Абдулхаликова / М. Джалиль. – Оренбург: Печатный двор «Димур», 2006. – 276 с.

Җәлил М. Сайланма әсәрләр: Шигырьләр / Төз. Л. Шәех / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 423 б. = Джалиль М. Избранное: Стихотворения / Сост. Л. Шаех / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2014. – 423 с.

Җәлил М. Моабит дәфтәрләре: Шигырьләр / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 334 б. = Джалиль М. Моабитские тетради: Стихотворения / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. – 334 с.

Җәлил варислары = Наследники Джалиля / Авт.-төз. Р. Сәлах. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 95 б.

Җәлил М. Моабит дәфтәре = Джалиль М. Моабитская тетрадь. Факсимиль басма = Факсимильное издание / Төз. Р. Рахмани; кереш сүз авт. Р. Ә. Мостафин = Сост. Р. Рахмани; авт. предисл. Р. Мустафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 215 б.

Татар, рус, казакъ телләрендә

Джалиль М. Избранное (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. / М. Джалиль. – Астана, 2016. – 85 с.

Джалиль М. Избранное (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. / М. Джалиль. – Кокшетау: Мир печати, 2019. – 96 с.

Татар, рус, немец, инглиз телләрендә

Джалиль М. Моабитская тетрадь / Сост. Р. А. Галимов; пер. с татар. яз. на рус. яз, с рус. яз. на нем. и англ. яз. – Оренбург: ООО «Оренбургское книжное издательство имени Г. П. Донковцева», 2020. – 384 с.

Татар, украин теләрендә

Җәлил М. Моабит дәфтәре = Джаліль М. Моабітський зошит / Упорядкував укаїнскі тексти Б. Степанюк. – Київ: Дніпро, 1986. – 103 с.

Рец.: Орел В. Муса на родине Кобзаря / В. Орел // Комсомолец Татарии. – 1984. – 9 сент.

ТОРМЫШЫ ҺӘМ ИҖАТЫ ТУРЫНДА

а) монографияләр, китаплар

Татар телендә

Басыйров Х. Ватанга тугры калдылар: Документаль повесть / Х. Басыйров, А. Басыйров. – Казан: Идел-Пресс, 2010. – 810 б.

Рец.: Карамов Р. Каһарман җәлилчеләр сафы арта / Р. Карамов // Кызыл таң. – 2013. – 14 февр.; Фәйзуллин Г. Җәлилгә – һәйкәл / Г. Фәйзуллин // Ватаным Татарстан. – 2012. – 4 авг.

Бәдигый Х. Муса Җәлил поэтикасы: Әдәби-гыйльми, фәнни-публицистик хезмәтләр / Х. Бәдигый. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 446 б.

Бәдигый Х. Муса Җәлил поэтикасы: әдәби-гыйльми, фәнни-публицистик хезмәтләр / Х. Бәдигый. − Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. − 446 б.

Исхак Ә. Герой-шагыйрь Муса Җәлил (Тормышы һәм иҗаты турында) / Ә. Исхак. – Казан, 1956. – 22 б.

Кашшаф Г. Муса Җәлил: Тормышы һәм иҗат юлы турында очерк / Г. Кашшаф. – Казан: Таткнигоиздат, 1957. – 380 б.

Рец.: Бикмухаметов Р. Волнующая книга / Р. Бикмухаметов // Сов. Татария. – 1957. – 23 мая; Кудаш С. Ике китапны укыгач / С. Кудаш // Кызыл таң. – 1957. – 11 апр.; Максуд М. Беренче тәҗрибә / М. Максуд // Совет әдәбияты. – 1957. – № 12. – Б. 98–102; Юзеев Н. Муса Җәлил турында фәнни китап / Н. Юзеев // Совет Татарстаны. – 1957. – 4 окт.

Кашшаф Г. Муса Җәлил: Герой шагыйрьнең тормыш һәм иҗат юлы турында очерк / Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. – 456 б.

Рец.: Әминов Ю. Заман белән бергә / Ю. Әминов // Совет әдәбияты. – 1962. – № 1. – Б. 136–142; Бикмухаметов Р. Биограф поэта / Р. Бикмухаметов // Вопр. лит. – 1962. – № 5. – С. 235–23; Сафуанов С. Муса Җәлил турында өч китап / С. Сафуанов // Кызыл таң. – 1962. – 25 февр.; Хәким С. Герой шагыйрь турында китап / С. Хәким // Соц. Татарстан. – 1961. – 19 сент.

Корбанов Т. Кызыл чәчәкләр: Документаль повесть / Т. Корбанов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 128 б.

Рец.: Ихсанова Л. Муса турында тагын бер китап / Л. Ихсанова // Соц. Татарстан. – 1990. – 19 окт.

Маннурова М. Батырлар җыры: Очерклар / М. Маннурова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – 119 б.

Рец.: Мостафин Р. Камиллек һәм тирәнлек / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1981. – № 9. – Б. 177–180; Мустафин Р. Три взгляда на поэзию Джалиля / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1981. – 10 мая.

Минһаҗева И. З. Казанда Муса Җәлил музее / И. З. Минһаҗева. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 31 б.

Мостафин Р. Муса Җәлил эзләре буйлап / Ред. Р. Гәрәй / Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 150 б.

Рец.: Раков Ә. Җәлил эзләре суынмый / Ә. Раков // Соц. Татарстан. – 1968. – 22 дек.; Шәрипов Ә. // Татарстан яшьләре. – 1969. – 27 февр.; Шәриф Ә. Муса Җәлил эзләре буйлап / Ә. Шәриф // Яшь ленинчы. – 1968. – 21 дек.

Мостафин Р. Өзелгән җыр эзеннән: Документаль повестьлар / Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 464 б.

Мостафин Р. Җәлилчеләр / Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 263 б.

Мостафин Р. Өзелгән җыр эзеннән: Әдәби-документаль повесть / Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 438 б.

Мостафин Ф. И. Муса Җәлил – педагог / Ф. И. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 120 б.

Рец.: Камалов Б. Күркәм, кирәкле хезмәт / Б. Камалов // Соц. Татарстан. – 1974. – 6 дек.

Мостафин Ш. Алар – Җәлил-Кормаш йолдызлыгыннан! / Ш. Мостафин. – Казан: Сүз, 2017. – 142 б.

Рец.: Зарипов Р. Милләт тарихына – саллы сәхифә // Мәйдан. – 2018. – № 9. – Б. 103–108.

Рахманкулов Ш. Патриот шагыйрь Муса Җәлил / Ш. Рахманкулов. – Казан, 1954. – 33 б.

Сүнчәлиева С. Без – яшь җәлилчеләр / С. Сүнчәлиева, М. Әхмәтҗанов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 56 б.

Тәхаутдинов К. Каләмне штыкка тиңләп / К. Тәхаутдинов, Ш. Хамматов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 96 б.

Хамматов Ш. Муса Җәлил – партия солдаты / Ш. Хамматов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 169 б.

Рец.: Зәбиров И. Батырлыкка илткән юл / И. Зәбиров // Соц. Татарстан. – 1983. – 24 сент.; Измайлов Р. Партия солдаты / Р. Измайлов // Казан утлары. – 1984. – № 4. – Б. 167–168; Мансуров З. // Журналист. – 1982. – № 11. – С. 52–53; Мостафин Ф. Шагыйрь тормышыннан яңа сәхифәләр / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1982. – № 11. – Б. 62.

Хамматов Ш. Муса Җәлил, аның каләмдәшләре / Ш. Хамматов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 207 б.

Рец.: Мөхәммәдиев Р. Каһарманлык юлы / Р. Мөхәммәдиев // Соц. Татарстан. – 1986. – 29 март.

Юзиев Н. Герой-шагыйрь Муса Җәлил (Тормышы һәм иҗат юлы) / Н. Юзиев. – Казан, 1956. – 22 б.

Юзиев Н. Муса Җәлил поэмалары / Ред. З. Мәҗитов / Н. Юзиев. – Казан: Казан. дәүләт ун-ты нәшр., 1960. – 135 б.

Рец.: Әхмәдуллин А. «Муса Җәлил поэмалары» / А. Әхмәдуллин // Совет мәктәбе. – 1961. – № 4. – Б. 57–58; Әхмәдуллин А. «Муса Җәлил поэмалары» / А. Әхмәдуллин // Кызыл таң. – 1961. – 28 апр.; Сафуанов С. Муса Җәлил турында өч китап / С. Сафуанов // Кызыл таң. – 1962. – 25 февр.

Әзәрбәйҗан телендә

Мустафин Р. Гәһрәман шаирин изи илә: Китаб-ахтарыш / Р. Мустафин. – Бакы: Кәнчлик, 1988. – 168 с.

Башкорт телендә

Бикмөхәммәт Р. Муса Йәлил (Дошманды еңгән йырҙар тураһында) / Р. Бикмөхәммәт. – Өфө: Башҡорт. кит. баҫмаһы, 1961. – 232 б.

Рус телендә

Альтов В. Юность Мусы Джалиля: Очерк / В. Альтов. – Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1969. – 130 с.

Рец.: Закиров М. Сто строк о новой книге В. Альтова / М. Закиров // Веч. Уфа. – 1970. – 6 янв.

Ахтамзян А. Муса Джалиль и его соратники в Сопротивлении фашизму / А. Ахтамзян. – Казань: Идел-Пресс, 2006. – 160 с.

Рец.: Мөхәммәтханов А. Рухи һәйкәл салынды / А. Мөхәммәтханов // Шәһри Казан. – 2006. – 3 март.

Ахтамзян А. Муса Джалиль и его соратники в Сопротивлении фашизму: из «Моабитской тетради». 2-е изд., доп. / А. Ахтамзян. – Казань: Идел-Пресс, 2015. – 206 с.

Байгильдиева З. Ш. Муса Джалиль (Залилов). Каталог материалов в фондах музея / З. Ш. Байгильдиева. Казань, 1959. – 22 с.

Барская К. А. Муса Джалиль / К. А. Барская. – Л.: Просвещение, 1968. – 96 с.

Рец.: Исламов Ф. // Соц. Татарстан. – 1969. – 21 дек.

Бикмухаметов Р. Муса Джалиль: Критико-биогр. очерк / Р. Бикмухаметов. – М.: Сов. писатель, 1957. – 159 с.

Рец.: Кудаш С. Ике китапны укыгач / С. Кудаш // Кызыл таң (Уфа).– 1957. – 11 апр.; Лупандин Б. Новая книга о Мусе Джалиле / Б. Лупандин // Комсомолец Татарии. – 1957. – 21 июня; Молчанов А. Юноше, обдумывающему житье / А. Молчанов // Коммунист (Джамбул). – 1958. – 9 февр.; Юдкевич Л. Книга о Мусе Джалиле / Л. Юдкевич // Сов. Татария. – 1957. – 10 сент.; Юзеев Н. Тәнкыйтьченең осталыгы / Н. Юзеев // Сов. әдәбияты. – 1958. – № 11. – Б. 115–118; Слово о поэте-герое // Днестр. – 1957. – № 12. – С. 144–145.

Бикмухаметов Р. Муса Джалиль: Очерк творчества / Р. Бикмухаметов. – М.: Гос. изд-во худож. лит., 1962. – 323 с.

Рец.: Сафуанов С. Муса Җәлил турында өч китап / С. Сафуанов // Кызыл таң. – 1962. – 25 февр.

Бикмухаметов Р. Муса Джалиль / Р. Бикмухаметов. – М.: Сов. Россия, 1966. – 133 с.

Бикмухаметов Р. Г. Муса Джалиль: Личность. Творчество. Жизнь / Р. Г. Бикмухаметов. – М.: Худож. лит., 1989. – 285 с.

Воздвиженский А. Г. «Моабитские тетради» Мусы Джалиля (О творческом пути поэта) / В. Г. Воздвиженский. – М.: Наука, 1969. – 155 с.

Рец.: Мустафин Р. Лирический документ эпохи / Р. Мустафин // Вопр. лит. – 1970. – № 1. – С. 213–217; Мостафин Р. Чорның шигъри шәһадәтнамәсе / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1970. – № 5. – Б. 175–178; Юзиев Н. Постигая поэзию Джалиля / Н. Юзиев // Сов. Татария. – 1970. – 13 янв.

Воздвиженский В. Г. Поэзия Мусы Джалиля / В. Г. Воздвиженский. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. – 120 с.

Рец.: Арутюнов Л. Поэзия как судьба / Л. Арутюнов // Лит. обозр. – 1982. – № 10. – С. 47–48; Мостафин Р. Камиллек һәм тирәнлек / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1981. – № 9. – Б. 177–180; Мустафин Р. Три взгляда на поэзию Джалиля / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1981. – 10 мая; Мустафин Р. Целность и глубина / Р. Мустафин // Вопр. лит. – 1982. – № 2. – С. 216–223; Мухамадиев Р. Поэзия подвига и подвиг поэта / Р. Мухамадиев // Коммунист Татарии. – 1981. – № 8. – С. 93–96.

Габидуллин Р. М. Муса Джалиль. 1904–1944. Памятка читателю / Р. М. Габидуллин, А. П. Лоцманова. – М., 1956. – 31 с.

Джаманаклы К. Р. Муса Джалиль – лауреат Ленинской премии / К. Р. Джаманаклы. – Ташкент, 1958. – 31 с.

Забиров И. Х. Муса Джалиль в литературе Узбекистана (В помощь лектору) / И. Х. Забиров. – Ташкент, 1975. – 18 с.

Забиров И. Рядом с Джалилем: Документальный очерк / И. Забиров. – Ташкент: Ёш гвардия, 1977. – 48 с.

Рец.: Гребнюк В. «Рядом с Джалилем» / В. Гребнюк // Сов. Татария. – 1977. – 21 авг.; Тарджимон А. Джалиль с нами / А. Тарджимон // Кн. обозр. – 1978. – 12 мая.

Забиров И. Джалиль и джалильцы: Документальные очерки и этюды / И. Забиров. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1983. – 144 с.

Рец.: Гумеров Ф. Новая книга о поэте-герое / Ф. Гумеров // Сов. Башкирия. – 1984. – 13 сент.

Забиров И. Джалиль и джалильцы: Документальные очерки и этюды. Втор. изд. / И. Забиров. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. – 143 с.

Забиров И. Джалиль и джалильцы: Документальные очерки и этюды / И. Забиров. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. – 140 с.

Иконников М. В каменном мешке: Записки бывшего узника фашистских застенков / М. Иконников. – Архангельск: Архангел. кн. изд-во, 1963. – 71 с.

Исанбет Ю. Муса Джалиль и татарская музыка / Ю. Исанбет. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. – 160 с.

Исхак А. Поэт-герой Муса Джалиль / А. Исхак. – М.: Знание, 1956. – 24 с.

Кашшаф Г. Поэт-патриот Муса Джалиль / Г. Кашшаф. – Казань, 1955. – 15 с.

Кашшаф Г. Поиск продолжается (О подвиге поэта-героя Мусы Джалиля) / Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Таткнигоиздат, 1965. – 87 с.

Кашшаф Г. По завещанию Мусы Джалиля / Пер. с татар. Р. Хакимов / Г. Кашшаф. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. – 224 с.

Рец.: Енакаев Р. По завещанию Мусы / Р. Енакаев // Юж. Урал. – 1984. – 1 нояб.; Мустафин Р. Завещание / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1984. – 11 нояб.

Корольков Юр. Жизнь – песня: Жизнь и борьба поэта Мусы Джалиля / Юр. Корольков. – М.: Госполитиздат, 1959. – 72 с.

Корольков Ю. Через сорок смертей: Документальная повесть / Ю. Корольков. – М.: Мол. гвардия, 1966. – 285 с.; изд. 2-е. – 1964. – 286 с.; 1966. – 285 с.

Рец.: По следам поэта-героя // Днестр. – 1961. – № 2. – С. 153–154.

Корольков Ю. Не пропавший без вести… / Ю. Корольков. – М.: Политиздат, 1971. – 120 с.; Изд. 2-е, испр. и доп. – 1972. – 119 с.

Рец.: Долгов В. // Сов. Чувашия. – 1972. – 13 июня; Җәлил турында яңа китап // Казан утлары. – 1971. – № 6. – Б. 190.

Махмудов А. Г. Эстетический идеал в творчестве Мусы Джалиля / Науч. ред. Н. Юзеев / А. Г. Махмудов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1980. – 109 с.

Рец.: Заманский Л. Муса Джалиль – эволюция творчества / Л. Заманский // Знамя. – 1982. – № 10. – С. 239–240; Кабанова И. Идеал и действительность / И. Кабанова // Нева. – 1982. – № 8. – С. 16; Мишин Ю. Книга о бессмертии поэта / Ю. Мишин // Известия. – 1981. – 11 сент.; Мостафин Р. Камиллек һәм тирәнлек / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1981. – № 9. – Б. 177–180; Мөхәммәдиев Р. Батырлык шигърияте һәм шагыйрь батырлыгы / Р. Мөхәммәдиев // Татарстан коммунисты. – 1981. – № 8. – Б. 93–96; Мустафин Р. Цельность и глубина / Р. Мустафин // Вопр. лит. – 1982. – № 2. – С. 216–223; Тарханов И. Личность поэта / И. Тарханов // Лит. Россия. – 1982. – 27 авг.; Шарипов А. Раскрытие души поэта / А. Шарипов // Соц. Татарстан. – 1981. – 12 июля; Шарипов А. Эстетический идеал Джалиля / А. Шарипов // Веч. Казань. – 1981. – 24 июля; Шарипов А. М. Амир Махмудов. Эстетический идеал в творчестве Мусы Джалиля. Татарское книжное изд-во, Казань, 1980, 112 стр. / А. М. Шарипов // Сов. тюркология. – 1982. – № 3. – С. 95–96; Шәрипов Ә. Шагыйрь рухын ачу / Ә. Шәрипов // Соц. Татарстан. – 1981. – 12 июль.

Махмудов А. «Лишь в свободе жизни красота…». Поэтическое наследие Мусы Джалиля в свете современной эстетической мысли / А. Махмудов. – Казань: Магариф, 2006. – 96 с.

Рец.: Лебедев О. Откровенно о Джалиле, и не только / А. Лебедев // Респ. Татарстан. – 2006. – 27 февр.

Мингазова И. З. Музей Мусы Джалиля в Казани (путеводитель) / И. З. Мингазова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. – 32 с.

Муса Джалиль: К 60-летию со дня рождения поэта-героя. – Казань, 1966. – 42 с.

Мустафин Р. Поэзия мужества (к 60-летию со дня рождения Мусы Джалиля) / Р. Мустафин. – М.: Знание, 1966. – 32 с.

Мустафин Р. По следам поэта-героя: Книга-поиск / Р. Мустафин. – М.: Дет. лит., 1971. – 271 с.

Рец.: Ахунзянов И. Заново прочитанные страницы / И. Ахунзянов // Волга (Саратов). – 1972. – № 6. – С. 178–179; Гиниятуллина А. Песней звенела в народе / А. Гиниятуллина // Ленин. смена (Алма-Ата). – 1972. – 6 янв.; Зайниев Г. Мыйым муаш шонеда гын… / Г. Зайниев // Марий коммуна. – 1971. – 3 июль; Карпов В. Песня меня научила свободе / В. Карпов // Лит. газ. – 1972. – 9 февр.; Кишелевский В. // Лит. в шк. – 1972. – № 1. – С. 90–91; Махмуд А. По следам подвига / А. Махмуд // Правда Востока. – 1972. –

23 марта; Махмудов А. По следам Джалиля / А. Махмудов // Смена. – 1972. – № 20. – С. 27; Махмудов А. По следам Мусы Джалиля / А. Махмудов // Сов. патриот. – 1972. – 26 июля; Мәхмүдов Ә. Батырлыкка тиң хезмәт / Ә. Мәхмүдов // Татарстан яшьләре. – 1972. – 18 март.; Полевой Б. Незгладимые следы / Б. Полевой // Правда. – 1971. – 8 дек.; Рафиков М. Высокая правда подвига / М. Рафиков // Дружба народов. – 1972. – № 3. – С. 271–272; Сафиуллин Җ. Уңышлы эзләнү / Җ. Сафиуллин // Казан утлары. – 1972. – № 2. – Б. 180–183; Сибгатуллин И. Книга о подвиге поэта / И. Сибгатуллин // Комсомолец Татарии. – 1971. – 20 авг.

Мустафин Р. По следам поэта-героя: Книга-поиск: Изд. 2-е, перераб. и доп. / Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1973. – 368 с.

Рец.: Васин К. Поэт-герой нерген / К. Васин // Ончыко. – 1974. – № 6. – С. 99–102; Рыбаков И. Подвиг – мурышто / И. Рыбаков // Марий коммуна. – 1974. – 15 май; Сибгатова М. Җәлил белән бергә сөендем / М. Сибгатова // Татарстан яшьләре. – 1974. – 10 окт.

Мустафин Р. А. По следам оборванной песни / Р. А. Мустафин. – М.: Известия, 1974. – 510 с.

Рец.: Опарина Т. К штыку приравняв перо / Т. Опарина // Новг. правда. – 1979. – 1 нояб.

Мустафин Р. Полтора экваторв (Путевые заметки) / Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1974. – 159 с.

Рец.: Гаффаров А. Экваторы поиска / А. Гаффар // Сов. Татария. – 1974. – 17 нояб.; Миргазиян Ю. «Муса Җәлил» океаннар гизә / М. Юныс // Казан утлары. – 1975. – № 6. – Б. 173–175; Юнусов М. Большие, долгие дела парохода / М. Юнусов // Дружба народов. – 1976. – № 1. – С. 271–272.

Мустафин Р. Муса Джалиль: Очерк о детстве и юности поэта / Р. Мустафин. – М.: Дет. лит., 1977. – 191 с.

Рец.: Гаффар А. О резервах души / А. Гаффар // Сов. Татария. – 1977. – 11 сент.; Мәхмүдов Ә. Давыллы яшьлек аша / Ә. Мәхмүдов // Соц. Татарстан. – 1978. – 27 авг.

Мустафин Р. По следам оборванной песни: Книга-поиск / Р. Мустафин. – М.: Сов. писатель, 1981. – 335 с.

Мустафин Р. Красная ромашка: Рассказы о поэте-герое М. Джалиле / Р. Мустафин. – М.: Малыш, 1981. – 48 с.

Мустафин Р. Муса Джалиль: Жизнь и творчество (Довоенный период) / Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 383 с.

Рец.: Галиуллин Т. Муса Җәлил турында яңа хезмәт / Т. Галиуллин // Совет мәктәбе. – 1987. – № 5. – Б. 57; Енакаев Р. С нами всегда / Р. Енакаев // Комсомолец Татарии. – 1986. – 22 июня; Енакаев Р. Истоки подвига Джалиля / Р. Енакаев // Лит. Россия. – 1986. – 3 окт.; Нигматуллин Э. // Вопр. лит. – 1987. – № 3. – С. 243–248; Нигматуллин Э. Не подводя черту / Э. Нигматуллин // Сов. Татария. – 1987. – 18 янв.; Нигъмәтуллин Э.

Хәтердә саклап / Э. Нигъмәтуллин // Казан утлары. – 1988. – № 3. – Б. 183–185.

Мустафин Р. Жизнь как песня: Страницы жизни поэта-героя М. Джалиля / Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1987. – 240 с.

Мустафин Р. Красная ромашка: Рассказы о поэте-герое М. Джалиле / Р. Мустафин. – М.: Малыш, 1988. – 63 с.

Мустафин Р. А. По следам оборванной песни / Р. А. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2004. – 399 с.

Мустафин Р. По следам оборванной песни / Р. А. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2021. – 406 с.

Мустафин Ф. И. Муса Джалиль – педагог / Ф. И. Мустафин. – Казань, 1986. – 200 с.

Рец.: Ахунҗанов Г. Педагог Муса Җәлил / Г. Ахунҗанов // Совет мәктәбе. – 1986. – № 6. – Б. 63; Мардиева М. Поэт-герой и педагог / М. Мардиева // Сов. Татария. – 1986. – 2 мая; Маһиярова З. Соңгы сүз әле әйтелмәгән... / З. Маһиярова // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 8); Мәрдиева М. М. Җәлил – педагог / М. Мәрдиева // Татарстан яшьләре. – 1986. – 15 май.

Николай (Погребняк). Муса Джалиль: «…Не остыть сердечному теплу…». – М.: Изд-во Моск. Патриархии Рус. Православ. Церкви, 2019. – 96 с.

Оперные либретто. Джалиль Н. Г. Жиганова. – М.: Гос. муз. изд-во, 1960. – 77 с.

Рахманкулов Ш. Поэт-герой Муса Джалиль / Ш. Рахманкулов. – Казань, 1956. – 31 с.

Урманчеев Ф. Волшебный клубок: Муса Джалиль и народное творчество / Ф. Урманчеев. – Казань, 1995. – 184 с.

Хабутдинова М. М. Навстречу бессмертию…: к 100-летию со дня рождения татарского поэта-антифашиста Мусы Джалиля / М. М. Хабутдинова. – Н. Новгород, 2006. – 43 с.

Хамматов Ш. Муса Джалиль – солдат партии / Ш. Хамматов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. – 168 с.

Рец.: Измайлов Р. // Лит. обозр. – 1984. – № 9. – С. 74–75; Мингазова И. Солдат партии / И. Мингазова // Коммунист Татарии. – 1984. – № 8. – С. 94–96; Султанбеков Б. Солдат партии / Б. Султанбеков // Дружба народов. – 1984. – № 12. – С. 247–248.

Хамматов Ш. Х. Муса Джалиль – интернационалист / Ш. Х. Хамматов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1988. – 224 с.

Рец.: Воецкая А. Певец братства и дружбы / А. Воецкая // Сов. Татария. – 1988. – 8 июня; Горнев В. Певец дружбы народов / В. Горнев // Веч. Казань. – 1988. – 23 авг.

Юзеев И. Последнее испытание: Поэмы. Стихи / Пер. с татар. Н. Беляев / И. Юзеев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1972. – 136 с.

Рец.: Махмудов А. Легенда о Мусе Джалиле / А. Махмудов // Сов. Татария. – 1973. – 24 мая; Махмудов А. Легенда о Мусе Джалиле / А. Махмудов // Лит. Россия. – 1973. – 22 июня.

Төрек телендә

Kamalieva A. Tutsak Şiirler (Tatar Şairi Musa Celil'in Moabit Defterleri Şiirleri) / A. Kamalieva. – Ankara, 2019. – 197 s.

Үзбәк телендә

Забиров И. Жалил мен ёнма-ён / Русчадан Р. Каримов таржимаси / И. Забиров. – Тошкент: Ёш гвардия, 1981 – 72 б.

Рашидов (Жаманакли) К. Мусо Жалил – Ленин мукофоти лауреати / К. Рашидов (Жаманакли). – Тошкент: «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока» ва «Ўзбекистони Сурх» бирлашган нашр., 1958. – 31 б.

Татар, рус телләрендә

Җәлил варисларына = Наследникам Джалиля / Авт.-төз. Р. Сәлах. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 92 б.

Садыков К. С. Сибиряк – сподвижник Мусы Джалиля = Муса Җәлил көрәштәше – себер егете: воспоминания о Салиме Аникине: сб. публ. очерков, архивных документов, восп. / К. С. Садыков. – Тобольск: ГОУ ВПО «ТГСПА им. Д. И. Менделеева», 2013. – 55 с.

б) истәлекләр

Татар телендә

Җәлилова Х. Абыем турында / Х. Җәлилова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1973. – 76 б.

Максуд М. Сагынган минутларда (Муса Җәлил турында истәлекләр һәм уйланулар) / М. Максуд. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. – 212 б.; 1977. – 190 б.

Рец.: Максудов Х. Муса Җәлилгә багышланган китап / Х. Максудов // Казан утлары. – 1978. – № 10. – Б. 173–175.

Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 319 б.

Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – 312 б.

Рец.: Бакиров Г. Муса турында истәлекләр / Г. Бакиров // Соц. Татарстан. – 1965. – 17 янв.; Малик Х. Муса Җәлил турында истәлекләр / Х. Малик // Совет әдәбияты. – 1965. – № 4. – Б. 150–152; Садретдинов М. Герой-шагыйрь эзеннән / М. Садретдинов // Кызыл таң. – 1965. – 6 февр.

Үлемсезлек таңында: Муса Җәлил турында истәлекләр / Ред. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 102 б.

Рус телендә

Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – 236 с.

Рец.: Резвова Т. Живет и побеждает / Т. Резвова // Лит. Россия. – 1966. – 11 марта; Умеров Ш. Книга о настоящем человеке / Ш. Умеров // Вопр. лит. – 1966. – № 10. – С. 222–224.

Джалилова Х. О моем брате / Х. Джалилова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 82 с.; 2-е изд. – 1976. – 94 с.

Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов, Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухамадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006. – 176 с.

в) диссертация авторефератлары

Арсланова С. С. Лексико-семантические, стилистические особенности и поэтическая ономастика либретто Мусы Джалиля «Алтынчэч» и «Ильдар»: Автореф. дис. … канд. филол. наук / С. С. Арсланова; «Казанский государственный университет им. В. И. Ульянова-Ленина». – Казань, 2004. – 23 с.

Бадиков К. Г. Поэтико-стилевые тональности и их словесное выражение в произведениях М. Джалиля (Период Великой Отечественной войны): Автореф. дис. … канд. филол. наук / К. Г. Бадиков; КГУ им. В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 1982. – 19 с.

Бикмухаметов Р. Г. Творческий путь Мусы Джалиля: Автореф. дис. … канд. филол. наук / Р. Г. Бикмухаметов; Лит. нн-т им. А. М. Горького. – М, 1955. – 17 с.

Воздвиженский В. Г. «Моабитские тетради» М. Джалиля и их место в советской литературе военных лет: Автореф. дис. … канд. филол. наук / В. Г. Воздвиженский; ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН СССР. – Казань, 1968. – 23 с.

Забиров И. Х. Муса Джалиль и моабитская группа татарских поэтов: Автореф. дис. … канд. филол. наук / И. Х. Забиров; ТашГПИ им. Низами. – М., 1971. – 20 с.

Исанбет Ю. Н. Муса Джалиль и татарская музыка: Автореф. дис. … канд. искусствоведения / Ю. Н. Исанбет; Казан. гос. консерватория. – Л., 1970. – 19 с.

Кашафутдинов М. С. (Гази Кашшаф). Основные этапы развития татарской советской литературы и творчество Мусы Джалиля: Автореф. дис. … канд. филол. наук / М. С. Кашафутдинов (Гази Кашшаф); КГУ им. В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 1960. – 22 с.

Махмутов А. Г. Идейно-эстетическое своеобразие творчества Мусы Джалиля (к вопросу об эстетическом идеале): Автореф. дис. … канд. филол. наук / А. Г. Махмутов; Моск. обл. ГПИ им. Н. К. Крупской и ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФ АН СССР. – Уфа, 1980. – 23 с.

Мустафин Р. А. Моабитский период жизни и творчества Мусы Джалиля в свете новых материалов и изысканий последних лет: Автореф. дис. … канд. филол. наук / Р. А. Мустафин; КГУ им. В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 1971. – 24 с.

Мустафин Ф. И. Общественно-политическая деятельность и педагогические идеи Мусы Джалиля: Автореф. дис. … канд. пед. наук / Ф. И. Мустафин. – Казань, 1972. – 27 с.

Рец.: Гончаров Н. Муса Җәлил – педагог / Н. Гончаров // Соц. Татарстан. – 1972. – 27 окт.

Тилекова Н. Д. Мектептин 7 классында чыгыш эдэбиятынын улгулорун окутуунун негиздери (Муса Жалил, Расул Гамзатов, Назым Хикмет): Автореф. дис. … канд. пед. наук / Н. Д. Тилекова; Кыргыз Респ. Билим жана илим министрилиги, Ж. Баласагын атын. КУУ жана И. Арзбаев атын. КМУ. – Бишкек, 2016. – 23 б.

Юзеев Н. Г. Поэмы Мусы Джалиля: Автореф. дис. … канд. филол. наук / Н. Г. Юзеев; КГУ им. В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 1958. – 20 с.

г) фәнни җыентыклар

Татар телендә

Муса Җәлил – документларда / Фәнни мөх. И. Гыйләҗев; төз. Р. Исламов. – Казан: Җыен, 2021. – 832 б.

Рец.: Мөхәммәтшин З. Муса Җәлил – чыганакларда / З. Мөхәммәтшин // Мәдәни җомга. – 2022. – 17 июнь.

Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – 124 б.

Үлмәс җыр: Муса Җәлил турында җыентык / Төз., кереш сүз һәм иск. авт. Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 247 б.

Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – 472 б.

Рус телендә

Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рождения Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – 196 с.

Рец.: Махмудов А. К юбилею поэта-героя / А. Махмудов // Веч. Казань. – 1979. – 8 мая.

Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – 240 с.

Муса Джалиль – поэт и воин: метод. рек. к 100-летию со дня рождения / Сост. И. М. Наумова. – Н. Новгород: НГОУНБ, 2005. – 15 с.

Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – 150 с.

«Умирая, не умрёт герой…». Муса Джалиль и современность: материалы межвуз. науч.-практ. конф. «Джалилевские чтения», г. Екатеринбург, 10 марта 2006 г. / УРГУ им. А. М. Горького; Исполком Всемирного конгресса татар; Об-во татар. и башк. культуры им. Гафури / Сост.: О. Л. Исхакова, Е. К. Созина. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2006. – 90 с.

Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – 448 с.

д) фотоальбомнар

Татар, рус телләрендә

Муса Джалиль. Фотоальбом. 1906–1966 / Сост.: Г. Кашшаф, Ф. Акчурин. – Казань: Татгосиздат, 1966. – 190 с.

Рец.: Нурмөхәммәтов Т. Кадерле бүләк / Т. Нурмөхәммәтов // Соц. Татарстан. – 1966. – 6 февр.

Муса Җәлил: фотоальбом / Төз.: Г. Кашшаф, Ф. Акчурин. – Казан: Татар. кит. нәшр, 1976. – 257 б. = Муса Джалиль: фотоальбом / Сост.: Г. Кашшаф, Ф. Акчурин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1976. – 257 с.

Муса Җәлил: фотоальбом. – Казан: Татар. кит. нәшр, 1986. – 223 б. = Муса Джалиль: фотоальбом. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 223 с.

Татар, рус, немец телләрендә

Муса Җәлил = Муса Джалиль = Mussa Dshalil: фотоальбом / Сост.: Г. Кашшаф, Ф. Акчурин. – Казан: Татар. кит. нәшр, 1966. – 190 б.

е) библиографик күрсәткечләр

Татар телендә

Гыйниятуллина А. Муса Җәлил (1906–1944) // Гыйниятуллина А. Татар совет язучылары: Био-библиогр. белешмә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. – Б. 662–683.

Исламов Р. Муса Җәлилнең тулыландырылган яңа библиографиясе // Муса Җәлил – документларда / Төз. Р. Исламов. – Казан: Җыен, 2021. – Б. 665–830.

Кәримуллин Ә. Г. Татар матур әдәбияты библиографиясе. 1917–1960 / Ә. Г. Кәримуллин. – Казан ун-ты нәшр.. 1964. – Б. 144–145.

Лоцманова А. Герой шагыйрь Муса Җәлил (Библиографик күзәтү) / А. Лоцманова // Агитатор блокноты. – 1955. – № 16. – Б. 53–62.

Муса Җәлил: Әдәбият күрсәткече / Төз.: Н. Әхмәтҗанова, Р. Камалова, Р. Гыйниятова; фәнни ред. Р. Ә. Мостафин. – Казан ун-ты нәшр., 1987. – 128 б.

Хатипов Ф. Герой шагыйрь дөнья әдәбиятында: Библиогр. белешмә / Ф. Хатипов // Кызыл таң. – 1966. – 10 февр.

Рус телендә

Ахмадуллин А. Краткая библиография трудов по татарской советской литературе / А. Ахмадуллин, Ф. Мусин // История татарской советской литературы. – М.: Наука, 1965. – С. 562–563.

Габидуллин Р. М. Муса Джалиль. 1906–1944. Памятка читателю / Р. М. Габидуллин, А. П. Лоцманова. – М., 1956. – 30 с.

Джалиль М. Указатель литературы. 1974–1984 / Сост.: Н. А. Ахметзянова, Р. С. Камалова, Р. Г. Гиниятова. – Казань: Изд-во КГУ, 1987. – 123 с.

Каримуллин А. Г. Краткая библиография произведений М. Джалиля и литературы о нем на языках народов СССР / А. Г. Каримуллин // Джалиль М. Сочинения / Сост.: В. Владимирцев, В. Ганиев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1962. – С. 581–600.

Каримуллин А. Г. Татарская литература в переводах на русский язык: Библиогр. указ. 1917–1960 / А. Г. Каримуллин. – Казань, 1962. – С. 23–28.

Муса Джалиль (Библиография. 1919–1961) / Сост. А. Г. Каримуллин. – Казань, 1961. – 77 с.

Гиниятуллина А. Муса Джалиль (Джалилов Муса Мустафаевич) // Гиниятуллина А. Писатели Советского Татарстана: Биобиблиогр. справ. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1970. – С. 166–168.

Муса Джалиль: Библиогр. указ. 1919–1973 / Сост.: Н. А. Ахметзянова, Р. С. Камалова, А. Г. Каримуллин; науч. ред. и авт. вступ. ст. Р. А. Мустафин. – Изд-во Казан. ун-та, 1976. – 222 с.

Рец.: Махмудов А. Бессмертное имя / А. Махмудов // Кн. обозр. 1977. – 6 мая.

Муса Джалиль: Рек. библиогр. и фонография / Сост.: Л. Б. Коган, С. В. Шишкина. – М., 1977. – 37 с.

Факеева Н. Н. Муса Джалиль (к 60-летию со дня рождения): Крат. рек. указ. лит. / Н. Н. Факеева. – Оренбург, 1966. – 15 с.

Рус, татар телләрендә

Лоцманова А. П. Поэт-патриот Муса Джалиль (Указатель литературы на русском и татарском языках) / А. П. Лоцманова, З. Ш. Хабибуллина. – Казань: Таткнигоиздат, 1956. – 54 с.

Рец.: Сәгыйдова Э. Кирәкле китап / Э. Сәгыйдова // Совет Татарстаны. – 1956. – 19 апр.; Ханбиков Я. Учесть запросы читателя / Я. Ханбиков // Сов. Татария. – 1956. – 8 апр.

ё) методик ярдәмлекләр

Татар телендә

Әминев А. Муса Җәлил мәктәптә: Шагыйрьнең тормыш һәм иҗат юлын өйрәнү мәсьәләләренә карата: Укытучылар өчен ярдәмлек / А. Әминев, Һ. Галиева. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1967. – 108 б.

Муса Җәлил (1906–1944): китапханәчеләргә методик материаллар / Төз. Л. Х. Идиятуллина; мөх. М. Х. Делешова. – Казан, 1965. – 12 б.

Муса Җәлил (1906–1944): шагыйрь һәм каһарман, азатлык көрәшчесе Муса Җәлилнең тууына 100 ел тулуга багышл. методик-библиографик ярдәмлек / Төз. Р. Р. Хөсәенова; җав. мөх. И. Г. Һадиев. – Казан: Милли китап, 2005. – 26 б.

Саттаров Г. Ф. М. Җәлил шигырьләренең художество эшләнешен анализлау: Укытучыларга ярдәмгә: Татар мәктәпләрендә татар теле һәм рус теле укытучыларының Өлкә конференциясе материаллары / Җав. ред. Г. Әхәтов / Г. Ф. Саттаров. – Тобол, 1958. – 19 б.

Рус телендә

Муса Джалиль: Метод. рекомендации / Авт.-сост. С. В. Шишкина. – М., 1981. – 26 с.

ж) күргәзмә каталогы

«Бессмертен подвиг ваш: Джалиль и джалильцы»: каталог выставки, май 2009 г. / Сост. Л. П. Юревич; отв. ред. Г. Ш. Зимаголова. – Казань: Милли китап, 2010. – 28 с.

з) буклетлар

Рус телендә

Муса Джалиль. Бессмертная песня / Сост. Р. Мустафин. – Казань: Kazan = Казань, 2006. – 14 с.

Фаттахова Н. Музей-квартира Мусы Джалиля: буклет / Н. Фаттахова. – Казань: Kazan-Казань, 2002. – 16 с.

Фаттахова Н. Музей-квартира Мусы Джалиля: буклет / Н. Фаттахова. – Казань: Идел-Пресс, 2006. – 16 с.

Немец телендә

Gedenkstätte Plötzensee. – Berlin, 1981. [Буклет]

и) юлкүрсәткеч

Рус телендә

Мингазова И. Музей Мусы Джалиля в Казани (Путеводитель) / И. Мингазова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. – 32 с.

к) әдәбияттагы образы

Татар телендә

Асанбаев Н. Канат җәйгәндә: Өч пәрдәле драма / Н. Асанбаев // Башкорт сәхнәсе: Пьесалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – Б. 118–182.

Әпсәләмов Г. Агыла болыт: Роман / Г. Әпсәләмов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – 264 б.

Бәдигый Х. Дала бөркете: Гасыр белән гасыр арасында. Җанга газиз җирләр / Х. Бәдигый. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 87 б.

Рец.: Зариф Ф. Җәлил рухын олылау / Ф. Зариф // Мәдәни җомга. – 2016. – 2 дек.

Давыдов Ә. Муса абый: Повесть / Ә. Давыдов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – 111 б.

Рец.: Иделле Г. «Муса абый» / Г. Иделле // Казан утлары. – 1965. – № 7. – Б. 126–129.

Җәлилова Х. Абыем турында / Х. Җәлилова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1973. – 76 б.

Исәнбәт Н. Муса Җәлил. Трагедия дүрт пәрдәдә // Исәнбәт Н. Сайланма әсәрләр: Пьесалар. – Казан: Татар. кит.нәшр., 1963. – 2 т. – Б. 6–96.

Ишморат Р. Үлмәс җыр (Муса Җәлил): Героик поэма. 4 пәрдәдә, 10 картинада / Р. Ишморат. – Казан: Таткнигоиздат, 1956. – 120 б.

Корбан Р. Ватан: Роман / Р. Корбан. – Казан: ТипоГрафф, 2018. – 292 б.

Рец.: Батталов Ф. Нәфрәт уятмады, ләкин күңелне кайтарды // Казан утлары. – 2019. – № 6. – Б. 179–181; Галимуллин Ф. Ватан дигән татлы сүз // Казан утлары. – 2019. – № 6. – Б. 177–179.; Нигъмәти И. Рафис Корбан: «Һәркемнең үз Ватаны» / И. Нигъмәти // Гаилә һәм мәктәп. – 2019. – № 3. – Б. 11–13; Хәкимова В. Хаклык турында роман // Мәдәни җомга. – 2020. – 24 апр.

Маннур Ш. Муса: Роман / Ш. Маннур. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 702 б.

Рец.: Галим Р. Олы язмышлар. «Муса» романы турында кайбер фикерләр / Р. Галим // Кызыл таң. – 1969. – 27 май; Ишморат Р. «Муса» романын укыгач / Р. Ишморат // Соц. Татарстан. – 1969. – 6 апр.; Ишморат Р. Муса турында роман / Р. Ишморат // Азат хатын. – 1969. – № 5. – Б. 19–20; Рябков Г. Алыпкулның сигезенче улы / Г. Рябков // Казан утлары. – 1969. – № 8. – Б. 178–182; Рябков Г. Олы язмышлар. «Муса» романы турында кайбер фикерләр / Г. Рябков // Кызыл таң. – 1969. – 27 май.

Маннур Ш. Муса: Роман. 2 нче басма, төзәт. / Ш. Маннур. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – 702 б.

Мильштат Э. Кызыл ромашка. Телефильм өчен сценарий / Немецчәдән Х. Курбатов тәрҗ / Э. Мильштат // Совет әдәбияты. – 1963. – № 12. – Б. 3–40.

Мостафин Р. Кечкенә Муса турында хикәяләр / Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 71 б.

Рец.: Гаффар Ә. Җәлил рухы эзләре / Ә. Гаффар // Соц. Татарстан. – 1976. – 25 нояб.

Рошка А. Безнең Җәлил: Поэмалар / Молдаванчадан М. Садри тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 35 б.

Үлмәс җыр: Муса Җәлил турында җыентык / Төз., кереш сүз һәм иск. авт. Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 247 б.

Юзеев И. Соңгы сынау. Драматик легенда / И. Юзеев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 47 б.

Рец.: Мустафин Р. Джалиль и Мефистофель / Р. Мустафин // Дружба народов. – 1970. – № 5. – С. 267–269.

Башкорт телендә

Агиш С. Якташтар: Повесть, хикәйәләр һәм иҫтәлектәр / С. Агиш. – Өфө: Башҡорт. кит. нәшр., 1964. – 231 б.

Калмык телендә

Кӧглтин Д. Моабит гидг тӱӱрмд / Д. Кӧглтин. – Элст: Хальмг дегтр гаргъфч, 1958. – 124 с.

Мари телендә

Йалкайн Й. Ола: Повэсть / Й. Йалкайн. – М.: «Сылнэ литэратур» Кугужаныш савыкташ, 1936. – 213 с.

Рус телендә

Давыдов Э. Мы не забудем тебя: Повесть / Э. Давыдов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – 119 с.

«Джалиль». Опера-поэма в семи картинах. Либретто А. Файзи // Оперные либретто. Краткое изложение содержания опер. Т. 1.: Русская опера и опера народов СССР. Изд. 2-е, доп. – М.: Музыка, 1970. – С. 488–491.

Зернит Б. Песня на плахе: Поэма / Б. Зернит. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1957. – 55 с.

Рец.: Никольский С. Поэма о Мусе Джалиле / С. Никольский // Сов. Татария. – 1957. – 15 мая.

Ишмуратов Р. Бессмертная песень Муса Джалиль: Героическая драма в 4-х действиях, 9-и картинах / Р. Ишмуратов. – М.: Искусство, 1957. – 104 с.; Изд. 2-е. – 1964. – 286 с.

Касаткина Г. Опера Н. Жиганова «Джалиль». Путеводитель. – М.: Сов. композитор, 1961. – 55 с.

Курбан Р. Отчизна: Роман / Пер. с татар. М. Сафин / Р. Курбан. – Казань: ТипоГрафф, 2019. – 248 с.

Маннур Ш. Муса: Роман / Пер. с татар. В. Шульжика, Р. Ахунова; под ред. Е. Корнеевой / Ш. Маннур. – М.: Современник, 1983. – 319 с.

Мустафин Р. Красная ромашка: Рассказы о поэте-герое Мусе Джалиле / Р. Мустафин. – М.: Малыш, 1981. – 41 с.

Рошка А. Песня твоя, Джалиль: Поэма / Пер. с молд. Дм. Ольченко. – Кишинев: Лушна, 1969. – 55 с.

Файзи А. А. «Джалиль». Муз. Н. Г. Жиганова. Опера-поэма в 7 карт. Либретто А. А. Файзи. Русский текст Р. К. Хисамова и Г. В. Фере / Предисл. Г. Касаткиной. – М.: Музгиз, 1960. – 77 с.

Шмерлинг С. Маленький Муса: Рассказы о детстве М. Джалиля / С. Шмерлинг. – Пермь: Перм. кн. изд-во, 1961. – 51 с.

Юзеев И. Последнее испытание: Драматическая легенда / Пер. Н. Беляев // Юзеев И. Последнее испытание: Поэмы, стихи. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1972. – С. 28–72.

Рец.: Махмудов А. Легенда о Мусе Джалиле / А. Махмудов // Сов. Татария. – 1973. – 24 мая; // Лит. Россия. – 1973. – 22 июня.

Үзбәк телендә

Мўлдағалиев Ж. Мард шоир қиссаси / Қозоқчадан Назармат тарж. / Ж. Мўлдағалиев. – Тошкент: Ёш гвардия, 1962. – 30 б.

Татар, рус телләрендә

Вәлиева Р. Муса Җәлил – халкым улы = Песнь о Джалиле: поэма / Р. Вәлиева. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 63 б.

л) мәкаләләр

Татар телендә

Isxakof F. Syz başь urnьnda / F. Isxakof // Çəlil M. Ordenlь millionnar: Şiƣerlər çiьntьƣь. – Qazan: Tatgosizdat, 1934. – B. 3–13.

Tatar jazuclarьn sojuzga qabul ity // Kommunist. – 1934. – 4 ijul.

Абаева С. Муса Җәлилне хөрмәтләп / С. Абаева // Юлдаш. – 2015. – 18 февр.

Аббасов А. Кыенлыкларны җиңеп... / А. Аббасов // Совет Татарстаны. – 1956. – 28 окт.

Абделхаликова Ә. Якташыбыз Муса Җәлил / Ә. Абделхаликова // Җәлил М. Моабит дәфтәрләре: шигырьләр / Төз. һәм кереш сүз авт. А. Г. Абделхаликова. – Оренбург: Матбугат йорты «Димур», 2006. – 276 б. = Джалиль М. Моабитские тетради: стихотворения / Сост. и авт. вступ. ст. А. Г. Абдулхаликова / М. Джалиль. – Оренбург: Печатный двор «Димур», 2006. – Б. 19–29.

Абдразаков К. Муса Җәлил Саратов өлкәсендә / К. Абдразаков // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 116–118.

Абдразаков К. Муса Җәлил / К. Абдразаков // Татарстан. – 1995. – № 9–10. – Б. 116.

Абдрашитов З. Халыкка бирелгән гүзәл гомер / З. Абдрашитов // Югары уңыш өчен (Ульян өлк., Камышлы р-ны). – 1961. – 15 февр.

Абдулкадыйрова Я. Шәмси ага калдырган хәзинә / Я. Абдулкадыйрова // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 6).

Абдуллина С. Г. Синең җырлар, Муса, үз илеңдә Мәңге сүнмәс яшәү таптылар! / С. Г. Абдуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 87–91.

Абдуллина Ф. А. Муса Җәлил поэзиясендә синоним һәм антонимнар / Ф. А. Абдуллина // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 81–84.

Абдулхаликова Ә. Шагыйрь якташыбыз музеенда / Ә. Абдулхаликова // Яңа Вакыт (Оренбург). – 2001. – 9 февр.

Аббасов А. Кыенлыкларны җиңеп… / А. Аббасов // Совет Татарстаны. – 1956. – 28 окт.

Абзалина Р. Шәфкать туташы Хәят [Бөек Ватан сугышында фашистлар тылында Белоруссиядә Муса Җәлил б-н очрашкан шәфкать туташы Хәят Сафиуллина тур.] // Мәдәни җомга. – 2020. – 21 авг. – Б. 19.

Автомонов П. Тугърылык / П. Автомонов // Соц. Татарстан. – 1953. – 26 окт.

Агеева Л. Егерме ел үткәч / Л. Агеева // Татарстан. – 2011. – № 10. – Б. 60–63.

Агиш С. Шагыйрь турында кайбер истәлекләр / С. Агиш // Совет әдәбияты. – 1954. – № 1. – Б. 91–94; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 39–42.

Агиш С. Үлемсез шагыйрь / С. Агиш // Кызыл таң. – 1956. – 12 февр.

Агиш С. Үлемсезлек / С. Агиш // Кызыл таң. – 1966. – 8 февр.

Агиш С. Шагыйрь турында кайбер истәлекләр / С. Агиш // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин / М. Җәлил. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 491–495.

Агиш С. Шагыйрь турында кайбер истәлекләр / С. Агиш // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 34–36.

Аглиуллова Л. Җ. Шигырь бәйрәме (М. Җәлилгә багышланган әдәби-музыкаль кичә) / Л. Җ. Аглиуллова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 188–190.

Аджигитова М. Муса Җәлил истәлегенә / М. Аджигитова // Совет Татарстаны. – 1956. – 21 март.

Аймәт Р. «Җәлил каны ага тамырда...» [шагыйрь М. Җәлилнең улы Альберт Җәлилов тур.] / Р. Аймәт // Шәһри Казан. – 1994. – 10 февр.

Аймәт Р. Җәлилов А. «Әтием данына күмелеп яшәү миңа хас түгел» [М. Җәлилнең беренче гаиләсеннән туган улы белән 13 ел элек булган әңгәмә] / Р. Аймәт // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 36–37.

Аймәт Р. Җәлил улы / Р. Аймәт // Мәйдан. – 2018. – № 10. – Б. 16–20.

Айнетдинов А. Фронттан хатлар, фронтка хатлар / А. Айнетдинов // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 145–153.

Айсин Р. Шагыйрьгә багышлап / Р. Айсин // Кызыл таң. – 1976. – 15 февр.

Акбиев С. Муса Җәлил һәм Дагстан / С. Акбиев // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 128–132.

Акмал Н. Мин тез чүкмәм, катыйль синең алда... [рәссам Харис Якуповның «Хөкем алдыннан» картинасы тур.] / Н. Акмал // Мәдәни җомга. – 2006. – 1 февр.

Акмал Н. Баулы Җәлил төсен саклый / Н. Акмал // Мәгърифәт. – 2006. – 11 февр.

Акмал Н. Хатларда – Җәлил рухы! / Н. Акмал // Мәгърифәт. – 2006. – 23 февр.

Акмал Н. Бар җырымны илгә багышладым...: Муса Җәлилнең тууына – 115 ел / Н. Акмал // Казан утлары. – 2021. – № 2. – Б. 164.

Акмалов Н. Мәктәпләрдә – Җәлил көннәре / Н. Акмалов // Яшь ленинчы. – 1984. – 15 февр.

Аксюк С. Катлаулы гадилек / С. Аксюк // Совет Татарстаны. – 1958. – 25 май.

Алар һаман истә // Шәһри Казан. – 2010. – 18 февр.

Алар – якты йолдыз // Татарстан яшьләре. – 1959. – 25 авг.

Алиева Н. Муса Җәлил – балалар шагыйре / Н. Алиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга ба-

гышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 318–320.

Алишев С. Көрәштәшләр / С. Алишев // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 103.

Алмаева Х. М. Җәлил турында минем истәлегем / Х. Алмаева // Совет әдәбияты. – 1960. – № 3. – Б. 88–89.

Алмаз Җ. Муса Җәлил турында истәлекләр / Җ. Алмаз // Азат хатын. – 1961. – № 2. – Б. 16–17.

Алмаз Ш. Шикаять / Ш. Алмаз // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 260–264.

«Алтынчәч» макетлары // Кызыл Татарстан. – 1941. – 12 апр.

«Алтынчәч» операсының зур уңышы // Кызыл Татарстан. – 1941. – 11 июнь.

Алюк Т. Онытылмас очрашулар / Т. Алюк // Кызыл таң. – 1966. – 13 февр.

Андре Тиммерманс белән очрашу // Совет әдәбияты. – 1957. – № 9. – Б. 127.

Аникин С. Муса әйткәнчә / С. Аникин // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 144–146; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 124–125.

Аны партия үстерде // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Апакаев П. Лачыннар канат ныгыта… / П. Апакаев // Казан утлары. – 1986. – № 2. – Б. 31–31.

Апушев М. Исеме калды тарихларда / М. Апушев // Ватаным Татарстан. – 1996. – 27 гыйнв.

Арагон Л. Менә нәрсә булды Берлин шәһәрендә / Л. Арагон // Совет әдәбияты. – 1956. – № 10. – Б. 79–82; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 194–299; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 253–254; // Казан утлары. – 2006. – № 2. – Б. 134–137.

Арансон А. Исеме үлемсез / А. Арансон // Кызыл таң. – 1986. – 15 февр.

Арслан А. Мәңге талмас рухи канатыбыз / А. Арслан // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 февр.

Арслан А. Үлемсезлек җырлары / А. Арслан // Татар иле. – 2006. – Июнь (№ 22).

Арслан А. Тарихны үзгәртеп булмый / А. Арслан // Шәһри Казан. – 2009. – 28 авг.

Арсланов Г. Муса Җәлил һәм татар театры / Г. Арсланов // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 83–87.

Арсланов Г. Ул йөргән сукмаклардан үттем / Г. Арсланов // Кызыл таң. – 2006. – 15 февр.

Арсланов Л. Күңелләр береккәндә / Л. Арсланов // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

Арсланов Л. Җәлил һәм Ялкайн / Л. Арсланов // Мәдәни җомга. – 2011. – 26 авг.

Арсланов Л. Ш. Мари әдәбиятында Муса Җәлил образы. Муса Җәлил һәм Яныш Алкаин / Л. Ш. Арсланов // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 93–98.

Арсланов М. Г. Муса Җәлил — драматург һәм театр тәнкыйтьчесе / М. Г. Арсланов // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2017. – № 3–4. – Б. 176–181.

Арсланов Н. Безнең Муса / Н. Арсланов // Казан утлары. – 1981. – № 2. – Б. 130–131.

Арсланова С. М. Җәлилнең «Алтынчәч» либреттосында фразеологик әйтелмәләр / С.Арсланова // Мәгариф. – 2001. – № 6. – Б. 13–15.

Арсланова С. М. М. Җәлилнең «Алтынчәч» либреттосында ялгызлык исемнәренең ясалышы / С. С. Арсланова // Проблемы словообразования в тюркских языках: сб. ст. – Казань, 2002. – Б. 181–186.

Арсланова С. М. Җәлилнең «Алтынчәч» либреттосында лексик үзенчәлекләр / С. Арсланова // Мәгариф. – 2003. – № 5. – Б. 14–15.

Арсланова С. М. Җәлилнең «Алтынчәч» либреттосының лексик-семантик үзенчәлекләре / С. Арсланова // Фәнни Татарстан. – 2003. – № 3–4. – Б. 168–172.

Аршинов В. Шагыйрь белән очрашу / В. Аршинов // Сөембикә. – 2008. – № 3. – Б. 48.

Асылов Д. Эш күрсәткән ирне ил онытмас / Д. Асылов // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 февр.

Атнабаев Ә. Муса Җәлилнең ике хаты / Ә. Атнабаев // Кызыл таң. – 1960. – 18 сент.

Атнабаев Ә. Муса Җәлил – яшьләрнең дусты / Ә. Атнабаев // Соц. Татарстан. – 1960. – 13 нояб.

Ауэзов М. Ул – зур шагыйрь / М. Ауэзов // Соц. Татарстан. – 1981. – 14 февр.

Афзал Фәтхуллин белән әңгәмә // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 146–152.

Ахмитов М. Танышу кичәсе / М. Ахмитов // Кызыл яшьләр. – 1924. – 8 янв.

Ахунҗанов В. Муса кебек / В. Ахунҗанов // Яшь ленинчы. – 1975. – 10 сент.

Ахунҗанова Р. Шагыйрь каласында бәйрәм / Р. Ахунҗанова // Шәһри Казан. – 2006. – 23 февр.

Ахунов Г. Муса Җәлил архивы белән танышканда / Г. Ахунов, С. Ибраһимова // Совет Татарстаны. – 1954. – 25 март.

Ахунов Г. Химкида җәлилчеләр / Г. Ахунов // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 142–143.

Ахунов Г. Ике идеология көрәше / Г. Ахунов // Соц. Татарстан. – 1968. – 18 окт.

Ахунов Г. Шагыйрь батырлыгы [Муса Җәлилнең тууына 75 ел тулуга карата] / Г. Ахунов // Татарстан коммунисты. – 1981. – № 2. – Б. 76–81.

Ахунов Г. Җәлил архивы белән танышканда / Г. Ахунов // Сөембикә. – 1996. – № 2. – Б. 6–7.

Ахунов Г. Яшьнәп калырга ашкыну / Г. Ахунов // Мәдәни җомга. – 1996. – 1 март.

Ашрапова Г. Р. Муса Җәлилнең дәреслектә бирелгән шигырьләрен анализлау алымнары // Актуальные проблемы инновационного педагогического образования. – 2019. – № 3 (12). – Б. 29–31.

Әбдрәшитов З. Бергә үткәргән көннәр / З. Әбдрәшитов // Соц. Татарстан. – 1966. – 6 февр.

Әбдерәшитова П. Гади, елгыр егет / П. Әбдерәшитова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 54–55; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 47–48.

Әбелмәнов Р. Җыр һәм тормыш итә / Р. Әбелмәнов // Шәһри Казан. – 2006. – 7 март.

Әбсәләмова Г. Җәлил кызы Чаллыда / Г. Әбсәләмова // Мәдәни җомга. – 2017. – 22 февр.

Әбсәләмова Ф. Таш диварлар алды шатлыгымны... Ф. Әбсәләмова // Сөембикә. – 2009. – № 2. – Б. 10–12.

Әбсәләмова Ф. Җәлил сеңлесе [Муса Җәлилнең сеңлесе Хәдичә Җәлилова турында] / Ф. Әбсәләмова // Халкым минем. – 2016. – Сент. (№ 9 (64).

Әбүзәр Г. Ул артист та иде / Г. Әбүзәр // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 47–48.

Әбүзәров Г. Ул артист та иде / Г. Әбүзәров // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 41–42.

Әгъләмов Ә. Үлемсезлек һәйкәле / М. Әгъләмов // Яшь ленинчы. – 1980. – 16 февр.

Әгъләмов Ә. Безнең ике канатыбыз / М. Әгъләмов // Яшь ленинчы. – 1984. – 10 окт.

Әдәбият-сәнгать яңалыклары // Казан утлары. – 1996. – № 3. – Б. 189.

Әдһәмова С. Малеевкада очрашу / С. Әдһәмова // Азат хатын. – 1962. – № 2. – Б. 9–10; // Әдһәмова С. Хикәләр, истәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – Б. 67–72.

Әлимов Х. Татарны дөньяга таныткан герой-шагыйрь / Х. Әлимов // Мәгариф. – 2000. – № 2. – Б. 28.

Әлкәрәмова И. Муса Җәлил Минзәләдә / И. Әлкәрәмова // Совет әдәбияты. – 1955. – № 11. – Б. 78–82.

Әлкәрәмова И. Муса абый / И. Әлкәрәмова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 114–120; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 98–103.

Әминә Җәлилова Казанда // Казан утлары. – 1975. – № 8. – Б. 190.

Әминә Җәлилова – редакциябез кунагы // Соц. Татарстан. – 1981. – 3 нояб.

Әминев А. Г. Муса Җәлил мәктәптә. Шагыйрьнең тормыш һәм иҗат юлын өйрәнү мәсьәләләренә карата: Укытучылар өчен ярдәмлек // А. Г. Әминев, Һ. Н. Галиева. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1967. – Б. 108.

Әминев А. Патриотларның мәңгелек батырлыгы / А. Әминев, М. Минуллин // Татарстан коммунисты. – 1969. – № 4. – Б. 35–42.

Әминов Ю. «Җәлил» операсы башкала сәхнәсендә / Ю. Әминов // Татарстан яшьләре. – 1959. – 24 окт.

Әмир М. Ул исән / М. Әмир // Әмир М. Үзебез турында: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре, чыгышлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – Б. 123–124.

Әмир М. «Хат ташучы» / М. Әмир // Әмир М. Үзебез турында: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре, чыгышлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – Б. 124–126.

Әмир М. Җан-тән белән беркетелгән иҗат / М. Әмир // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 февр.

Әмири Г. Таләпчәнлек / Г. Әмири // Кызыл таң. – 1957. – 6 июнь.

Әмиров К. Герой-шагыйрьгә багышлап / К. Әмиров // Татарстан яшьләре. – 1981. – 12 февр.

Әмирханов Р. Җәлил исемендәге / Р. Әмирханов, Ә. Хәйруллин, Ф. Гафурова // Соц. Татарстан. – 1984. – 13 дек.

Әпсәләмов Г. Муса канатландыра белә иде / Г. Әпсәләмов // Яшь сталинчы. – 1956. – 15 февр.

Әпсәләмов Г. Муса, дуслык, җиңү йолдызлары / Г. Әпсәләмов // Соц. Татарстан. – 1965. – 25 апр.

Әпсәләмов Г. Ватанны Җәлил кебек яратырга, Җәлил кебек сакларга! / Г. Әпсәләмов // Татарстан яшьләре. – 1976. – 14 февр.

Әпсәләмов Г. Күз карасы кебек кадерле / Г. Әпсәләмов // Казан утлары. – 1979. – № 9. – Б. 180–185.

Әпсәләмова А. Әтисе кызы [шагыйрь М. Җәлилнең кызы Ч. Җәлилова әнисе турында истәлекләр белән уртаклаша] / А. Әпсәләмова // Идел. – 2016. – № 2. – Б. 60–63.

Әпсәләмова Ф. Оренбурглылар Җәлил юбилеена әзерләнә / Ф. Әпсәләмова // Татар иле. – 2005. – Нояб. (№ 47).

Әскәров Н. Муса Җәлилнең «Сандугач һәм чишмә» балладасына анализ: [VI сыйныф; татар әдәбияты дәресе] / Н. Әскәров // Мәгариф. – 2018. – № 2. – Б. 24–27.

Әскәрова Җ. Ф. Муса Җәлил урамы буйлап экскурсия / Җ. Ф. Әскәрова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 346–359.

Әстерханда Җәлил һәйкәле // Мәдәни җомга. – 2017. – 19 май.

«Әтиемнең шигыре түгел» // Мәдәни җомга. – 2020. – 25 дек.

«Әтиемне шигырьләреннән табам...» / Зәй офыклары. – 2006. – 15 февр.

Әуэзов М. Ул – зур шагыйрь / М. Әуэзов // Соц. Татарстан. – 1981. – 14 февр.

Әхәтов Г. Себердә Муса Җәлил көннәре / Г. Әхәтов // Яшь сталинчы. – 1956. – 17 февр.

Әхәтов Г. Олы хисләр яңгырашы / Г. Әхәтов // Соц. Татарстан. – 1976. – 15 февр.

Әхәтов Г. Муса Җәлилнең «Хат ташучы» поэмасында фразеологик әйтелмәләр // Совет мәктәбе. – 1977. – № 5. – Б. 28–29.

Әхмәдгалиева Г. Г. Муса Җәлил әсәрләрен рус һәм инглиз теленә тәрҗемә итү үзенчәлекләре / Г. Г. Әхмәдгалиева // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 306–309.

Әхмәдиев Р. Ул – халкыбыз горурлыгы / Р. Әхмәдиев // Туган як. – 2006. – 14 февр.

Әхмәдуллин А. Кадерле кульязмалар (Муса Җәлил архивыннан) / А. Әхмәдуллин // Соц. Татарстан. – 1969. – 12, 13, 14 нояб.

Әхмәдуллин А. Бәрәкәтле традиция / А. Әхмәдуллин, Н. Ханзафаров // Соц. Татарстан. – 1986. – 15 февр.

Әхмәдуллина Г. Муса Җәлил – дөнья матбугатында / Г. Әхмәдуллина // Мәгариф. – 2009. – № 2. – Б. 5–7.

Әхмәт Р. Хаят вә шигъриятнең изге колы / Р. Әхмәт // Tatar ile. – 1996. – Гыйнв. № 4 (169).

Әхмәт Ф. Ялкынлы шагыйрь (Истәлек) / Ф. Әхмәт // Яшь сталинчы. – 1954. – 27 янв.

Әхмәтҗанов З. Муса Җәлил музее [Төмән өлк., Ялутор районы Аслана урта мәктәбендә] / З. Әхмәтҗанова // Яшь ленинчы. – 1966. – 29 май.

Әхмәтҗанов К. М. Җәлил һәм башкорт әдәбияты / К. Әхмәтҗанов // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

Әхмәтҗанов М. Сокландыра якты образың / М. Әхмәтҗанов // Соц. Татарстан. – 1966. – 6 февр.

Әхмәтҗанов М. Рухы белән көчле / М. Әхмәтҗанов // Татарстан яшьләре. – 1986. – 15 февр.

Әхмәтҗанов М. Җәлилнең туганы [Таһир Яхъя улы Корбанов тур.] / М. Әхмәтҗанов // Ватаным Татарстан. – 2006. – 22 апр.

Әхмәтҗанов Н. Ватанпәрвәрлек / Н. Әхмәтҗанов // Шәһри Казан. – 2009. – 11 сент.

Әхмәтҗанов Р. Шигърият һәм батырлык / Р. Әхмәтҗанов // Татарстан яшьләре. – 1976. – 8 янв.

Әхмәтҗанов Р. Җырга әверелгән гомер / Р. Әхмәтҗанов // Соц. Татарстан. – 1986. – 27 февр.

Әхмәтҗанова Ф. «Хуш, Минзәлә, синдә кунак булдым...» / Ф. Әхмәтҗанова // Ватаным Татарстан. – 2013. – 16 апр.

Әхмәтҗанова Ф. Шигырьләремне кая языйм? / Ф. Әхмәтҗанова // Ватаным Татарстан. – 2022. – 6 май.

Әхмәтҗанова Ф. Шагыйрь васыяте / Ф. Әхмәтҗанова // Ватаным Татарстан. – 2024. – 20 февр.

Әхмәтшина Ә. Батырлыкка һәрчак урын бар / Ә. Әхмәтшина, Р. Сафиуллин // Яшь ленинчы. – 1981. – 31 янв.

Әхмәтьянов К. Муса Җәлил һәм башкорт әдәбияты / К. Әхмәтьянов // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

Әхтәмҗан А. Мәскәү саклый Җәлил эзләрен / А. Әхтәмҗан, Р. Измайлов // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 38–39.

Әхтәмҗан А. Озак килде озын юллардан... / А. Әхтәмҗан // Сөембикә. – 2009. – № 2. – Б. 8–9.

Әһлетдинова Л. «Мин тез чүкмәм, катыйль, синең алда...» [Х.Якуповның «Хөкем алдыннан» исемле картинасы турында] / Л. Әһлетдинова // Мәгариф = Просвещение. – 2012. – № 8. – Б. 64–66.

Әюпов Г. Онытылмас очрашу / Г. Әюпов // Казан утлары. – 1982. – № 10. – Б. 184–186.

Бабичева М. Миллион йөрәкләрдә / М. Бабичева // Кызыл таң. – 1956. – 12 февр.

Бадрутдинова Ф. Р. Әманәткә тугрылык: Гази Кашшаф – әдәбият белемендә Җәлилне өйрәнү юнәлешенә нигез салучы / Ф. Р. Бадрутдинова, А. Г. Яруллина // Народы Татарстана в годы Великой Отечественной войны: сб. ст. / Под ред. Р. В. Шайдуллина. – Казань: ИТЭР АН РТ, 2018. – Б. 199–219.

Бадиков К. Г. Муса Җәлил әсәрләренең лингвостилистик үзенчәлекләре / К. Г. Бадиков // Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. (Казань, 17–18 ноября 2016 года) / Отв. ред. Ф. С. Сайфуллина, науч. ред. А. М. Закирзянов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2016. – Б. 39–42.

Бадыйков К. М. Җәлил поэзиясендә тел-сурәтләү чаралары / К. Бадыйков // Совет мәктәбе. – 1981. – № 2. – Б. 26–28.

Бадыйков К. М. Җәлил әсәләрендә поэтик бизәкләр / К. Бадыйков // Совет мәктәбе. – 1981. – № 6. – Б. 30–32.

Бадыйков К. М. Җәлил иҗатында юмор / К. Бадыйков // Совет мәктәбе. – 1988. – № 2. – Б. 27–29.

Бадыйков Х. Муса Җәлил әсәрләренең лингвистик поэтикасы / Х. Бадыйков // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 130–136.

Бадюгина А. Җәлилче абыем турында / А. Бадюгина // Казан утлары. – 1995. – № 9. – Б. 151.

Байчура Ш. Муса Җәлил белән очрашулар / Ш. Байчура // Соц. Татарстан. – 1967. – 15 февр.

Байчурова Г. Ул яхшы иптәш иде... / Г. Байчурова // Азат хатын. – 1959. – № 8. – Б. 13–14; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. –

Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 71–73; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 61–63.

Бакиров М. Поэзиябезнең тәмен тирән тоябызмы? / М. Бакиров // Соц. Татарстан. – 1966. – 10 июль.

Бакиров М. Шигъри сүз куәтенең сере [Муса Җәлилнең тууына 110 ел. Иҗаты тур.] / М. Бакиров // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Бакирова Н. Н. Җиңү яулаган батырлар илнең түрен матурлар / Н. Н. Бакирова, З. Р. Әхмәтҗанова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 330–334.

Балыкчы Муса // Салават күпере. – 2006. – № 1. – Б. 6–7.

«Бар җырымны илгә багышладым» // Казан утлары. – 1975. – № 6. – Б. 191.

Бар җырымны илгә багышладым, гомеремне дә бирәм халкыма: [Мәкаләләр] // Татарстан яшьләре. –1986. – 15 февр. – Эчт.: Күңел ныклыгы тудырган җырлар / Р. Харис; Муса иҗатының таянычлары / Л. Хәмидуллин; Шагыйрь рәсемнәре / Л. Леронов.

Барская К. Муса Җәлил Ленинград мәктәпләрендә / К. Барская // Совет мәктәбе. – 1967. – № 8. – Б. 53–54.

Басыйров Х. Җәлилнең көрәштәше / Х. Басыйров // Тулпар. – 2004. – № 1. – Б. 51–55; – № 2. – Б. 24–28.

Баратов А. «Алтынчәч» постановкасына карата / А. Баратов // Кызыл Татарстан. – 1941. – 20 июнь.

Батршина Г. М. Муса Җәлилнең тормыш юлы һәм иҗаты. «Сагыну» шигыре (Дәреснең технологик картасы) / Г. М. Батршина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 458–462.

Баттал Р. Җәлилне белүчеләр [шагыйрь М. Җәлил турында истәлекләр] / Р. Баттал // Мәйдан. – 2015. – № 2. – Б. 44–46.

Баттал С. Гади Муса / С. Баттал // Яшь ленинчы. – 1965. – 26 дек.

Баттал С. Көндәлекләрдән [М. Җәлил турында истәлек (1934 ел). Шаян сәхифә] / С. Баттал // Казан утлары. – 2015. – № 10. – Б. 178–179.

Батулла Р. Ике тапкыр халык шагыйрьләре / Р. Батулла // Татарстан яшьләре. – 2006. – 23 февр.

Батыр шагыйрь = Поэт-герой // Юлдаш. – 2011. – 16 февр.

Батырга һәйкәл // Казан утлары. – 1968. – № 8. – Б. 158.

Батырлык // Совет Татарстаны. – 1958. – 9 май.

Баттал Р. Җәлилне белүчеләр / Р. Баттал // Мәйдан. – 2015. – № 2. – Б.44–46.

Батталова Л. М. Муса Җәлил шигырьләрендә патриотик тәрбия / Л. М. Батталова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сә-

гатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 197–198.

Башкалада шагыйрь һәйкәле // Казан утлары. – 2012. – № 10. – Б. 189.

Баязитов Г. Онытылмас истәлекләр / И. Баязитов // Соц. Татарстан. – 1981. – 6 февр.

Баязитова Г. Ф. Гомерем минем моңлы бер җыр иде / Г. Ф. Баязитова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 195–197.

Баян Н. Муса Җәлил. Шагыйрь, Татарстан Совет Язучылары союзының җаваплы секретаре / Н. Баян // Совет әдәбияты. – 1939. – № 10–11. – Б. 12.

Баянов Ә. Сүздән алда – эш: Хәзерге поэзиябездә Г. Тукай һәм М. Җәлил традицияләре / Ә. Баянов // Соц. Татарстан. – 1986. – 1 февр.

Баһавиева Т. Мең рәхмәт / Т. Баһавиева // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Бәдертдинова Л. Ш. Гази Кашшаф һәм Муса Җәлил / Л. Ш. Бәдертдинова // Татарская культура в контексте европейской цивилизации: материалы Междунар. науч. конф. / Науч. ред. И. А. Гилязов. – Казань: Ихлас, 2010. – Б. 266–268.

Бәдигый К. Каһарман-шагыйрь кыйбласы / К. Бәдигый // Шәһри Казан. – 2009. – 13 февр.

Бәдигый Х. Шагыйрьнең ялкынлы сүзе / Х. Бәдигый // Мирас. – 1999. – № 2. – Б. 74–82.

Бәдигый Х. Мәхәббәт һәм нәфрәт шигърияте / Х. Бәдигый // Мирас. – 2001. – № 8. – Б. 41–45.

Бәдигый Х. Шагыйрь иҗатының поэтик лингвистикасы / Х. Бәдигый // Мәгариф. – 2006. – № 1. – Б. 9–10.

Бәдигый Х. Үлемсез җырлар каһарманы / Х. Бәдигый // Шәһри Казан. – 2007. – 16 февр.

Бәдигый Х. Каһарман шагыйрь кояшы / Х. Бәдигый // Шәһри Казан. – 2007. – 25 авг.

Бәдигый Х. Соңгы җыр / Х. Бәдигый // Ватаным Татарстан. – 2008. – 15 февр.

Бәдигый Х. Үлемсезлек сәгате / Х. Бәдигый // Шәһри Казан. – 2008. – 22 авг.

Бәдигый Х. Хакыйкать йөзе / Х. Бәдигый // Шәһри Казан. – 2009. – 25 авг.

Бәдигый Х. Безнең горурлыгыбыз ул! / Х. Бәдигый // Шәһри Казан. – 2010. – 12 февр.

Бәдигый Х. Хаклык кем кулында? [герой-шагыйрь Муса Җәлил турында] // Мәдәни җомга. – 2010. – 19 февр.

Бәдигый Х. Янып калсын гомерең маяк булып [25 август – җәлилчеләрне искә алу көне] / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2010. – 20 авг.

Бәдигый Х. Ачыласы серләр бар әле / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2012. – 24 авг.

Бәдигый Х. Милли каһарманлык үрнәге / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2013. – 15 февр.

Бәдигый Х. Безгә бүгенге җәлилчеләр кирәк / Х. Бәдигый // Шәһри Казан. – 2013. – 15 февр.

Бәдигый Х. «Ышан, илем, шушы ант сугарды йөрәгемнең соңгы тибешен!» [шагыйрь М.Җәлил иҗатында туган ил, туган җир темасы чагылышы] / Х. Бәдигый // Мәгариф = Просвещение. – 2013. – № 2. – Б. 5–8.

Бәдигый Х. Җәлилчеләр рухы мәңгелек / Х. Бәдигый // Шәһри Казан. – 2014. – 11 февр.

Бәдигый Х. И уян, ил... / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2014. – 14 февр.

Бәдигый Х. Муса йолдызлыгы [15 февраль – Муса Җәлил туган көн] / Х. Бәдигый // Ватаным Татарстан. – 2014. – 15 февр.

Бәдигый Х. Халыклар дуслыгы җырчысы / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2014. – 22 авг.

Бәдигый Х. Данлы юл эзләре / Х. Бәдигый // Безнең мирас. – 2014. – № 9. – Б. 54–55.

Бәдигый Х. Җәлил энциклопедиясен төзик! / Х. Бәдигый // Казан утлары. – 2015. – № 2. – Б. 100.

Бәдигый Х. Җәлил иҗатында СУ образы / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2015. – 25 сент.

Бәдигый Х. Муса Җәлилнең «Седльце» шигырьләре / Х. Бәдигый // Безнең мирас. – 2015. – № 10. – Б. 71–75.

Бәдигый Х. «Седльце шигырьләре» эзеннән... / Х. Бәдигый // Безнең мирас. – 2015. – № 12. – Б. 92–95.

Бәдигый Х. Муса Җәлил әсәрләренең поэтик лингвистикасы / Х. Бәдигый // Казан утлары. – 2016.– № 2. – Б. 130–142.

Бәдигый Х. Еллар кайтавазы [Муса Җәлилнең тууына 110 ел] / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Бәдигый Х. Җәлилнең серләре күп әле [Җәлил иҗатын өйрәнүче галим-педагог, журналист Хәнәфи Бәдигый б-н әң-мә] / Х. Бәдигый; әңгәмәдәш Г. Гыймадова // Ватаным Татарстан. – 2016. – 4 март.

Бәдигый Х. Җәлил йолдызлыгы / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2017. – 10 февр.

Бәдигый Х. Җәлил өчен ачыну / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2017. – 25 авг.

Бәдигый Х. Хакыйкать хакына / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2018. – 15 февр.

Бәдигый Х. Җәлилчеләр теле / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга.− 2018. − 16 февр.

Бәдигый Х. Хакыйкать хакына [15 февраль – җәлилчеләрне искә алу көне] // Мәдәни җомга. – 2019. – 15 февр.

Бәдигый Х. Җәлилчеләр стратегиясе [15 февраль – җәлилчеләрне искә алу көне] / Х. Бәдигый // Ватаным Татарстан. – 2019. – 19 февр.

Бәдигый Х. Милләт каһарманнары / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2019. – 23 авг.

Бәдигый Х. Милли мәнфәгать әйдаманы / Х. Бәдигый // Мәдәни җомга. – 2020. – 14 февр.

Бәдигый Х. Муса Җәлил: «Я сугыш син, яклап халыкны, я сайла кызганыч коллыкны» // Гаилә һәм мәктәп. – 2020. – № 2. – Б. 24–27.

Бәдигый Х. Җәлилнең яшьлек дусты [ышанычлы, тугрылыклы көрәштәше, каһарманнарның берсе Фоат Булатов] / Х. Бәдигый // Гаилә һәм мәктәп. – 2020. – № 3. – Б. 28–29.

Бәдретдинов Х. «Әтине шигырьләреннән табам...» / Х. Бәдретдинов // Ватаным Татарстан. – 1996. – 13 апр.

Бәдретдинов Х. Шагыйрь улы / Х. Бәдретдинов // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Бәдретдинова Ф. Җәлил музее [ТАССРның Балтач р-ны Карадуган мәктәбендә оештырылган М. Җәлил музее тур.] / Ф. Бәдретдинова // Яшь ленинчы. – 1977. – 25 июнь.

Бәйрәмова Г. Җәлил елмаюы / Г. Бәйрәмова // Казан утлары. – 2016. – № 3. – Б. 120–121.

Бәхтиярова Ч. Театрның иҗади уңышы / Ч. Бәхтиярова, Г. Хөсәенов // Совет Татарстаны. – 1956. – 28 окт.

Бәшәр Р. Кырау суккан ил / Р. Бәшәр // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 82–88.

Бәширов Г. Үлемнән көчлерәк / Г. Бәширов // Яшь сталинчы. – 1953. – 10 июнь.; // Совет Татарстаны. – 1953. – 10 июнь.

Бәширов Г. Муса Җәлил / Г. Бәширов // Совет әдәбияты. – 1954. – № 1. – Б. 66–70.

Бәширов Г. «Муса Җәлил»дә кунакта (Юл язмалары) [Шагыйрь исемендәге пароходта сәяхәт] / Г. Бәширов // Совет Татарстаны. – 1956. – 10 июль.

Бәширов Г. Муса Җәлил – Ленин премиясе лауреаты / Г. Бәширов // Совет әдәбияты. – 1957. – № 5. – Б. 3.

Бәширов Г. Үлемнән көчлерәк / Г. Бәширов // Яшь сталинчы. – 1953. – 10 июнь; // Совет Татарстаны. – 1963. – 10 июнь.

Бәширов Г. Муса Җәлил // Бәширов Г. Бүген дә, иртәгә дә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – Б. 152–161.

Бәширова З. Муса Җәлил турында кайбер истәлекләр / З. Бәширова // Азат хатын. – 1959. – № 8. – Б. 12–13.

Безнең «Җәлил!» // Соц. Татарстан. – 1961. – 11 апр.

Безнең Прометей // Совет мәктәбе. – 1966. – № 2. – Б. 2–4.

Бейбутов Э. Яхшырту өстендә [Р. Ишморатның «Үлмәс җыр» героик драмасы тур.] / Э. Бейбутов // Совет Татарстаны. – 1956. – 6 июнь.

Белый В. Үзенчәлекле музыка / В. Белый // Совет Татарстаны. – 1958. – 29 май.

Беляев Г. Патриот шагыйрь турында спектакль / Г. Беляев // Совет Татарстаны. – 1958. – 1 июль.

Беляев Г. «Урыным армиядә» / Г. Беляев // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Беляева В. «Оныгым Җәлилгә охшаган» / В. Беляева // Шәһри Казан. – 2009. – 28 авг.

Бельгиядән хатлар // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Бер горурлык хисе // Казан утлары. – 1966. – № 4. – Б. 156; // Татар иле. – 2006. – Март (№ 9).

Бер мәхәббәт тарихы: Шагыйрь М. Җәлилнең Башкортстанның атк. җырчысы З. Илбаевага язган хатлары / Р. Әхмәтнең кереш сүзе белән // Татарстан. – 1994. – № 3–4. – Б. 148–151.

Бикбай Б. Халыкка әйләнеп кайткан җыр / Б. Бикбай // Кызыл таң. – 1956. – 12 февр.

Бикбай Б. Безнең горурлык / Б. Бикбай // Кызыл таң. – 1964. – 25 авг.

Бикбай Б. Күңел аша үткән яктылык / Б. Бикбай // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.; // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 98–99.

Бикбаев Р. Мәхәббәт дәфтәре / Р. Бикбаев // Казан утлары. – 2006. – № 10. – Б. 126–127.

Бикбаева Ф. Муса Җәлилнең дусты Фуат Булатов / Ф. Бикбаева // Кызыл таң. – 2025. – 21 февр.

Бик-Булатов А. Мостафада, шагыйрь авылында... / А. Бик-Булатов // Ялкын. – 2006. – № 2. – Б. 10–11.

Биккинина А. А. Муса Җәлил поэзиясендә балладалар / А. А. Биккинина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 382–385.

Бикмөхәммәт Р. Телнең бөтен чаралары кирәклеге // Бикмөхәммәт Р. Поэзиябезнең сулмас чәчәкләре (Традицион образларны өйрәнү тәҗрибәсеннән). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – Б. 165–177.

Бикмөхәммәтов Р. Мәхәббәт турында җыр / Р. Бикмөхәммәтов // Совет әдәбияты. – 1956. – № 2. – Б. 102–111.

Бикмөхәммәтов Р. Моабиттан – буыннар күңеленә / Р. Бикмөхәммәтов // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Бикмуллин Р. Р. Муса Җәлил – патриот шагыйрь // Язык в контексте межкультурных и национальных взаимосвязей: материалы VI Междунар. науч.-практ. конф. (г. Казань, 29–30 апреля 2016 г.) – Казань, 2016. – Б. 207–210.

Бикмучева Г. А. Үлемне җиңгән шагыйрь / Г. А. Бикмучева, Г. Д. Тухватуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 338–344.

Бикчурин Ш. Үлмәс җыр / Ш. Бикчурин // Ильич васыятьләре (Лениногрск). – 1976. – 14 февр.

Билалов Р. Шигърият тылсымлы ул / Р. Билалов // Мәйдан. – 2006. – № 3. – Б. 22.

Билалова Л. Батыр шагыйрь истәлегенә / Л. Билалова // Заман сулышы. – 2006. – 15 февр.

Биредә герой яшәгән // Совет мәктәбе. – 1983. – № 5. – Б. 44–45.

Богачев К. Мусаның дуслары / К. Богачев // Татарстан яшьләре. – 1964. – 9, 14, 16 июль.

Борт О. Дуслык җырчысы / О. Борт // Соц. Татарстан. – 1974. – 25 авг.

Борт О. Белоруссия җирендә / О. Борт // Соц. Татарстан. – 1976. – 14 март.

Бохараева В. Музей – изге урын / В. Бохараева // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 119.

Бөтенсоюз юбилей комиссиясе төзелде // Казан утлары. – 1986. – № 4. – Б. 189. 1965. – 26 дек.

Братусь Т. «Моабит дәфтәре» / Т. Братусь // Кызыл таң. – 1968. – 17 авг.

Бровка П. Кылычы да, каләме дә / П. Бровка // Соц. Татарстан. – 1966. – 15 февр.

Бровман Г. Муса Җәлил белән фронтта очрашу / Г. Бровман // Казан утлары. – 1981. – № 2. – Б. 136–139; // Мәдәни җомга. – 1996. – 1 март.

Н. Ф. Буйниченко белән әңгәмәнең стенограммасы // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 269–274.

Букаев М. Пермь шәһәрендә М. Җәлил музее (70 нче урта мәктәп тәҗрибәсеннән) / М. Букаев // Совет мәктәбе. – 1976. – № 11. – Б. 20–22.

Булатов Ә. Бу китапны беләсезме? / Ә. Булатов // Татарстан яшьләре. – 1966. – 15 янв.

Булатов Н. «Без – Җәлил токымы» [Казандагы 31 нче мәктәпнең М. Җәлил музее һәм «Кызыл ромашка» штабының эше тур.] / Н. Булатов // Сов. Татарстаны. – 1956. – 15 февр.

Булатов Н. Олы рәхмәт хисе / Н. Булатов // Татарстан яшьләре.– 1980. – 11 окт.

Бурнашева М. Иҗади дуслык / М. Бурнашева // Соц. Татарстан. – 1968. – 11 февр.

Бутылкин И. Муса янында берничә көн / И. Бутылкин // Казан утлары. – 1976. – № 1. – Б. 122–130.

Вагазова Ф. М. Җәлил иҗатына багышланган күргәзмә / Ф. Вагазова // Совет Татарстаны. – 1954. – 30 янв.

Василевская М. Үлемсезлеккә гимн / М. Василевская, Р. Әхмәтов // Соц. Татарстан. – 1976. – 18 март; // Татарстан яшьләре. – 1976. – 18 март.

Васин К. Матур сәхифә / К. Васин // Сов. Татарстаны. – 1956. – 15 февр.

Вафина А. М. Ядрәләрне эреткән йөрәкләр (Югары класс укучылары өчен класстан тыш чара) / А. М. Вафина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 320–324.

Вафина Э. М. Җәлилнең Бөек Ватан сугышы чоры поэзиясе / Э. М. Вафина, Г. И. Нотфуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәлә-

ре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 182–185.

Вахитов И. Җәлил авылы Мостафа [Оренбург өлкәсе Мостафа авылында Муса Җәлилнең музей-комплексын ачу тантанасы тур.] // Мәдәни җомга. – 2017. – 28 июль.

Вахитова Ф. З. Ике шагыйрь – ике йолдыз [М. Җәлил һәм Ф. Кәримнең сугыш чоры иҗатларын чагыштырып өйрәнү] / Ф. З. Вахитова // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2014. – № 6. – Б. 53–55.

Вәгыйзова В. Дәвамлы җыр / В. Вәгыйзова // Яшь ленинчы. – 1980. – 27 дек.

Вәгыйзова В. Берлинда Җәлил көннәре / В. Вәгыйзова // Мәйдан. – 2006. – № 3. – Б. 22.

Вәгыйзова В. Германия Җәлилне онытмый / В. Вәгыйзова // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 8).

Вәгыйзова В. Онытмабыз сезне җәлилчеләр! / В. Вәгыйзова // Ватаным Татарстан. – 2009. – 29 авг.

Вәли Ә. Берничә истәлек / Ә. Вәли // Кызыл таң. – 1954. – 26 янв.

Вәли Р. Саклап калды халкы намусын / Р. Вәли // Шәһри Казан. – 1996. – 9 февр.

Вәлиев И. Алмалыкта очрашу / И. Вәлиев // Соц. Татарстан. – 1967. – 19 февр.

Вәлиев Р. Бәгырь ташы, йөзек кашы / Р. Вәлиев // Сабантуй. – 1993. – 17 февр.

Вәлиев Ф. Җәлилнең көрәштәше [Фуат Булатов тур.] / Ф. Вәлиев // Соц. Татарстан. – 1969. – 21 сент.

Вәлиев Ф. Җәлил Әлкидә дә булган / Ф. Вәлиев // Ватаным Татарстан. – 2006. – 11 февр.

Вәлиева А. Бөек каһарман шагыйребез / А. Вәлиева // Алабуга нуры. – 2006. – 14 февр.

Вәлиева Г. Х. Йолдызлы сәгать (М. Җәлил тормышы һәм иҗатына багышлана) / Г. Х. Вәлиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 298–300.

Вәлиева З. Муса Җәлил иҗатын – Россия мәктәпләренә / З. Вәлиев // Татар иле. – 2006. – Гыйнв. (№ 2).

Вәлиева З. Җәлил мәңгегә безнең күңелләрдә / З. Вәлиева // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 27.

Вәлиева Л. Тимер кеше / Л. Вәлиева // Ватаным Татарстан. – 2006. – 10 февр.

Вәлиева Л. Татар аңа рәхмәтле / Л. Вәлиева // Зәй офыклары. – 2006. – 15 февр.

Вәлиева Н. Истәлекле очрашу / Н. Вәлиева // Соц. Татарстан. – 1986. – 15 февр.

Вәлитова Р. Дим кызлары Җәлил күңелен әсир иткән / Р. Вәлитова // Кызыл таң. – 2023. – 5 сент.

Вәлитова Р. Җәлилне әсир иткән Дим кызы / Р. Вәлитова // Мәдәни җомга. – 2023. – 13 окт.

Вәлиуллин А. «Җәлил» / А. Вәлиуллин // Совет Татарстаны. – 1958. – 12 нояб.

Вәлиуллин В. Муса Җәлил легиончы иткән Акбүре егете Әхмәтҗан [тоткынлыкта Муса Җәлилнең үзен күргән кеше – Яңа Чишмә районының Акбүре авылы егете Әхмәтҗан Сафиуллинның истәлекләре тур.] / В. Вәлиуллин // Шәһри Казан. − 2020. – 14 февр.

Вәлиуллин Х. Зур осталык белән / Х. Вәлиуллин // Соц. Татарстан. – 1976. – 30 май.

Венгр дусларыбызның хаты // Яшь сталинчы. – 1956. – 15 февр.

Викторин В. Моабитта туган җырлар / В. Викторин // Татар иле. – 1992. – № 15 (29). – Июль.

Вилдан Д. Җәлил истәлегенә / Д. Вилдан // Шәһри Казан. – 1998. – 14 февр.

Виноградов Ю. «Алтынчәч» операсының халыкчанлыгы турында / Ю. Виноградов // Кызыл Татарстан. – 1948. – 23 май.

Владимирцов М. Муса турында сөйләшү / М. Владимирцов // Совет Татарстаны. – 1957. – 26 окт.

Воздвиженский В. Муса Җәлил һәм каршылык хәрәкәте поэзиясе / В. Воздвиженский, М. Маннурова // Казан утлары. – 1978. – № 2. – Б. 167–172.

Вуап-Мокану Ш. Җәлил Румыниядә / Ш.Вуап-Мокану // Казан утлары. – 1967. – № 8. – Б. 147.

Вучетич Е. В. Үз кеше иде ул / Е. В. Вучетич // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 122–123; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз.: Ф. Г. Галимуллин. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 505; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 105.

Габбасова Л. З. Батырлык һәм талант гәүдәләнеше / Л. З. Габбасова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 288–289.

Габделбәрова Р. Герой-шагыйрьгә багышлап / Р. Габделбәрова // Совет мәктәбе. – 1976. – № 2. – Б. 17–18.

Габделкаюмов Х. Бөек шагыйрьнең балалары / Х. Габделкаюмов // Шәһри Казан. – 2006. – 15 февр.

Габдрәхимов Ф. Үлемсез каһарманлык / Ф. Габдрәхимов // Кызыл таң. – 1984. – 11 апр.

Габидуллина Ф. Шагыйрьнең сөйгән кызы / Ф. Габидуллина // Кызыл таң. – 2006. – 8, 9 февр.

Габидуллина Ф. И. Муса Җәлил иҗатында кояш һәм ай образлары / Ф. И. Габидуллина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 218–223.

Габдуллина Ф. А. Ул бар җырын илгә багышлады… / Ф. А. Габдуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре,

класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 248–250.

Габдулкаюмова Р. Д. Гомерем минем моңлы бер җыр иде (Сыйныф сәгате) / Р. Д. Габдулкаюмова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 439–442.

Габдуллов М. Җәлил иҗатына багышлап / М. Габдуллов // Соц. Татарстан. – 1983. – 24 март.

Гадел Ә. Хакыйкатьтән тайпылмыйк һич! / Ә. Гадел // Шәһри Казан. – 2006. – 15 февр.

Газиев М. Көрәш киң мәйданда барды / М. Газиев // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 152–156; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 130–133.

Газизова Г. В. Муса Җәлилнең музыка сәнгатенә керткән үсеше / Г. В. Газизова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 82–84.

Газизова Р. Х. Муса Җәлилнең сугыш чоры иҗатында көрәшче образы / Р. Х. Газизова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 103–107.

Газизова Р. Х. Мәңге үлмәс, Муса, синең җыр! / Р. Х. Газизова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 293–295.

Газизуллина А. «Җәлил – безнең дә герой!» [Муса Җәлилнең туган җире – Оренбург өлкәсе Мостафа авылы турында] / А. Газизуллина // Татарстан яшьләре. – 2013. – 7 сент.

Гаитова Л. А. Муса Җәлил иҗатында поэтик казанышлар / Л. А. Гаитова // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 71–76.

Гайнанов Р. Балалар дусты / Р. Гайнанов // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Гайнанов Р. Муса Җәлилнең журналистик эшчәнлеге (Бер хат уңае белән) / Р. Гайнанов // Совет мәктәбе. – 1966. – № 2. – Б. 8–12.

Гайнетдинова Р. Гомеремне дә бирәм халкыма / Р. Гайнетдинова // Алабуга нуры. – 2001. – 27 февр.

Гайнуллин Ә. Рухландыргыч үрнәк / Ә. Гайнуллин // Соц. Татарстан. – 1986. – 15 февр.

Гайнуллин М. Муса Җәлил шигырьләренең сәнгатьчә эшләнеше / М. Гайнуллин // Совет әдәбияты. – 1956. – № 3. – Б. 90–96.

Гайнуллин М. Көрәшкә өндәүче трагедия / М. Гайнуллин // Кызыл таң. – 1957. – 9 март.

Гайнуллин М. Муса Җәлил (1906–1944) / М. Гайнуллин // Татар совет әдәбияты тарихы. Очерклар / Ред. А. Гумеров. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – Б. 492–529.

Гайнуллина И. Сүнмәс җырлар эзеннән / И. Гайнуллина // Соц. Татарстан. – 1983. – 18 сент.

Гайнуллина Ф. Үлемне җиңгән шагыйрь / Ф. Гайнуллина // Мәгариф. – 2006. – № 2. – Б. 14–16.

Гайфетдинова Ф. Ф. М. Җәлилнең токтынлык чор иҗатында тугрылык мотивы / Ф. Ф. Гайфетдинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 285–287.

Гайфуллин Г. Герой-шагыйрьгә һәйкәл [Казандагы 26 урта мәктәп бакчасында] / Г. Гайфуллин // Совет мәктәбе. – 1962. – № 12. – Б. 30–33.

Гайфуллина Т. М. Җәлилнең Бөек Ватан сугышы чоры тормышын һәм иҗатын өйрәнү / Т. Гайфуллина // Совет мәктәбе. – 1986. – № 2. – Б. 15–17.

Гайфуллина Т. Балаларның якын дусты (М. Җәлилгә багышланган кичә яки балалар иртәсе) / Т. Гайфуллина // Мәгариф. – 1991. – № 2. – Б. 43–45.

Галәветдинова Л. Г. Муса Җәлилнең тууына 110 ел булуга багышланган «Тамчы-шоу» интеллектуаль уены / Л. Г. Галәветдинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 312–313.

Галәветдинова Г. Х. Янып калсын гомерең маяк булып… (Урта сыйныф балалары өчен герой-шагыйрь Муса Җәлил иҗатына багышланган сыйныф сәгате) / Г. Х. Галәветдинова, Ч. Х. Зинәтуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 43–45.

Галәвиева Г. Шагыйрь учагы / Г. Галәвиева // Шәһри Казан. – 2011. – 15 февр.

Галләмов М. Муса Җәлил турында кайбер истәлекләр / М. Галләмов // Совет мәктәбе. – 1969. – № 2. – Б. 21–22.

Галләмова М. Муса Җәлил турында кайбер истәлекләр / М. Галләмова // Совет мәктәбе. – 1969. – № 2. – Б. 21–22.

Галеева А. Р. Герой-шагыйрь – Муса Җәлил (Әдәби уку дәресенә технологик карта. 2 сыйныф, рус төркеме) / А. Р. Галеева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 462–464.

Галиев А. Шагыйрьнең абыйсы / А. Галиев, В. Максименко // Казан утлары. – 1979. – № 5. – Б. 174–179.

Галиев И. Музейга эз суынмас [ТАССРның Балтач р-ны Карадуган мәктәбендә оештырылган М. Җәлил музее тур.] / И. Галиев // Татарстан яшьләре. – 1984. – 21 февр.

Галиев М. Муса / М. Галиев // Яшь ленинчы. – 1975. – 15 нояб.

Галиев М. Алтынга бакыр ябышмый [М. Җәлилнең лагерьларда язылган шигырьләре турында фикерләр] / М. Галиев // Безнең мирас. – 2015. – № 11. – Б. 82–84.

Галиев Ш. Диңгез / Ш. Галиев // Сабантуй. – 2006. – 11 февр.

Галиева Ә. Муса Җәлил – үлемсез шагыйрь / Ә. Галиева // Татарстан укытучысы. – 2010. – № 1. – Б. 14–17.

Галиева З. М. Җәлилнең «Хыял» шигыренә анализ / З. Галиева // Мәгариф. – 1995. – № 3. – Б. 13.

Галиева З. М. Шагыйрь гомере (Резедә Вәлиеваның «Муса Җәлил – халкым улы» поэмасы һәм Муса Җәлил шигырьләреннән әдәби-музыкаль композиция) / З. М. Галиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 130–132.

Галиева З. Ш. Авылдашым Фатих Исхаков – Җәлилнең яшьлек дусты / З. Ш. Галиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 235–238.

Галиева Л. Җыры белән җиңде дошманны [Муса Җәлилгә багышланган балалар иртәсе] / Л. Галиева // Совет мәктәбе. – 1981. – № 2. – Б. 20–22.

Галиева Р. Җәлил музее яңартуны көтә / Р. Галиева // Шәһри Казан. – 2021. – 17 февр.

Галим Ә. Муса иманлы китте / Ә. Галим // Идел. – 1993. – № 2. – Б. 29–34.

Галим Р. «Җәлил» операсының зур уңышы / Р. Галим // Совет Татарстаны. – 1957. – 31 май.

Галим Р. Муса Җәлил кичәсе [Мәскәүнең Чайковский исем. залында] / Р. Галим // Совет Татарстаны. – 1957. – 5 июнь.

Галимов Р. Шагыйрь КамАЗ төзешә / Р. Галимов // Татарстан яшьләре. – 1976. – 14 февр.

Галимова Л. И. «Нәрсә? Кайда? Кайчан?» уены сценарие / Л. И. Галимова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 290–292.

Галимҗанова Л. Җәлилчеләрне искә алдылар / Л. Галимҗанова // Шәһри Казан. – 2009. – 28 авг.

Галимуллин Ф. Йөз аклыгы / Ф. Галимуллин // Ватаным Татарстан. – 2002. – 24 авг.

Галимуллин Ф. Батырлык һәм талант гәүдәләнеше / Ф. Галимуллин // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин / М. Җәлил. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 5–11.

Галимуллин Ф. Шагыйрь тормышының һәм иҗатының Казан Көнчыгыш педагогия институты рабфагында уку чоры / Ф. Галимуллин // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 61–64.

Галимуллин Ф. Монда кайтмыйча, кая барыйм?.. [Балык Бистәсе районында Муса Җәлилнең кызы һәм оныклары катнашуында очрашу узды] // Ватаным Татарстан. – 2017. – 29 авг.

Галиуллин Ә. Шагыйрь истәлегенә / Ә. Галиуллин // Соц. Татарстан. – 1975. – 7 дек.

Галиуллин Р. Җырлап килдем тормыш языма / Р. Галиуллин // Сабантуй. – 2006. – 14 гыйнв.

Галиуллин Т. Балладаларыбыз хакында / Т. Галиуллин // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 март.

Галиуллин Т. Утызынчы еллар татар, совет поэзиясе һәм халык иҗаты // Татар әдәбияты мәсьәләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 6 нчы җыентык. – Б. 89–103.

Галиуллин Т. Олы юлга чыкканда // Галиуллин Т. Социалистик реализм юлыннан: Әдәби-тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – Б. 174–211.

Галиуллин Т. Керсез йөрәк монологы / Т. Галиуллин, Н. Гафиятуллина // Җәлил М. Әсәрләр / Төз. һәм кереш сүз авт.: Т. Н. Галиуллин, Н. М. Гафиятуллина. – Казан: Мәгариф, 2004. – Б. 5–20.

Галиуллин Т. Шигырь әсире (Җәлил һәм XX гасыр татар поэзиясе) / Т. Галиуллин // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 25–33.

Галиуллин Т. Батырлык һәм гүзәллек шигърияте / Т. Галиуллин, Н. Гафиятуллина // Идел. – 2006. – № 3. – Б. 60–61.

Галиуллин Т. Шигырь әсире (Җәлил һәм XX гасыр татар поэзиясе) / Т. Галиуллин // Мәдәни җомга. – 2006. – 10, 24 февр.

Галиуллин Т. Шигырь әсире (Җәлил һәм XX гасыр татар поэзиясе) // Галиуллин Т. Әдәбият – хәтер хәзинәсе: Укытучылар, педагогия колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма. – Казан: Мәгариф, 2008. – Б. 44–56.

Галиуллин Т. Җырлы гомер (Вакыт сынавын узган М. Җәлил иҗаты) // Галиуллин Т. Әдәбият – хәтер хәзинәсе: Укытучылар, педагогия колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма. – Казан: Мәгариф, 2008. – Б. 56–73.

Галиуллина И. И. Муса Җәлилнең «Моабит дәфтәрләре» җыентыгы / И. И. Галиуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының

Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 97–99.

Галиуллина М. Сурәтләргә иңгән батырлык: күргәзмә залларында / М. Галиуллина // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 март.

Галиуллина М. Шагыйрьнең хәтер фатиры [М. Җәлилнең тууына 110 ел. Аның Казандагы музей-фатиры тур.] / М. Галиуллина // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Галяутдинова Г. И. Гомерем минем моңлы бер җыр иде… (Герой-шагыйрь Муса Җәлилнең тормыш юлы һәм иҗатына багышлана) Г. И. Галяутдинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 433–435.

Ганиев В. Мәгърур яңгырый / В. Ганиев // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Ганиев В. М. Җәлил: Мәскәү ташларында эзләре / В. Ганиев // Татарстан хәб. – 2002. – 3–9 июль.

Ганиев С. «Эчтән шартлатырга…» / С. Ганиев // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 127–133.

Ганиев С. «Эчтән шартлатырга…» / С. Ганиев // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 109–114.

Ганиева Р. Татарлар елмаеп үлделәр / Р. Ганиева // Шәһри Казан. – 1994. – 29 сент.

Ганин С. Җәлил истәлегенә [Казандагы музейлар һәм мемориаль-панно] / С. Ганин // Соц. Татарстан. – 1965. – 5 нояб.

Гарипов Р. Батырлык гасырлар кичәр [Татарстан сынлы сәнгать музеенда М. Җәлилнең 70 еллыгына оештырылган күргәзмә тур.] / Р. Гарипов // Соц. Татарстан. – 1976. – 24 янв.

Гарипов Ш. Каһарманлык – Ходай бәхиллеге / Ш. Гарипов // Шәһри Казан. – 2008. – 15 февр.

Гарипова Л. Ш. Без кояшка хаклы кешеләр… (Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать инстиутының язма һәм музыкаль мирас үзәгендә Муса Җәлил фонды) / Л. Ш. Гарипова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 32–38.

Гарипова Р. М. Сатмас егет илен алтын-көмешләргә / Р. М. Гарипова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 357–361.

Гарипова Х. 15500 Җәлилче [Сарман районының Җәлил поселогы тур.] / Х. Гарипова // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 60–61.

Гариф М. Мусаның хаты / М. Гариф // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 271–272; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 233–234.

Гарифуллин Д. Җәлилчеләр сафы солдаты [Зиннәт Хәсәнов тур.] / Д. Гарифуллин // Соц. Татарстан. – 1973. – 5 сент.

Гарифуллин Д. Муса Җәлил шәҗәрәсе / Д. Гарифуллин // Мәйдан. – 2014. – № 5. – Б. 79–81.

Гарифуллин А. Аның исеменә лаек / А. Гарифуллин // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Гарифуллин Д. Курсант Муса эзләре / Д. Гарифуллин // Соц. Татарстан. – 1975. – 31 дек.

Гарифуллин Д. Җәлилнең нәсел агачы / Д. Гарифуллин // Мәдәни җомга. – 2006. – 1 сент.

Гарифуллин Д. Муса Җәлил шәҗәрәсе / Д. Гарифуллин // Мәйдан. – 2014. – № 9. – Б. 79–81.

Гарифуллин М. Муса Җәлил Минзәләдә / М. Гарифуллин // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 113–114; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз.: Ф. Г. Галимуллин / М. Җәлил. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 501–502; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 97–98.

Гарифуллин Р. Муса Җәлил / Р. Гарифуллин // Яшь ленинчы. – 1975. – 8 март.

Гаркавенко Ф. Даның яңгырый синең еракка / Ф. Гаркавенко // Татарстан яшьләре. – 1976. – 4 нояб.

Гасыймова Р. Чаллы халкы Җәлилне искә ала… / Р. Гасыймова // Шәһри Чаллы. – 2006. – 15 февр.

Гатауллин Р. Без – аның варислары / Р. Гатауллин // Яшь ленинчы. – 1981. – 25 март.

Гатауллин Р. Шигырь турында – Ил белән…: Хәзерге поэзиябездә Г. Тукай һәм М. Җәлил традицияләре / Р. Гатауллин // Соц. Татарстан. – 1986. – 23 март.

Гафаров М. Поляклар белән бергә / М. Гафаров // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 133–134; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 115.

Гафарова Г. Яңа уңышлар телибез / Г. Гафарова, М. Дәминова // Совет Татарстаны. – 1956. – 28 окт.

Гафарова В. Р. Муса Җәлилнең «Уен» шигыренең текст төзелеше / В. Р. Гафарова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 323–326.

Гафарова Ю. Муса Җәлилнең «Моабит дәфтәре» циклында яшәү һәм үлем концепциясе / Ю. Гафарова // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына ба-

гышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 33–38.

Гафиятов А. Герой исеме белән кырык ел / А. Гафиятов // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 101–104.

Гафиятуллина А. А. Муса Җәлил иҗатында ил темасы / А. А. Гафиятуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 55–56.

Гафиятуллина Н. «Гомрем минем моңлы бер җыр иде…» / Н. Гафиятуллина // Мәгариф. – 2006. – № 2. – Б. 8–11.

Гафури Ә. Онытылмас хатирәләр / Ә. Гафури // Кызыл таң. – 1971. – 26 февр.

Гафуров Н. Муса Җәлилнең көрәштәше Казанда / Н. Гафуров // Татарстан яшьләре. – 1958. – 26 июль.

Гафурова С. «Хөкем алдыннан» [Х.Якуповның «Хөкем алдыннан» картинасы буенча сөйләм дәресе. М. Җәлил батырлыгы] / С. Гафурова // Мәгариф = Просвещение. – 2011. – № 2. – Б. 25–27.

Гафурова С. Харис Якупов «хөкем алдыннан» [сөйләм теле үстерү дәресе; 8 нче сыйныф] / С. Гафурова // Фән һәм мәктәп = Наука и школа. – 2010. – № 10–11. – Б. 30–31.

Гафурова Ф. А. Муса Җәлил һәм балалар әдәбияты / Ф. А. Гафурова // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (17 март 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 45–47.

Гаффар Ә. Җәлил рухы эзләре / В. Ганиев // Соц. Татарстан. – 1976. – 25 нояб.

Гаффар Ә. Йөрәккә сыйган дөнья / Ә. Гаффар // Соц. Татарстан. – 1977. – 26 февр.

Гаффар Ә. Дастанчылар / Ә. Гаффар // Казан утлары. – 1981. – № 2. – Б. 134–135.

Гаффар Ә. Гасырлар улы / Ә. Гаффар // Мәгърифәт. – 1996. – 10 февр.; // Шәһри Казан. – 2001. – 16 февр.; // Ватаным Татарстан. – 2006. – 10 февр.; Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 6).

Гаффарова Г. Җәлил каласы / Г. Гаффарова // Соц. Татарстан. – 1976. – 14 март.

Гәрәева А. Җыры белән җиңгән дошманны / А. Гәрәева // Яшел Үзән. – 2006. – 10 февр.

Гәрәева А. Җырлый илдә шагыйрь йөрәге / А. Гәрәева // Яшел Үзән. – 2006. – 21 февр.

Гәрәева А. В. Муса Җәлилнең тормыш юлы һәм «Тик булса иде ирек» шигыре / А. В. Гәрәева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 392–395.

Гәрәева Р. Муса Җәлил белән очрашулар: М. Җәлил һәм аның замандашлары турында истәлекләр / Р. Гәрәева // Шәһри Казан. – 1995. – 12 июль.

Герасев Ф. Е. «Курсантлар каршына…» / Ф. Е. Герасев // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 96–97.

Герой тормышы – документларда // Соц. Татарстан. – 1965. – 22 дек.

Герой-шагыйрь Җәлилгә [Тууына 60 ел тулуга әзерлек тур.] // Соц. Татарстан. – 1966. – 23 янв.

Герой-шагыйрь истәлегенә // Соц. Татарстан. – 1981. – 29 июль.

Герой-шагыйрь көрәшкән урыннар // Соц. Татарстан. – 1981. – 18 февр.

Герой-шагыйрь Муса Җәлилне искә алу кичәләре // Совет Татарстаны. – 1954. – 24 янв.

Герой шагыйрь Муса Җәлилгә Ленин премиясе бирүгә багышланган митинг // Совет әдәбияты. – 1957. – № 5. – Б. 126.

Герой шагыйрь хөрмәтенә // Совет әдәбияты. – 1964. – № 5. – Б. 156–157.

Герой-шагыйребез хөрмәтенә // Казан утлары. – 1996. – № 3. – Б. 191.

Герой шагыйрьгә багышлап // Казан утлары. – 1974. – № 11. – Б. 191.

Герой-шагыйрьгә багышланган [Пермьдәге кичә] // Соц. Татарстан. – 1971. – 6 март.

Герой-шагыйрьгә багышланган кичәләр // Казан утлары. – 1976. – № 4. – Б. 190.

Герой-шагыйрьгә дан // Совет Татарстаны. – 1960. – 5 янв.

Герой шагыйрьгә һәйкәл // Казан утлары. – 1965. – № 8. – Б. 158.

Герой шагыйрьдән илһам алып // Соц. Татарстан. – 1986. – 15 февр.

Герой шагыйрьне искә алу // Соц. Татарстан. – 1976. – 6 март.

Герой шагыйрьне искә алу кичәсе // Совет Татарстаны. – 1954. – 28 янв.

Гильмуллина Г. И. Муса Җәлил «Сәгать» шигыре / Г. И. Гильмуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 28–30.

Гимадиев Ү. «Яшь юксыл»да / Ү. Гимадиев // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.; Муса Җәлил «Яшь юксыл»да // Соц. Татарстан. – 1981. – 27 окт.

Гиммель Б. Җәлил истәлегенә / Б. Гиммель // Соц. Татарстан. – 1981. – 29 март.

Гобәй Р. Җәлил дусты / Р. Гобәй // Мәгърифәт. – 2012. – 3 февр.

Гобәйдуллин Х. Үлемсезлек турында трагедия / Х. Гобәйдуллин // Совет Татарстаны. – 1957. – 21 март.

Гобәйдуллина А. «Моабит дәфтәрләре» – минем күңелемдә / А. Гобәйдуллина // Татарстан яшьләре. – 1995. – 28 март.

Гобәйдуллина З. Р. Шәхескә кагылышлы нәтиҗәләр тәрбияләүдә Җәлил үрнәге / З. Р. Гобәйдуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 253–256.

Гободь-Колмөхәмәтова М. Антка тугрылыгын каны белән язды / М. Гободь-Колмөхәмәтова // Кызыл таң. – 2025. – 14 февр.

Голәм Г. Тормыш җырчысы / Г. Голәм // Сов. Татарстаны. – 1956. – 15 февр.

Голәм Г. Шагыйрьнең мәңгелеге / Г. Голәм // Казан утлары. – 1967. – № 7. – Б. 145–147.

«Гомеремне дә бирәм халкыма» // Сабантуй. – 2002. – 24 авг.

«Гомрем минем моңлы бер җыр иде…» // Ялкын. – 2006. – № 1. – Б. 27; Сабантуй. – 11 февр.

Гордеев В. Үлемсезлек / В. Гордеев // Соц. Татарстан. – 1976. – 25 янв.

Горени Зд. Татар Фучигы / Зд. Горени // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

Горурлыгыбыз // Яшь ленинчы. – 1981. – 14 февр.

Госман Х. Эмоциональ төенләнешле шигырь / Х. Госман // Казан утлары. – 1972. – № 4. – Б. 133–135.

Госман Х. Беренче көннәр, соңгы көрешүләр / Х. Госман // Соц. Татарстан. – 1982. – 25 март.

Госманов М. Соңгы истәлек / М. Госманов // Татарстан. – 1993. – № 7. – Б. 55–59; – № 8. – Б. 20–26; Иң соңгы истәлек // Ватаным Татарстан. – 1993. – 23 апр.; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 540–559.

Гришин Г. Дуслык / Г. Гришин // Соц. Татарстан. – 1968. – 18 окт.

Гришкенас А. Муса Җәлил – литва телендә / А. Гришкенас // Соц. Татарстан. – 1963. – 17 февр.

Гришкенас А. Муса Җәлил Литвада / А. Гришкенас // Соц. Татарстан. – 1964. – 10 июль.

Губеева Р. Н. Ватаныбызның бөек уллары белән горурланабыз! (рус төркеме, өлкән сыйныфлар өчен) Р. Н. Губеева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 314–317.

Гудкова В. М. Җәлилгә багышланган «Моабит дәфтәре» дигән фильм турында сөйлибез / В. Гудкова // Соц. Татарстан. – 1968. – 28 июль.

Гуренкова А. А. М. Җәлил истәлегенә сыйныфтан тыш чара (7–8 нче сыйныфлар өчен) / А. А. Гуренкова// Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 431–433.

Гусманова А. Г. Муса Җәлилнең тормыш юлы һәм иҗаты / А. Г. Гусманова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 274–275.

Гыйбадуллин Г. Анда Җәлил укыган / Г. Гыйбадуллин // Совет мәктәбе. – 1978. – 2. – Б. 26–27.

Гыйбадуллин Х. Җәлил рухына тап төшермәгез / Х. Гыйбадуллин // Заман сулышы. – 2010. – 19 февр.

Гыйбадуллина Г. Х. М. Җәлил – каһарман-герой (Әдәби-музыкаль кичә) Г. Х. Гыйбадуллина, Г. М. Тактарова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 408–410.

Гыйззәт Б. «Алтынчәч» операсы / Б. Гыйззәт, Р. Вахит // Яшь сталинчы. – 1941. – 15 июнь.

Гыйззәтуллин И. 2 нче класста «Джим» поэмасын өйрәнү / И. Гыйззәтуллин // Совет мәктәбе. – 1972. – № 10. – С. 13–14.

Гыйләҗев Т. Муса Җәлил: иҗаты һәм батырлыгы / Т. Гыйләҗев // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 март.

Гыйләҗетдинова А. Җәлил турында истәлекләр / А. Гыйләҗетдинова, Х. Гатина // Казан утлары. – 1985. – № 2. – Б. 154–157.

Гыйльманов Г. М. Җәлилнең «Ана бәйрәме» шигырендә халыкчанлык мәсьәләләре / Г. Гыйльманов // Совет мәктәбе. – 1981. – № 2. – Б. 28–30.

Гыйльманов Г. Бөреләр / Г. Гыйльманов // Мәгърифәт. – 2005. – 19 нояб.

Гыйльманов Г. Сине эзләп йөрдек, Җәлил! / Г. Гыйльманов // Мәгърифәт. – 2006. – 18 февр.

Гыйльманов Д. Ш. Муса Җәлил иҗатында тоткынлык мотивлары / Д. Ш. Гыйльманов // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 112–117.

Гыйльманов Д. Ш. Муса Җәлил иҗатында тоткынлык мотивлары / Д. Ш. Гыйльманов // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 15–18.

Гыйльманов С. Бер кимчелек турында [Р. Ишморатның «Үлмәс җыр» героик драмасы тур.] / С. Гыйльманов // Совет Татарстаны. – 1956. – 6 июнь.

Гыйльметдинов Д. Җыры һаман яңгырый (М. Җәлил иҗаты буенча семинар-дәреслек) / Д. Гыйльметдинов // Мәгариф. – 1995. – № 1. – Б. 17–19.

Гыйльметдинова Г. Ф. Муса Җәлил – якты йолдыз / Г. Ф. Гыйльметдинова, Г. Х. Хәбибуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 281–282.

Гыймадиев Ү. Муса Җәлил һәм Башкортстан / Ү. Гыймадиев // Кызыл таң. – 1981. – 14 февр.

Гыймадиев Ү. Җыр булып яңгыраган гомер… / Ү. Гыймадиев // Кызыл таң. – 1986. – 15 февр.

Гыймадиева Н. «Бар җырымны илгә багышладым» (Муса Җәлилнең тууына 70 ел тулу алдыннан) / Н. Гыймадиева // Совет мәктәбе. – 1976. – № 1. – Б. 50–52.

Гыймадиева Н. Муса Җәлилнең тоткынлыктагы кичерешләре (Дәрес-конференция) / Н. Гыймадиева // Мәгариф. – 2010. – № 2. – Б. 10–12.

Гыймадиева Ф. Ф. Ул безнең күңелләрдә (3 нче сыйныфта Муса Җәлил иҗаты буенча КВН) / Ф. Ф. Гыймадиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 278–280.

Гыймадова Г. Мостафада Җәлил рухы яши [Муса Җәлилнең туган ягы – Оренбург өлкәсе Мостафа авылы турында] / Г. Гыймадова // Ватаным Татарстан. – 2013. – 30 авг.

Гыймаева Л. Каһарман шагыйрьгә 100 ел / Л. Гыймаева // Әлмәт таңнары. – 2006. – 31 гыйнв.

Гыймаева Л. Герой-шагыйрь Муса Җәлил истәлегенә / Л. Гыймаева // Әлмәт таңнары. – 2008. – 20 февр.

Гыймазова В. Исеме халык телендә [язучы Рафаэль Мостафин белән әңгәмә] / В. Гыймазова, Р. Идрисов // Тулпар. – 2006. – № 1. – Б. 4–7.

Гыйматдинова Н. Муса гына гаепле түгел… / Н. Гыйматдинова // Идел. – 1995. – № 12. – Б. 6–9; // Казан утлары. – 1999. – № 7. – Б. 102–106.

Гыйматдинова Н. Җәлил кызы Люция: күләгәдә узган гомер / Н. Гыйматдинова // Идел. – 1996. – № 1. – Б. 50–55.

Гыйматдинова Н. «Ул мине йөрәгендә саклар…» / Н. Гыйматдинова // Ватаным Татарстан. – 1996. – 10 февр.

Гыйматдинова Н. Мәскәүдә Муса Җәлилне дә белмиләр… / Н. Гыйматдинова // Татарстан яшьләре. – 1996. – 23 апр.

Гыйматдинова Н. Җәлил оныгы – Лилиан / Н. Гыйматдинова // Идел. – 1996. – № 5. – Б. 68–70.

Гыйматдинова Н. «Ул мине йөрәгендә саклар…» / Н. Гыйматдинова // Яңа вакыт (Оренбург). – 2001. – 9 февр.

Гыйматдинова Н. Мусаның тагын бер мәхәббәте яки Кем син, Мөбинә / Н. Гыйматдинова // Идел. – 2002. – № 6. – Б. 30–31.

Гыйматдинова Н. «Ярату булган шул инде…» / Н. Гыйматдинова // Идел. – 2006. – № 2. – Б. 30–38.

Гыйниятуллина А. Муса Җәлил (1906–1944) // Гыйниятуллина А. Татар совет язучылары: Био-библиогр. белешмә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. – Б. 657–683.

Гыйниятуллина А. Җәлил һәм Айтматов / А. Гыйниятуллина // Соц. Татарстан. – 1972. – 6 авг.

Гыйниятуллина Г. Горур бөркет / Г. Гыйниятуллина // Яшь ленинчы. – 1976. – 14 февр.

Гыйниятуллина Г. Балаларда кабына Җәлил рухы / Г. Гыйниятуллина // Шәһри Казан. – 2006. – 22 февр.

Гыйниятуллина Р. Х. Көн дә аны сагынып, Балкыйм мин таң нурында (Муса Җәлилнең «Кызыл ромашка» шигыре) / Р. Х. Гыйниятуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 175–178.

Давлеева Н. П. Муса Җәлил «Бүреләр» шигыре / Н. П. Давлеева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 271–273.

Давыдов Ә. Муса абыйга килүем / Ә. Давыдов // Яшь ленинчы. – 1964. – 20 авг.

Давыдов Ә. Традицияләрне без ничек аңлыйбыз? / Ә. Давыдов // Соц. Татарстан. – 1966. – 16, 20 янв.

Давыдов М. Муса Җәлил турында истәлекләр / М. Давыдов // Соц. Татарстан. – 1964. – 30 авг.

Дастан кебек яши күңелдә // Мәгърифәт. – 2006. – 18 февр.

Даутов Г. Ф. Муса Җәлил иҗатын мәктәптә өйрәнү / Г. Ф. Даутов, Ә. С. Хәйруллина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 245–253.

Даутов Н. Югары пафослы опера / Н. Даутов // Совет Татарстаны. – 1958. – 6 апр.

Даутов Р. Н. Муса Җәлил (1906–1944) // Даутов Р. Н., Нуруллина Н. Б. Совет Татарстаны язучылары. Биобиблиогр. белешмә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – Б. 615–621.

Дәминова Г. Р. Эш күрсәткән ирне ил онытмас, Каберенә эзне суытмас (Муса Җәлилнең 110 ел тууына багышланган чара) / Г. Р. Дәминова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 264–267.

Дәүләтов И. «Кызыл ромашка»га рәхмәт! [ТАССРның Балтач р-ны Карадуган мәктәбендә оештырылган М. Җәлил музее тур.] / И. Дәүләтов // Соц. Татарстан. – 1984. – 12 апр.

Дәүләтшина Г. Ә. Муса Җәлилнең «Маэмай» шигыре (дәрес эшкәртмәсе) / Г. Ә. Дәүләтшина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 267–270.

Дәүли Н. Үлемсезлек көне / Н. Дәүли // Азат хатын. – 1964. – № 8. – Б. 10.

Дәүли Н. Поэзиянең Ватаны җир һәм тормыш / Н. Дәүли // Соц. Татарстан. – 1966. – 8 май.

Дәүли Н. Мусалар дивизиясеннән солдат кайтты [Рәхим Саттар тур.] / Н. Дәүли // Татарстан яшьләре. – 1969. – 20 февр.

Дәүли Н. Җәлилчеләр / Н. Дәүли // Соц. Татарстан. – 1980. – 16 дек.

Дементьев В. «…Җыр өйрәтте мине хөр яшәргә!» / В. Дементьев // Казан утлары. – 1986. – № 2. – Б. 33–36.

Денмөхәммәтова Э. Н. М. Җәлил шигъриятендә синонимнар / Э. Н. Денмөхәммәтова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 327–332.

Димнең серле яры // Ялкын. – 1996. – № 2. – Б. 6–7; Ватаным Татарстан. – 8 март.

Диндаров И. Муса Җәлилгә багышлап / И. Диндаров // Соц. Татарстан. – 1984. – 16 февр.

Диндаров И. Тарихларда укып ятларлык / И. Диндаров // Ватаным Татарстан. – 1996. – 22 март.

Довгаленко Ю. Җәлилне ишеттек / Ю. Довгаленко // Татарстан яшьләре. – 1985. – 9 апр.

Долгов В. Якты йолдыз / В. Долгов // Сов. Татарстаны. – 1956. – 15 февр.

Долматовский Евг. Ул әле мәрмәрдән уелмаган иде... / Евг. Долматовский // Азат хатын. – 1985. – № 2. – Б. 2–3.

Дряхлицына Л. «Кызыл канәфер» чәчәк ата / Л. Дряхлицына // Яшь ленинчы. – 1981. – 14 февр.

Дубкина П. Безнең дә күңелләрдә / П. Дубкина // Соц. Татарстан. – 1981. – 14 февр.

Дусай М. Дөньяга танылган дәфтәрләр / М. Дусай // Татарстан хәб. – 1993. – 13 февр.

Дуслык җепләре ныгый [Берлинер Бермзенберг заводындагы Муса Җәлил исемен йөртүче бригаданың Татарстан язучылары белән элемтәсе] // Казан утлары. – 1972. – № 6. – Б. 189.

Евстафьева М. А. Музей –патриотик тәрбия учагы / М. А. Евстафьева// Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 42–48.

Евстигнеев В. Батыр үлсә, даны кала… / В. Евстигнеев // Кызыл таң. – 2006. – 5 авг.

Енакаев Р. Эзләнү дәвам итә / Р. Енакаев // Соц. Татарстан. – 1976. – 31 окт.

Енакаев Р. Шагыйрь белән очрашу / Р. Енакаев // Соц. Татарстан. – 1980. – 7 авг.

Енакаев Р. Бер шигырьнең тарихы / Р. Енакаев // Казан утлары. – 1981. – № 2. – Б. 142–143.

Енакаев Р. Мусаның беренче укытучысы / Р. Енакаев // Соц. Татарстан. – 1981. – 30 июль; // Ленин байрагы. – 1985. – 25 янв.

Енакаев Р. Ипи-тозлы шәһәрдә / Р. Енакаев // Казан утлары. – 1983. – № 2. – Б. 172.

Енакаев Р. Күңел яктысы / Р. Енакаев // Соц. Татарстан. – 1983. – 13 февр.

Енакаев Р. Онытылмас истәлекләр / Р. Енакаев // Азат хатын. – 1984. – № 8. – Б. 5.

Енакаев Р. Иң кадерле бүләк / Р. Енакаев // Ялкын. – 1986. – № 1. – Б. 23.

Енакаев Р. Ике истәлек / Р. Енакаев // Совет мәктәбе. – 1986. – № 2. – Б. 22–25.

Енакаев Р. Җәлилчеләр батырлыгы / Р. Енакаев // Кызыл таң. – 1987. – 18 июль.

Еники Ә. Косогор заводы – Муса Җәлил – Ясная поляна / Ә. Еники // Совет әдәбияты. – 1956. – № 2. – Б. 74–85.

Еники Ә. Косогор заводы // Еники Ә. Хәтердәге төеннәр: Мәкаләләр, очерклар һәм истәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр.. 1983. – Б. 82–88.

Еники Ә. Кырык биш елдан соң / Ә. Еники // Азат хатын. – 1986. – № 2. – Б. 7.

Еники Ә. Муса Җәлил хатлары / Ә. Еники // Казан утлары. – 1986. – № 2. – Б. 19–22.

Еникеев И. Каһарманның фаҗигасе / И. Еникеев // Аргамак. – 1996. – № 2. – Б. 24–27.

Еромолаев Т. Онытылмас очрашулар / Т. Ермолаев // Соц. Татарстан. – 1972. – 8 сент.

Ефимова Л. Г. М. Җәлилнең «Уңыш бәйрәме» шигыре (3 нче сыйныфлар өчен уку дәресе, татар төркеме) / Л. Г. Ефимова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 351–353.

Журотов И. Батырлык дәресендә – Муса Җәлил иҗаты / И. Журотов // Соц. Татарстан. – 1980. – 8 июнь.

Җаббаров З. Герой-шагыйрь белән очрашулар / З. Җаббаров // Татарстан яшьләре. – 1987. – 14 нояб.

Җаббаров З. Муса абый күңелемдә мәңге сакланыр / З. Җаббаров // Чистай хәб. – 1999. – 13 февр.

Җаббаров З. Герой шагыйрьгә – 96 яшь / З. Җаббаров // Чистай хәб. – 2002. – 14 февр.

Җамалетдинов А. Шигъри атналык / А. Җамалетдинов // Кызыл таң. – 1976. – 19 февр.

Җамалиев М. Юбилейга бүләкләр / М. Җамалиев // Татарстан яшьләре. – 1966. – 6 янв.

Җамалиев Ф. Шагыйрь истәлегенә / Ф. Җамалиев // Соц. Татарстан. – 1984. – 12 сент.

Җәләй Л. Татар опера сәнгатенең югары күрсәткече / Л. Җәләй // Кызыл Татарстан. – 1941. – 20 июнь.

Җәләлиева Д. З. Моабит (әдәби-музыкаль композиция) / Д. З. Җәләлиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 385–387.

Җәләлов А. Муса Җәлил биографиясенә караган яңа документлар / А. Җәләлов // Совет әдәбияты. – 1962. – № 4. – Б. 144–150.

«Җәлил» астероиды, 3082 нче кече планета // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөх. М. Х. Хәсәнов, җав. мөх. Г. С. Сабирҗанов. – Казан: «ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты» дәүләт учреждениесе, 2010. – 2 т.: Г–Й. – Б. 360.

Җәлил Ә. Җәлил эзләреннән / Ә. Җәлил // Азат хатын. – 1976. – № 2. – Б. 4–5.

Җәлил әсәрләре мультфильмда // Казан утлары. – 2006. – № 4. – Б. 190.

Җәлил бәйгегә чакыра // Мәгърифәт. – 2006. – 1 гыйнв.

Җәлил бәйрәме // Казан утлары. – 1987. – № 5. – Б. 191.

Җәлил – бөек, үлемсез! // Соц. Татарстан. – 1966. – 4 нояб.

Җәлил бүләге ияләре [М.Җәлил исемендәге бүләк лауреатлары: Э. Талипов; Э. Галимова; Р. Мөхәммәтшин; Л. Шәех; Н. Улитин] // Казан утлары. – 2013. – № 9. – Б. 191.

Җәлил исемендә // Казан утлары. – 1975. – № 9. – Б. 191.

Җәлил исемендәге… // Казан утлары. – 1966. – № 4. – Б. 156–157.

Җәлил исемендәге бригада [Берлинда Берлинер Бремзенберг заводында] // Казан утлары. – 1969. – № 4. – Б. 189.

Җәлил истәлегенә // Казан утлары. – 1966. – № 1. – Б. 157.

Җәлил истәлегенә // Казан утлары. – 1975. – № 3. – Б. 190.

Җәлил кичәләре // Казан утлары. – 1975. – № 7. – Б. 191.

Җәлил көннәре // Мәдәни җомга. – 1996. – 1 март.

Җәлил катнашкан журнал // Казан утлары. – 1979. – № 9. – Б. 190.

Җәлил көннәре // Казан утлары. – 2021. – № 3. – Б. 190–191.

Җәлил мәктәбендә җыен // Мәдәни җомга. – 2022. – 11 нояб.

Җәлил митингы // Мәйдан. – 2009. – № 3. – Б. 3.

Җәлил М. Иҗат дуслыгы / М. Җәлил // Кызыл Татарстан. – 1941. – 20 июнь.

Җәлил Муса мемориаль музее, Минзәлә шәһәрендә // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөх. М. Х. Хәсәнов, җав. мөх. Г. С. Сабирҗанов. – Казан: «ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты» дәүләт учреждениесе, 2010. – 2 т.: Г–Й. – Б. 360.

Җәлил Муса музей-фатиры, Казанда // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөх. М. Х. Хәсәнов, җав. мөх. Г. С. Сабирҗанов. – Казан: «ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты» дәүләт учреждениесе, 2010. – 2 т.: Г–Й. – Б. 360.

«Җәлил» операсы Мәскәү сәхнәсендә // Совет әдәбияты. – 1959. – № 7. – Б. 127.

Җәлил премиясе ияләре [Муса Җәлил исем. премиягә лаек булдылар: җырчы Филүс Каһиров, Казан милли тикшеренү техник ун-ты аспиранты Ярослав Ключников, «Балакаем» спектакле өчен Әлмәт татар дәүләт драма театры, «Ялкын» журналы редакциясе, «Татарстан Республикасы Яшьләр үзәге» дәүләт учреждениесе коллективы] // Татарстан яшьләре. – 2011. – 17 февр.

Җәлил премиясенең яңа ияләре [2015 елның М.Җәлил исем. Респ. премиясе лауреатлары: яшь галим А. Буховец, композитор Э. Низамов, язучы-прозаик Р. Галиуллин, шагыйрә Л. Шарова (Янсуар)] // Мәдәни җомга. – 2025. – 7 авг.

Җәлил премиясенең яңа лауреатлары // Казан утлары. – 2015. – № 3. – Б. 191.

Җәлил рухы Екатеринбургта да яши // Мәдәни җомга. – 2006. – 17 март.

Җәлил рухын яд итү // Казан утлары. – 2008. – № 4. – Б. 187–188.

Җәлил рухын яд итү // Казан утлары. – 2010. – № 3. – Б. 188–189.

Җәлил рухын яд итү // Мәдәни җомга. – 2011. – 18 февр.

Җәлил туган якларда // Казан утлары. – 1996. – № 7. – Б. 190.

Җәлил турында Президент яза // Ватаным Татарстан. – 2006. – 17 февр.

Җәлил турында совет язучылары // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 9–12.

«Җәлил укулары» талантлар барлый // Мәдәни җомга. – 2021. – 26 февр.

Җәлил урамында каһарман-шагыйрьгә һәйкәл // Мәдәни җомга. – 2012. – 31 авг.

Җәлил һәйкәле янында // Мәйдан. – 2010. – № 6. – Б. 28.

Җәлил һәйкәленә чәчәкләр // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 8).

Җәлил һәм җәлилчеләр истәлегенә // Казан утлары. – 1984. – № 12. – Б. 190.

Җәлил һәм җәлилчеләр турында // Казан утлары. – 1979. – № 9. – Б. 190–191.

Җәлил һәм җәлилчеләрдән илһам алып // Казан утлары. – 1986. – № 4. – Б. 190.

Җәлил һәм җәлилчеләрне искә алу // Казан утлары. – 2018. – № 9. – Б. 190.

Җәлил һәм җәлилчеләрнең һәлак булуына – 80 ел // Казан утлары. – 2024. – № 9. – Б. 190–191.

Җәлил чыкмый йөрәкләрдән // Мәгърифәт. – 2008. – 9 февр.

Җәлил шигырьләре немец телендә [Р. Мостафин белән интервью] // Соц. Татарстан. – 1978. – 1 май.

Җәлил шигырьләре украин телендә // Соц. Татарстан. – 1973. – 30 июнь.

Җәлил шигырьләре һәм җырлары // Казан утлары. – 1976. – № 4. – Б. 190.

Җәлил эзләре буйлап // Казан утлары. – 1971. – № 11. – Б. 192.

Җәлил юбилеен каршылап // Казан утлары. – 1995. – № 10. – Б. 190.

Җәлил юбилеен каршылап // Казан утлары. – 2004. – № 5. – Б. 192.

Җәлилгә багышланган конференция // Соц. Татарстан. – 1976. – 12 февр.

Җәлилгә багышланган тантана // Татарстан яшьләре. – 1976. – 14 февр.

Җәлилгә багышлап // Казан утлары. – 1980. – № 10. – Б. 191.

Җәлилгә бюст ачылды // Казан утлары. – 2021. – № 11. – Б. 190.

Җәлилгә һәйкәл (Санкт-Петербург) // Мәдәни җомга. – 2025. – 26 сент.

Җәлилгә мемориаль такта // Казан утлары. – 1980. – № 7. – Б. 191.

Җәлилгә – чәчәкләр // Казан утлары. – 1986. – № 4. – Б. 191.

Җәлилгә чәчәкләр // Мәйдан. – 2010. – № 3. – Б. 3.

Җәлилгә чәчәкләр // Мәйдан. – 2011. – № 3. – Б. 4–5.

Җәлилгә – чәчәкләр // Казан утлары. – 2020. – № 3. – Б. 190.

«Җәлилгә яла ягу – зур гөнаһ!» // Мәгърифәт. – 2009. – 8, 29 авг.

Җәлилдән илһам алып // Соц. Татарстан. – 1976. – 12 февр.

Җәлилне искә алдылар // Мәдәни җомга. – 2017. – 31 авг.

Җәлилне искә алдык [Казанның 1 Май мәйданында М.Җәлилнең 110 еллыгына багышланган шигъри митинг булды] // Сәхнә. – 2016. – № 3. – Б. 33.

Җәлилне искә алу // Казан утлары. – 2019. – № 3. – Б. 190.

Җәлилне искә алу // Казан утлары. – 2022. – № 3. – Б. 190.

Җәлилне искә алып // Казан утлары. – 2003. – № 4. – Б. 191–192.

Җәлилне Мәскәү хөрмәтли // Мәдәни җомга. – 2006. – 7 апр.

Җәлилне өйрәнү юлында [«Түгәрәк өстәл» янында сөйләшүдә Ф. Мусин, Г. Бәширов, С. Хәким, Х. Госман, Н. Исәнбәт, Р. Ишморат, Г. Шәрәфетдинов, Х. Хәйри, Н. Юзиев, З. Хәйруллина, М. Садри, Н. Дәүли, И. Юзеев, Р. Мостафин катнашалар] // Соц. Татарстан. – 1980. – 21 дек.

Җәлилнең музей-квартирасы // Татарстан яшьләре. – 1984. – 17 февр.

Җәлилнең музей-квартирасы // Казан утлары. – 1983. – № 5. – Б. 190.

Җәлилов А.: «Әтием данына күмелеп яшәү миңа хас түгел…» / А. Җәлилов // Мәгърифәт. – 1993. – 17 июль.

Җәлилов И. Яшьлек еллары / И. Җәлилов // Ялкын. – 1963. – № 2. – Б. 18–21; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 3–12; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 3–10.

Җәлилова Ә. Гадилек / Ә. Җәлилова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 92–102.

Җәлилова Ә. Кояш чыккан Алман җирендә / Ә. Җәлилова // Казан утлары. – 1969. – № 10. – Б. 152–154.

Җәлилова Ә. Балаларның дусты иде ул / Ә. Җәлилова // Яшь ленинчы. – 1976. – 14 февр.

Җәлилова Ә. Кайбер истәлекләрем / Ә. Җәлилова // Соц. Татарстан. – 1983. – 13 февр.

Җәлилова Ә. Чын Җәлилне ничек ялганга әйләндергәннәр / Ә. Җәлилова, Ч. Җәлилова // Шәһри Казан. – 1996. – 24 апр.

Җәлилова Ә. Гадилек / Ә. Җәлилова // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 79–87.

Җәлилова Г. Кадерле ядкәр / Г. Җәлилова // Сөембикә. – 1996. – № 2. – Б. 16–17.

Җәлилова Г. Җәлил җаны пумалага буйсынамы? / Г. Җәлилова // Шәһри Казан. – 2006. – 11 февр.

Җәлилова Г. Каһарманнар мәңге яшиләр / Г. Җәлилова // Шәһри Казан. – 2006. – 11 февр.

Җәлилова З. Мусаның балачагы / З. Җәлилова // Ялкын. – 1959. – № 2. – Б. 13–16.

Җәлилова З. Муса театр ярата иде / З. Җәлилова // Ялкын. – 1965. – № 1. – Б. 27–28.

Җәлилова З. Мусаның балачагы / З. Җәлилова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 12–22; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 10–19.

Җәлилова Л. : «Миндә әти каны!» / Л. Җәлилова // Мәдәни җомга. – 2016. – 4 март.

Җәлилова Х. Безнең Муса / Х. Җәлилова // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 19–25.

Җәлилова Х. Хатлар яздым утырып [М. Җәлилнең сеңлесе Хәдичәнең А. Шамовка язган хаты. 1961 ел. Фотолары бирелгән] / Х. Җәлилова // Безнең мирас. – 2014. – № 8. – Б. 76–77.

Җәлилова Ч. Тиммермансларда кунакта / Ч. Җәлилова // Азат хатын. – 1960. – № 7. – Б. 6–7.

Җәлилова Ч. Август көннәрендә Берлинда / Ч. Җәлилова // Казан утлары. – 1975. – № 9. – Б. 127–130.

Җәлилова Ч. «Аның бик каты яратуын мин һәрвакыт тоя идем…» / Ч. Җәлилова // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 32–34.

Җәлилова Ч. Мин әтине бик еш төштә күрәм / Ч. Җәлилова // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 февр.

Җәлилова Ч. Җәлил елмаюы / Ч. Җәлилова // Казан утлары. – 2016. – № 3. – Б. 120–121.

Җәлилчеләр // Салават күпере. – 2006. – № 1. – Б. 8–11.

Җәлилчеләр белән очрашу // Казан утлары. – 1971. – № 3. – Б. 190.

Җәлилчеләр көне // Чистай хәб. – 1994. – 24 авг.

Җәлилчеләр рухы // Мәдәни җомга. – 2020. – 28 авг.

Җәлилчеләр рухы – исән! // Татарстан яшьләре. – 2009. – 27 авг.

Җәлилчеләр – татарларның йөз аклыгы, йөрәк горурлыгы // Татарстан хәб., Алабуга нуры. – 1994. – 23 авг.

Җәлилчеләрне искә алу // Мәдәни җомга. – 2009. – 28 авг.

Җәлилчеләрне искә алу // Казан утлары. – 1996. – № 9. – Б. 189–190.

Җәлилчеләрне искә алу // Казан утлары. – 2001. – № 10. – Б. 192.

Җәлилчеләрне искә алу // Казан утлары. – 2009. – № 9. – Б. 189–190.

Җәлилчеләрнең һәлак булуына – 40 ел // Ялкын. – 1984. – № 8. – Б. 24–25.

Җәмдихан Р. Чын тарихны өйрәнергә кирәк! / Р. Җәмдихан // Мирас. – 2009. – № 11. – Б. 55–63.

Жерманетто Җ. Тукай белән Җәлил илен искә алганда… / Җ. Жерманетто // Совет әдәбияты. – 1958. – № 8. – Б. 84–86.

Җир шары өстендә Җәлил тавышы // Казан утлары. – 1966. – № 4. – Б. 159.

Җиһанов Н. Хәтеремдә сакланачак… / Н. Җиһанов // Совет әдәбияты. – 1941. – № 8. – Б. 61.

Җиһаншина Ә. «Яшәү хозурлыгы хөрлектә, гомер озынлыгы ирлектә» / Ә. Җиһаншина // Новый Зай. – 1996. – 10 февр.

Җиһаншина З. Муса Җәлилнең лиро-эпик әсәрләрендә миллилек чагылышы / З. Җиһаншина // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 55–61.

Җунусов К. Безнеке дә **ул** / К. Җунусов // Соц. Татарстан. – 1966. – 19 февр.

Җырларым, сез шытып йөрәгемдә, Ил кырында чәчәк атыгыз! // Ялкын. – 2006. – № 2. – Б. 16–17.

Жыр эзеннән [Р. Ишморатның «Үлмәс жыр» әсәре буенча эшләнгән телевизион композиция тур.] // Соц. Татарстан. – 1966. – 16 февр.

Заббарова Г. Ф. Муса Җәлилнең туган көненә багышланган әдәби-музыкаль кичә / Г. Ф. Заббарова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 387–392.

Закирҗанов Ә. М. Җәлил иҗаты мәктәптә / Ә. Закирҗанов // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 139–145.

Закирҗанов Ә. М. Муса Җәлилнең «Хат ташучы» поэмасында сентиментализм традицияләре / Ә. М. Закирҗанов // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 258–262.

Закирҗанов Ә. Батырлык һәм матурлык шагыйре (Муса Җәлил) // Закирҗанов Ә. Рухи таяныч: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – Б. 226–230.

Закирҗанов Ә. М. М. Җәлилне өйрәнү фәне: хәзерге торышы һәм бурычлар / Ә. М. Закирҗанов // Фәнни Татарстан. – 2021. – № 1 (29). – Б. 37–43.

Закиров Й. Еллар аша карап... / Й. Закиров // Соц. Татарстан. – 1981. – 20 янв.

Закиров Л. Мостафада Җәлил көннәре [Муса Җәлилнең 110 еллык юбилеена аның туган җире Оренбург өлкәсе Мостафа авылындагы әзерлек чаралары турында] / Л. Закиров // Шәһри Казан. – 2016. – 12 февр.

Закирова А. Муса Җәлилнең сугыш чоры иҗатына бер караш / А. Закирова // Татар теле һәм әдәбияты: үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге: укучыларның III Бөтенрәсәй фәнни-гамәли конф. материаллары (Алабуга, 21 ноябрь, 2014 нче ел) / Җав. мөх. А. З. Нигамаев. – Алабуга: КФУның Алабуга ин-ты нәшр., 2014. – Б. 70–72.

Закирова Г. Җәлилне белгән Кушаев [Әтнә районы Күлле Киме авылының ветеран укытучысы, Муса Җәлил белән аралашкан Мөгыйн Кушаев турында] / Г. Закирова // Мәгърифәт = Просвещение. – 2012. – 12 окт.

Закирова М. «Җәлил – безнең йөрәкләрдә» / М. Закирова // Заман сулышы. – 1996. – 22 февр.

Закирова Р. Р. Җәлилчеләр ярышы / Р. Р. Закирова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 420–422.

Закирова Э. Тормыш дәвам итә... / Э. Закирова // Ялкын. – 2006. – № 2. – Б. 2–3.

Закирова Э. Җир йөзендә әкият бар... [Н. Җиһанов һәм М. Җәлилнең «Алтынчәч» операсы тур.] / Э. Закирова // Сөембикә. – 2011. – № 12. – Б. 36–40.

Запорожченко В. Сине онытмыйлар, Җәлил! / В. Запорожченко // Соц. Татарстан. – 1966. – 18 февр.

Зарипов Р. Җәлил эзләре буйлап / Р. Зарипов // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 7).

Зарипов Р. Өзелгән моң чаткысы / Р. Зарипов // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 90–97.

Зарипов Х. Муса Җәлил – алгы сафта / Х. Зарипов // Яшь ленинчы. – 1974. – 21 сент.

Зарипов Х. Яңа карашлар, яңа тойгылар / Х. Зарипов // Татарстан яшьләре. – 1985. – 26 февр.

Зарипов Х. Муса Җәлил анты / Х. Зарипов // Шәһри Казан. – 1995. – 2 авг.

Зарипов Х. Алмагыз иманын Җәлилнең / Х. Зарипов // Ватаным Татарстан. – 1995. – 7 окт.

Зарипов Х. Хатадан хали түгел… / Х. Зарипов // Ватаным Татарстан. – 1996. – 9 авг.

Зарипов Х. Муса Җәлил «Комсомолда үсеп, шагыйрь булдым» [Муса Җәлилнең тууына 110 ел. 1930 нчы еллардагы эшчәнлеге] // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Зарипов Х. Шагыйрьдән соңгы хатлар [Муса Җәлилнең тууына 110 ел. Фронттан Татарстан Югары Советы Президиумы рәисе Гали Динмөхәммәтовка язган ике хаты турында] / Х. Зарипов // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Зарипов Э. Батырлык аһәңе: герой-шагыйрь Муса Җәлилгә багышланган күргәзмәне карагач / Э. Зарипов // Татарстан яшьләре. – 1976. – 31 янв.

Зарипов Э. Каһарманлык турында хикәят / Э. Зарипов // Соц. Татарстан. – 1981. – 15 февр.

Зарипова Д. Ф. Каз канаты каурый-каурый, Хатлар язарга ярый / Д. Ф. Зарипова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 245–248.

Зарипова Р. З. Муса Җәлилнең балалар өчен язылган шигырьләренең тәрбияви-эстетик роле / З. Р. Зарипова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 117–120.

Зарипова Р. Муса Җәлил остазы [М. Җәлил һәм Т. Ченәкәй дуслыгы турында] / Р. Зарипова // Мәдәни җомга. – 2012. – 24 авг.

Зарипова Х. М. Муса Җәлил иҗатына багышланган әдәби-музыкаль кичә / Х. М. Зарипова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 349–351.

Зарипова Э. И. Муса Җәлил иҗаты аша укучыларда хезмәткә мәхәббәт, тырышлык сыйфатлары тәрбияләү / Э. И. Зарипова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 218–220.

Захарова М. П. М. Җәлилнең «Җырларым» шигыренә анализ / М. П. Захарова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 243–245.

Заһидуллин Г. X класста Муса Җәлил иҗатын өйрәнү / Г. Заһидуллин // Совет мәктәбе. – 1962. – № 1. – Б. 36–39.

Заһидуллина Д. Яраткан шагыйребез / Д. Заһидуллина, Ф. Сөләйманова // Татарстан яшьләре. – 1957. – 24 апр.

Заһидуллина Д. М. Җәлил иҗатында мифологик образлар / Д. Заһидуллина // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 69–73.

Заһидуллина Д. Ф. Муса Җәлил (1906–1944) // Заһидуллина Д. Ф., Юсупова Н. М. XX гасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Фәнни ред. Т. Н. Галиуллин. – Казан: Казан ун-ты, 2011. – 1 нче кит.: XX йөзнең беренче яртысында татар әдәбияты. – Б. 213–229.

Зәбиров И. Җәлил көрәштәшләре / И. Зәбиров // Казан утлары. – 1969. – № 2. – Б. 110–122.

Зәбиров И. Бар халыклар өчен кадерле / И. Зәбиров // Азат хатын. – 1973. – № 2. – Б. 9–10.

Зәбиров И. Җәлил дусты / И. Зәбиров // Казан утлары. – 1975. – № 9. – Б. 135–140.

Зәбиров И. Бер рәсемнең тарихы / И. Зәбиров // Соц. Татарстан. – 1976. – 8 февр.

Зәбиров И. Ватан өчен яшәргә өндәде // Казан утлары. – 1976. – № 1. – Б. 130–131.

Зәбиров И. Үзбәк әдәбияты һәм Муса Җәлил / И. Зәбиров // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 123–127.

Зәбиров И. Бер рәсемнең тарихы / И. Зәбиров // Яшь ленинчы. – 1976. – 13 нояб.

Зәбиров И. Муса Җәлил иҗатында Ленин / И. Зәбиров // Казан утлары. – 1977. – № 5. – Б. 132–136.

Зәбиров И. Җәлилнең сабакташы / И. Зәбиров // Казан утлары. – 1979. – № 5. – Б. 179–180.

Зәбирова Х. Матур үсентеләр / Х. Зәбирова // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Зәйдулла Р. Җәлил – безнеке! / Р. Зәйдулла // Идел. – 1993. – № 2. – Б. 29–33.

Зәйдулла Р. Җәлил эзләреннән / Р. Зәйдулла // Идел. – 2007. – № 9. – Б. 14–15.

Зәйнетдинов Г. Җырлана Җәлил җырлары / Г. Зәйнетдинов // Ватаным Татарстан. – 1996. – 23 февр.

Зәйнетдинова Д. Бар җырымны илгә багышладым... / Д. Зәйнетдинова // Ватаным Татарстан. – 2001. – 16 февр.

Зәйнуллин М. Муса Җәлил – балалар шагыйре / М. Зәйнуллин // Совет әдәбияты. – 1956. – № 2. – Б. 112–117.

Зәйнуллин Х. Безнең район егете – Муса Җәлилнең якын көрәштәше / Х. Зәйнуллин // Югары уңыш өчен (Сарман р-ны, ТАССР). – 1959. – 1 май.

Зәкиев М. Муса Җәлилнең «Алтынчәч» либреттосында милләтне саклау мотивы / М. Зәкиев // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 39–42.

Зәкиева Э. Анын тәне дә көчле булган [М.Җәлил тормышында спорт һәм физик тәрбия] / Э. Зәкиева // Казан утлары. – 2016. – № 2. – Б. 176–179.

Зиннәтуллина М. А. Муса Җәлил иҗатының укыту-тәрбия процессындагы роле / М. А. Зиннәтуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 41–42.

Зиндан Җәлилне онытмасын // Мәдәни җомга. – 2018. – 14 сент.

Зиннурова Г. Р. Гомерем минем моңлы бер җыр иде... / Г. Р. Зиннурова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 185–188.

Зиятдинова Ч. Герой шагыйрь эзләреннән / Ч. Зиятдинова // Татарстан яшьләре. – 1970. – 21 июль.

Золина А. П. Муса Җәлил биографиясенә яңа документлар / А. П. Золина, Т. Н. Насыйров // Казан утлары. – 1967. – № 12. – Б. 113–122.

Зорин М. Хәтернең кайнар күмере / М. Зорин // Казан утлары. – 1978. – № 8. – Б. 146–155. 14 февр.

Зөлфәт. Легенданың бармы дәвамы? / Зөлфәт // Сабантуй. – 1996.

Зыятдинов А. Батырлык турында уйланулар / А. Зыятдинов // Туган як. – 1996. – 16 февр.

Зыятдинов Б. Һәрбер музей – тормыш дәвамы / Б. Зыятдинов // Казан утлары. – 2007. – № 2. – Б. 163–168.

Зыятдинов Б. Җәлилгә яла ягу зур гөнаһ! / Б. Зыятдинов, А. Сункишев, Р. Гатауллин // Мәгърифәт. – 2009. – 29 авг.

Зыятдинов Б. Муса. Мөбинә, Мандолина / Б. Зыятдинов // Идел. – 2010. – № 3. – Б. 66–70.

Зыятдинова Ф. М. Балтач төбәгендә Муса Җәлил музееның патриотик тәрбия бирүдәге роле / Ф. М. Зыятдинова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 52–57.

Зязиков Б. Х. Муса белән бергә / Б. Х. Зязиков // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 94–95.

Ибәтуллин К. Көч бирә / К. Ибәтуллин // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Ибраһимов В. Хәтер сандыгыннан / В. Ибраһимов // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 30–31.

Ибраһимов Н. Халык иҗатына тугрылык / Н. Ибраһимов // Соц. Татарстан. – 1976. – 12 февр.

Ибраһимова Н. Исемең калсын, үзең үлсәң дә... (IV сыйныфларда дәрес-проект) / Н. Ибраһимова // Мәгариф. – 2019. – № 6. – Б. 75–76.

Ибраһимова Ф. Бәхетле балачак җырчысы: М. Җәлил юбилее алдыннан / Ф. Ибраһимова // Соц. Татарстан. – 1976. – 10 февр.

Ибраһимова Ф. Әйдәп баручы (М. Җәлил – балалар шагыйре) / Ф. Ибраһимова // Совет мәктәбе. – 1976. – № 2. – Б. 9–11.

Иванов А. Сәхнәдә Җәлил геройлары / А. Иванов // Татарстан яшьләре. – 1966. – 15 февр.

Иванов А. Башкорт һәм татар язучыларының әсәрләре болгар телендә / А. Иванов // Кызыл таң. – 1971. – 9 сент.

Иванов Е. Мемориаль такта ачылды / Е. Иванов // Соц. Татарстан. – 1975. – 3 авг.

Иванова Н. Документлар сөйли / Н. Иванова // Соц. Татарстан. – 1981. – 10 май.

Игорь Артемьевич Тимощенкодан язып алынган стенограмма // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 274–277.

Идрисов Р. Җәлилчеләр токымыннан ул / Р. Идрисов, В. Гыймазова // Тулпар. – 2001. – № 1. – Б. 62–63.

Идрисов Р. Р. Әмирхан Еники һәм Муса Җәлил мөнәсәбәтләре / Р. Р. Идрисов // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 41–44.

Идрисов Р. Әмирхан Еники Муса Җәлил турында / Р. Идрисов, В. Идрисова // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 73–82.

Идрисов Р. Җәлилдән сәлам китергән Петров [1944 елның җәендә Моабит төрмәсендә Муса Җәлилне күргән Григорий Петров турында] / Р. Идрисов // Шәһри Казан. – 2013. – 10 май; // Мәдәни җомга. – 2017. – 10 март.

Изге китап кайтты Ватанга // Шәһри Казан. – 1993. – 20 нояб.

Измайлов Р. Геройга багышлап / Р. Измайлов // Ватаным Татарстан. – 2002. – 15 февр.

Измайлова А. Оптимистик опера / А. Измайлова // Совет Татарстаны. – 1958. – 10 июнь.

Иконников М. Батырлык / М. Иконников // Совет Татарстаны. – 1958. – 9 май.

Иконников М. Фашист тоткынлыгында / М. Иконников // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 248–260; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 218–223.

Ил батыры // Соц. Татарстан. – 1965. – 22 дек.

Илбаева З. Аның хаты / З. Илбаева // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 74–76; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 65–66.

Илдар М. Шатлыклы спектакль / М. Илдар // Кызыл Татарстан. – 1941. – 20 июнь.

«Илдар» премьерасы // Совет әдәбияты. – 1947. – № 2–3. – Б. 170.

Илдә үскән батыр ир [Рәхим Саттар тур.] // Татарстан яшьләре. – 1972. – 15 авг.

Илдән илгә, телдән телгә // Соц. Татарстан. – 1965. – 22 дек.

Илдән илгә, телдән телгә // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

Илебездә Муса Җәлил көннәре // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 189–192.

Ильенко И. Үлемсез дуслык / И. Ильенко // Казан утлары. – 1975. – № 2. – Б. 146–148.

Имайкин З. Чикләр юк / З. Имайкин // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Имамов В. Татарны дөньяга таныткан шагыйрь / В. Имамов // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 5–7.

Имамов В. Тәүге Җәлил музее / В. Имамов // Мәйдан. – 2006. – № 4. – Б. 10–13.

Имамов В. Мәскәүдә Җәлил бәйрәме / В. Имамов // Мәйдан. – 2006. – № 5. – Б. 13–16.

Имамов В. Җәлилгә яңа музей [Оренбург өлкәсе Мостафа авылында яңартылган музей-комплекс ачылды] / В. Имамов // Мәйдан. – 2013. – № 7. – Б. 4–7.

Имамов В. Җәлил авылы Мостафа [Муса Җәлилнең тууына 110 ел. Аның туган җире – Оренбург өлкәсе Мостафа авылы турында] / В. Имамов // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Имамов В. Татарны дөньяга таныткан шагыйрь [Муса Җәлилнең тууына 110 ел] / В. Имамов // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Имамов В. Пистолетым итте хыянәт? [Икенче удар армиянең нинди шартларда сугышуы, Муса Җәлил һәм аның көрәштәшләре турында] // Мәдәни җомга. – 2017. – 2, 23, 30 июнь.

Имамов В. Җәлил кызы Люция / В. Имамов // Мәдәни җомга. – 2023. – 3 февр.

Имамов В. Җәлил батырлыгы / В. Имамов // Мәдәни җомга. – 2024. – 9 февр.

Имамов В. 80 елга сузылган кайту газаплары (Җәлилчеләрнең Хәтер көне) / В. Имамов // Мәдәни җомга. – 2024. – 29 авг.

Иң яхшы әдәбият һәм сәнгать әсәрләре өчен Татарстан комсомолының Муса Җәлил исемендәге премияләрен булдыру турында // Казан утлары. – 1968. – № 4. – Б. 160.

Ипкаева Р. Герой шагыйрьнең олы юбилее / Р. Ипкаева // Юлдаш (Мордовия). – 2006. – 15 февр.

Ир-егетне ил онытмас / А. Әхмәдуллинның кереш сүзе белән // Соц. Татарстан. – 1991. – 15 февр.

Иргалина Г. Муса Җәлил иҗатындагы метафораларның төрләре / Г. Иргалина // Татар теле, әдәбияты һәм аларны укыту методикасы мәсьәләләре. – Уфа: Башкорт дәүләт ун-ты нәшр., 1971. – Б. 143–148.

Исәнбәт Й. Муса Җәлил һәм татар музыкасы / Й. Исәнбәт // Соц. Татарстан. – 1964. – 25 авг.

Исәнбәт Й. Җыр һәм Җәлил / Й. Исәнбәт // Соц. Татарстан. – 1969. – 2 нояб.

Исәнбәт Й. «Җыр өйрәтте мине хөр яшәргә...» / Й. Исәнбәт // Казан утлары. – 1970. – № 3. – Б. 158–160.

Исәнбәт Н. Театр һәм драматургиябез үсеш юлында / Н. Исәнбәт // Совет Татарстаны. – 1955. – 30 июнь.

Исеме халык телендә [Р. Мостафин белән әңгәмә / Язып алды В. Гыймазова, Р. Идрисов] // Тулпар. – 2006. – № 1. – Б. 4–7.

Исемең калсын, үзең үлсәң дә, тарихларда укып ятларлык [Мәкаләләр] // Яшь ленинчы. – 1986. – 15 февр. – Эчт.: «Белем чары белән чарландык…» / Ә. Сафин; Шат күңелле кунак / И. Малкин; Чәчәкләргә күмелде / Р. Яхина һ. б.

Искә алу мәрасиме // Казан утлары. – 2020. – № 9. – Б. 191.

Искә алу мәрасиме // Казан утлары. – 2021. – № 9. – Б. 190.

Искәндәр С. Муса – горурлыгыбыз! / С. Искәндәр // Татарстан яшьләре. – 1966. – 24 февр.

Искәндәров А. X класста Муса Җәлилнең «Хат ташучы» поэмасын өйрәнү / А. Искәндәров // Совет мәктәбе. – 1960. – № 2. – Б. 15–21.

Исламов Р. «Муса» романының басылмаган өлеше / Р. Исламов // Кызыл таң. – 2015. – 9 сент.

Исламов Р. Баштан соң роман да киселгән... (Ш. Маннурның «Муса» романы турында) / Р. Исламов // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2015. – № 3/4. – Б. 239–242.

Исламов Р. Ф. Шәйхи Маннурның «Муса» романы: беренче варианты хакында / Р. Ф. Исламов // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 124–130.

Исламов Р. Муса Җәлил: тормышы һәм иҗаты // Муса Җәлил – документларда / Фәнни мөх. И. Гыйләҗев; төз. Р. Исламов. – Казан: Җыен, 2021. – Б. 7–22.

Исламов Р. Ф. Муса Җәлилнең тормышы һәм эшчәнлеге хроникасы // Муса Җәлил – документларда / Фәнни мөх. И. Гыйләҗев; төз. Р. Исламов. – Казан: Җыен, 2021. – Б. 575–660.

Исламов Р. Ф. Татарстанның Муса Җәлил исемендәге Республика премиясе лауреатлары // Муса Җәлил – документларда / Фәнни мөх. И. Гыйләҗев; төз. Р. Исламов. – Казан: Җыен, 2021. – Б. 661–664.

Исламов Р. Ф. Муса Җәлилнең тулыландырылган яңа библиографиясе // Муса Җәлил – документларда / Фәнни мөх. И. Гыйләҗев; төз. Р. Исламов. – Казан: Җыен, 2021. – Б. 665–830.

Исламов Р. Ф. Муса Җәлил турындагы документларны өйрәнү / Р. Ф. Исламов // Актуальные проблемы регионоведения и науковедения: сб. ст. науч. конф. (г. Казань, 14 апреля 2022 г.) / Ред.: И. А. Гилязов, М. З. Хабибуллин. – Казань, 2022. – Вып. 11. – Б. 42–50.

Исламов Ф. Аның образы – мәңгелек / Ф. Исламов // Соц. Татарстан. – 1964. – 25 авг.

Исламов Ф. Көч чыганагы / Ф. Исламов // Соц. Татарстан. – 1965. – 21 янв.

Исламов Ф. Муса Җәлил иҗатын өйрәнгәндә интернациональ тәрбия / Ф. Исламов // Совет мәктәбе. – 1966. – № 2. – Б. 18–21.

Исламов Ф. Һәр халыкның үз улы / Ф. Исламов // Татарстан яшьләре. – 1966. – 17 февр.

Исламов Ф. Дүрт шәһәрдә – дүрт китап / Ф. Исламов // Соц. Татарстан. – 1969. – 21 дек.

Исламов Ф. Халыклар илчесе / Ф. Исламов // Мәдәни җомга. – 1996. – 16 февр.

Исламов Ф. Каләмнәр туганлыгы / Ф. Исламов // Мәдәни җомга. – 2001. – 16 февр.

Исламов Ф. Муса Җәлил образы әдәбиятта һәм сәнгатьтә / Ф. Исламов // Фән һәм тел. – 2006. – № 1. – Б. 47–50; // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 94–97.

Исмәгыйлева Р. Моабит дәфтәре / Р. Исмәгыйлева // Сабантуй. – 2008. – 16 февр.

Исмәгыйлева Р. «Бар җырымны илгә багышладым, гомеремне дә бирәм халкыма» / Р. Исмәгыйлева // Әлмәт таңнары. – 2010. – 19 февр.

Исмәгыйлева С. «Алтынчәч» поэмасын өйрәнү / С. Исмәгыйлева // Мәгариф. – 2005. – № 12. – Б. 10–12.

Исмәгыйлева С. Шагыйрь иҗатында әхлак мәсьәләләре / С. Исмәгыйлева // Мәгариф. – 2006. – № 2. – Б. 12–13.

Истәлек тактасы // Казан утлары. – 1969. – № 12. – Б. 182.

Исхак Ә. Палач балтасы астында язылган җырлар / Ә. Исхак // Яшь сталинчы. – 1953. – 29 апр.

Исхак Ә. Герой шагыйрь / Ә. Исхак // Совет Татарстаны. – 1956. – 15 февр.

Исхак Ә. Югары бәя / Ә. Исхак // Совет Татарстаны. – 1957. – 23 апр.

Исхак Ә. Герой-шагыйрь Муса Җәлил / Ә. Исхак // Җәлил М. Сайланма әсәрләр / Төз. Г. Кашшаф / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – Б. 3–14.

Исхак Ә. Үлемсезлек / Ә. Исхак // Яшь ленинчы. – 1976. – 14 февр.

Исхак Ә. Файдалы хәйлә / Ә. Исхак // Чаян. – 1976. – № 3. – Б. 6–7.

Исхаков А. Муса Җәлил – балалар дусты / А. Исхаков // Мәгариф. – 2006. – № 2. – Б. 40–41.

Исхаков В. Шагыйрь һәйкәленә карап / В. Исхаков // Кызыл таң. – 1978. – 26 июль.

Исхаков Ф. Муса Җәлил Оренбургта / Ф. Исхаков // Татарстан яшьләре. – 1965. – 24 дек.; – 1966. – 6, 8 янв.

Исхаков Ф. Муса Җәлил Орскида / Ф. Исхаков // Татарстан яшьләре. – 1966. – 6 янв.

Исхаков Ф. Аны комсомол тәрбияләде / Ф. Исхаков // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 125–131.

Исхакова Г. Ул һаман күңелдә / Г. Исхакова // Азат хатын. – 1962. – № 2. – Б. 10–11.

Исхакова Р. Шагыйрь йөрәге / Р. Исхакова // Мәгърифәт. – 2011. – 18 февр.

Италиядән хат // Соц. Татарстан. – 1968. – 14 апр.

Ихсанов Н. Муса Җәлил һәм Оренбург әдәби төбәге / Н. Ихсанов // Мәдәни җомга. – 2021. – 26 февр.

Ихсанова В. Батыр исемендәге паровоз / В. Ихсанова // Ялкын. – 1959. – № 3. – Б. 4–6.

Ихсанова В. «Җәлил» операсы СССРның Зур театры сәхнәсендә / В. Ихсанова // Совет Татарстаны. – 1959. – 28 июнь.

Ихсанова В. Батырлыкка дан җыры / В. Ихсанова // Азат хатын. – 1959. – № 8. – Б. 14.

Ишморат Р. Халкыбызның горурлыгы / Р. Ишморат // Совет Татарстаны. – 1957. – 23 апр.

Ишморат Р. Легендар баһадир / Р. Ишморат // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Ишморат Р. Фидаилар токымы / Р. Ишморат // Яшь ленинчы. – 1976. – 14 февр.

Ишморат Р. Якты үрнәк / Р. Ишморат // Соц. Татарстан. – 1976. – 14 март.

Ишмуратов Ә. Һаман күз алдымда / Ә. Ишмуратов // Соц. Татарстан. – 1966. – 11 янв.

Йосыпов И. Ир йөрәкле поэзия / И. Йосыпов // Соц. Татарстан. – 1981. – 15 февр.

Йосыпова З. Балалар оешмасы / З. Йосыпова // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 28–31.

Йосыпова Л. Муса Җәлил драматургиясенең үзенчәлекләре («Алтынчәч» драматик поэмасы мисалында) / Л. Йосыпова // Казан дәүләт университеты татар филологиясе һәм тарихы факультеты укытучыларының фәнни язмалары (2002) / Фәнни мөх. И. А. Гыйләҗев; төз. Ә. Ш. Юсупова. – Казан, 2002. – Б. 374–375.

Йосыпова Н. Театраль дәресләр: Муса Җәлил һәм Анна Ахматова / Н. Йосыпова // Сәхнә. – 2024. – № 5. – Б. 12–15.

Кабилов Ә. Яраткан шагыйрем / Ә. Кабилов // Кызыл таң. – 1966. – 8 февр.

Кабичек Я. Фучикның туганы / Я. Кабичек // Соц. Татарстан. – 1961. – 15 февр.

Казаков Х. Муса рәсемен ясаганда / Х. Казаков // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 133–134; // Яшь ленинчы. – 1976. – 14 февр.; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 503–504.

Казаннан еракта // Казан утлары. – 1975. – № 9. – Б. 191.

Кайбицкая Г. Истәлекләр / Г. Кайбицкая // Азат хатын. – 1963. – № 3. – Б. 20–21.

Кайбицкая Г. Опера театрында / Г. Кайбицкая // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 102–108; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 87–92; // Сәхнә. – 2016. – № 2. – Б. 10–11.

Кайнар йөрәкле кеше турында // Соц. Татарстан. – 1966. – 25 февр.

Казаков Х. Бер рәсемнең тарихы / Х. Казаков // Яшь ленинчы. – 1976. – 14 февр.

Казан кунакларны каршылый // Соц. Татарстан. – 1966. – 19 февр.

Казыйханов В. Соңгы очрашу / В. Казыйханов // Кызыл таң. – 2011. – 15 февр.

Камал Ш. Гүзәл опера [«Алтынчәч» операсы тур.] / Ш. Камал. // Кызыл Татарстан. – 1941. – 20 июнь.

Камалетдин Җ. Җәлил турында сүз… / Җ. Камалетдин // Казан утлары. – 1967. – № 2. – Б. 139–141.

Камалетдинова Р. Муса кызы Люция / Р. Камалетдинова // Сөембикә. – 1996. – № 5. – Б. 24–25.

Камалов Б. Герой-шагыйрь / Б. Камалов // Яшь сталинчы. – 1956. – 18 апр.

Камалов Б. Муса батыр / Б. Камалов // Татарстан яшьләре. – 1957. – 10 июль.

Камалов Б. Алгы сызыкта / Б. Камалов // Соц. Татарстан. – 1966. – 19 февр.

Камалов Б. Җәлилче батыр [Рәхим Саттар тур.] / Б. Камалов // Татарстан яшьләре. – 1969. – 9 янв.

Камалов Б. Тормыш кул бирә / Б. Камалов // Татарстан яшьләре. – 1976. – 14 февр.

Камалов Я. Җәлил музее [Пермь шәһәренең 70 нче урта мәктәбендә] / Я. Камалов // Соц. Татарстан. – 1971. – 16 май.

Камалов Я. «Муса Җәлил» / Я. Камалов // Азат хатын. – 1976. – № 1. – Б. 9.

Камбаров К. Каһарманга шигъри һәйкәл / К. Камбаров // Соц. Татарстан. – 1976. – 1 февр.; // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 119–122.

Карпов В. Бүген дә безнең сафта / В. Карпов // Соц. Татарстан. – 1986. – 16 февр.

Касыймова А. Ю. Муса Җәлилнең «Сәгать» шигыре / А. Ю. Касыймова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 216–218.

Касыймова Г. Р. Шигырь бәйрәме (Сыйныфтан тыш чара) / Г. Р. Касыймова, Г. А. Фәтхрахманова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 178–182.

Каһарман шагыйрь, ватандар шагыйрь // Чистай хәб. – 1996. – 15 февр.

Каһарманнарга тап төшми // Шәһри Казан. – 29 гыйнв.

Каһарманны искә алу // Казан утлары. –1994. – № 10. – Б. 190.

Кашапов Г. Олы ихтирам белән / Г. Кашапов // Соц. Татарстан. – 1982. – 28 нояб.

Кашапов М. Лачыннар илендә / М. Кашапов // Ватаным Татарстан. – 2006. – 8 февр.

Кашапов Р. Дәлилсез, нигезсез уйдырма / Р. Кашапов // Мәгърифәт. – 2009. – 29 авг.

Кашапов Р. Җәлилчеләр батырлыгы бизәүгә мохтаҗ түгел / Р. Кашапов // Мәдәни җомга. – 2018. – 17 авг.

Кашапова С. Мостафа авылы кунак җыйды [Муса Җәлилнең Оренбург өлкәсендәге туган авылында җәлилчеләрне искә алу чаралары уздырылды] / С. Кашапова // Мәдәни җомга. – 2013. – 6 сент.

Кашапова С. Варисларга бүләк / С. Кашапова // Мәдәни җомга. – 2017. – 22 февр.

Кашапова С. Музейда Җәлил рухы [Муса Җәлилнең Казандагы музей-фатиры турында] // Мәдәни җомга. – 2017. – 5 май.

Кашапова С. Рамазан аеның җомга көнендә [ТР Милли музеенда Муса Җәлил һәм аның көрәштәшләрен «Батырлык гасырларда калачак» дигән күргәзмә белән искә алдылар] // Мәдәни җомга. – 2019. – 6 сент.

Кашапова С. Җәлил укулары бәйгесе / С. Кашапова // Мәдәни җомга. – 2019. – 27 дек.

Кашапова С. Каһарман шагыйрь көне / С. Кашапова // Мәдәни җомга. – 2020. – 21 февр.

Кашапова С. Муса Җәлил музей-фатирында истәлекләр / С. Кашапова // Мәдәни җомга. – 2020. – 21 авг.

Кашапова С. Серовта Җәлилне хөрмәтлиләр / С. Кашапова // Мәдәни җомга. – 2022. – 21 окт.

Кашапова С. «Җәлил укулары» офыкларын киңәйтә / С. Кашапова // Мәдәни җомга. – 2023. – 22 февр.

Кашапова С. Җәлилчеләр батырлыгы җуелмас / С. Кашапова // Мәдәни җомга. – 2025. – 28 февр.

Кашшаф Г. Татар операсының үсүе / Г. Кашшаф, Җ. Фәйзи // Совет әдәбияты. – 1943. – № 8. – Б. 72–77.

Кашшаф Г. Яшьлек һәм көрәш бакчасы / Г. Кашшаф // Совет Татарстаны. – 1953. – 23 апр.

Кашшаф Г. Корыч ихтыярлы шагыйрь (Муса Җәлилнең соңгы шигырьләре турында) / Г. Кашшаф // Кызыл Татарстан. – 1953. – 30 апр.

Кашшаф Г. Моабит төрмәсендә язылган шигырьләр / Г. Кашшаф // Совет әдәбияты. – 1953. – № 6. – Б. 99–124.

Кашшаф Г. Үлемсезлек (Муса Җәлилнең соңгы шигырьләре турында) / Г. Кашшаф // Кызыл таң. – 1953. – 23 авг.; // Җәлил М. Моабит төрмәсендә язылган шигырьләр / Г. Кашшаф ред. – Казан: Таткнигоиздат, 1953. – Б. 3–21; // Җәлил М. Җырларым: Моабит төрмәсендә язылган шигырьләр. 2 нче басма. / Г. Кашшаф ред. / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – Б. 3–22.

Кашшаф Г. Халык шагыйре – халык герое / Г. Кашшаф // Совет әдәбияты. – 1954. – № 1. – Б. 77–87.

Кашшаф Г. Кеше көченең полководецы / Г. Кашшаф // Сов. Татарстаны. – 1955. – 3 март.

Кашшаф Г. Шагыйрь һәм батырлык (Муса Җәлилнең тормыш һәм иҗат юлы) / Г. Кашшаф // Җәлил М. Сайланма әсәрләр: 3 томда / Төз. Ә. Җәлилова; Г. Кашшаф ред., сүз башы һәм иск. белән / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат., 1955. – 1 т. – Б. VII–LXXXVI.

Кашшаф Г. Патриот шагыйрь / Г. Кашшаф // Совет Татарстаны. – 1956. – 3 февр.

Кашшаф Г. Яшьлек һәм көрәш бакчасы / Г. Кашшаф // Совет Татарстаны. – 1957. – 23 апр.

Кашшаф Г. Чорыбызның герое / Г. Кашшаф // Татарстан яшьләре. – 1957. – 24 апр.

Кашшаф Г. Шагыйрь эзеннән / Г. Кашшаф // Совет әдәбияты. – 1957. – № 5. – Б. 96–108.

Кашшаф Г. Андре Тиммерманс белән очрашу / Г. Кашшаф // Совет Татарстаны. – 1957. – 18 авг.

Кашшаф Г. Халык белән бергә / Г. Кашшаф // Совет әдәбияты. – 1957. – № 9. – Б. 23–24.

Кашшаф Г. Муса Җәлилнең яшерен оешмасында (Шунда актив катнашучы истәлегеннән) / Г. Кашшаф // Совет Татарстаны. – 1958. – 6 авг.

Кашшаф Г. Аларның исемен халык онытмас / Г. Кашшаф // Сов. Татарстаны. – 1959. – 25 авг.

Кашшаф Г. Маяк булып балкыган исемнәр (Муса Җәлил һәм аның көрәштәшләренең үтерелүенә 15 ел тулу уңае белән) / Г. Кашшаф // Совет әдәбияты. – 1959. – № 8. – Б. 63–73.

Кашшаф Г. Муса Җәлил (1906–1944) // Кашшаф Г., Хәйри Х., Хисмәтуллин Х., Халит Г. Татар совет әдәбияты. X класс өчен дәреслек. 9 нчы басма / Г. Халит ред. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – Б. 133–152.

Кашшаф Г. Кем ул? / Г. Кашшаф // Азат хатын. – 1961. – № 5. – Б. 14–15.

Кашшаф Г. Аның мәхәббәте / Г. Кашшаф // Азат хатын. – 1962. – № 2. – Б. 6–8.

Кашшаф Г. Игезәк батырлар / Г. Кашшаф // Ялкын. – 1962. – № 5. – Б. 26–27.

Кашшаф Г. Муса Җәлил турында нинди яңалык бар? / Г. Кашшаф // Соц. Татарстан. – 1962. – 28 март.

Кашшаф Г. Соңгы сүз / Г. Кашшаф // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 306–309; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 536–540.

Кашшаф Г. «Үз кеше иде ул...» / Г. Кашшаф // Совет әдәбияты. – 1964. – № 5. – Б. 8.

Кашшаф Г. Леон Небенцаль Казанда / Г. Кашшаф // Казан утлары. – 1965. – № 9. – Б. 154–155.

Кашшаф Г. Юбилей алдыннан / Г. Кашшаф // Совет мәктәбе. – 1965. – № 9. – Б. 2–4.

Кашшаф Г. Муса Җәлил юбилее алдыннан / Г. Кашшаф // Соц. Татарстан. – 1965. – 12 сент.

Кашшаф Г. Муса сугышка китә / Г. Кашшаф // Ялкын. – 1965. – № 11. – Б. 12–14.

Кашшаф Г. Ил батыры / Г. Кашшаф // Соц. Татарстан. – 1965. – 22 дек.

Кашшаф Г. Аның шигырьләреме? (Муса Җәлил шигырьләре дип уйланылган әсәрләр турында) / Г. Кашшаф // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 17–27.

Кашшаф Г. Муса фронтта / Г. Кашшаф // Кызыл таң. – 1966. – 3, 4, 5, 6 февр.

Кашшаф Г. Гуманист шагыйрь / Г. Кашшаф // Коммунизм юлы (БашАССР, Аскын р-ны,). – 1966. – 12 февр.

Кашшаф Г. Немец халкы Мусаны зурлый / Г. Кашшаф // Соц. Татарстан. – 1966. – 20 февр.

Кашшаф Г. Немец телендә антология / Г. Кашшаф // Соц. Татарстан. – 1968. – 16 май.

Кашшаф Г. Язучы һәм көрәшче / Г. Кашшаф // Кызыл таң. – 1968. – 15 сент.

Кашшаф Г. Безнең шагыйрь / Г. Кашшаф // Җәлил М. Моабит дәфтәрләре: Шигырьләр, поэмалар, җырлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – Б. 5–32.

Кашшаф Г. «Бар җырымны илгә багышладым...» / Г. Кашшаф // Яшь ленинчы. – 1974. – 24 авг.

Кашшаф Г. Муса Җәлил / Г. Кашшаф // Җәлил М. Әсәрләр: 4 томда / Томның фәнни ред. Н. Юзиев / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – 1 т.: Шигырьләр (1918–1941). – Б. 7–26.

Кашшаф Г. Шагыйрь иҗаты / Г. Кашшаф // Мирас. – 2006. – № 2. – Б. 39–42.

Кашшаф Г. Эзләнүләр ничек башланды? / Г. Кашшаф // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 258–260.

Кәбиров Ш. Язгы ядкярләр / Ш. Кәбиров // Мәгърифәт. – 2006. 23 февр.

Кәлимуллин Н. Бер-беребезгә аяк чалмыйк / Н. Кәлимуллин // Мәгърифәт. – 2010. – 16 апр.

Кәрим М. Җыр хәбәрсез югалмады / М. Кәрим // Совет әдәбияты. – 1954. – № 1. – Б. 93–94; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 301–305; // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 256–257.

Кәрим М. Илебез горурлыгы / М. Кәрим // Соц. Татарстан. – 1966. – 27 февр.

Кәрим М. Үлемсезлекнең башлануы / М. Кәрим // Азат хатын. – 1974. – № 8. – Алгы тышлыкның эчке ягы.

Кәримов Ф. Муса Җәлил музее [Пермь өлк., Березовка районы, Копчиково урта мәктәбендә] / Ф. Кәримов // Совет мәктәбе. – 1972. – № 2. – Б. 54.

Кәримов Х. Тантаналы кичә / Х. Кәримов // Соц. Татарстан. – 1966. – 6 февр.

Кәримуллин Ә. Венгриядән хат / Ә. Кәримулин // Совет Татарстаны. – 1956. – 4 март.

Кәримуллин Ә. Муса Җәлил турында Француз журналы / Ә. Кәримуллин // Сов. Татарстаны. – 1959. – 26 май; // Совет әдәбияты. – 1959. – № 6. – Б. 127.

Кәримуллин Ә. Муса Җәлил СССР халыклары һәм чит ил матбугатында / Ә. Кәримуллин // Совет әдәбияты. – 1961. – № 7. – Б. 155–156.

Кәримуллин Ә. Аны дөнья белә / Ә. Кәримуллин // Яшь ленинчы. – 1966. – 7 февр.

Кәримуллин Ә. Планетада канат кагына / Ә. Кәримуллин // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Кәримуллин Ә. Шагыйрь турында чит ил матбугаты / Ә. Кәримуллин // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 135–141.

Кәримуллин Ә. Шундый «диңгез» бар… / Ә. Кәримуллин // Соц. Татарстан. – 1981. – 15 февр.

Кәшфиева Л. Дуслык күпере / Л. Кәшфиева // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 118.

Кәшфиева Л. Әлмәт Җәлилне олылый / Л. Кәшфиева // Мәдәни җомга. – 2006. – 17 февр.

Кәшфиева Л. Муса Җәлил белән бергә… әсирлектә / Л. Кәшфиева // Кызыл таң. – 2015. – 7 май.

«Кешеләрнең җәүһәре!» // Казан утлары. – 1979. – № 9. – Б. 190.

Китапханәдә Җәлил мирасы // Шәһри Казан. – 2006. – 10 февр.

Клабуков А. Онытылмас кешем / А. Клабуков // Казан утлары. – 1977. – № 2. – Б. 139–140.

Клипиницер М. Муса Җәлил «Орлес» заводында / М. Клипиницер // Казан утлары. – 1979. – № 9. – Б. 173–175.

Клюева Н. Сусыз һәм нефтьсез / Н. Клюева // Зәй офыклары. – 2010. – 12 февр.

Кораикова Л. «Моабит дәфтәре» / Л. Кораикова, Л. Скубенко // Яшь ленинчы. – 1986. – 15 февр.

Корбан Р. «Ватан» романында Муса Җәлил турында халык белмәгән мәгълүматлар бар / Р. Корбан // Безнең гәҗит. – 2020. – 9 гыйнв.

Корбанов Т. Без ничек карбыз тәгәрәттек / Т. Корбанов // Яшь ленинчы. – 1961. – 15 февр.

Корбанов Т. Исемдә калганнардан (Муса турында истәлек) / Т. Корбанов // Совет мәктәбе. – 1966. – № 2. – Б. 5–8.

Корбанов Т. Хәтердә шулай калган / Т. Корбанов // Яшь ленинчы. – 1966. – 10 февр.

Корбанов Т. Муса Җәлилнең беренче укытучысы / Т. Корбанов // Совет мәктәбе. – 1976. – № 6. – Б. 27–28.

Корбанов Т. Муса Җәлил музеенда [Оренбург өлк., Мостафа авылында М. Җәлил музее тур.] / Т. Корбанов // Совет мәктәбе. – 1980. – № 11. – Б. 11–13.

Корбанов Т. «Кызыл чәчәк» (Муса Җәлил оештырган балалар отряды тарихыннан) / Т. Корбанов // Совет мәктәбе. – 1983. – № 7. – Б. 12–13.

Корбанов Т. «Без беренче булыйк!» / Т. Корбанов // Ялкын. – 1986. – № 2. – Б. 4–5.

Корбанов Т. Исемдә калганнардан [шагыйрь М.Җәлил турында] / Т. Корбанов // Мәйдан. – 2016. – № 2. – Б. 10–18.

Корбанова Л. Ә. Муса Җәлил язган хатлар… / Л. Ә. Корбанова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 52–55.

Косая Горада укучылар конференциясе // Совет әдәбияты. – 1955. – № 8. – Б. 127.

Котельникова Л. Муса Җәлилгә багышланган бер кичә / Л. Котельникова // Совет мәктәбе. – 1965. – № 9. – Б. 50–51.

Көгелтинов Д. Халык бәгырендәге җыр / Д. Көгелтинов // Соц. Татарстан. – 1981. – 14 февр.

Көрәш җыры // Агитатор блокноты. – 1966. – № 2. – Б. 27–42.

Көрәшкә чакыра // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

Көрәшкә, җиңүгә чакыручы тормыш [М. Җәлилгә Советлар Союзы Герое исеме бирелү уңае белән митинг тур.] // Совет Татарстаны. – 1956. – 5 февр.

Көрәшче һәм җырчы // Пионер. – 1953. – № 6. – Б. 4–5.

Краснобаев Д. Җәлил. Җәлил шәһәре төзелү турында / Д. Краснобаев // Яшь ленинчы. – 1961. – 15 февр.

Кристи С. Әхмәт Симаев, Җәлилнең көрәштәше… / С. Кристи // Соц. Татарстан. – 1968. – 3 окт.

Кристи С. Әхмәт Симаев – Җәлилнең дусты / С. Кристи // Казан утлары. – 1969. – № 2. – Б. 118–122.

Кудаш А. Муса Җәлилнең Башкортстан матбугатында язышуы / А. Кудаш // Кызыл таң. – 1957. – 3 окт.

Кудаш С. Мәңгелек җыр / С. Кудаш // Кызыл таң. – 1956. – 12 февр.

Кудаш С. Батырның сүзе һәм эше / С. Кудаш // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

Кудаш С. Корыч шулай чыныга / С. Кудаш // Кызыл таң. – 1976. – 15 февр.

Кудашев Н. Стәрлетамактан агач эше остасы... [Тәлгат Гыймранов тур.] / Н. Кудашев // Аургазы хәбәрчесе. – 2023. – 9 февр.

Кудашева С. Иҗаты да, батырлыгы да онытылмый / С. Кудашева // Кызыл таң. – 2013. – 14 февр.

Кудинов И. «Шагыйрь Муса Җәлилов бу…» / И. Кудинов // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 135–144.

Кудряков Р. Очрашу / Р. Кудряков // Яшь ленинчы. – 1981. – 16 май.

Кудрякова В. С. М. Җәлил иҗатында идеологик миф / В. С. Кудрякова // Актуальные проблемы отечественной и зарубежной истории, филологии (взгляд молодых ученых и аспирантов): сб. ст. науч.-практ. конф. «Актуальные проблемы отечественной и зарубежной истории, филологии (взгляд молодых ученых и аспирантов)» (г. Казань, 27 февраля 2013 г.) / Ин-т Татар. энцикл. АН РТ. – Казань: Фолиант, 2013. – Вып. 2. – Б. 218–222.

Кудряшова А. З. Герой-шагыйрь Муса Җәлилнең иҗатына багышланган КВН уены (7–8 сыйныфлар өчен) / А. З. Кудряшова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 427–430.

Кузнецов В. Каләмне штыкка тиңләп... / В. Кузнецов // Татарстан коммунисты. – 1984. – № 5. – Б. 86–89.

Кузнецов В. Җәлил – «Отвага» журналисты / В. Кузнецов // Туган як. – 2006. – 14 февр.

Кулиев К. Көчле шагыйрь – көчле шәхес / К. Кулиев // Соц. Татарстан. – 1975. – 12 окт.

Кулиев М. Җәлил кичәсе / М. Кулиев // Яшь ленинчы. – 1976. – 28 февр.

Кумысников Х. Патриот-шагыйрь турында спектакль [В. И. Качалов исемендәге зур драма театрында Р. Ишморатның «Үлмәс җыр» пьесасы куелу уңае белән] / Х. Кумысников // Совет Татарстаны. – 1956. – 4 апр.

Куняев С. Җәлил – бөтен халыкның ватанпәрвәрлек өлгесе ул / С. Куняев // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 51.

Кутуй Г. Башлануын көтәбез [«Алтынчәч» операсы тур.] / Г. Кутуй // Кызыл Татарстан. – 1941. – 11 июнь.

Кутуй Г. «Алтынчәч» премьерасында / Г. Кутуй // Кызыл Татарстан. – 1941. – 22 июнь.

Кутуй Г. Беренче тәэсир / Г. Кутуй // Совет әдәбияты. – 1941. – № 7. – Б. 81–83.

Күңелләрдә – Җәлил рухы // Яшь ленинчы. – 1981. – 14 февр.

Күргәзмәдә Җәлил мирасы // Шәһри Казан. – 2006. – 10 февр.

Кыдашева З. Өч шигырьдән – бер фильм / З. Кыдашева // Татарстан яшьләре. – 2006. – 7 март.

Кызыклы очрашулар // Казан утлары. – 1977. – № 11. – Б. 190.

«Кызыл ромашка». Җәлил турында телевизион фильм // Азат хатын. – 1964. – № 8. – Б. 10–11.

Кыямова М. Һәр җәлилче турында кино төшерергә кирәк / М. Кыямова // Шәһри Казан. – 2015. – 6 февр.

Кыямова М. Җәлилнең электрон альбомы / М. Кыямова // Мәдәни җомга. – 2018. – 2 февр.

Кыямова М. Һәр Җәлилче турында кино төшерергә кирәк [Санкт-Петербургтагы Яшь тамашачы театры артисты, Муса Җәлилнең оныгы Лилиан Наврозашвили бабасы турында кино төшерергә хыяллана] / М. Кыямова // Шәһри Казан. – 2015. – 6 февр.

Латыйпов К. Күп төрле булсын: Хәзерге поэзиябездә Г. Тукай һәм М. Җәлил традицияләре / К. Латыйпов // Соц. Татарстан. – 1986. – 29 март.

Латыйпов Р. Мостафа 102 елдан соң / Р. Латыйпов // Татарстан. – 2008. – № 8. – Б. 34–39.

Латыйфуллин М. Тиран һәм шагыйрь / М. Латыйфуллин // Татарстан яшьләре. – 1966. – 24 февр.

Леонтьева Т. Җәлилчеләр турниры / Т. Леонтьева // Мәгариф. – 2006. – № 2. – Б. 17–18.

Лерон Л. Шагыйрә Зәкия Садыйкова һәм аның «Өч хат» шигыре / Л. Лерон // Безнең мирас. – 2023. – № 5. – Б. 60–63.

Леронов Л. Шагыйрь рәсемнәре / Л. Леронов // Татарстан яшьләре. – 1986. – 15 февр.

Лерон Л. Люция апа хаты / Л. Лерон, Р. Галиуллин, В. Имамов // Мәдәни җомга. – 2023. – 22 дек.

Лерон Л. 2024 ел: кормашчы-җәлилчеләр эзләреннән / Л. Лерон // Безнең мирас. – 2024. – № 8. – Б. 91–97.

Лерон Л. Кормашчы-җәлилчеләр эзләреннән: Башкортстанда – Гариф Шабаев, Сәлим Бохаров һәм Фоат Булатовның туган ягында / Л. Лерон // Безнең мирас. – 2024. – № 12. – Б. 77–84.

Леронова Ф. Н. Башкалабыз Казанда Муса Җәлил эзләре (Экскурсия проекты) / Ф. Н. Леронова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 302–306.

Лешнитцер Ф. «Моабит дәфтәре» безнең өчен дә язылган / Ф. Лешнитцер // Казан утлары. – 1965. – № 10. – Б. 144–145.

Литвин А. «Кайту» тарихы: ФСБ архивыннан бер документ / А. Литвин, Р. Төхфәтуллин // Безнең мирас. – 2014. – № 8. – Б. 63–68.

Локманова А. У. Төн утырып, шагыйрь шигырь язды... (М. Җәлилне искә алу уңаеннан кичә) / А. У. Локманова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 125–127.

Луконин М. Безгә кайткан васыять / М. Луконин // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Луконин М. Халык улы / М. Луконин // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 100–101.

Максуд М. Москвада Муса Җәлил кичәсе / М. Максуд // Совет Татарстаны. – 1954. – 13 февр.

Максуд М. Тереклек чишмәсе / М. Максуд // Совет Татарстаны. – 1956. – 7 март.

Максуд М. Сагынган минутларда / М. Максуд // Совет әдәбияты. – 1962. – № 2. – Б. 119–140; – № 4. – Б. 109–131.

Максуд Х. Иптәш, дус һәм туган / Х. Максуд // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 99–101.

Маликов Ә. Шагыйрь исемендәге отряд [Минзәлә районы, Түбән Тәкермән җидееллык мәктәбендә] / Ә. Маликов // Пионер. – 1955. – № 1. – Б. 19–21.

Маликов Ә. Кайнар эзләр / Ә. Маликов // Яшь сталинчы. – 1955. – 11, 13, 16, 18, 20, 23 март.

Маликов Ә. Җәлилчеләр / Ә. Маликов // Соц. Татарстан. – 1974. – 1 май.

Малкин И. Беренче галстуклар / И. Малкин // Ялкын. – 1984. – № 6. – Б. 22–23.

Малкин И. Шат күңелле кунак / И. Малкин // Яшь ленинчы. – 1986. – 15 февр.

Маматов Ә. Исемнәре күңелдә / Ә. Маматов // Соц. Татарстан. – 1974. – 17 окт.

Мамедова А. К. М. Җәлил шигъриятендә татар йортының сурәтләнеше / А. К. Мамедова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 353–357.

Маннанов Х. Муса Җәлил Дим буенда (Истәлек) / Х. Маннанов // Ленин юлы (БашАССР, Туймазы ш.). – 1963. – 10, 12 янв.; // Кызыл таң. – 1964. – 25 авг.; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 77–81; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 67–70.

Маннапов Г. Отряд белән / Г. Маннапов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 45–47; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 39–41.

Маннапов С. Куәтле дулкын / С. Маннапов // Татарстан яшьләре. – 1981. – 14 февр.

Маннапов Ш. Муса безнең арада / Ш. Маннапов // Татарстан яшьләре. – 1966. – 22 февр.

Маннапов Ш. Йөрәкләргә каксын дулкыннар / Ш. Маннапов // Татарстан яшьләре. – 1976. – 10 авг.

Маннур Ш. Муса Җәлил эзләреннән… / Ш. Маннур // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 299–301; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 534–536; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 255.

Маннур Ш. Арабызда ул / Ш. Маннур // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Маннур Ш. Муса үзе сорады кебек… / Ш. Маннур // Казан утлары. – 1966. – № 6. – Б. 145–149.

Маннур Ш. Ип. Җәлилов (Җәлил) М. М. иҗатына кыскача характеристика. 13 февр. 1940 ел / Ш. Маннур // Казан утлары. – 1967. – № 12. – Б. 122.

Маннур Ш. Һаман да истә / Ш. Маннур // Казан утлары. – 1972. – № 5. – Б. 91–96.

Маннур Ш. Рух көче / Ш. Маннур // Соц. Татарстан. – 1974. – 25 авг.

Маннурова М. Җәлил дуслары / М. Маннурова // Азат хатын. – 1970. – № 2. – Б. 8–9.

Маннурова М. Алман илендә / М. Маннурова // Татарстан яшьләре. – 1975. – 17 июль.

Маннурова М. Муса Җәлил һәм немец Каршылык күрсәтү хәрәкәте поэзиясе / М. Маннурова // Татарстан яшьләре. – 1977. – 19 февр.

Маннурова М. Рухи туганлык / М. Маннурова // Соц. Татарстан. – 1979. – 28 авг.

Маннурова М. Героик симфониягә тиң гомер / М. Маннурова // Казан утлары. – 1980. – № 2. – Б. 156–160.

Мансур З. Яшьлек җырчысы / З. Мансур // Җәлил М. Яшьләргә: Шигырьләр / Төз. Гази Кашшаф / М. Җәлил. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – Б. 3–4.

Мансурова З. Я. Муса Җәлилнең лиро-эпик әсәрләрендә миллилек чагылышы / З. Я. Мансурова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 138–145.

Маркелов В. Ф. Батырлык / В. Ф. Маркелов // Совет Татарстаны. – 1958. – 9 май.

Махмутова Р. Р. Муса Җәлил тормышы һәм иҗатына багышланган «Тамчы шоу» интеллектуаль тапшыруы (уены) / Р. Р. Махмутова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 116–117.

Маһиярова З. Бай хәзинә / З. Маһиярова // Мәгариф. – 1996. – № 3. – Б. 22–23.

Маһиярова З. Җәлил сабак бирә / З. Маһиярова // Мәдәни җомга. – 2006. – 31 март.

Мәҗитов З. Суынмас эз: Муса Җәлил турында яңа хәбәрләр / З. Мәҗитов // Совет Татарстаны. – 1956. – 22 март.

Мәҗитов З. Сугышчан поэзия: Бөек Ватан сугышы елларында татар поэзиясе / З. Мәҗитов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – Б. 30–35, 57–74, 168–172, 256–276.

Мәҗитова В. Гомере аның моңлы бер җыр иде / В. Мәҗитова, Р. Ихсанова // Кызыл таң. – 2003. – 18 гыйнв.

Мәктәп музее [Пермь шәһәренең 70 нче урта мәктәбендә] // Казан утлары. – 1971. – № 8. – Б. 188.

Мәүленов С. Туганыбыз Муса / С. Мәүленов // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 101–102.

Мәңге халык хәтерендә: Казанда Муса Җәлилнең тууына 75 ел тулуга багышл. тантаналы кичә // Соц. Татарстан. – 1981. – 14 февр.

Мәңгелеккә атлаган кеше [Мәскәүдә Чайковский исем. концерт залында М. Җәлил истәлегенә багышланган кичә] // Соц. Татарстан. – 1966. – 23 февр.

Мәсәлимова Ф. Ә. М. Җәлилнең сугыш чоры поэзиясендә идеологик мифлаштыру / Ф. Ә. Мәсәлимова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 159–162.

Мәскәү олылый // Соц. Татарстан. – 1966. – 24 февр.

Мәскәүдә Муса Җәлилгә багышланган кичә // Казан утлары. – 1986. – № 5. – Б. 190.

Мәхмүдов Ә. Үлемсезлек поэзиясе (1971 елның 15 февралендә М. Җәлилнең тууына 65 ел тулуга карата) / Ә. Мәхмүдов // Ленинизм байрагы (БашАССР, Әлшәй р-ны). – 1971. – 13 февр.

Мәхмүдов Ә. Җәлилнең күңел җәүһәрләре: Муса Җәлилнең тууына 65 ел тулу уңаеннан / Ә. Мәхмүдов // Яшь ленинчы. – 1971. – 17 февр.

Мәхмүд Ә. Әдипнең эстетик карашлары [М. Җәлилнең тууына 66 ел тулу уңае белән] / Ә. Мәхмүд // Коммунизм байрагы (БашАССР, Стәрлетамак р-ны). – 1972. – 15 февр.

Мәхмүдов Ә. Үлемсезлек поэзиясе (1971 елның 15 февралендә М. Җәлилнең тууына 65 ел тулуга карата) / Ә. Мәхмүдов // Ленинизм байрагы (БашАССР, Әлшәй р-ны). – 1971. – 13 февр.

Мәхмүдов Ә. Җәлилнең күңел җәүһәрләре: Муса Җәлилнең тууына 65 ел тулу уңаеннан / Ә. Мәхмүдов // Яшь ленинчы. – 1971. – 17 февр.

Мәхмүдов Ә. Сүз һәм гамәл берлеге (Муса Җәлилнең әдәби тәнкыйть өлкәсендәге эшчәнлеге турында) / Ә. Мәхмүдов // Татарстан яшьләре. – 1973. – 20 февр.

Мәхмүдов Ә. Муса Җәлилнең әдәби-эстетик дөньясы / Ә. Мәхмүдов // Авангард. – 1973. – 16, 20, 27 окт.

Мәхмүдов Ә. Муса Җәлилнең тәнкыйть эшчәнлеге / Ә. Мәхмүдов // Казан утлары. – 1974. – № 8. – Б. 155–159.

Мәхмүдов Ә. М. Җәлилнең әдәби эшчәнлеге турында / Ә. Мәхмүдов // Авангард (ЧувАССР, Батыр р-ны). – 1974. – 31 авг.

Мәхмүдов Ә. Үлемсезлек поэзиясе (1976 елның 15 февралендә Муса Җәлилгә 70 яшь тула) / Ә. Мәхмүдов // Дуслык. – 1976. – 29 янв.

Мәхмүдов Ә. Муса Җәлилнең сугышка кадәрге иҗатында эстетик идеалның формалашуы / Ә. Мәхмүдов // Яңа юл (ТАССР, Чүпрәле р-ны). – 1976. – 3, 5, 7, 12 февр.

Мәхмүдов Ә. Совет әдәбиятының горурлыгы [М. Җәлилнең тууына 70 ел тулу уңае белән] / Ә. Мәхмүдов // Коммунизм юлы (БашАССР, Аскын р-ны). – 1976. – 14 февр.

Мәхмүдов Ә. Муса Җәлилнең сугышка кадәрге иҗатында эстетик идеалның формалашуы / Ә. Мәхмүдов // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 107–115.

Мәхмүдов Ә. Муса Җәлилнең эстетик идеалында милли һәм интернациональ яклар / Ә. Мәхмүдов // Совет мәктәбе. – 1976. – № 2. – Б. 12–13.

Мәхмүдов Ә. «Моабит дәфтәрләре»ндә эстетик идеал гәүдәләнеше / Ә. Мәхмүдов // Казан утлары. – 1979. – № 9. – Б. 175–179.

Мәхмүдов Ә. Легендага әверелгән тормыш (Советлар Союзы Герое, Ленин премиясе лауреаты татар совет шагыйре Муса Җәлилнең тууына 75 ел тулуга карата) / Ә. Мәхмүдов // Ватан байрагы (Куйбышев өлк., Кләүле р-ны). – 1981. – 14 февр.

Мәхмүдов Ә. Бөек интернационалист [М. Җәлилнең тууына 75 ел тулу уңае белән] / Ә. Мәхмүдов // Авангард (ЧувАССР, Батыр р-ны). – 1981. – 14 февр.

Мәхмүдов Ә. Муса Җәлил иҗатында эстетик идеал / Ә. Мәхмүдов // Мәйдан. – 2005. – № 1. – Б. 111–114.

Мәхмүдов Ә. Тукай һәм Җәлил / Ә. Мәхмүдов // Мәгърифәт. – 2009. – 14 февр.

Мәхмүтов Ә. Шагыйрь, гражданин, патриот / Ә. Мәхмүтов, М. Шаһиев // Агитатор блокноты. – 1976. – № 2. – Б. 14–15.

Мәхмүтов Х. Моабит шигырьләренең вариантлары / Х. Мәхмүтов // Татарстан яшьләре. – 1957. – 24 апр.

Мәхмүтов Һ. Сәхнәдә халык герое / Һ. Мәхмүтов // Совет Татарстаны. – 1966. – 13 март.

Межелайтис Э. Шагыйрь герой булырга тиеш / Э. Межелайтис // Соц. Татарстан. – 1966. – 20 февр.

Мемориаль такта ачылды // Соц. Татарстан. – 1986. – 15 февр.

Мемориаль такта ачылды // Казан утлары. – 1986. – № 4. – Б. 190.

Мидхәтов Ш. Әдипкә багышланган күргәзмә / Ш. Мидхәтов // Кызыл таң. – 1986. – 15 февр.

Микушкин Г. Герой шагыйрь авазы [Салтыков-Щедрин исем. китапханәдә М. Җәлил китапларының күргәзмәсе] / Г. Микушкин // Соц. Татарстан. – 1969. – 27 сент.

Мильштат Э. Җәлил һәм Германия / Э. Мильштат // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.; // Яшь ленинчы. – 1966. – 5 нояб.

Мингалин Ф. Алар мәңге онытылмас / Ф. Мингалин // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 260–271; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 224–233.

Миндубаева Л. Н. Иле барның теле бар (М. Җәлил виртуаль музеена сәяхәтне үз эченә алган тел кичәсе) / Л. Н. Миндубаева, И. М. Миндубаев // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 296–298.

Миннегалиева Р. Х. М. Җәлилнең тоткынлыктагы шигърияте – «серле йомгак» (М. Җәлилнең «Серле йомгак» шигыре буенча – 11 сыйныфлар өчен) / Р. Х. Миннегалиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 436–439.

Минский Г. Йөрәктә яңгыраган җыр / Г. Минский // Совет әдәбияты. – 1957. – № 10. – Б. 118–119.

Минский Г. Көрәштә туган җырлар / Г. Минский // Татарстан коммунисты. – 1960. – № 2. – Б. 40–46.

Минский Г. Муса туган авылда [Тууына 60 ел тулу көненә әзерлек тур.] / Г. Минский // Соц. Татарстан. – 1966. – 19 февр.

Минһаҗ Р. Күзләрендә очкын бар! / Р. Минһаҗ // Ватаным Татарстан. – 2012. – 1 сент.

Минһаҗ Р. Кешелегең белән горурлан! [герой-шагыйрь Муса Җәлилнең 110 еллыгына багышланган кичә турында] / Р. Минһаҗ // Ватаным Татарстан. – 2016. – 17 февр.

Минһаҗев С. Җәлил юбилеен шулай билгеләп үттек / С. Минһаҗев // Туган як. – 2006. – 18 февр.

Минһаҗева И. Муса Җәлил сәнгать турында / И. Минһаҗева // Соц. Татарстан. – 1979. – 11 март.

Минһаҗева И. Тоз илендә Җәлил урамы бар / И. Минһаҗева, Р. Шаһиева // Мәдәни җомга. – 2013. – 10 окт.

Минһаҗева Л. И. М. Җәлилнең татар балалар әдәбияты өлкәсендә эшчәнлеге / Л. И. Минһаҗева // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 145–148.

Минһаҗева С. «Чәчәк кенә, гөл генә безнең туган ил генә» / С. Минһаҗева // Мәгариф. – 2006. – № 2. – Б. 42.

Миңнеәхмәтова Т. Ф. Мәктәптә Муса Җәлил иҗатын өйрәнү / Т. Ф. Миңнеәхмәтова // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 116–118.

Миңневәлиева А. И. Муса Җәлил иҗатында фольклор традицияләре / А. И. Миңневәлиева // Творчество Чингиза Айтматова в контексте традиций Востока-Запада: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Казань, 11–14 ноября 2018 г.) / Науч. ред. Ф. С. Сайфуллина. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2018. – Б. 165–168.

Миңнегулов Х. «Үләм... хаклык өчен, Илем, халкым өчен!» / Х. Миңнегулов // Мәгърифәт. – 2006. – 18 февр.; Хокук һәм хәят = Право и жизнь. – 2006. – № 2. – Б. 28–30.

Миңнегулов Х. Хөрлек һәм хаклык җырчысы (Муса Җәлил турында уйланулар) // Миңнегулов Х. Гасырлар арасында уйланулар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – Б. 162–169.

Миңнул Г. Сынау / Г. Миңнул // Соц. Татарстан. – 1981. – 3 сент.

Миңнуллин Г. Шагыйрьнең беренче сыны [Г. Тимербулатов тарафыннан 1935 елда эшләнгән] / Г. Миңнуллин // Татарстан яшьләре. – 1966. – 15 февр.

Миңнуллин Г. Йөрәгебездә саклана / Г. Миңнуллин // Татарстан яшьләре. – 1976. – 10 февр.

Миңнуллин Җ. Оренбург һәм Җәлил / Җ. Миңнуллин // Казан утлары. – 1987. – № 5. – Б. 163.

Миңнуллин Р. Муса Җәлил күчмә газета редакторы / Р. Миңнуллин // Татарстан коммунисты. – 1963. – № 4. – Б. 54–55.

Миңнуллин Р. «Кызыл ромашка» / Р. Миңнуллин // Яшь ленинчы. – 1976. – 14 февр.

Миңнуллин Р. Батырлык нидән башлана? / Р. Миңнуллин // Яшь ленинчы. – 1977. – 22 янв.

Миңнуллин Р. Шигърият, батырлык, үлемсезлек: Муса Җәлилнең тууына 75 ел / Р. Миңнуллин // Татарстан яшьләре. – 1981. – 14 февр.

Миңнуллин Т. Ышанам / Т. Миңнуллин // Сабантуй. – 1996. – 14 февр.

Миңнуллин Т. Гимнга әверелгән моң / Т. Миңнуллин // Мәгърифәт. – 2006. – 4 февр.

Миңнуллина Л. Җәлил һәм җәлилчеләр / Л. Миңнуллина // Ачык дәрес. – 2010. – Гыйнвар. – Б. 18–19.

Миңнуллина Р. Ф. Муса Җәлил – шагыйрь һәм шәхес / Р. Ф. Миңнуллина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 149–152.

Миңнуллина Ф. Х. Татар Совет драматургиясендә М. Җәлил образы. Муса Җәлил – шагыйрь һәм шәхес / Ф. Х. Миңнуллина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 153–157.

Миңнуллина Ф. Х. Татар драматургиясендә М. Җәлил образы / Ф. Х. Миңнуллина // Актуальные проблемы отечественной и зарубежной истории, филологии (взгляд молодых ученых и аспирантов): сб. ст. науч.-практ. конф. (г. Казань, 22 апреля 2015 г.). – Казань: Изд-во АН РТ, 2015. – Вып. 4. – Б. 232–235.

Миңсафина Ә. Муса Җәлилгә / Ә. Миңсафина // Татарстан яшьләре. – 1976. – 30 сент.

Мирхазова Н. Шагыйрьне яд итү / Н. Мирхазова // Мәдәни җомга. – 2017. – 22 февр.

Мифтахова М. Куллары богаулы шагыйрь / М. Мифтахова // Фән һәм мәктәп = Наука и школа. – 2002. – № 12. – Б. 6–9.

Мифтахутдинова А. З. Җырлап үттем данлы көрәш кырын... (Муса Җәлилнең 110 еллыгына багышланган әдәби-музыкаль кичә) / А. З. Мифтахутдинова, В. Г. Мусина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 36–40.

«Моабит дәфтәре» // Соц. Татарстан. – 1968. – 12 окт.

«Моабит дәфтәре» // Азат хатын. – 1969. – № 2. – Б. 8–9.

«Моабит дәфтәрләре» башкалага килде // Мәдәни җомга. – 2023. – 27 гыйнв.

«Моабит дәфтәрләре»нең өр-яңасы // Ватаным Татарстан. – 1996. – 8 февр.

Мозаффар Э. «Анты белән көчле бу егет» [Муса Җәлил һәм җәлилчеләр турында] // Шәһри Казан. – 2018. – 24 авг.

Мозаффаров Р. М. Хатларда – күңел җылысы… / Р. М. Мозаффаров // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 190–192.

Мозаффаров Р. Хатларда шагыйрь язмышы / Р. Мозаффаров // Шәһри Казан. – 2019. – 19 февр.

Мозаффарова М. Парижда хат / М. Мозаффарова // Соц. Татарстан. – 1961. – 15 февр.

Монасыйпов Ф. Муса Җәлил ял йортында / Ф. Монасыйпов // Шәһри Казан. – 1991. – 16 февр.

«Моңлы бер җыр» // Ялкын. – 1984. – № 3. – Б. 10–11.

Моратова Ә. Бер рәсемнең тарихы / Ә. Моратова // Яңа Вакыт (Оренбург). – 1993. – Февр. № 4.

Моратова Ә. Хатирәләр, яңаралар хатирәләр… / Ә. Моратова // Яңа Вакыт (Оренбург). – 1994. – Авг. № 33.

Мортазина Л. Муса Җәлилнең тууына 90 ел / Л. Мортазина // Маяк. – 1996. – 17 февр.

Москвада Муса Җәлил кичәсе // Совет әдәбияты. – 1954. – № 3. – Б. 127.

Мостафин В. Чиләбе… герой-шагыйрь исемендәге… / В. Мостафин // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

Мостафин Р. Җәлил җырлары яши! / Р. Мостафин // Азат хатын. – 1961. – № 5. – Б. 15.

Мостафин Р. Әкияттәге серле йомгак булып... / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1965. – 22 дек.

Мостафин Р. Җирдә эзең калсын… / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1965. – № 9. – Б. 98–105.

Мостафин Р. Муса туган якларда (Фоторепортаж) / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1965. – № 11. – Б. 120–122.

Мостафин Р. Әкияттәге серле йомгак булып… / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1965. – 22 дек.

Мостафин Р. Ялкынлы патриот һәм интернационалист / Р. Мостафин // Татарстан коммунисты. – 1966. – № 2. – Б. 14–20.

Мостафин Р. Талант һәм хезмәт / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 28–35.

Мостафин Р. «Кирәк икән, үләм аягүрә…» / Р. Мостафин // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

Мостафин Р. «Мин тез чүкмәм…» / Р. Мостафин // Татарстан яшьләре. – 1966. – 15 февр.

Мостафин Р. «Гафу ит мине, үзеңнең рядовоеңы…» / Р. Мостафин // Татарстан яшьләре. – 1968. – 23, 25 янв.

Мостафин Р. Кичер, илем / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1968. – № 1 – Б. 53–66.

Мостафин Р. Унөченче / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1968. – № 2. – Б. 68–88.

Мостафин Р. «Батырлар елмаеп үлделәр…» / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1968. – № 3. – Б. 118–133; // Соц. Татарстан. – 1968. – 3, 4, 5, 6 март.

Мостафин Р. Алман илендә / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1968. – № 4. – Б. 121–132.

Мостафин Р. Серле йомгак эзеннән (Берлинда табылган яңа материаллар хакында) / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1968. – № 5. – Б. 123–130; // Казан утлары. – 1981. – № 2. – Б. 140–142.

Мостафин Р. «Без алар алдында баш иябез…» / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1968. – 19 май.

Мостафин Р. Арабызда Муса [Җәлил шәһәрендә шагыйрьгә һәйкәл ачылу тур.] / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1968. – 22 май.

Мостафин Р. «Президент» доносы / Р. Мостафин // Татарстан яшьләре. – 1969. – 9 янв.

Мостафин Р. Тик бер өмет / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1969. – № 1. – Б. 152–160.

Мостафин Р. Сәлим Бохаровны белүчеләр бармы? / Р. Мостафин // Кызыл таң. – 1969. – 26 март.

Мостафин Р. Исәнме, Муса! [Муса Җәлил исемен йөртүче океан лайнерыннан хат] / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1969. – 14 май.

Мостафин Р. Мөкатдәс дуслык / Р. Мостафин // Азат хатын. – 1969. – № 5. – Б. 6–7, 14.

Мостафин Р. Таш капчыкта / Р. Мостафин // Яшь ленинчы. – 1969. – 9, 23 июль.

Мостафин Р. Диңгезләр, таулар аша [«Муса Җәлил» исемендәге теплоходтан җибәрелгән телеграмма] / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1969. – № 8. – Б. 192.

Мостафин Р. Соңгы минутлар / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1970. – 25 янв.

Мостафин Р. «Моабит дәфтәре»нең сере / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1970. – 1 апр.

Мостафин Р. Муса Җәлил иҗатында хәрби-патриотик тәрбия мәсьәләләре / Р. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1970. – № 10. – Б. 7–9.

Мостафин Р. Көрәш җыры / Р. Мостафин // Үлмәс җыр: Муса Җәлил турында җыентык / Төз., кереш сүз һәм иск. авт. Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – Б. 3–15.

Мостафин Р. «Алар үзләрен батыр тоттылар…» / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1971. – 16 сент.

Мостафин Р. Муса Җәлил эзләреннән / Р. Мостафин // Азат хатын. – 1973. – № 6. – Б. 6–8.

Мостафин Р. Ил онытмас сине, Муса! / Р. Мостафин // Татарстан яшьләре. – 1974. – 24 авг.

Мостафин Р. «Үлемнән соң да яшәү бар…» / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1974. – 25 авг.

Мостафин Р. Аны комсомол үстерде / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1975. – № 11. – Б. 128–132.

Мостафин Р. Утта чыныккан яшьлек / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1976. – 12 февр.

Мостафин Р. Берлиннан хат / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1976. – 14 март.

Мостафин Р. Җәлил биредә укыган / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1976. – 2 нояб.

Мостафин Р. Соры плитәләрдә ал кан таплары / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1977. – № 2. – Б. 138–139.

Мостафин Р. Җырның ертыгы да була / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1977. – 20 март.

Мостафин Р. М. Җәлил мирасында хатын-кыз образы / Р. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1977. – № 5. – Б. 30–31.

Мостафин Р. Якты карашлы кеше / Р. Мостафин // Ялкын. – 1977. – № 8. – Б. 12–15.

Мостафин Р. Җәлил шигырьләре немец телендә / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1978. – 1 май.

Мостафин Р. Талант һәм хезмәт // Мостафин Р. Җаваплылык тойгысы: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – Б. 3–27.

Мостафин Р. Анның исеме белән / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1980. – 15 февр.

Мостафин Р. Батырлык чыганагы / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1980. – 7 дек.

Мостафин Р. Җәлил исемендәге бригада / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1981. – 23 май.

Мостафин Р. ЭВМ ни әйтер?.. / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1981. – № 6. – Б. 179–188.

Мостафин Р. «Сез табарсыз килеп шушы эздән…» / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1981. – 23 авг.

Мостафин Р. Җәлилнең беренче шигыре / Р. Мостафин // Татарстан яшьләре. – 1981. – 19 нояб.

Мостафин Р. Ак таплар: Муса Җәлилнең иҗат биографиясен өйрәнүгә карата / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1982. – 27 янв.

Мостафин Р. Алтын этәч / Р. Мостафин // Ялкын. – 1982. – № 1. – Б. 22.

Мостафин Р. Югалган дәфтәр / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1982. – 9 май.

Мостафин Р. Соңгы штурм / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1982. – 26 авг.

Мостафин Р. Батырлыктан торган язмыш / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1983. – 13 февр.

Мостафин Р. М. Җәлилнең балалар өчен язган әсәрләре / Р. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1983. – № 2. – Б. 22–24.

Мостафин Р. Җәлил – тынычлык җырчысы / Р. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1984. – № 2. – Б. 7–8.

Мостафин Р. Анның тел ачкычлары / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1983. – № 2. – Б. 159–165.

Мостафин Р. Җәлил – әдәби тәнкыйтьче / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1984. – № 2. – Б. 179–185.

Мостафин Р. Алар шигъри җанлы иде... / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1984. – 25 авг.

Мостафин Р. Бельгияле дустыбыз [Андре Тиммерманс тур.] / Р. Мостафинн // Соц. Татарстан. – 1985. – 10 февр.

Мостафин Р. Шигъри күңел [Әхмәт Симаев тур.] / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1985. – 25 авг.

Мостафин Р. Муса Җәлил турында… / Р. Мостафин // Казан утлары. – 1986. – № 2. – Б. 11–18.

Мостафин Р. «Әнкәй, бәгырем…» / Р. Мостафин // Азат хатын. – 1986. – № 2. – Б. 4–5.

Мостафин Р. Анығ билгесез хаты / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

Мостафин Р. Җәлил һәм Алиш әсәрләре Төркиядә / Р. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1988. – 2 дек.

Мостафин Р. Җәлилчеләрнең соңгы минутлары / Р. Мостафин // Татарстан. – 1993. – № 1. – Б. 50–53.

Мостафин Р. Чын тарих өчен. Муса Җәлил турында / Р. Мостафин // Татарстан. – 1993. – № 11. – Б. 67–73.

Мостафин Р. Каршы як фикер / Р. Мостафин // Татарстан. – 1993. – № 11. – Б. 71–73.

Мостафин Р. 25 августта җәлилчеләрнең батырларча һәлак булуына 50 ел тула / Р. Мостафин // Шәһри Казан. – 1994. – 25 авг.

Мостафин Р. Үлемсезлеккә 114 адым / Р. Мостафин // Яңа Вакыт (Оренбург). – 1994. – № 33. – Авг.

Мостафин Р. Изге шаһит / Р. Мостафин // Ялкын. – 1994. – № 9. – Б. 18–19.

Мостафин Р. Сернең нигезендә – фаҗига / Р. Мостафин // Мәгариф. – 1994. – № 8. – Б. 11–12.

Мостафин Р. Утка тотма шагыйрь китабын... / Р. Мостафин // Татар иле. – 1996. – Гыйнв. (№ 4).

Мостафин Р. Икенче яктан караганда…: Көнбатыш Германия «советологы» Муса Җәлилнең тормышы һәм эшчәнлеге турында / Р. Мостафин // Татарстан. – 1996. – № 2. – Б. 10–16; // Ватаным Татарстан. – 1996. – 8 февр.

Мостафин Р. Укытучы көрәшчеләр / Р. Мостафин // Мәгариф. – 1996. – № 2. – Б. 6–7.

Мостафин Р. «Ялкынлы сөя бeләм» / Р. Мостафин // Сөембикә. – 1996. – № 2. – Б. 7–8.

Мостафин Р. Караңгылыкта / Р. Мостафин // Сабантуй. – 1996. – 14 февр.

Мостафин Р. Кеше гомере идеядән югарырак / Р. Мостафин // Ялкын. – 1996. – № 2. – Б. 2–4.

Мостафин Р. Дошман ягыннан караганда / Р. Мостафин // Шәһри Казан. – 1999. – 12 февр.

Мостафин Р. Җәлилнең билгесез рәсеме / Р. Мостафин // Казан утлары. – 2001. – № 2. – Б. 185–186.

Мостафин Р. Муса Җәлил иҗатында ана образы / Р. Мостафин // Мәгариф. – 2001. –. № 2. – Б. 9–11.

Мостафин Р. Югалган шигырьләр эзеннән / Р. Мостафин // Шәһри Казан. – 2001. – 16 февр.; Мәдәни җомга. – 2001. – 11 май.

Mostafin R. Ber rəsem tarixı / R. Mostafin // Казан утлары. – 2002. – № 7. – Б. 188–189.

Мостафин Р. Үлемсез җыр / Р. Мостафин // Җәлил М. Парашютсыз курчак: Балалар өчен шигырьләр, җырлар һәм поэма / Төз. һәм кереш сүз авт. Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – Б. 3–5.

Мостафин Р. Җәлилче-макизар / Р. Мостафин // Тулпар. – 2005. – № 2. – Б. 20–25.

Мостафин Р. Җәлил хатын кем тапкан / Р. Мостафин // Мәдәни җомга. – 2005. – 19 авг; // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 34–36; // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Мостафин Р. Мин кабыздым җирдә ялкын итеп... / Р. Мостафин // Җәлил М. Моабит дәфтәрләре / Төз., кереш сүз һәм иск. авт. Р. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 8–16.

Мостафин Р. «Тарихларда укып ятларлык...» / Р. Мостафин // Җәлил М. Әсәрләр: биш томда / Томны басмага әзерл. З. Мөхәммәтшин; фәнни мөх. З. Рәмиев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 1 т.: Шигырьләр (1921–1941). – Б. 9–42.

Мостафин Р. «Бер матур булып яңгырасын» / Р. Мостафин // Татарстан яшьләре. – 2006. – 5 гыйнв.

Мостафин Р. Лачын эзеннән / Р. Мостафин // Мәгърифәт. – 2006. – 21 гыйнв.

Мостафин Р. Муса үзе татарга һәйкәл куйды / Р. Мостафин // Мәгърифәт. – 2006. – 28 гыйнв.

Мостафин Р. Гильотина белән Сталин премиясе арасында / Р. Мостафин // Алабуга нуры. – 2006. – 31 гыйнв.

Мостафин Р. Мусаның әти-әнисе / Р. Мостафин // Салават күпере. – 2006. – № 1. – Б. 2–3.

Мостафин Р. Төркиядәге табыш / Р. Мостафин // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 21–33; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 298–306.

Мостафин Р. Керсез дуслык, тирән сөю хисе (Җәлилнең гаилә тормышы) / Р. Мостафин // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 37–43.

Мостафин Р. Исеме кайтты илгә җыр булып / Р. Мостафин // Мәгариф. – 2006. – № 2. – Б. 3–4.

Мостафин Р. Муса Җәлилнең билгесез хаты / Р. Мостафин // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 35.

Мостафин Р. Теге якта / Р. Мостафин // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 42–46.

Мостафин Р. Син ышанма, бәгърем... / Р. Мостафин // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 48–50.

Мостафин Р. Белгеч фикере / Р. Мостафин // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 55.

Мостафин Р. Тик язасы килә, язасы... / Р. Мостафин // Ялкын. – 2006. – № 2. – Б. 4–7.

Мостафин Р. «Сөйгәнем йөрәгеннән дәрт алам мин...» / Р. Мостафин // Сөембикә. – 2006. – № 2. – Б. 4–7; // Мәйдан. – 2010. – № 4. – Б. 48–52.

Мостафин Р. Халык шагыйре, халык каһарманы / Р. Мостафин // Казан утлары. – 2006. – № 2. – Б. 114–125; // Мәйдан. – 2010. – № 4. – Б. 32–45.

Мостафин Р. Утта чыныккан яшьлек / Р. Мостафин // Кызыл таң. – 2006. – 2 февр.

Мостафин Р. Серле йомгак / Р. Мостафин // Ватаным Татарстан. – 2006. – 3 февр.

Мостафин Р. Легенда һәм чынбарлык / Р. Мостафин // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 февр.

Мостафин Р. Бер гаилә тарихы / Р. Мостафин // Шәһри Казан. – 2006. – 10, 14 февр.

Мостафин Р. Михаил Иконников хатлары // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 218–223.

Мостафин Р. Ренниеро Ланфредини хатирәләре // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 287–297.

Мостафин Р. Җәлилчеләр турында яңа мәгълүмат Прагада табылды // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 306–309.

Мостафин Р. Аларны «җиңелмәс рейх»ның хәрби көчләрен җимергән өчен хөкем иткәннәр // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 309–310.

Мостафин Р. Кызыл ромашкалар // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 311–313.

Мостафин Р. Плетцензее төрмәсенең мәкерле серләре // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 313–317.

Мостафин Р. Ватан үз каһарманнарын онытмый / Р. Мостафин // Татарстан. – 2007. – № 12. – Б. 38.

Мостафин Р. Муса Җәлил һәм аның көрәштәшләренең батырлыкларын түбәнсетергә юл куймыйк! / Р. Мостафин // Татарстан. – 2009. – № 1. – Б. 40–43.

Мостафин Р. Яла / Р. Мостафин // Ватаным Татарстан. – 2009. – 24 июль; // Мәгърифәт. – 2009. – 8 авг.

Мостафин Р. Җәлил батырлыгы рухландырган / Р. Мостафин // Мәдәни җомга. – 2009. – 21 авг.

Мостафин Р. Ялага ялган мөһер сугып / Р. Мостафин // Мәгърифәт. – 2009. – 26 сент.

Мостафин Р. Хакыйкать – ачы, ялган – татлы / Р. Мостафин // Мәдәни җомга. – 2009. – 4 дек.

Мостафин Р. Ә. Җәлил (Җәлилов) Муса Мостафа улы (15. 2. 1906, Оренбург губ. Мостафа а. – 25. 8. 1944), шагыйрь, Советлар Союзы Герое (1956, үлгәннән соң) / Р. Ә. Мостафин // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөх. М. Х. Хәсәнов, җав. мөх. Г. С. Сабирҗанов. – Казан: «ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты» дәүләт учреждениесе, 2010. – 2 т.: Г–Й. – Б. 359.

Мостафин Р. Ә. «Җәлилчеләр төркеме», 1942–43 елларда немец гаскәрләре басып алган Польшада һәм Германия терр-ясендә фашистларга каршы яшерен эш алып барган совет хәрби әсирләр оешмасы / Р. Ә. Мостафин, Г. С. Сабирҗанов // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөх. М. Х. Хәсәнов, җав. мөх. Г. С. Сабирҗанов. – Казан: «ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты» дәүләт учреждениесе, 2010. – 2 т.: Г–Й. – Б. 361–362.

Мостафин Р. ...Данлы Казанның... / Р. Мостафин // Безнең мирас. – 2014. – № 8. – Б. 61.

Мостафин Р. Җәлил хатын кем тапкан? [Муса Җәлилнең тууына 110 ел. Андре Тиммерманс саклап калган «Моабит дәфтәрләре» тур.] / Р. Мостафин // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Мостафин Р. Җәлилче каһарман сүз сорый [«Идел-Урал» легионеры, җәлилче Ф. Солтанбәков тур.] / Р. Мостафин // Мәйдан. − 2016. − № 8. − Б. 103−107.

Мостафин Р. Муса Җәлил (1906–1944) / Р. Мостафин, Н. Йосыпова // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда / Төз. һәм җав. мөх. Р. Ф. Рахмани; фәнни мөх. Д. Ф. Заһидуллина. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 5 т.: 1917–1956 еллар. – Б. 264–285.

Мостафин Р. Үлемне җиңгән шигырьләр / Р. Мостафин // Җәлил М. Моабит дәфтәре = Джалиль М. Моабитская тетрадь. Факсимиль басма = Факисмильное издание / Төз. Р. Рахмани; кереш сүз. авт. Р. Мостафин = Сост. Р. Рахмани; авт. предисл. Р. Мустафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – Б. 5–8.

Мостафин Ф. М. Җәлил иҗатында атеистик тәрбия мәсьәләләре / Ф. Мостафин, Р. Низамов // Совет мәктәбе. – 1969. – № 6. – Б. 43–45.

Мостафин Ф. Муса Җәлил – педагог / Ф. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1971. – 13 февр.

Мостафин Ф. Муса Җәлил – татар балалар журналларын оештыручы / Ф. Мостафин // Казан утлары. – 1971. – № 8. – Б. 174–176.

Мостафин Ф. «Кызыл чәчәк» / Ф. Мостафин // Ялкын. – 1971. – № 9. – Б. 10–11.

Мостафин Ф. Муса Җәлил – вожатый / Ф. Мостафин // Ялкын. – 1971. – № 10. – Б. 13–15.

Мостафин Ф. Педагог, тәрбияче, методист / Ф. Мостафин // Ялкын. – 1971. – № 11. – Б. 26–27.

Мостафин Ф. Эзләнүләр дәвам итә / Ф. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1972. – 10 март.

Мостафин Ф. Муса Җәлил иҗатында эстетик тәрбия / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1972. – № 3. – Б. 6–7.

Мостафин Ф. Муса Җәлилнең иҗтимагый-педагогик эшчәнлеге һәм педагогик идеяләре / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1976. – № 2. – Б. 5–8.

Мостафин Ф. Тормыш мәктәбе / Ф. Мостафин // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Мостафин Ф. М. Җәлил мирасында хатын-кыз образы / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1977. – № 5. – Б. 30–31.

Мостафин Ф. Гомерем минем моңлы бер җыр иде (М. Җәлилгә багышланган әдәби-музыкаль монтаж) / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1979. – 1. – Б. 48–51.

Мостафин Ф. Герой шагыйрь үрнәгендә / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1981. – № 2. – Б. 11–13.

Мостафин Ф. М. Җәлил – тынычлык җырчысы / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1984. – № 2. – Б. 7–8.

Мостафин Ф. Тукай һәм Җәлил / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1986. – № 4. – Б. 25–27.

Мостафин Ф. М. Җәлил һәм татар опера студиясе / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1987. – № 2. – Б. 20–21.

Мостафин Ф. М. Җәлил мирасында Ленин темасы / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1987. – № 4. – Б. 27–29.

Мостафин Ф. М. Җәлил мирасында укытучылар / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1988. – № 2. – Б. 24–26.

Мостафин Ф. Муса Җәлил студент чакта / Ф. Мостафин // Совет мәктәбе. – 1989. – № 2. – Б. 59.

Мостафин Ш. Васыятькә тугрылык / Ш. Мостафин // Ватаным Татарстан. – 1994. – 24 авг.

Мостафин Ш. Әманәткә тугрылык / Ш. Мостафин // Казан утлары. – 1996. – № 2. – Б. 146–154.

Мостафин Ш. Илаһи балкыш иясе / Ш. Мостафин // Җәлил М. Шигырьләр / Төз. Ю. В. Казарин. – Екатеринбург: «Урал язучылары берлеге» нәшр. йорты, 2007. – Б. 3–8.

Мостафин Ш. Данлыклы җәлилче-макизар [җәлилче, «Идел-Урал» татар легионы җитәкчесе, капитан Ә. Г. Үтәшев (1919–1996) тур.] / Ш. Мостафин // Мәйдан. – 2014. – № 8. – Б. 10–21.

Мостафин Ш. Җәлилче Рушад ага [Муса Җәлил б-н бергә әсирлектә булган Рушад Хисаметдинов тур.] / Ш. Мостафин // Мәдәни җомга. − 2019. − 23 авг.

Мостафин Ш. Сагындыра асыл затлар [язучы Р. Мостафин һәм җәличеләр турында] // Мәйдан. – 2019. – № 8. – Б. 103–115.

Мотыйгуллина Ә. Р. Әмирхан Еники эшчәнлегендә М. Җәлил һәм Т. Ченәкәй мөнәсәбәте / Ә. Р. Мотыйгуллина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 161–166.

Мохтарова М. Шагыйрь тормышыннан бер сәхифә / М. Мохтарова // Казан утлары. – 1975. – № 2. – Б. 148–149.

Мохтарова М. Җәлилнең яшьлек ялкыны / М. Мохтарова // Шәһри Казан. – 2000. – 11 февр.

Мөбарәкшин М. Муса Җәлил белән Мәҗит Гафури арасындагы хезмәттәшлек / М. Мөбарәкшин // Идел. – 2013. – № 9. – Б. 30–31.

Мөбарәкшина Н. Х. Муса Җәлил – балалар язучысы / Г. Х. Мөбарәкшина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 91–92.

Мөбарәкшина Р. «Җәлил укулары» узды / Р. Мөбарәкшина // Шәһри Казан. – 2019. – 19 апр.

Мөгътәсимова Г. Р. М. Җәлил шигырьләрендә төсләр символикасы / Г. Р. Мөгътәсимова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 357–363.

Мөдәрисова Г. И. Муса Җәлил шигырьләрендә вакыт төшенчәсен белдерә торган сүзләр / Г. И. Мөдәрисова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через приз-

му ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 363–367.

Мөлеков М. Традициягә тугрылык / М. Мөлеков // Соц. Татарстан. – 1983. – 14 авг.

Мөлеков М. Г. Күңелебездәге Муса / М. Г. Мөлеков // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 24–28.

Мөслимова Ф. Җәлил – безнең «визит карточкасы» / Ф. Мөслимова // Ялкын. – 2012. – № 2. – Б. 44–45.

Мөхәмедов М. Муса Җәлил балалар күңелендә / М. Мөхәмедов // Совет мәктәбе. – 1965. – № 12. – Б. 11–14.

Мөхәммәдиев З. Вустрау / З. Мөхәммәдиев // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 137–143; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 118–124.

Мөхәммәдиев Р. Тәнкыйтьче-гражданин / Р. Мөхәммәдиев // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

Мөхәммәдиева Г. ТИНОда / Г. Мөхәммәдиева // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 49; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 42–43.

Мөхәммәтгәрәева Г. Җыр булып яши күңелдә: Мәктәпләрдә патриот-шагыйрь Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышланган кичә үткәрү өчен сценарий / Г. Мөхәммәтгәрәева // Мәгърифәт. – 2006. – 21 гыйнв.

Мөхәммәтова Р. Кичә үзе моңлы бер җыр иде / Р. Мөхәммәтова // Сабантуй. – 1996. – 14 февр.

Мөхәммәтханов А. Олы эшнең ояты юк / А. Мөхәммәтханов // Шәһри Казан. – 2006. – 10 февр.

Мөхәммәтшин Х. «Сездә минем бөтен тойгыларым…» / Х. Мөхәммәтшин // Соц. Татарстан. – 1988. – 16 февр.

Мөхәммәтшин Х. Җәлил дусты Нәзирҗан / Х. Мөхәммәтшин // Шәһри Чаллы. – 1998. – 14 февр.

Мөхетдинов Б. Шагыйрьнең туган авылында / Б. Мөхетдинов // Татарстан яшьләре. – 1966. – 1 февр.

Мөхибуллин Н. Муса һәм «Алтынчәч» / Н. Мөхибуллин // Шәһри Казан. – 1996. – 5 янв.

Мөхиярова Р. Х. М. Җәлилнең балалар өчен язылган шигырьләрендә ритм-рифма үзенчәлеге / Р. Х. Мөхиярова // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2016. – № 5. – Б. 53–56; // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 166–172.

Муллагилова Н. Җәлил мәңге безнең йөрәкләрдә / Н. Муллагилова // Мәгърифәт. – 2010. – 19 февр.

Мулланурова Р. Һәйкәл-кала булып калка Җәлил / Р. Мулланурова // Сөембикә. – 2006. – № 2. – Б. 8–9.

Мулюкина Н. «Кызыл ромашка» [Казандагы 31 нче мәктәпнең М. Җәлил музее һәм «Кызыл ромашка» штабының эше тур.] / Н. Мулюкина // Яшь ленинчы. – 1965. – 2 дек.

Мурадымов Н. Җәлил Токтогул телендә / Н. Мурадымов // Соц. Татарстан. – 1975. – 24 авг.

Муратов З. И. Партиянең турылыклы улы / З. И. Муратов // Совет Татарстаны. – 1956. – 5 февр.

Мурзин В. Дуслык җырчысы / В. Мурзин // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Муса – герой шагыйрь // Маяк. – 2006. – 15 февр.

«Муса» Уфа сәхнәсендә // Совет әдәбияты. – 1956. – № 11. – Б. 126.

Мусаяпова Н. Х. Муса Җәлил турында дөнья шагыйрьләре / Н. Х. Мусаяпова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 263–267.

М. Җәлил әсәрләре – Әфганстанда // Казан утлары. – 1988. – № 2. – Б. 191.

М. Җәлил истәлегенә // Казан утлары. – 1985. – № 7. – Б. 190.

М. Җәлил премиясе лауреатлары // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 191–192.

М. Җәлил турында // Соц. Татарстан. – 1975. – 8 июнь.

М. Җәлил турында истәлекләр // Шәһри Казан. – 1996. – 15 февр.

М. Җәлил турында китаплар // Казан утлары. – 1970. – № 2. – Б. 190.

М. Җәлил һәм аның көрәштәшләрен искә алу // Совет әдәбияты. – 1959. – № 10. – Б. 125–126.

М. Җәлил юбилее комиссиясе // Казан утлары. – 1965. – № 7. – Б. 158–159.

М. Җәлил юбилеен каршылап // Соц. Татарстан. – 1965. – 16 май.

М. Җәлилгә һәйкәл // Казан утлары. – 1967. – № 1. – Б. 156.

М. Җәлилнең яңа табылган шигыре // Совет әдәбияты. – 1956. – № 11. – Б. 126.

Муса Җәлил // Мәгариф. – 2006. – № 2. – Б. 22.

Муса Җәлил // Кашшаф Г. Совет әдәбияты (X класс өчен дәреслек), төзәт. 4 нче басмасы / Г. Кашшаф Х. Хәйри, Х. Хисмәтуллин. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – Б. 261–279.

Муса Җәлил (1906–1944) // Татар драматурглары: биобиблиогр. белешмәлек / Төз.: Ф. Ганиева, Р. Яруллина, А. Саттарова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – Б. 98–100.

Муса Җәлил (1906–1944) // Әдипләребез: биобиблиогр. белешмәлек: 2 томда / Төз.: Р. Даутов, Р. Рахмани. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 1 т.: А–К. – Б. 511–515.

Муса Җәлил архивы // Казан утлары. – 1978. – № 5. – Б. 191.

Муса Җәлил әсәрләре // Совет мәктәбе. – 1955. – № 5. – Б. 78.

Муса Җәлил әсәрләре – ил һәм дөнья матбугаты битләрендә // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 192.

Муса Җәлил әсәрләре чит ил телләрендә // Татарстан яшьләре. – 1959. – 25 авг.

Муса Җәлил безнең йөрәкләрдә [ТАССРның Балтач р-ны Карадуган мәктәбендә оештырылган М. Җәлил музее тур.] // Совет мәктәбе. – 1979. – № 2. – Б. 15.

Муса Җәлил – беренче татар хәрби журналисты // Ватаным Татарстан. – 1995. – 15 февр.

Муса Җәлил биографиясенә караган яңа документлар // Казан утлары. – 1962. – № 4. – Б. 87–97.

Муса Җәлил биографиясенә юллар // Шәһри Казан. – 1996. – 5 апр.

Муса Җәлил – горурлыгыбыз! // Соц. Татарстан. – 1986. – 15 февр.

Муса Җәлил землянкасы // Казан утлары. – 1985. – № 2. – Б. 189–190.

Муса Җәлил исемен йөртүче отряд һәм дружина пионерлары! Пионерларга мөрәҗәгать // Яшь ленинчы. – 1980. – 1 нояб.

Муса Җәлил исемендә музей [Мәскәүдә 685 нче мәктәптә] // Соц. Татарстан. – 1966. – 27 февр.

Муса Җәлил исемендәге әдәби берләшмәдә // Казан утлары. – 1966. – № 6. – Б. 159.

Муса Җәлил исемендәге премия // Казан утлары. – 1974. – № 3. – Б. 189.

Муса Җәлил исемендәге Республика премиясенә ия булган язучылар // Казан утлары. – 2006. – № 2. – Б. 132–133.

Муса Җәлил истәлегенә [Минзәләдә элекке хәрби курслар йортына мемориаль такта һәм М. Җәлил рәсеме куелды] // Казан утлары. – 1965. – № 12. – Б. 150.

Муса Җәлил истәлегенә // Казан утлары. – 1971. – № 5. – Б. 190; – 1975. – № 12. – Б. 183. – 1979. – № 12. – Б. 189; – 1980. – № 6. – Б. 189; – 1981. – № 10. – Б. 189; – 1992. – № 3. – Б. 190.

Муса Җәлил истәлегенә багышланган кичә // Совет әдәбияты. – 1954. – № 2. – Б. 126–127.

Муса Җәлил истәлегенә багышланган кичә [Минзәләдә] // Совет әдәбияты. – 1955. – 22 янв.

Муса Җәлил Каракалпакстанда // Казан утлары. – 1981. – № 3. – Б. 191.

Муса Җәлил көрәштәшләренең берсе // Совет Татарстаны. – 1958. – 25 июль.

Муса Җәлил курсташлары // Соц. Татарстан. – 1981. – 15 февр.

Муса Җәлил музее // Совет әдәбияты. – 1965. – № 3. – Б. 158.

Муса Җәлил музее ачылды // Казан утлары. – 1985. – № 6. – Б. 190.

Муса Җәлил образы экранда // Казан утлары. – 1968. – № 11. – Б. 159.

«Муса Җәлил» океаннар гизә // Азат хатын. – 1966. – № 7. – Б. 11.

«Муса Җәлил» операсының премьерасы // Совет Татарстаны. – 1957. – 18 май.

Муса Җәлил – «Отвага» журналисты // Шәһри Казан. – 2006. – 7 февр.

Муса Җәлил – патриот-шагыйрь // Совет Татарстаны. – 1956. – 8 март.

«Муса Җәлил» Прага сәхнәсендә // Совет әдәбияты. – 1960. – № 11. – Б. 156.

«Муса Җәлил» Прага театрында // Соц. Татарстан. – 1960. – 14 окт.

Муса Җәлил, Рушад Хисаметдинов: «Без Сиңа ышанабыз, Әмир!» // Сабантуй. – 1996. – 14 февр.

«Муса Җәлил» теплоходы // Казан утлары. – 1966. – № 7. – Б. 159.

«Муса Җәлил» теплоходының беренче рейсы // Казан утлары. – 1966. – № 6. – Б. 159.

«Муса Җәлил» трагедиясе казакъ телендә // Совет әдәбияты. – 1963. – № 3. – Б. 159.

Муса Җәлил туган авылда // Яшь сталинчы. – 1956. – 8 февр.

Муса Җәлил тугандаш халыклар телендә // Совет әдәбияты. – 1954. – № 9. – Б. 126.

Муса Җәлил турында // Казан утлары. – 1976. – № 10. – Б. 180.

Муса Җәлил турында // Сабантуй. – 1996. – 14 февр.

Муса Җәлил турында замандашлары // Ватаным Татарстан. – 1996. – 3 февр.

Муса Җәлил турында истәлекләр // Азат хатын. – 1971. – № 10. – Б. 6–8.

Муса Җәлил турында спектакль // Совет әдәбияты. – 1956. – № 4. – Б. 126.

Муса Җәлил турында фильм // Совет Татарстаны. – 1958. – 18 апр.

Муса Җәлил турында фильм // Казан утлары. – 1965. – № 10. – Б. 159.

Муса Җәлил турында илебез матбугаты // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 192.

Муса Җәлил турында Италия журналы // Совет әдәбияты. – 1964. – № 9. – Б. 159.

Муса Җәлил турында француз журналы // Совет әдәбияты. – 1959. – № 6. – Б. 127.

Муса Җәлил турында яңа материаллар // Казан утлары. – 1966. – № 10. – Б. 156–157.

Муса Җәлил – Украинада // Совет әдәбияты. – 1960. – № 8. – Б. 157–158.

Муса Җәлил урамы // Казан утлары. – 1976. – № 7. – Б. 190.

Муса Җәлил урамы // Казан утлары. – 1978. – № 12. – Б. 182.

Муса Җәлил фонды оешты // Казан утлары. – 2002. – № 7. – Б. 192.

Муса Җәлил – халкыбызның горурлыгы // Яшь сталинчы. – 1956. – 5 февр.

Муса Җәлил һәйкәле проектын тикшерү // Казан утлары. – 1965. – № 9. – Б. 158.

Муса Җәлил һәм анының көрәштәшләрен искә алу // Совет әдәбияты. – 1959. – № 10. – Б. 125–126.

Муса Җәлил һәм Латвия язучылары // Казан утлары. – 1969. – № 4. – Б. 190.

Муса Җәлил шигырьләре // Казан утлары. – 2006. – № 2. – Б. 96–97.

Муса Җәлил эзләреннән...: Шагыйрь Шәйхи Маннур белән әңгәмә // Азат хатын. – 1958. – № 10. – Б. 15.

Муса Җәлил юбилеена // Казан утлары. – 1965. – № 9. – Б. 156.

Муса Җәлил юбилеена багышланган тантаналы җыелыш // Казан утлары. – 1986. – № 4. – Б. 189.

Муса Җәлил юбилеена килгән кунаклар // Яшь ленинчы. – 1966. – 24 февр.

Муса Җәлилгә багышлана // Мәдәни җомга. – 2006. – 13 гыйнв.

Муса Җәлилгә багышланган кичә [ТАССР Аксубай районының Яңа Ибрай сигезьеллык мәктәбендә] // Яшь ленинчы. – 1961. – 15 февр.

Муса Җәлилгә багышлап // Совет Татарстаны. – 1954. – 24 апр.

Муса Җәлилгә багышлап // Казан утлары. – 1974. – № 10. – Б. 190; – 1976. – № 6. – Б. 189. – 1977. – № 8. – Б. 190; – 1977. – № 8. – Б. 189; – 1978. – № 5. – Б. 190.

Муса Җәлилгә 50 яшь // Яшь сталинчы. – 1956. – 17 февр.

Муса Җәлилгә багышланган кичә [Н. К. Крупская исем. Мәскәү пед. ин-тының математика фак-тында] // Татарстан яшьләре – 1972. – 5 авг.

Муса Җәлилгә багышланган кичә // Казан утлары. – 1982. – № 12. – Б. 191.

Муса Җәлилгә – 115 // Юлдаш. – 2021. – 17 февр.

Муса Җәлилгә – мемориаль такта // Соц. Татарстан. – 1981. – 14 февр.

Муса Җәлилгә һәйкәл [Казандагы 26 урта мәктәп бакчасында] // Совет әдәбияты. – 1962. – № 11. – Б. 156.

Муса Җәлилгә һәйкәл // Казан утлары. – 2024. – № 7. – Б. 190.

Муса Җәлилгә һәйкәл ачылды // Шәһри Казан. – 2015. – 23 июнь.

Муса Җәлилгә һәйкәл нинди булачак? [Скультор В. Е. Цигаль белән әңгәмә] // Соц. Татарстан. – 1965. – 4 июнь.

Муса Җәлилгә янә бер һәйкәл // Казан утлары. – 2012. – № 10. – Б. 190–191.

Муса Җәлилне искә алу // Совет Татарстаны. – 1956. – 21 дек.

Муса Җәлилне искә алып // Казан утлары. – 2005 – № 7. – Б. 191.

Муса Җәлилнең әдәби мирасы // Совет әдәбияты. – 1953. – № 10. – Б. 126.

Муса Җәлилнең басылмаган кулъязмасы // Кызыл таң. – 1994. – 24 февр.

Муса Җәлилнең батыр тавышы // Соц. Татарстан. – 1965. – 26 февр.

Муса Җәлилнең иҗат мирасы // Совет әдәбияты. – 1953. – № 10. – Б. 126.

Муса Җәлилнең 50 еллыгы // Совет әдәбияты. – 1956. – № 3. – Б. 126.

Муса Җәлилнең 100 еллыгына // Казан утлары. – 2002. – № 9. – Б. 189.

Муса Җәлилнең 70 еллыгына юбилей комиссиясе // Казан утлары. – 1976. – № 4. – Б. 190.

Муса Җәлилнең 75 еллыгына // Казан утлары. – 1981. – № 6. – Б. 192.

Муса Җәлилнең сайланма әсәрләре // Казан утлары. – 1980. – № 2. – Б. 191.

Муса Җәлилнең тагын бер музее // Казан утлары. – 1978. – № 10. – Б. 190.

Муса Җәлилнең тәүге рәсемнәре // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Муса Җәлилнең тууына 75 ел тулуны үткәрү турында // Казан утлары. – 1981. – № 1. – Б. 191.

Муса Җәлилнең тууына – 110 ел // Казан утлары. – 2016. – № 3. – Б. 190–191.

Муса Җәлилнең фронт хатлары [М. Җәлилнең тууына 110 ел; 1941 елда Гази Кашшафка язган хатлары] // Мәдәни җомга. – 2016. – 12 февр.

Муса Җәлилнең Хәсән Туфанга язган хатлары // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 108–114.

Муса Җәлилнең 50 еллыгы // Совет әдәбияты. – 1957. – № 3. – Б. 126.

Муса Җәлилнең 100 еллыгы // Казан утлары. – 2006. – № 3. – Б. 189–190

Муса Җәлилнең 70 еллыгына юбилей комиссиясе // Казан утлары. – 1976. – № 4. – Б. 190.

Муса Җәлилнең 75 еллыгына // Казан утлары. – 1981. – № 6. – Б. 192.

Муса мәктәпкә бара // Салават күпере. – 2006. – № 1. – Б. 4–5.

Муса образы истәлекләрдә // Ватаным Татарстан. – 1996. – 23–24 авг.

Муса образын тудыручы Казанда // Соц. Татарстан. – 1967. – 9 дек.

Муса театр ярата иде (Шагыйрьнең сеңлесе Зәйнәп Җәлилова истәлекләреннән) // Ялкын. – 1965. – № 1. – Б. 27–28.

«Муса» Уфа сәхнәсендә // Совет әдәбияты. – 1956. – № 11. – Б. 126.

Мусаны дөнья таный // Казан утлары. – 1997. – № 2. – Б. 192.

Мусин С. Ул безнең күңелләрдә / С. Мусин // Кызыл таң. – 1966. – 8 февр.

Мусин Ф. Аларга турылыклымы без? / Ф. Мусин // Соц. Татарстан. – 1965. – 26 сент.

Мусин Ф. Җәлил һәм безнең заман: Муса Җәлилнең тууына – 100 ел / Ф. Мусин // Мәдәни җомга. – 2006. – 17 март.

Мусин Ф. Хәзерге чорда Муса Җәлил иҗатын өйрәнүнең кайбер мәсьәләләре / Ф. Мусин // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 51–56.

Наврозашвили Л. Җәлил оныгы – Лилиан / Л. Наврозашвили // Идел. – 1996. – № 5. – Б. 68–70.

Наврозашвили Л. Мин – Җәлил оныгы / Л. Наврозашвили // Сөембикә. – 2002. – № 9. – Б. 22–23.

Нагаева З. З. Харис Якуповның «Хөкем алдыннан» картинасы буенча эш / З. З. Нагаева // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 118–120.

Надеев Н. «Качарга өлгерербез…» / Н. Надеев // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 134–137.

Надеев Н. «Качарга өлгерербез…» / Н. Надеев // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 116–118.

Надиров И. Аның җырлары халык күңелендә / И. Надиров // Соц. Татарстан. – 1961. – 15 февр.

Надиев Р. Без якын дуслар идек / Р. Надиев // Яшь ленинчы. – 1966. – 17 февр.

Надиров И. Халык, шагыйрь, җыр / И. Надиров // Соц. Татарстан. – 1966. – 9 янв.

Надиров И. Халык иҗатына тугрылык / И. Надиров, Н. Ибраһимов // Соц. Татарстан. – 1976. – 12 февр.

Назмутдинова Г. Ә. Муса Җәлилнең 110 еллыгына багышланган әдәби викторина / Г. Ә. Назмутдинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 353–355.

Насибуллина Г. Х. Сибгат Хәким иҗатында Муса Җәлил (Әдәби-музыкаль кичә) / Г. Х. Насибуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 401–402.

Насибуллина Ф. Г. Дөньяда шундый итеп яшәргә кирәк, Үлгәннән соң үлмәслек булсын (Герой шагыйрь Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган әдәби-музыкаль кичә) / Ф. Г. Насибуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 192–195.

Насретдинов Ф. Ул безнең йөрәктә / Ф. Насретдинов // Яшь сталинчы. – 1956. – 15 февр.

Насыбуллина А. А. Йолдызлы сәгать (Әдәби-музыкаль кичә) / А. А. Насыбуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 396–399.

Насыйбуллина Н. Бер истәлек эзеннән / Н. Насыйбуллина // Тулпар. – 2020. – № 1. – Б. 56–58.

Насыйбуллина Н. Ш. Муса Җәлил шәҗәрәсен барлау / Н. Ш. Насыйбуллина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 69–73.

Насырова Н. Муса Җәлилгә – 110 яшь / Н. Насырова // Юлдаш. – 2016. – 17 февр.

Насырова Р. М. Анасыз шагыйрь дә, батыр да юк / Р. М. Насырова, Г. Ш. Габбасова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 84–87.

Нахангова М. Җәлилне яңадан күрдем / М. Нахангова // Яшь ленинчы. – 1984. – 10 окт.

Нәбиуллин Р. Муса Җәлилнең култамгалы китабы / Р. Нәбиуллин // Безнең мирас. – 2023. – № 2. – Б. 92–93.

Нәҗметдинов Т. Бу – гаделсезлек! / Т. Нәҗметдинов // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 54–55.

Нәҗми К. Татар совет әдәбиятының байрагын йөртүче / К. Нәҗми // Совет Татарстаны. – 1956. – 15 февр.

Нәҗми Н. Шагыйрь йөрегән юллар, сукмаклар буйлап / Н. Нәҗми // Кызыл таң. – 1966. – 6 март.

Нәҗми Н. Заман легендасы / Н. Нәҗми // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 103–104.

Небенцаль Л. Муса Җәлилнең соңгы көннәре: яңа материаллар эзеннән / Л. Небенцаль // Совет Татарстаны. – 1959. – 15 янв.; // Татарстан яшьләре. – 1959. – 17 янв.; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 287–290; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 246–249.

Небенцаль Л. Шагыйрь һәм көрәшче. Җәлилнең соңгы көннәре / Л. Небенцаль // Совет әдәбияты. – 1959. – № 5. – Б. 87–97; // Казан утлары. – 1967. – № 2. – Б. 138–139; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 272–287; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 234–246.

Небенцаль Л. Берлиннан хат / Л. Небенцаль // Соц. Татарстан. – 1964. – 25 авг.

Небенцаль Л. Алар безнең арада яшәгәннәр / Л. Небенцаль // Татарстан яшьләре. – 1969. – 14 янв.

Небенцаль Л. Муса Җәлил көрәштәше [Әхмәт Симаев тур.] / Л. Небенцаль // Соц. Татарстан. – 1969. – 26 сент.; // Казан утлары. – 1970. – № 2. – Б. 158–159.

Небенцаль Л. Муса Җәлил эзләреннән / Л. Небенцаль // Казан утлары. – 1975. – № 9. – Б. 130–134.

Небенцаль Л. Җәлил рухы / Л. Небенцаль // Казан утлары. – 1977. – № 2. – Б. 136–137.

Небенцаль Л. Чын интернационалист / Л. Небенцаль // Соц. Татарстан. – 1981. – 14 февр.

Невская Б. Муса Җәлил шигырьләре турында немец тәнкыйте / Б. Невская // Совет әдәбияты. – 1959. – № 6. – Б. 108–109.

Нефедов Н. Йөрәге безнең белән / Н. Нефедов // Соц. Татарстан. – 1976. – 14 март.

Нигъмәтҗанов М. Н. Татарстан музыкасы / М. Н. Нигъмәтҗанов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. – Б. 38–42.

Нигъмәтҗанова Г. Ф. Гомерем минем моңлы бер җыр иде (әдәби-музыкаль кичә) Г. Ф. Нигъмәтҗанова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 61–64.

Нигъмәтуллин Ә. Батырлык һәм илгә мәхәббәт / Ә. Нигъмәтуллин // Кызыл таң. – 1957. – 6 июнь.

Нигъмәтуллин Ә. Муса Җәлилнең иҗади элемтәләренә карата / Ә. Нигъмәтуллин // Кызыл таң. – 1968. – 11 апр.

Нигъмәтуллин Ә. З. Муса Җәлилнең иҗади бәйләнеше / Ә. З. Нигъмәтуллин // Татар теле, әдәбияты һәм аларны укыту методикасы мәсьәләләре. – Уфа: Башкорт дәүләт ун-ты нәшр., 1971. – Б. 149–158.

Нигъмәтуллин Ә. Үлемсез каһарман / Ә. Нигъмәтуллин // Кызыл таң. – 1981. – 15 февр.

Нигъмәтуллин Ә. Традицияләр аша новаторлыкка / Ә. Нигъмәтуллин // Соц. Татарстан. – 1983. – 27 февр.

Нигъмәтуллин Ә. Милләтнең Бөек улы / Ә. Нигъмәтуллин // Кызыл таң. – 2006. – 15 февр.

Нигъмәтуллин Э. Муса Җәлил Алман илендә / Э. Нигъмәтуллин // Совет мәктәбе. – 1978. – № 2. – Б. 25–26.

Нигъмәтуллина З. Җәлил турында фильм [тиздән татар режиссёры Нәсүр Юрышбаев Муса Җәлил һәм җәлилчеләр турында татар телендә беренче тарихи-нәфис фильм төшерә башлаячак] / З. Нигъмәтуллина // Мәдәни җомга.– 2019. – 13, 20 сент.

Низаметдинов З. Шагыйрьнең тугры дусты / З. Низаметдинов // Кызыл таң. – 2006. – 15 февр.

Низаметдинов З. Муса Җәлилнең җан дусты / З. Низаметдинов // Шәһри Казан. – 2006. – 27, 28 февр.; 1, 3 март.

Низаметдинова М. Нокта куярга иртәрәк әле… / М. Низаметдинова // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 6).

Низамиев Р. Җәлил белән очрашулар [М. Җәлил музей-фатиры тур.] / Р. Низамиев // Казан утлары. – 2011. – № 2. – Б. 145–148.

Низамиева Н. Г. Батырлыкның даны мәңгелек! / Н. Г. Низамиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 228–230.

Низамов И. «Дим чәчәген өзеп үпсәнә...» / И. Низамов // Соц. Татарстан. – 1965. – 10 дек.

Низамов И. Гомергә онытылмас очрашу / И. Низамов // Кызыл таң. – 1966. – 3 февр.

Низамов И. Мәскәүдә Муса Җәлил урамы / И. Низамов // Соц. Татарстан. – 1976. – 27 апр.

Низамова Л. Җәлил фатирында / Л. Низамова // Гаилә һәм мәктәп. – 2025. – № 2. – Б. 28–30.

Низамова Л. Муса. Моабит. Мәңгелек [«Җәлил укулары» Халыкара әдәби бәйгесе йомгаклары] // Татарлар. – 2022. – Март (№ 5 (167).

Низамова Ф. Хәтер мәңге саклар / Ф. Низамова // Татарстан яшьләре. – 1986. – 15 февр.

Никулин Г. Кеше һәм үлемсезлек // Яшь ленинчы. – 1965. – 12 дек.

Новицкий А. И. Җәлил Муса һәйкәле, Казанда / А. И. Новицкий // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөх. М. Х. Хәсәнов, җав. мөх. Г. С. Сабирҗанов. – Казан: «ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты» дәүләт учреждениесе, 2010. – 2 т.: Г–Й. – Б. 360–361.

Ногмани Р. Җәлил иҗатында мәдәни каһарманлык / Р. Ногмани // Шәһри Казан. – 2006. – 3 март.

Ногманов Р. Г. XX йөз татар әдәбиятына культуранализ / Р. Г. Ногманов, М. Х. Хәсәнов. – Казан: Дом печати, 2008. – Б. 51–54]

Нугуманова А. А. Муса Җәлил иҗатында кешенең психологик халәтен белдерүче фигыль метафоралар / А. А. Нугуманова // Җәлилиана үсештә: Герой-ша-

гыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 85–90.

Нургалиев А. Бәйгедән соң туган уйлар [«Җәлил укулары» Халыкара әдәби бәйгесе тур.] // Татарлар. – 2020. – Окт. (№ 19).

Нургалиев М. Халыкның яраткан шагыйре / М. Нургалиев // Кызыл таң. – 1956. – 12 февр.

Нургалиева Г. М. Муса Җәлил – патриот шагыйрь / Г. М. Нургалиева, Н. Ю. Кулюшина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 74–78.

Нури З. Герой шагыйрь һәм үлемсез җырлар / З. Нури // Җәлил М. Уйнагыз, балалар. Төз. З. Нури. – Казан: Таткнигоиздат, 1955. – Б. 3–11.

Нури З. Шагыйрь бәйрәменә / З. Нури // Соц. Татарстан. – 1976. – 18 янв.

Нуриева А. Р. М. Җәлил иҗаты укыту һәм тәрбия процессында / А. Р. Нуриева // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 268–271.

Нуриева Л. И. Җыр һәм Муса Җәлил / Л. М. Нуриева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 375–380.

Нуриева Р. С. Гомерем минем моңлы бер җыр иде, Үлемем дә яңгырар җыр булып / Р. С. Нуриева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 72–74.

Нурмиева Р. Х. Муса Җәлил – герой-шагыйрь (4 нче сыйныфның татар төркемендә Муса Җәлил иҗатына багышланган сыйныф сәгате) / Р. Х. Нурмиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 68–71.

Нурмөхәммәт Т. Көндәшләр түгел, көрәштәшләр / Т. Нурмөхәммәт // Шәһри Казан. – 1998. – 20 нояб.

Нурмөхәммәтов Т. «Хат ташучы» / Т. Нурмөхәммәтов // Сов. Татарстаны. – 1956. – 15 февр.

Нуртдинова Г. Герой-шагыйрь Муса Җәлил иҗаты [10 нчы сыйныфта дәрес] / Г. Нуртдинова // Фән һәм мәктәп = Наука и школа. – 2013. – № 5. – Б. 24–26.

Нуртдинова Г. Туфан Миңнуллин әсәрләрендә көчле шәхес образы: [Т. Миңнуллинның «Моңлы бер җыр» драмасы буенча куелган спектакль тур.] / Г. Нуртдинова // Мәгариф = Просвещение. – 2016. – № 10. – Б. 64–65.

Нуруллин Р. Акка кара төшсә, югалмый... (Муса Җәлилнең яңа шигырьләре табылу тарихыннан) / Р. Нуруллин // Безнең мирас. – 2015. – № 8. – Б. 56–81.

Нуруллина Г. И. Муса Җәлилнең сугыш чоры поэзиясе / Г. И. Нуруллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 66–68.

Нуруллина Р. Аның кебек яшәсәң иде / Р. Нуруллина // Татарстан яшьләре. – 1977. – 16 апр.

Олы юбилей кичәсе // Соц. Татарстан. – 1966. – 20 февр.

Орлов С. Ватан улы / С. Орлов // Соц. Татарстан. – 1976. – 14 март.

Очрашулар, әдәби кичәләр // Казан утлары. – 1971. – № 6. – Б. 191–192; – 1971. – № 8. – Б. 187.

Өметбаева Ә. Батырлардан батырлыкка өйрәнеп / Ә. Өметбаева // Яшь ленинчы. – 1980. – 26 нояб.

300-нче спектакль // Совет әдәбияты. – 1963. – № 11. – Б. 157.

Патриот-шагыйрь истәлегенә // Казан утлары. – 1982. – № 11. – Б. 191–192.

Патриот-шагыйрь Муса Җәлилгә Советлар Союзы Герое исемен бирүгә багышланган митинг // Совет Татарстаны. – 1956. – 4 февр.

Патриот-шагыйрь юбилеена // Соц. Татарстан. – 1965. – 21 июль.

Петрова Л. «Алтынчәч» операсын иҗат итү тарихыннан / Л. Петрова // Мәдәни җомга. – 2025. – 8 авг.

Пешек Я. «Муса Җәлил» Прагада / Я. Пешек // Азат хатын. – 1961. – № 3. – Б. 20–21.

Писарева С. Җәлил турында совет язучылары [ТАССР дәүләт музееның экспозициясе тур.] / С. Писарева // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 9.

Плетцензее төрмәсендә җәзаланган шагыйрь (герой-шагыйрь Муса Җәлил тур.) // Татарстан. – 2025. – № 5. – Б. 52–53.

Поварисов С. Муса Җәлилнең шигырьләрендә чагыштырулар һәм аларның әдәби әсәрнең идея эчтәлеген ачудагы роле / С. Поварисов // Совет мәктәбе. – 1956. – № 1. – Б. 14–17.

Поварисов С. Укучыларның тел культурасын үстерүдә Муса Җәлилнең «Батырлык турында» исемле шигыре / С. Поварисов // Совет мәктәбе. – 1969. – № 5. – Б. 29–31.

Поварисов С. Муса Җәлил шигырьләренең теле // Поварисов С. Ш. Мәктәптә әдәби әсәрләрнең телен өйрәнү: Әдәбият укытучыларына ярдәмлек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – Б. 87–104.

Полкташыбыз Муса Җәлил // Казан утлары. – 1978. – № 12. – Б. 123–124.

Попов В. Муса Җәлил исемендә [Новгород шәһәрендәге урам] / В. Попов // Соц. Татарстан. – 1965. – 9 май.

Проваторов Н. Легендар шагыйрь һәм аның образы / Н. Проваторов // Совет әдәбияты. – 1955. – № 12. – Б. 89–92.

Проваторов Н. Образ ничек туды [Р. Ишморатның «Үлмәс җыр» героик драмасы тур.] / Н. Проваторов // Совет Татарстаны. – 1956. – 6 июнь.

Разов Ф. Җыры кайтты иленә / Ф. Разов // Зәй офыклары. – 2001. – 13 февр.

Раимова Э. Р. Үлемсез халык улы / Э. Р. Раимова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 225–226.

Раков Ә. Үлмәс батырлык [Р. Ишморатның «Үлмәс җыр» героик драмасы тур.] / Ә. Раков // Совет Татарстаны. – 1956. – 6 июнь.

Рамазанов Г. Башкорт әдәбиятының дусты / Г. Рамазанов // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Расих А. Муса Җәлил фатихасы белән / А. Расих // Идел: Яшьләрнең әдәби альманахы. – 1976. – № 7. – Б. 69.

Рафиков М. «Моабит дәфтәре» Апаста / М. Рафиков // Соц. Татарстан. – 1968. – 18 окт.

Рафиков М. Батырлар үлми алар / М. Рафиков // Татар иле. – 2006. – Март (№ 10).

Рафиков М. «Үлгәннән соң яшәргә» / М. Рафиков / Ватаным Татарстан. – 2000. – 15 февр.

Рахман Р. Тоткынлык мөһере / Р. Рахман // Мәгърифәт. – 1998. – 14 февр.

Рахманов К. Герой-шагыйрьгә һәйкәл [Казандагы 26 урта мәктәп бакчасында] / К. Рахманов // Соц. Татарстан. – 1962. – 13 сент.

Рахманкулов З. Үлемсезлек таңында / З. Рахманкулов // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Рахманкулова М. Тугзак образы / М. Рахманкулова // Совет әдәбияты. – 1941. – № 8. – Б. 62.

Рахманкулова М. Мәңге онытылмас / М. Рахманкулова // Азат хатын. – 1976. – № 2. – Б. 2.

Рәимова С. Батырларны данлап / С. Рәимова // Соц. Татарстан. – 1975. – 10 май.

Рәкыйпов Ш. Яраткан образлар / Ш. Рәкыйпов // Совет Татарстаны. – 1956. – 28 окт.

Рәкыйпов Ш. Аның исеме мәңге яшәр! / Ш. Рәкыйпов // Татарстан яшьләре. – 1957. – 24 апр.

Рәкыйпов Ш. Һаман тартыла күңелләр... / Ш. Рәкыйпов // Шәһри Казан. – 1996. – 16 февр.

Рәмиев З. Муса Җәлил әсәрләренең текстологиясенә карата / З. Рәмиев // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 106–109.

Рәхим Г. Тугрылык / Г. Рәхим // Соц. Татарстан. – 1981. – 15 февр.

Рәхим Г. Батырлык символы / Г. Рәхим // Соц. Татарстан. – 1986. – 6 февр.

Рафиков М. «Моабит дәфтәре» Апаста / М. Рафиков // Соц. Татарстан. – 1968. – 18 окт. / М. Рәхимкулова // Казан утлары. – 1975. – № 2. – Б. 145.

Рәхимкулова М. Алар яшьтәш булганнар / М. Рәхимкулова // Яңа Вакыт (Оренбург). – 1993. – № 4. Февр.

Рәхимов Ф. Муса Җәлил иҗатын өйрәнгәндә дәрес-экскурсия / Ф. Рәхимов // Совет мәктәбе. – 1989. – № 2. – Б. 23–24.

Республиканың нефть районнарында // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 191.

Родионов Р. Муса Җәлил турында диафильм / Р. Родионов // Соц. Татарстан. – 1964. – 2 июнь.

Романова Р. М. Муса Җәлил. Аның тормыш юлы һәм иҗаты / Р. М. Романова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 122–123.

Русских А. И. «Мясной бор»дагы фаҗига / А. И. Русских // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 123–125; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин / М. Җәлил. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 506–508; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 106–107.

Рыбалченко А. Ерткыч оясында / А. Рыбалченко // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 226–248; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 188–207.

Сабирзянова Р. Р. Муса Җәлил әсәрләрендә сугыш проблемасы (Проблемалы укыту буенча дәрес планы. (PBL) / Р. Р. Сабирзянова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 455–458.

Сабиров А. Батыр шагыйрь исемендәге призны яулаган батырлар / А. Сабиров // Татарстан яшьләре. – 1976. – 14 февр.

Сабиров Ә. Тоткынлыктан соңгы тормыш: Үлем лагереннан кача алган батыр; Моабит төрмәсе тоткыны; Көнчыгыш форт сакчысы: [Советлар Союзы Геройлары М. Девятаев, М. Җәлил, П. Гаврилов тур.] // Татарстан. – 2019. – № 8. – Б. 54−59.

Сабиров Н. Зур куаныч / Н. Сабиров // Соц. Татарстан. – 1982. – 24 янв.

Сабиров Х. Җәлилне дәвалаган Хәят [Муса Җәлилне дәвалаган Хәят Гилал кызы Сафиуллина тур.] // Ватаным Татарстан. – 2020. – 20 июнь.

Сабирова А. ...Һәйкәл булып басты батырлык [КФУның төп бинасы артында урнашкан Ректор бакчасында каһарман шагыйрь Муса Җәлилгә һәйкәл куелды] // Шәһри Казан. – 2016. – 18 окт.

Сабирова Г. Кокшетауда – Муса Җәлилгә һәйкәл [Казахстанның Кокшетау шәһәрендә Муса Җәлилгә һәйкәл куелды] // Татарлар. – 2022. – Сент. (№ 17 (179).

Сабирова Б. Каһарман шагыйрьне олылап / Б. Сабирова // Татар иле. – 2006. – Гыйнв. (№ 1).

Сабирова Н. Зур куаныч / Н. Сабирова // Соц. Татарстан. – 1982. – 24 янв.

Сабирова Н. Яңарган хатирә / Н. Сабирова // Татарстан яшьләре. – 1982. – 4 март.

Сабыр Р. «Хуш, Минзәлә, синдә кунак булдым» / Р. Сабыр // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 55–64.

Савельев П. М. Муса исеме алар телендә [Ленинград өлкәсе Кирпит шәһәрендә Муса Җәлил исемендәге мәктәп тур.] / П. М. Савельев // Казан утлары. – 1970. – № 8. – Б. 174–177.

Садә Г. Үлемсезлек бишегенең берсе – Карадуганда / Г. Садә // Шәһри Казан. – 1998. – 27 февр.

Садә Г. Уйда, хәтердә күрешик! / Г. Садә // Шәһри Казан. – 1998. – 21 авг.

Садковой Н. Олы хисләр поэмасы / Н. Садковой // Соц. Татарстан. – 1961. – 12 янв.

Садреева Ф. И. М. Җәлил иҗаты аша студентларда һәм мәктәп балаларында туган илгә, туган телгә горурлык хисе тәрбияләү / Ф. И. Садреева, З. Ә. Ибәтова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 173–178.

Садри М. Мәңгелек шигырьләр / М. Садри // Совет Татарстаны. – 1954. – 26 янв.

Садри М. Яшьлегем белән очрашу / М. Садри // Соц. Татарстан. – 1981. – 10 февр.

Садри М. Истә, һаман да истә… / М. Садри // Ялкын. – 1990. – № 8. – Б. 18–19.

Садртдинова Р. М. Кешелегең белән горурлан (Сыйныф сәгате) / Р. М. Садртдинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 309–312.

Садыйков Ә. Ил батыры / Ә. Садыйков // Бөгелмә авазы. – 2006. – 1 февр.

Садыйкова С. Иң якын дустыбыз / С. Садыйкова // Шәһри Казан. – 2006. – 21 февр.

Саитова И. Ф. Муса Җәлил егерме беренче гасыр Прометее / И. Ф. Саитова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 271–275.

Сакаева Г. Р. Музей – халык хәтере, халыкка хезмәт итү – бәхет... / Г. Р. Сакаева // Татарстан хәб. – 2002. – 6–12 март.

Саликиева В. М. Муса Җәлил – солдат, герой шагыйрь / В. М. Саликиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 406–408.

Салихов Р. Кырык үлем аша / Р. Салихов // Алабуга нуры. – 1993. – 13 февр.

Салихов Р. «Бу җырым – соңгысы» / Р. Салихов // Алабуга нуры. – 1996. – 13 февр.

Салихов Х. Якташым / Х.Салихов // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 102.

Салют сиңа, Муса Җәлил! // Яшь ленинчы. – 1980. – 15 нояб.

Саляхова З. Г. Муса Җәлилнең токкынлыкта иҗат иткән шигырьләрендә хакыйкать темасы / З. Г. Саляхова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 6–7.

Саниева А. Муса Җәлилне искә алдык / А. Саниева // Әлмәт таңнары. – 2010. – 3 март.

Сарьяз Э. Ул – безнеке / Э. Сарьяз // Мәгърифәт. – 1993. – 30 окт.

Саттар Ә. Җәлил оныклары / Ә. Саттар // Яшь ленинчы. – 1980. – 15 окт.

Саттаров Г. Муса Җәлил – шигырь остасы / Г. Саттаров // Совет мәктәбе. – 1958. – № 11. – Б. 41–47.

Сафаров Р. Муса Җәлил депутат / Р. Сафаров // Соц. Татарстан. – 1971. – 13 июнь.

Сафаров Р. Ул үз халкының ышанычын аклады / Р. Сафаров // Шәһри Казан. – 1998. – 27 март.

Сафин Ә. Муса студент / Ә. Сафин // Соц. Татарстан. – 1968. – 18 авг.

Сафин Ә. Муса – Татрабфак студенты / Ә. Сафин // Казан утлары. – 1969. – № 11. – Б. 165–168.

Сафин Ә. Онытылмас истәлекләр / Ә. Сафин // Татарстан яшьләре. – 1976. – 29 янв.

Сафин Ә. Татрабфак хатирәләре / Ә. Сафин // Татарстан яшьләре. – 1986. – 28 янв.

Сафин Ә. «Белем чары белән чарландык…» / Ә. Сафин // Яшь ленинчы. – 1986. – 15 февр.

Сафин Ф. «Шигырьләр сыктым мин, кып-кызыл кан икән» / Ф. Сафин // Мәйдан. – 2005. – № 4. – Б. 3–4.

Сафин Ф. Мөгаллим шагыйрь / Ф. Сафин // Мәгариф. – 2010. – № 12. – Б. 14.

Сафин Ф. Җәлил исеме белән, аның үрнәгендә [Казандагы 31 нче мәктәпнең М. Җәлил музее тур.] / Ф. Сафин // Совет мәктәбе. – 1966. – № 2. – Б. 26–29.

Сафин Ф. Бер фотоның тарихы [М. Җәлил 13 мәктәп укучылары белән. 1939 ел] / Ф. Сафин // Яшь ленинчы. – 1966. – 17 февр.

Сафин Ф. Муса Җәлил рабфакта / Ф. Сафин // Совет мәктәбе. – 1969. – № 5. – Б. 32–33.

Сафин Ф. Муса – рабфак студенты / Ф. Сафин // Совет мәктәбе. – 1986. – № 2. – Б. 20–21.

Сафина А. М. Муса Җәлил (15. 02. 1906 – 25. 08. 1944) / А. М. Сафина // Татар педагогик фикере антологиясе: ике томда. 2 т. (XX гасыр – XXI гасыр башы). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – Б. 72–73.

Сафина З. Ф. Өзелгән җыр эзеннән / З. Ф. Сафина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багыш-

ланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 423–427.

Сафина Л. IV класста М. Җәлилнең «Арыш кырында» шигырен өйрәнү / Л. Сафина // Совет мәктәбе. – 1979. – № 5. – Б. 30–31.

Сафина Л. IV класста М. Җәлилнең «Чәчәкләр» шигыре / Л. Сафина // Совет мәктәбе. – 1980. – № 2. – Б. 29–31.

Сафина А. М. Муса Җәлил (15. 02. 1906 – 25. 08. 1944) / А. М. Сафина // Татар педагогик фикере антологиясе: 2 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 2 т.: (XX – XXI гасыр башы). – Б. 72–73.

Сафина Г. Ф. Муса Җәлил «Чәчәкләр» (Класстан тыш уку дәресе) / Г. Ф. Сафина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 410–414.

Сафина К. Ю. Герой-шагыйрь Муса Җәлилнең тормыш юлы һәм иҗаты (4 нче сыйныфның рус төркемнәре өчен дәрес-бәйге) / К. Ю. Сафина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 255–257.

Сафина Л. IV класста М. Җәлилнең «Арыш кырында» шигырен өйрәнү / Л. Сафина // Совет мәктәбе. – 1979. – № 5. – Б. 30–32.

Сафуанов С. Безнең Муса! / С. Сафуанов // Кызыл таң. – 1976. – 15 февр.

Сафиуллин Ә. Мәңгелек шагыйрь... / Ә. Сафиуллин // Zaman = Татарстан. – 1996. – 1 март; // Ватаным Татарстан. – 1997. – 14 февр.

Сафиуллин Ә. Шагыйрьне искә алу / Ә. Сафиуллин // Ватаным Татарстан. – 1999. – 18 февр.

Сафиуллин Ә. Үлемсез булып калдылар / Ә. Сафиуллин // Ватаным Татарстан. – 2000. – 25 авг.

Сафиуллин Т. Истәлекле очрашу / Т. Сафиуллин // Шәһри Чаллы. – 1997. – 15 февр.

Сафиуллина А. Үлемсез хәтер ядкәрләре / А. Сафиуллина // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 февр.

Сафиуллина Л. Н. Муса Җәлил – каһарман-шагыйрь (Муса Җәлилнең тормыш юлына һәм иҗатына багышланган әдәби-музыкаль кичә) / Л. Н. Сафиуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 106–111.

Сафуанов С. Безнең Муса! / С. Сафуанов // Кызыл таң. – 1976. – 15 февр.

Сафуанов С. Моң керде һәр өйгә, һәр табынга… / С. Сафуанов // Кызыл таң. – 1986. – 15 февр.

Сафуанов С. Димдә минем назлы мәхәббәтем, Димдә минем яшьлек сагышым / С. Сафуанов // Тулпар. – 1996. – № 1. – Б. 4–7.

Сафуанов С. «Безнең Муса» диләр башкортлар / С. Сафуанов // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 122–130; // Сафуанов С. Рухи күперләр. – Уфа: Китап, 2006. – Б. 90–115.

Сафуанов С. Г. Муса Җәлил һәм Башкортстан / С. Г. Сафуанов // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 15–24.

Сафуанов С. Шагыйрьнең үлемсезлек юлы / С. Сафуанов // Кызыл таң. – 2004. – 25 авг.

Сахаутдинова Ф. З. Хәзерге татар поэзиясендә Муса Җәлил традицияләре / Ф. З. Сахаутдинова // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 61–66.

Саяхов И. Кабатланмас батырлык үрнәге [герой-шагыйрь М. Җәлилнең тууына 110 ел; рус мәктәбенең татар төркемендә әдәбият дәресе] / И. Саяхов // Мәгариф = Просвещение. – 2016. – № 2. – Б. 39–41.

Сәгыйтова Г. Муса Җәлилнең «Моабит дәфтәре» циклында символлар системасы / Г. Сәгыйтова // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 90–94.

Сәгыйтова Г. Мәскәүдә туган җыр [З. Хәбибуллинның М. Җәлил сүзләренә язылган «Сагыну» җыры тарихы] / Г. Сәгыйтова // Казан утлары. – 2014. – № 5. – Б. 158–159.

Сәгъдиева И. М. Муса Җәлил – герой шагыйрь / И. М. Сәгъдиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 329–330.

Сәгъдиева И. Ш. Батырлык һәм талант гәүдәләнеше / И. Ш. Сәгъдиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 49–52.

Сәгъдиева М. Безнең Муса / М. Сәгъдиева // Кызыл таң. – 1966. – 30 сент.

Сәгъдиева Н. Шагыйрь каеннары / Н. Сәгъдиева // Яшь ленинчы. – 1981. – 25 март.

Сәйфетдинова М. Яшь вакытлар / М. Сәйфетдинова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 29–32; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 26–28.

Сәләхетдинов А. Төньяк җәлилчеләре / А. Сәләхетдинов // Казан утлары. – 1977. – № 7. – Б. 176–180.

Сәлахов Җ. Җәлил белән күзгә-күз / Җ. Сәлахов // Ватаным Татарстан. – 2015. – 16 гыйнв.

Сәлахов И. Әхәтҗан / И. Сәлахов // Соц. Татарстан. – 1981. – 23 авг.

Сәләхетдинова З. Ф. Муса Җәлил шигъриятендә соматик фразеологизмнар / З. Ф. Сәләхетдинова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 382–389.

Сәләхова З. Г. Муса Җәлилнең фронт лирикасына караган шигырьләрендә яшәү һәм үлем фәлсәфәсе / З. Г. Сәләхова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 275–279.

Сәлахова Р. Р. Муса Җәлил шигъриятендә хәрәкәт фигыльләренең лексик-семантик төркемчәләре / Р. Р. Сәлахова // Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. (г. Казань, 17–18 ноября 2016 г.) / Отв. ред. Ф. С. Сайфуллина, науч. ред. А. М. Закирзянов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2016. – Б. 254–257.

Сәләхетдинова З. Ф. Муса Җәлил шигъриятендә «йөрәк» компонентлы соматик фразеологизмнар («Илдар» либреттосы мисалында) / З. Ф. Сәләхетдинова // Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. (г. Казань, 17–18 ноября 2016 г.) / Отв. ред. Ф. С. Сайфуллина, науч. ред. А. М. Закирзянов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2016. – Б. 257–260.

Сәлимгәрәев Ф. Биредә Җәлил рухы [Баулыдагы М. Җәлил музее тур.] / Ф. Сәлимгәрәев // Соц. Татарстан. – 1984. – 1 сент.

Сәүбанова С. Шагыйрьнең соңгы музасы / С. Сәүбанова / Безнең мирас. – 2018. – № 9. – Б. 90–98.

Сәфәров М. Җәлил дәвамы – оныкчыкларында / М. Сәфәров // Идел. – 2016. – № 2. – Б. 64–65.

Свердловскида юбилей чаралары // Казан утлары. – 1986. – № 4. – Б. 191.

«Себер тракты тарихы» һәм Муса Җәлил музее // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөх. М. Х. Сәлахов, җав. мөх. Г. С. Сабирҗанов. – Казан: ТР ФАнең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү ин-ты, 2016. – 5 т.: Р–Та. – Б. 253–254.

Семенченко В. Җәлил эзләре буйлап / В. Семенченко // Татарстан яшьләре. – 1972. – 7 дек.

Сибгатуллина Р. Мәңгелеккә үтеп барышлый / Р. Сибгатуллина // Мәдәни җомга. – 2006. – 31 март.

Сибгатуллина Ч. К. Харис Якупов иҗатында сугыш чагылышы / Ч. К. Сибгатуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 325–327.

Симонов К. Бер камерада / К. Симонов // Совет Татарстаны. – 1956. – 20 окт.; // Совет әдәбияты. – 1956. – № 11. – Б. 84–93; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 211–226; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин / М. Җәлил. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 519–534; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 176–188; // Казан утлары. – 2006. – № 2. – Б. 98–106.

Синегулов Ә. Уникаль бүләк / Ә. Синегулов // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 106.

Синең исемең белән // Татарстан яшьләре. – 1976. – 14 февр.

Сиражетдинов М. Шагыйрь гомере – җырларда / М. Сиражетднов // Кызыл таң. – 1966. – 13 февр.

Сиражетдинов Ш. Безгә ошады / Ш. Сиражетдинов // Совет Татарстаны. – 1958. – 6 апр.

Ситдикова Р. Х. Муса Җәлил безнең күңелләрдә (Әдәби-музыкаль кичә, укучыларның шигырь бәйгесе) / Р. Х. Ситдикова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 111–115.

Ситдыйкова Г. Анасыз шагыйрь дә, батыр да юк / Г. Ситдыйкова // Бөгелмә авазы. – 2011. – 24 авг.

Скворцов В. Архив киштәләреннән / В. Скворцов // Казан утлары. – 1967. – № 4. – Б. 122–125.

Солтанбеков Ф. Дошман тырнагында / Ф. Солтанбеков // Татарстан яшьләре. – 1959. – 25 авг.

Солтанбеков Ф. Ватан уллары / Ф. Солтанбеков // Совет Татарстаны. – 1959. – 25 авг.

Солтанбеков Ф. Аларны ил онытмас / Ф. Солтанбеков // Совет әдәбияты. – 1960. – № 3. – Б. 76–87; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 189–201; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 159–168.

Солтанбеков Ф. Безнең командир / Ф. Солтанбеков // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Солтанбеков Ф. Мирас булып калган батырлык / Ф. Солтанбеков // Яшь ленинчы. – 1981. – 14 февр.

Солтанбеков Ф. Үлем сәгатен көткәндә… (М. Җәлил һәм җәлилчеләр турында истәлек) / Ф. Солтанбеков // Шәһри Казан. – 1991. – 18, 21, 22 май; // Казан утлары. – 1995. – № 5. – Б. 131–149.

Солтанбәков Ф. Изге Антка тугрылык / Ф. Солтанбәков // Казан. – 1996. – № 1–2. – Б. 52–110.

Солтанбәков Ф. Мусаны алып кайткан егет / Ф. Солтанбәков // Шәһри Казан. – 1996. – 31 май.

825 нче батальонның Совет Армиясе ягына күчүендә катнашкан Абдрахман Хәким улы Солтанов сөйләгәннәрдән // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 264–269.

Сөләйман С. Кадерле истәлекләр / С. Сөләйман // Татарстан хәб. – 1993. – 13 февр.

Сөләйманов Ә. Эзләнүләр дәвам итә / Ә. Сөләйманов // Кызыл таң. – 1980. – 2 март.

Сөләйманов Ә. Башкортстан аны хәтерли / Ә. Сөләйманов // Татарстан яшьләре. – 2006. – 14 февр.

Сөнкишев А. Җәлилнекеме соң алар? / А. Сөнкишев // Безнең мирас. – 2016. – № 1. – Б. 78–80.

Сөнкишева И. Абдулла Алиш. Үзем өчен берни дә сорамыйм / И. Сөнкишева // Мәдәни җомга. – 2007. – 16 февр.

Срурова Г. Р. Син күрсәттең нинди батырлык? (сыйныф сәгате) / Г. Р. Срурова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 226–228.

Степанов И. Г. Муса хәрби курсларда / И. Г. Степанов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 108–109; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 92–98.

Старҗиһанов Җ. Үсү юлында / Җ. Старҗиһанов // Кызыл Татарстан. – 1941. – 20 июнь.

Студенкова И. Муса Җәлилнең «Зәйнәп» поэмасы / И. Студенкова // Татар теле һәм әдәбияты: үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге: укучыларның III Бөтенрәсәй фәнни-гамәли конф. материаллары (Алабуга ш., 21 ноябрь, 2014 нче ел) / Җав. мөх. А. З. Нигамаев. – Алабуга: КФУның Алабуга ин-ты нәшр., 2014. – Б. 193–194.

Сункишева И. Илгә кайткан хакыйкать / И. Сункишева // Соц. Татарстан. – 1984. – 25 авг.

Сяжэф С. Муса Җәлилнең шигырьләрен кытай теленә тәрҗемә итү тәҗрибәсеннән / С. Сяжэф // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 389–394.

Табаров З. Мәңге күңелдә / З. Табаров // Татарстан яшьләре. – 1965. – 11 дек.

Табеев Ф. Коммунист шагыйрьнең үлемсез батырлыгы / Ф. Табеев // Соц. Татарстан. – 1966. – 15 февр.

Табеев Ф. Батырлыкка әверелгән гомер / Ф. Табеев // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Тагын бер музей [Пермь шәһәренең 70 нче урта мәктәбендә] // Казан утлары. – 1971. – № 9. – Б. 191.

Тагын Ташкентта // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 190.

Таҗетдинов Р. Юлдаш иттем җырларын / Р.Таҗетдинов // Яшь ленинчы. – 1981. – 14 февр.

Таҗетдинов Р. Иҗатымда – Җәлил / Р. Таҗетдинов // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

Таҗиева К. Музыкага күчкән образ / К. Таҗиева // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Таналин Һ. Муса Җәлил белән очрашу / Һ. Таналин // Кызыл таң. – 1967. – 10 июнь.

Таналин Һ. Муса Җәлил турында хатирәләр / Һ. Таналин // Азат хатын. – 1970. – № 10. – Б. 13.

Таналин Һ. Муса Җәлил укытучылар трибунасында / Һ. Таналин // Совет мәктәбе. – 1971. – № 2. – Б. 25.

Тантаналы кичә // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 189.

Татар совет язучылары: Муса Җәлил // Совет әдәбияты. – 1940. – № 5–6. – Б. 140–141.

Татарстан дәүләт музеенда // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 191–192.

Татарстан комсомолының Муса Җәлил исемендәге премияләре турында Положение // Казан утлары. – 1968. – № 4. – Б. 160.

Татарстанда Муса Җәлил музейлары // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 6).

Тарихи ялган // Мәгърифәт. – 2009. – 8 авг.; Ватаным Татарстан. – 24 июль.

Тарихчы Б. Солтанбәков белән язучы Р. Мостафин әңгәмәсе. Муса Җәлил һәм Абдулла Алиш шик астында // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 277–286.

Таубе Н. «Җиңү юлы» («Илдар») / Н. Таубе // Совет Татарстаны. – 1954. – 16 дек.

Таһиров Г. Бер рәсемнең тарихы / Г. Таһиров // Соц. Татарстан. – 1966. – 20 февр.

Таһиров Р. «Алман илендә» шигыре турында кайбер фикерләр / Р. Таһиров // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 132–133.

Таһиров Р. Иң яңа тарих дәресләрендә Муса Җәлил әсәрләреннән файдалану / Р. Таһиров // Совет мәктәбе. – 1966. – № 2. – Б. 50–52.

Таһиров С. Җыр ничек туды / С. Таһиров // Татарстан яшьләре. – 1958. – 22 июль.

Таһиров С. Җыр ничек туды / С. Таһиров // Азат хатын. – 1959. – № 4. – Б. 11–12.

Таһиров С. Астраханьда / С. Таһиров // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 73–74.

Таһиров С. Әстерханда / С. Таһиров // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 64.

Таһирова М. Муса турында истәлекләр / М. Таһирова // Идел. – 2002. – № 6. – Б. 32–35; – № 7. – Б. 10–14; – № 9. – Б. 48–53.

Ташкентта Җәлил кичәсе // Казан утлары. – 1970. – № 5. – Б. 190.

Тәкыев Р. Муса Җәлил эзләреннән / Р. Тәкыев // Кызыл таң. – 1969. – 4 июнь.

Тәкъдир итү: М. Җәлилнең «Моабит дәфтәре» чуаш теленә тәрҗемә ителде // Казан утлары. – 2014. – № 10. – Б. 191.

Тәрҗеманов Җ. Онытылмас кичә / Җ. Тәрҗеманов // Яшь сталинчы. – 1954. – 10 февр.

Тәрҗеманов Җ. Үлемсез солдат / Җ. Тәрҗеманов // Татарстан яшьләре. – 1967. – 4 апр.

Тәхаутдинов К. Муса Җәлил бездә эшләде / К. Тәхаутдинов // Соц. Татарстан. – 1982. – 2 февр.

Тәхаутдинов К. Каләмне штыкка тиңләп / К. Тәхаутдинов, Ш. Хамматов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – Б. 8–19.

Теләш Р. Унынчысы кем булган? / Р. Теләш // Татар иле. – 1994. – Май (№ 19).

Терегулова Х. «Алтынчәч» операсы / Х. Терегулова // Совет әдәбияты. – 1941. – № 8. – Б. 63–74.

Тик антыма таплар кунмасын // Мәдәни җомга. – 2009. – 22 май.

Тимергалиева И. Мәңге яшәр дәфтәрләр! / И. Тимергалиева // Мәгърифәт. – 2012. – 24 февр.

Тимергалин Р. Муса батырның дусты / Р. Тимергалин // Татарстан яшьләре. – 1957. – 11 авг.

Токарев Д. Иптәш З. И. Моратовка татар язучысы Җәлил Муса Мостафа улы турында белешмә [М. Җәлил һәм җәлилчеләр батырлыгы турында документаль белешмә; 1952 елда язылган] / Д. Токарев // Безнең мирас. – 2014. – № 8. – Б. 65–68.

Токарев-Уральский Дм. Муса Җәлил Оренбургта / Дм. Токарев-Уральский // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 49–54; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 43–47.

Тормышыма Җәлил килеп керде… [СССРның халык рәссамы, М. Җәлил һәйкәленең авт., танылган скульптор В. Цигаль белән әңгәмә / Язып алды С. Гәрәева] // Татарстан хәб. – 1994. – 26 авг.

Тосунян С. Геройлар тез чүкми / С. Тосунян // Соц. Татарстан. – 1968. – 17 февр.

«Төп нөсхәне карау көне» // Казан утлары. – 1986. – № 4. – Б. 190.

Төхвәтуллина И. М. Гомерем минем моңлы бер җыр иде… (Әдәби-интеллектуаль кичә) / И. М. Төхвәтуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 355–357.

Төхфәтуллина Ә. Г. М. Җәлил иҗатында җир образы / Ә. Г. Төхфәтуллина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 179–183.

Тугандаш әдәбиятлар кичәсе // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 190.

Турсункулов К. Казахларның туганы / К. Турсункулов // Соц. Татарстан. – 1981. – 4 янв.

Түбән Камада Муса Җәлил һәйкәле ачылды // Мәдәни җомга. – 2012. – 7 сент.

Түбән Кама районы Каенлы мәктәбенең М. Җәлил исемендәге пионер отряды эше турында // Яшь ленинчы. – 1981. – 14 февр.

Тычина П. Муса Җәлил Киевта / П. Тычина // Казан утлары. – 1968. – № 3. – Б. 91–92.

Укучыларның белемнәрен тикшерү өчен татар теленнән якынча текстлар // Совет мәктәбе. – 1965. – № 12. – Б. 30.

Урманче Б. Муса һәйкәле [Казандагы 26 нчы урта мәктәп бакчасында] / Б. Урманче // Ялкын. – 1962. – № 11. – Б. 32.

Урманче Б. Мусага бер һәйкәл ачылды // Баки Урманче и татарская культура / Сост., авт. примеч. Ф. В. Ахметова-Урманче. – Казань: Фән, 2005. – Б. 399–400.

Урманчиев Ф. Татар әдәбияты – Венгриядә / Ф. Урманчиев // Казан утлары. – 1984. – № 4. – Б. 161–166.

Уртак шатлык (Герой-шагыйрьгә багышланган митингтан) // Совет Татарстаны. – 1957. – 26 апр.

Усманов Г. Мәктәптә / Г. Усманов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 36–38; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин / М. Җәлил. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 489–491; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 32–34.

Ут эчендә туган «Отвага» һәм яу кырындагы Җәлил [Икенче удар армиянең «Отвага» газетасында М. Җәлилнең эшчәнлеге тур.] / матбугатка әзерл. Ә. Шамова / тәрҗ. А. Зәйнуллина // Мәдәни җомга. – 2017. – 11, 18 авг.

Ухсай Я. Идел улы / Я. Ухсай // Совет әдәбияты. – 1959. – № 8. – Б. 74–77; // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 81–85; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 71–74.

Ухсай Я. Дустым турында / Я. Ухсай // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 103.

Үзбәк телендә Муса Җәлилнең яңа китабы // Казан утлары. – 1975. – № 12. – Б. 183.

«Үзем белән бергә үләләр...» [Муса Җәлилнең «Моабит дәфтәре» татар әдәбиятында кабатланмас урын алып тора; укытучыга ярдәмлек] / Л. Янсуар әзерл. // Ялкын. – 2019. – № 10. – Б. 46–47.

Үлемнән көлеп // Яшь ленинчы. – 1981. – 16 сент.

Үлемсезлек таңында // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Үлемсезлек хроникасы // Татарстан яшьләре. – 1966. – 15 февр.

«Үлмәс җыр» Москва сәхнәсендә // Совет Татарстаны. – 1957. – 28 май.

Фазлетдинов И. «Алтынчәч» либреттосының фольклор нигезләре / И. Фазлетдинов // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 87–91.

Фазлетдинов И. Муса Җәлил Дәрдемәнднең туганымы? / И. Фазлетдинов // Мәдәни җомга. – 2020. – 17 гыйнв.

Фазлетдинов И. К. Муса Җәлилнең «Алтынчәч» либреттосында эпик фольклор традицияләре / И. К. Фазлетдинов // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 105–110.

Фазлетдинов И. К. Муса Җәлилнең «Алтынчәч» либреттосында мифологик традицияләр / И. К. Фазлетдинов // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 280–286.

Фактлар сөйли // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Фарсил Ф. Муса образы минем горурлыгым иде / Ф. Фарсил // Шәһри Казан. – 2000. – 11 февр.

Фарсин Ф. Мин тудырган Муса / Ф. Фарсин // Ватаным Татарстан. – 2006. – 15 февр.

Фаткуллин Ф. Аларны якташлык та, көрәш рухы да берләштергән / Ф. Фаткуллин // Кызыл таң. – 2006. – 2 февр.

Фаткуллин Ф. «Үлгәндә дә йөрәк тугры калыр Шигыремдәге изге антыма»: 15 февральдә татар халкының каһарман улы, Герой-шагыйрь Муса Җәлилнең тууына 110 ел тула / Ф. Фаткуллин // Кызыл таң. – 2016. – 13 февр.

Фаткуллин Ф. «Мин кабыздым җирдә ялкын итеп, йөрәгем һәм халкым кушканны» [герой-шагыйрь Муса Җәлилгә Ленин премиясе бирелүгә – 65 ел] // Кызыл таң. – 2022. – 22 апр.

Фаткуллин Ф. Герой-шагыйрь һәм гәзитәбез журналистлары / Ф. Фаткуллин // Кызыл таң. – 2023. – 14 февр.

Фатыйхов В. Җәлилгә тап төшермик / В. Фатыйхов // Шәһри Казан. – 1993. – 27 гыйнв.

Фатыйхова Э. Р. Җәлил һәм дөнья әдәбияты / Э. Р. Фатыйхова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 151–153.

Таһиров С. Җыр ничек туды / С. Таһиров // Азат хатын. – 1959. – № 4. – Б. 11–12. / Ә. Фәйзи // Яшь сталинчы. – 1954. – 27 янв.

Фәйзи Җ. «Беренче альбом» / Җ. Фәйзи // Татарстан яшьләре. – 1959. – 25 авг.

Фәйзи Җ. Онытылмас хатирәләр / Җ. Фәйзи // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 86–92; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин / М. Җәлил. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 495–501; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 74–79.

Фәйзрахманов Ә. Муса Җәлил исеме белән (Казан оргсинтез заводының Муса Җәлил исемендәге монтажчылар бригадасы) / Ә. Фәйзрахманов // Соц. Татарстан. – 1969. – 10 авг.

Фәйзрахманов Ә. Сурәтле хатирә / Ә. Фәйзрахманов // Безнең мирас. – 2021. – № 11. – Б. 100–101.

Фәйзуллаева М. «Алтынчәч» яңадан сәхнәдә / М. Фәйзуллаева // Соц. Татарстан. – 1979. – 13 март.

Фәйзуллин А. Муса Җәлил турында бер истәлек / А. Фәйзуллин // Татар иле. – 1996. – Окт. (№ 41).

Фәйзуллин И. Сәнгатьчә язылган әсәр / И. Фәйзуллин // Совет Татарстаны. – 1958. – 29 май.

Фәйзуллин Р. Батыр һәм әдип / Р. Фәйзуллин // Татарстан яшьләре. – 1976. – 14 февр.

Фәйзуллин Р. Горурлык / Р. Фәйзуллин // Азат хатын. – 1976. – № 2. – Б. 1.

Фәйзуллин Р. Еллар үткән саен биегәя / Р. Фәйзуллин // Казан утлары. – 1981. – № 2. – Б. 133–134.

Фәйзуллин Р. Ә горурлык хисе һаман шул... / Р. Фәйзуллин // Казан утлары. – 1996. – № 2. – Б. 4–9.

Фәйзуллина М. Муса Җәлил иҗады турында / М. Фәйзуллина // Совет әдәбияты. – 1940. – № 3. – Б. 85–95.

Фәйзуллина М. Гражданнар сугышы героикасы / М. Фәйзуллина // Совет әдәбияты. – 1948. – № 2. – Б. 105–117.

Фәйзуллина М. Муса Җәлилнең Ленин турындагы шигырьләре / М. Фәйзуллина // Совет Татарстаны. – 1958. – 17 авг.

Фәйзуллина М. Ул ярдәмчел кеше иде / М. Фәйзуллина // Казан утлары. – 1965. – № 12. – Б. 146–147.

Фәйзуллина М. Җәлил турында истәлекләр / М. Фәйзуллина // Алабуга нуры. – 2001. – 7 июнь.

Фәйрүзова Н. Син ышанма, бәгърем... / Н. Фәйрүзова // Шәһри Казан. – 2006. – 28 гыйнв.

Фәйрушина З. Муса Җәлил – шагыйрь һәм көрәшче / З. Фәйрушина // Совет мәктәбе. – 1976. – № 3. – Б. 20–22.

Фәләх А. Мясной бор: хәтер / А. Фәләх // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 65–71.

Фәнни конференция // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 189–190.

Фәрвазова З. Муса Җәлилнең укытучысы / З. Фәрвазова // Совет Татарстаны. – 1960. – 6 авг.

Фәрхетдинова Ч. Ул фатирда Җәлил яшәгән / Ч. Фәрхетдинова // Мәдәни җомга. – 2008. – 14 март.

Фәсәхов К. Шигырь һәм эчтәлек / К. Фәсәхов, А. Сәләхетдинов // Соц. Татарстан. – 1966. – 14 авг.

Фәткуллин Ф. Мохтар Әүэзов һәм Муса Җәлил: әдәби багланышлар тарихы / Ф. Фәткуллин // Казан утлары. – 2011. – № 2. – Б. 168–172.

Фәтхулова К. С. Муса Җәлилнең тәрҗемә өлкәсендәге эшчәнлеге / К. С. Фәтхулова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 395–399.

Фәттахов Р. Берлин өстендә – ак күгәрченнәр / Р. Фәттахов // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 56–58.

Фәттахов Х. Шагыйрьнең беренче укытучысы / Х. Фәттахов // Кызыл таң. – 1964. – 25 авг.; // Соц. Татарстан. – 1964. – 1 сент.

Фәттахова Н. 16 яшьлек Мусаның истәлеге / Н. Фәттахова // Идел. – 2004. – № 9. – Б. 64.

Фәттахова Н. Өзелгән җыр / Н. Фәттахова // К-ханә хәб. = Библиот. вестн. – 2006. – № 1. – Б. 2–5.

Фәттахова Н. Җәлилнең яңа шигыре? / Н. Фәттахова // Мәдәни җомга. – 2007. – 12 окт.

Фәттахова Н. Җәлил һәм «Фигароның туе» / Н. Фәттахова // Мәдәни җомга. – 2011. – 11 февр.

Фәттахова Н. «Тәвәккәлләп бер хат яздым...» / Н. Фәттахова, Л. Харрасова // Безнең мирас. – 2015. – № 5. – Б. 52–58.

Фәттахова Н. Җәлил мирасы / Н. Фәттахова // Безнең мирас. – 2016. – № 6. – Б. 102–105.

Фәттахова Н. Ядкәрләр табыла / Н. Фәттахова, Л. Харрасова // Безнең мирас. – 2019. – № 4. – Б. 110–113.

Фәттахова Н. Муса Җәлил китапханәсендә автографлы китаплар / Н. Фәттахова, Л. Харрасова // Безнең мирас. – 2020. – № 8. – Б. 62–65.

Фәттахова Н. «Кадерле минутлар, бәхетле сәгатьләр» / Н. Фәттахова, Л. Харрасова // Безнең мирас. – 2023. – № 1. – Б. 84–85.

Фәтхетдинова Ә. Җәлил рухы «Җидегән чишмә»дә / Ә. Фәтхетдинова // Ленин нурлары. – 1985. – 20 февр.

Фәтхуллова К. С. Муса Җәлилнең тәрҗемә өлкәсендәге эшчәнлеге / К. С. Фәтхуллова, Ф. Р. Сибгаева // Татарская поэзия и культура второй половины XX – начала XXI века: диалог с западными и восточными художественными традициями (к 80-летию татарского поэта Рената Хариса): материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Казань, 26–28 апреля 2021 г.) / Под общей ред. Ф. С. Сайфуллиной. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2021. – Б. 282–286.

Фәхретдинов Г. Штыкка тиң җырлар / Г. Фәхретдинов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 201–211; // Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр / Төз. Ф. Г. Галимуллин / М. Җәлил. – Казан: ТаРИХ, 2004. – Б. 508–519; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 168–175.

Фәхретдинов Г. Еллар аша / Г. Фәхретдинов // Соц. Татарстан. – 1966. – 20 февр.

Фәхретдинов Г. Кайда минем Илем?! / Г. Фәхретдинов // Казан утлары. – 1994. – № 8. – Б. 136–150; – № 9. – Б. 147–162.

Фәхретдинова З. Н. ФДББС шартларында Муса Җәлилнең тормыш юлы һәм иҗаты турында заманча дәрес проекты төзү (Проект эше) / З. Н. Фәхретдинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 415–420.

Федоров С. Эзләнергә һәм табарга! / С. Федоров // Сабантуй. – 1996. – 14 февр.

Федорова Л. «Яшәү озынлыгы хөрлектә, гомер озынлыгы ирлектә...» / Л. Федорова // Мәгариф. – 2011. – № 2. – Б. 7–9.

Фонская С. Муса Җәлил / С. Фонская // Совет әдәбияты. – 1966. – № 7. – Б. 150–151.

Франциядән бандероль // Ватаным Татарстан. – 1996. – 16 февр.

Хаева Ф. Җ. Каләмне корал итеп... (Герой-шагыйрь М. Җәлилгә багышланган әдәби-музыкаль кичә) / Ф. Җ. Хаева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 153–155.

Хаҗиев В. Сокланырлык спектакль / В. Хаҗиев // Кызыл Татарстан. – 1941. – 20 июнь.

Хаҗиева Ә. И. Муса Җәлилнең «Моабит дәфтәрләре»н өйрәнү / Ә. И. Хаҗиева // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2014. – № 9. – Б. 61–64.

Хазанов А. Халык герое турында опера / А. Хазанов // Совет Татарстаны. – 1957. – 2 июнь.

Хайбуллина Г. Х. Муса Җәлилнең сугыш чоры иҗатында образлар системасы / Г. Х. Хайбуллина, Ф. Ә. Мәсәлимова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 89–193.

Хайбуллина Г. Х. Муса Җәлил – Ватанның баһадир улы / Г. Х. Хайбуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 157–159.

Хайруллин Р. Канатлы җыр / Р. Хайруллин // Кызыл таң. – 1966. – 10 февр.

Хайруллина А. А. Муса Җәлилгә багышланган кичә (5 сыйныф укучылары өчен) / А. А. Хайруллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 144–145.

Хак эш үлемсез // Алабуга нуры. – 2002. – 16 февр.

Хаков В. Осталык хәзинәсе / В. Хаков // Соц. Татарстан. – 1965. – 22 дек.

Хаков В. Мәктәптә Муса Җәлил стилен өйрәнү үзенчәлекләре / В. Хаков // Совет мәктәбе. – 1966. – № 2. – Б. 22–26.

Хаков В. Муса Җәлил шигырьләренең төзелеше һәм стиле / В. Хаков // Татарстан яшьләре. – 1966. – 10 февр.

Хаков В. Фикер чишмәсе / В. Хаков // Соц. Татарстан. – 1976. – 12 февр.

Халитов Ф. Сәхнәдәге Муса / Ф. Халитов // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Халитова Г. Кадерле кунак / Г. Халитова // Совет Татарстаны. – 1957. – 18 авг.

Халкы намусын сатмады // Мәгърифәт. – 2009. – 29 авг.

Хамаева А. Батыр каны тама йөрәккә / А. Хамаева // Ялкын. – 2006. – № 2. – Б. 15.

Хамматов Ш. Матбугат һәм язучы / Ш. Хамматов, Ш. Зәбиров // Казан утлары. – 1971. – № 12. – Б. 171–172.

Хамматов Ш. «Миллионнарның бәйлә йөрәген…» / Ш. Хамматов // Казан утлары. – 1979. – № 4. – Б. 139–146.

Хамматов Ш. Шагыйрь чыныгу ала: Муса Җәлил Курск җирендә / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1979. – 28 авг.

Хамматов Ш. Идел бөркете, ил бөркете / Ш. Хамматов // Казан утлары. – 1980. – № 2. – Б. 147–155.

Хамматов Ш. Муса Җәлил һәм аның курсташлары / Ш. Хамматов, М. Рафиков // Соц. Татарстан. – 1980. – 7 май.

Хамматов Ш. Саклана ул безнең йөрәкләрдә / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1980. – 11 окт.

Хамматов Ш. Истәлекле очрашулар / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1980. – 12 окт.

Хамматов Ш. Өлкән политрук Муса Җәлил Казанда / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1980. – 8 нояб.

Хамматов Ш. Утлы көннәр җыры / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1980. – 4 дек.

Хамматов Ш. Өлкән политрук Муса Җәлил Мәскәүдә / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1980. – 18 дек.

Хамматов Ш. Муса Җәлил Әлки якларында / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1981. – 1 февр.

Хамматов Ш. Муса Җәлил – партия солдаты / Ш. Хамматов // Казан утлары. – 1981. – № 1. – Б. 7–16.

Хамматов Ш. Муса Җәлил – журналист, тәнкыйтьче / Ш. Хамматов // Казан утлары. – 1981. – № 5. – Б. 129–138.

Хамматов Ш. Муса Җәлил – эшче-хәбәрче, журналист (Казан чоры. 1922–1925 еллар) / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1981. – 28 июль.

Хамматов Ш. Муса Җәлил – журналист (Мәскәү чоры. 1927–1932 еллар) / Ш. Хамматов, Й. Закиров // Соц. Татарстан. – 1981. – 8 сент.

Хамматов Ш. Муса Җәлил – журналист, җәмәгать эшлеклесе / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1981. – 19 сент.

Хамматов Ш. Партия кайгыртуы / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1981. – 28, 29 нояб.

Хамматов Ш. Муса Җәлил һәм Мәскәү матбугаты / Ш. Хамматов, Й. Закиров // Казан утлары. – 1982. – № 2. – Б. 130–135.

Хамматов Ш. Яңадан сафка / Ш. Хамматов // Казан утлары. – 1982. – № 5. – Б. 156–168.

Хамматов Ш. Муса Җәлил йөргән кырларда / Ш. Хамматов, Г. Ризванов // Соц. Татарстан. – 1982. – 26 авг.

Хамматов Ш. Казан арты – Балтач яклары: Юл язмалары / Ш. Хамматов, Г. Шәмсетдинов // Соц. Татарстан. – 1982. – 16 окт.

Хамматов Ш. Яңа документлар: Муса Җәлил кулъязмалары / Ш. Хамматов // Казан утлары. – 1983. – № 2. – Б. 166–171.

Хамматов Ш. Җәлил һәм Туфан дуслыгы / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1983. – 20 дек.

Хамматов Ш. М. Җәлил һәм М. Максуд / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1984. – 23 март.

Хамматов Ш. А. Фадеев һәм М. Җәлил дуслыгы / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1984. – 6 июль.

Хамматов Ш. М. Җәлил Тарас Шевченконы пропагандалый / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1984. – 7 авг.

Хамматов Ш. Ул бер вакытта да онытылмас ! / Ш. Хамматов // Татарстан яшьләре. – 1984. – 25 авг.

Хамматов Ш. Муса Җәлил – халык күңелендә / Ш. Хамматов // Казан утлары. – 1984. – № 8. – Б. 159–166.

Хамматов Ш. Васыятькә тугрылык (М. Җәлил һәм Г. Кашшаф дуслыгы) / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1984. – 2 сент.

Хамматов Ш. Муса Җәлил һәм яшьләр матбугаты / Ш. Хамматов // Татарстан яшьләре. – 1984. – 11 окт.

Хамматов Ш. М. Җәлил Мәскәү университетында / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1984. – 18 окт.

Хамматов Ш. Яшь талантлар таянычы / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1984. – 27 дек.

Хамматов Ш. Ике әдип дуслыгы / Ш. Хамматов, К. Тәхау // Казан утлары. – 1985. – № 1. – Б. 181–185.

Хамматов Ш. М. Җәлилнең нәшрият белән элемтәләре / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1985. – 15 февр.

Хамматов Ш. Иң изге хезмәт / Ш. Хамматов // Татарстан яшьләре. – 1985. – 14 март.

Хамматов Ш. Фикердәшләр / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1985. – 2 июль.

Хамматов Ш. Шагыйрь һәм композитор дуслыгы / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1985. – 23 авг.

Хамматов Ш. М. Җәлил иҗатында Г. Тукай / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1985. – 24 окт.

Хамматов Ш. Шагыйрь Волхов фронтында / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1985. – 8, 10 дек.

Хамматов Ш. Әдәбиятлар дуслыгын әйдәүче / Ш. Хамматов // Татарстан яшьләре. – 1986. – 16 янв.

Хамматов Ш. Ш. Камал һәм М. Җәлил / Ш. Хамматов // Совет мәктәбе. – 1986. – № 2. – Б. 17–19.

Хамматов Ш. Нигез ташларын салганда / Ш. Хамматов // Казан утлары. – 1986. – № 2. – Б. 23–28.

Хамматов Ш. Халыклар дуслыгы җырчысы / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

Хамматов Ш. Якты йолдыз / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1986. – 28 окт.

Хамматов Ш. Җәлил сезнең якта булганмы? / Ш. Хамматов // Татарстан яшьләре. – 1986. – 25 нояб.

Хамматов Ш. Муса Җәлил һәм «Яшь ленинчы» газетасы / Ш. Хамматов // Яшь ленинчы. – 1987. – 28 нояб.; 2 дек.

Хамматов Ш. «Аның исеме белән ачылган тел…» / Ш. Хамматов // Яшь ленинчы. – 1987. – 4 дек.

Хамматов Ш. Җәлилнең якын киңәшчеләре / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1988. – 16 февр.

Хамматов Ш. Муса Җәлил – драматург / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1988. – 28 апр.

Хамматов Ш. «Аның исеме белән…» / Ш. Хамматов // Азат хатын. – 1989. – № 4. – Б. 10–11.

Хамматов Ш. Җәлил һәм опера театры / Ш. Хамматов // Соц. Татарстан. – 1988. – 12 окт.

Хамматов Ш. Олы сукмак башы / Ш. Хамматов // Ватаным Татарстан. – 1996. – 2 февр.

Ханзафаров Н. Юбилейга хәзерләнгәндә / Н. Ханзафаров // Соц. Татарстан. – 1965. – 3 дек.

Ханзафаров Н. Олы мәктәп (Г. Тукай, М. Җәлил традицияләре һәм хәзерге татар поэзиясе) / Н. Ханзафаров // Соц. Татарстан. – 1966. – 27 дек.

Ханзафаров Н. Легендар геройлар / Н. Ханзафаров // Идел. – 1975. – № 6. – Б. 68–70

Ханова Л. Йөзьяшәр ил батырын онытмады халкыбыз / Л. Ханова // Шәһри Чаллы. – 2006. – 17 февр.

Харис Р. Ватандарлык тамырында / Р. Харис // Казан утлары. – 1981. – № 2. – Б. 131–132.

Харис Р. Күңел ныклыгы тудырган җырлар / Р. Харис // Татарстан яшьләре. – 1986. – 15 февр.

Харис Р. Җан тынычлыгына ирешү / Р. Харис // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 52–53; // Мәдәни җомга. – 2009. – 21 авг.

Харис Р. Язылмый калган поэма / Р. Харис // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 февр.

Харисов М. Муса экранга атлый / М. Харисов // Соц. Татарстан. – 1967. – 22 окт.

Харисов М. Шагыйрь безнең белән / М. Харисов // Соц. Татарстан. – 1981. – 22 февр.

Харисов М. Үлмәс җыр / М. Харисов // Соц. Татарстан. – 1981. – 28 апр.

Харисов М. Мәңге халык күңелендә / М. Харисов // Соц. Татарстан. – 1981. – 2 авг.

Харисов М. Эш күрсәткән ирне ил онытмый (Мәскәүдә М. Җәлилгә багышланган кичә) / М. Харисов // Соц. Татарстан. – 1986. – 22 март.

Харисов Р. Син безнең күңелдә / Р. Харисов // Яшь ленинчы. – 1966. – 17 февр.

Харисова Г. Ф. Мәктәптә Муса Җәлилнең «Җырларым» шигырен тикшерү / Г. Ф. Харисова // Творческое наследие просветителей тюркского мира: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 190-летию со дня рожд. К. Насыри и 170-летию со дня рожд. А. Кунанбаева (гг. Астана-Казань, 26–27 февраля 2015 г.) / Под общей ред. Р. Р. Замалетдинова. – Казань: Отечество. – Б. 262–264.

Харрасова Л. Татар каһарманнарын һәркем белсен! / Л. Харрасова // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 6).

Харрасова Л. Ф. Альбом битләрен караганда / Л. Ф. Харрасова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 84–87.

Харрасова Р. Ф. Җәлил иҗатында «ил кызлары» һәм «мещанка» образлары / Р. Ф. Харрасова // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 78–82.

Харрасова Р. Ф. Ил корабын җил сөрә... / Р. Ф. Харрасова // Фәнни язмалар – 2006. – Казан: Казан дәүләт ун-ты нәшр., 2007. – Б. 435–440.

Хафизов Г. Блокнот утта янды / Г. Хафизов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 125–127; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 108–109.

Хафизов С. Герой шагыйрь белән янәшә / С. Хафизов // Совет мәктәбе. – 1985. – № 5. – Б. 25–28.

Хафизов С. Җәлил парадокслары / С. Хафизов // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 65–69; // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (17 март 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 28–33.

Хафизов С. Х. Җәлилиана үсештә / С. Х. Хафизов // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 10–15.

Хафизов С. Пушкин рухы бар / С. Хафизов // Кызыл таң. – 2006. – 21; 28 февр.

Хаярова Х. Р. Җырга әйләнгән гомер / Х. Р. Хаярова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 147–149.

Хәбетдинова М. «Нинди рәхәт, кешең булгач үрнәк алырга!» / М. Хәбетдинова // Ялкын. – 2019. – № 2. – Б. 34–35.

Хәбиб И. Х. Полкташыбыз Муса Җәлил / И. Х. Хәбиб // Казан утлары. – 1978. – № 12. – Б. 123–124.

Хәбибов Л. Г. Муса Җәлил иҗатында антонимнарга нигезләнгән стилистик фигуралар / Л. Г. Хәбибов // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 94–100.

Хәбибуллин Ф. Муса Җәлилнең фатыйхасы белән / Ф. Хәбибуллин // Кызыл таң. – 2019. – 15 февр.

Хәбибуллина К. А. Муса Җәлил «Алтынчәч» либреттосы / К. А. Хәбибуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 443–446.

Хәбибуллина Л. Җәлил исеме – Памирда / Л. Хәбибуллина // Шәһри Казан. – 2009. – 22 сент.

Хәбибуллина Л. Җәлилгә чәчәкләр китерделәр / Л. Хәбибуллина // Шәһри Казан. – 2016. – 16 февр.

Хәбибуллина Р. Дулкынланып карадым / Р. Хәбибуллина // Совет Татарстаны. – 1958. – 6 апр.

Хәбибуллина Ф. Эшләребез матур / Ф. Хәбибуллина // Татарстан яшьләре. – 1984. – 22 март.

Хәйбрахманова Э. Минем Җәлилем / Э. Хәйбрахманова // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 48–55.

Хәйдәрова Р. М. Җәлил иҗатында гыйсъянчылык мотивлары / Р. Хәйдәрова // Совет мәктәбе. – 1981. – № 2. – Б. 30–32.

Хәйретдинов Н. XX гасыр Прометее / Н. Хәйретдинов // Татарстан яшьләре. – 1966. – 15 февр.

Хәйретдинова Л. Н. Без – Җәлил оныклары (башлангыч сыйныфлар өчен әдәби-музыкаль кичә) / Л. Н. Хәйретдинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 142–144.

Хәйри Х. М. Җәлил шигырьләре казах телендә / Х. Хәйри // Совет Татарстаны. – 1956. – 4 март; // Совет әдәбияты. – 1956. – № 3. – Б. 113–115; // Хәйри Х. Язучы һәм тормыш (Әдәбият теориясе, әдәби хәрәкәт мәсьәләләре). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – Б. 139–243.

Хәйретдинов С. Һәйкәл булып кайтты иленә / С. Хәйретдинов // Татарстан яшьләре. – 1976. – 14 февр.

Хәйруллин Ә. Муса Җәлил турында Гыйракъ матбугаты / Ә. Хәйруллин // Соц. Татарстан. – 1979. – 24 июнь.

Хәйруллин З. Сания ханым истәлеге / З. Хәйруллин // Идел. – 2001. – № 5. – Б. 63–64.

Хәйруллин Р. Канатлы җырлар / Р. Хәйруллин // Кызыл таң. – 1966. – 10 февр.

Хәйруллин С. Муса эзе калган колхозда [Минзәлә районы, Муса Җәлил исемендәге колхоз] / С. Хәйруллин // Казан утлары. – 1969. – № 10. – Б. 128–134.

Хәйруллин С. Безнең якларда [Минзәлә педучилищесында М. Җәлил музее тур.] / С. Хәйруллин // Соц. Татарстан. – 1976. – 5 февр.

Хәйруллина Ә. С. Муса Җәлил иҗатын өйрәнүнең үсеше / Ә. С. Хәйруллина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 296–298.

Хәйруллина Г. М. М. Җәлил. «Кызыл ромашка» (4 нче сыйныф өчен әдәби укудан технологик карта) / Г. М. Хәйруллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 464–467.

Хәйруллина З. «Алтынчәч» / З. Хәйруллина // Совет әдәбияты. – 1948. – № 6. – Б. 112–113.

Хәйруллина З. Музыкаль һәйкәл / З. Хәйруллина // Татарстан яшьләре. – 1958. – 1 июнь.

Хәйруллина З. Лаеклы бүләк / З. Хәйруллина // Соц. Татарстан. – 1964. – 21 май.

Хәйруллина З. Балкып узган гомер / З. Хәйруллина // Ялкын. – 1986. – № 1. – Б. 22–23.

Хәйруллина И. Казан. Җәлил мәктәбе / И. Хәйруллина // Соц. Татарстан. – 1981. – 27 февр.

Хәйруллина И. Җәлил данын яктырту / И. Хәйруллина // Ватаным Татарстан. – 2006. – 22 март.

Хәйруллина И. Милләт байрагы бер була / И. Хәйруллина // Ватаным Татарстан. – 2006. – 15 февр.

Хәйруллина И. Минзәләдә кунак булдым, үтеп барышлый... / И. Хәйруллина, А. Һадиева // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 40.

Хәким С. Патриот шагыйрь Муса Җәлил (Фашистлар төрмәсендә һәлак булуына 10 ел тулу уңае белән) / С. Хәким // Совет мәктәбе. – 1954. – № 1. – Б. 18–22.

Хәким С. Патриот шагыйрь / С. Хәким // Кызыл таң. – 1954. – 24 янв.

Хәким С. Поэзия байрагы / С. Хәким // Соц. Татарстан. – 1974. – 25 авг.

Хәким С. Май аенда тагын җыйналырбыз / С. Хәким // Азат хатын. – 1975. – № 8. – Б. 10–11.

Хәким С. Шигърияткә чәчәкләр! / С. Хәким // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Хәким С. Бер генә ян икән… / С. Хәким // Соц. Татарстан. – 1981. – 14 февр.

Хәким С. Көрәшүче шигырьләр / С. Хәким // Соц. Татарстан. – 1982. – 26 авг.

Хәкимова Г. Еллар авазы / Г. Хәкимова // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 49–54.

Хәкимова Г. Искә төшәләр дә... / Г. Хәкимова // Ватаным Татарстан. – 2011. – 16 февр.

Хәкимова Г. Искә алсам, исем китә / Г. Хәкимова // Мәдәни җомга. – 2014. – 14 февр.

Хәкимова Л. Н. Муса Җәлил эзләре буйлап (сыйныф сәгате) / Л. Н. Хәкимова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 145–146.

Хәлилова А. Якташым Муса Җәлилне күргән [Кукмара районы Мәчкәрә авылында туып үскән Гаян Әхмәтшин Бөек Ватан сугышы елларында әсирлектә булган Муса Җәлил белән очраша] / А. Хәлилова // Шәһри Казан. – 2015. – 30 апр.

Хәлиуллина А. Г. Муса Җәлил шигырьләрендә комик эффект тудыру чаралары / А. Г. Хәлиуллина // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 100–104.

Хәлиуллина Г. Җыр тулы күңел / Г. Хәлиуллина // Чистай хәб. – 2006. – 11 май.

Хәлиуллина Н. У. Муса Җәлилнең тел картинасында «тоткынлык» һәм «ирек» концептлары («Моабит дәфтәрләре» циклы буенча) / Н. У. Хәлиуллина // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 76–80.

Хәмзин Б. Җәлилгә яңа һәйкәл / Б. Хәмзин // Мәдәни җомга. – 2016. – 21 окт.

Хәмзин Б. Дөнья әдәбияты шагыйре / Б. Хәмзин // Мәдәни җомга. – 2019. – 22 февр.

Хәмиди Л. Бергә булган чаклар / Л. Хәмиди // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 57–70; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 50–61.

Хәмиди Л. Шагыйрьнең беренче бюсты [Г. Тимербулатов тарафыннан 1935 елда эшләнгән] / Л. Хәмиди // Казан утлары. – 1971. – № 10. – Б. 177–181.

Хәмиди Н. Мусаның якташы [Рәхим Саттар тур.] / Н. Хәмиди // Татарстан яшьләре. – 1966. – 3 февр.

Хәмидуллин З. Герой авылына бүләкләр / З. Хәмидуллин // Соц. Татарстан. – 1961. – 15 февр.

Хәмидуллин Л. Урал онытмый Җәлилне / Л. Хәмидуллин // Соц. Татарстан. – 1984. – 15 февр.

Хәмидуллин Л. Ерак еллар хатирәсе / Л. Хәмидуллин // Татарстан хәб. – 1993. – 13 февр.

Хәмидуллин Л. Шагыйрьнең туган төбәге һәм мирасы / Л. Хәмидуллин // Мәдәни җомга. – 2006. – 3 февр.; // Хәмидуллин Л. Кичке шәфәкъ: документаль повесть, эссе, очерклар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – Б. 116–129.

Хәмидуллин Л. Оренбург матбугаты һәм Муса Җәлил / Л. Хәмидуллин // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 6).

Хәмидуллин Л. Каһарманлык тарихының яңа сәхифәләре / Л. Хәмидуллин // Мәдәни җомга. – 2014. – 19 сент.

Хәмидуллин Л. Җәлил мирасы тулысынча барланмаган [татар милләтен дөньяга таныткан шагыйрь Муса Җәлилнең мирасын барлап бетерәсе бар] / Л. Хәмидуллин // Ватаным Татарстан. – 2014. – 19 март.

Хәмидуллин Л. Җәлилчеләргә бәйле истәлекләр [Муса Җәлил мирасын барлау юлында] // Мәдәни җомга. – 2019. – 23 авг.

Хәмидуллин Э. Герой авылына бүләкләр / Э. Хәмидуллин // Соц. Татарстан. – 1961. – 15 февр.

Хәмидуллина Р. Китапханәләрдә шагыйрь рухы яши / Р. Хәмидуллина // Көмеш кыңгырау. – 2011. – 26 февр.

Хәмидуллина Р. Китапханәләрдә – шагыйрь рухы / Р. Хәмидуллина // Мәйдан. – 2011. – № 6. – Б. 143–145.

Хәмидуллина Ф. Герой-шагыйрь – Муса Җәлил / Ф. Хәмидуллина // Мәгариф. – 2006. – № 1. – Б. 84.

Хәсәнов А. Уңышлы эзләнү [Рәссам М. Хәйретдиновның «Муса» картинасы тур.] / А. Хәсәнов // Соц. Татарстан. – 1973. – 14 янв.

Хәсәнов М. Идел һәм Муса / М. Хәсәнов // Соц. Татарстан. – 1965. – 22 сент.

Хәсәнов М. Идел һәм Муса / М. Хәсәнов // Казан утлары. – 1986. – № 2. – Б. 29–30.

Хәсәнов М. Идел һәм Муса / М. Хәсәнов // Безнең мирас. – 2020. – № 4. – Б. 74–77.

Хәсәнов Р. Кадерле ядкарь / Р. Хәсәнов // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

Хәсәнова А. Йөзьеллык легенда / А. Хәсәнова // Ватаным Татарстан. – 2006. – 17 февр.

Хәсәнова А. «Безне дә онытмагыз», – диләр Җәлил якташлары / А. Хәсәнова // Ватаным Татарстан. – 2006. – 3 март.

Хәсәнова А. «Кара шәүлә» йөри ияреп / А. Хәсәнова // Ватаным Татарстан. – 2009. – 18 февр.

Хәсәнова А. Иснәнеп йөриләр «бүреләр»... / А. Хәсәнова // Ватаным Татарстан. – 2010. – 16 февр.

Хәсәнова Г. Ачлык елны / Г. Хәсәнова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 56–57; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 49–50.

Хәсәнова Г. Үз кеше / Г. Хәсәнова // Яшь ленинчы. – 1966. – 17 февр.

Хәсәнова З. Петербурглылар Җәлилне онытмый [Санкт-Петербург татарлары ел саен герой-шагыйрь Муса Җәлилнең һәйкәле янында аның туган көнен билгеләп үтәләр] // Кызыл таң. – 2020. – 28 февр.

Хәсәнова Ф. Ф. Ренат Харис иҗатында Муса Җәлил образы / Ф.Ф. Хәсәнова // Фәнни Татарстан. – 2015. – № 2. – Б. 51–54.

Хәким С. Шагыйрьнең үлемсезлеге / С. Хәким // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

Хәсәнова А. Җәлилне озатып калган / А. Хәсәнов // Ватаным Татарстан. – 1995. – 26 май.

Хәсәнова А. «Һәрвакыт шулай чәчәкләргә күмел!» / А. Хәсәнова // Ватаным Татарстан. – 2008. – 16 февр.

Хәсәнова А. Җәлил рухы тынычлыкта калсын / А. Хәсәнова // Ватаным Татарстан. – 2009. – 26 авг.

Хәсәнова А. Мостафалылар / А. Хәсәнова // Ватаным Татарстан. – 2011. – 14 сент.

Хәсәнова З. Петербурглылар Җәлилне онытмый / З. Хәсәнова // Кызыл таң. – 2020. – 28 февр.

Хәсәнова С. Мәңге сүнмәс йолдызларыбыз / С. Хәсәнова, Л. Вәлиева // Татарстан хәб. – 1994. – 26 авг.

Хәсәнова Ф. Ф. Ренат Харис иҗатында Муса Җәлил образы / Ф. Ф. Хәсәнова // Фәнни Татарстан. – 2015. – № 2. – Б. 51–54.

Хәтердән җуелмас мизгелләр (Риза Шәфи истәлекләреннән) // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 44–45.

Хисаметдинов Р. Мәңге үлмәс Муса / Р. Хисаметдинов // Татарстан яшьләре. – 1958. – 31 июль.

Хисаметдинов Р. Исемдә калганнар / Р. Хисаметдинов // Совет әдәбияты. – 1958. – № 11. – Б. 58–71.

Хисаметдинов Р. Уттан ялкынга… / Р. Хисаметдинов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 156–189; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 133–159.

Хисаметдинов Р. Һаман хәтердә / Р. Хисаметдинов // Яшь ленинчы. – 1981. – 14 февр.

Хисаметдинов Р. «Безнең язмыш – көрәш» [Җәлилче Р. Хисаметдинов белән әңгәмә / Үткәрде Г. Садә] // Яшь ленинчы. – 1986. – 19 февр.

Хисаметдинов Р. «Җәлилчеләр» / Р. Хисаметдинов // Соц. Татарстан. – 1989. – 6 янв.

Хисаметдинов Р. Дусларымның васыятен үтәдем / Р. Хисаметдинов // Казан утлары. – 1995. – № 9. – Б. 151–172; // Мәдәни җомга. – 2020. – 7, 14, 28 авг.

Хисамиев И. Җәлил дусты [Фатих Исхаков тур.] / И. Хисамиев // Соц. Татарстан. – 1975. – 25 июнь.

Хисмәтова Ә. Г. Эш күрсәткән ирне ил онытмас (Муса Җәлилнең тормыш, иҗат һәм көрәш юлын өйрәнүгә багышланган кичә) (6–8 сыйныфлар, рус һәм татар төркемнәре өчен) / Ә. Г. Хисмәтова, Р. Н. Хөснетдинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 250–253.

Хисмәтова Л. К. Муса Җәлил – либреттист / Л. К. Хисмәтова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 194–196.

Хоменко К. Муса Җәлил Украинада / К. Хоменко // Совет Татарстаны. – 1960. – 22 июль.

Хоменко К. Украина ихтирам итә / К. Хоменко // Кызыл таң. – 1964. – 25 авг.

Хөббәтуллина К. Бөек шагыйрь истәлегенә / К. Хөббәтуллина // Заман сулышы. – 1997. – 1 март.

Хөсәен М. Җәлил җырларының көзгесе / М. Хөсәен // Соц. Татарстан. – 1968. – 16 окт.

Хөсәен М. «Бар җырымны илгә багышладым» / М. Хөсәен // Татарстан яшьләре. – 1976. – 16 март.

Хөсәен М. Үлемсезлек дулкынында / М. Хөсәен // Соц. Татарстан. – 1981. – 12 февр.

Хөсәенов Б. Политик поэзия кичәсе / Б. Хөсәенов // Соц. Татарстан. – 1984. – 18 февр.

Хөсәенов Р. «Муса Джалиль» трагедиясе башкорт телендә / Р. Хөсәенов // Совет Татарстаны. – 1957. – 25 апр.

Хөсәенова Ә. Батыр эзләре буйлап / Ә. Хөсәенова // Хезмәт (ТАССР, Балтач р-ны). – 1979. – 25 сент.

Хөсәинова Ә. Н. Йөрәкләрдә Муса җырлары / Ә. Н. Хөсәинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 223–224.

Хөсни Ф. Җырчы һәм көрәшче кайтты / Ф. Хөсни // Сов. Татарстаны. – 1953. – 29 апр.

Хөснияр З. Мусалар исән булсалар, яки татар йодрыгы / З. Хөснияр // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 72–79.

Хуҗиев Г. Патриот шагыйрь / Г. Хуҗиев // Сов. Татарстаны. – 1954. – 26 янв.

Хуҗиев Г. Муса халык күңелендә яши / Г. Хуҗиев // Яшь сталинчы. – 1956. – 14 март.

Хуҗиев Г. Көрәштәге Муса, йөрәктәге Муса / Г. Хуҗиев // Сов. Татарстаны. – 1957. – 23 апр.

Хуҗиев Г. Заман үз дастаннарын көтә: Г. Тукай, М. Җәлил традицияләре һәм хәзерге татар поэзиясе / Г. Хуҗиев // Соц. Татарстан. – 1966. – 3 февр.

Хуҗиев Г. Син яши белеп яшәдең / Г. Хуҗиев // Татарстан яшьләре. – 1966. – 15 сент.

Хуҗиев Г. Көрәштәге Муса, йөрәктәге Муса! / Г. Хуҗиев // Татарстан яшьләре. – 1976. – 5 февр.

Хуҗиева И. Гомрем минем моңлы бер җыр иде / И. Хуҗиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулу-

га багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 275–277.

Хуҗин Ф. Ил онытмый / Ф. Хуҗин // Соц. Татарстан. – 1976. – 19 сент.

Хуҗин Ф. Патриот шагыйрь истәлегенә / Ф. Хуҗин // Соц. Татарстан. – 1990. – 27 нояб.

Һадиев В. Муса Җәлил музеенда [Минзәлә педучилищесында М. Җәлил музее тур.] / В. Һадиев // Азат хатын. – 1976. – № 2. – Б. 3.

Һадиев В. Укучыларга патриотик һәм интернациональ тәрбия бирүдә Муса Җәлил музее [Минзәлә педучилищесында М. Җәлил музее тур.] / В. Һадиев // Совет мәктәбе. – 1976. – № 2. – Б. 14–16.

Һаман сафта алар! // Яшь ленинчы. – 1984. – 25 авг.

Һәйкәл булып кайтты иленә [Минзәләдәге бюсты тур.] // Татарстан яшьләре. – 1979. – 20 окт.

Цепулин Г. Җәлил Мәскәүдә / Г. Цепулин // Чаян. – 2006. – № 9. – Б. 7.

Цепулин Г. Мәскәүдә Җәлилгә һәйкәл / Г. Цепулин // Чаян. – 2009. – № 1. – Б. 11.

Цочев-Журотов И. Муса безнеке дә / И. Цочев-Журотов // Соц. Татарстан. – 1968. – 12 янв.

Ченәкәй Т. Беренче адымнар / Т. Ченәкәй // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 42–45; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 37–39.

Червенко М. Палач балтасы астында язылган җырлар / М. Червенко // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 135–136.

Черепанов М. Үлемсезлек үзәне / М. Черепанов // Ялкын. – 1985. – № 2. – Б. 2–3.

Черепанов М. Муса Җәлил – «Отвага» журналисты / М. Черепанов // Шәһри Казан. – 2006. – 7 февр.

Черепанов М. Сер булып калган батырлык / М. Черепанов // Мәгърифәт. – 2009. – 5 сент.

Черепанов М. Кормаш-Җәлил төркеме язмалары / М. Черепанов // Мәдәни җомга. – 2017. – 31 авг.

Черепанов М. Кормаш-җәлилчеләр батырлыгы: яңа фактлар / М. Черепанов // Мәдәни җомга. – 2024. – 25 окт.

Чернов П. Көрәшченең рухландыргыч образы / П. Чернов // Татарстан яшьләре. – 1968. – 17 окт.

Чернов П. Халык мәхәббәте иң зур бүләк / П. Чернов // Казан утлары. – 1969. – № 2. – Б. 181–183.

Шабаев М. Үлемсез җырлар авторы, халык батыры / М. Шабаев // Яшь ленинчы. – 1961. – 15 февр.

Шагыйрь варисларын барлый // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 март.

Шагыйрь – гражданин // Соц. Татарстан. – 1976. – 13 февр.

Шагыйрь исемендәге премияләр // Казан утлары. – 1968. – № 10. – Б. 158.

Шагыйрь исемендәге урам // Казан утлары. – 1981. – № 3. – Б. 191–192.

Шагыйрь истәлеге // Азат хатын. – 1975. – № 8. – Б. 12.

Шагыйрь Муса Җәлилгә Советлар Союзы Герое исеме бирүгә багышланган митинг // Совет әдәбияты. – 1956. – № 2. – Б. 126.

Шагыйрь-сугышчы истәлегенә // Кызыл таң. – 1976. – 1 февр.

Шагыйрь тормышы полотнода [Татарстан сынлы сәнгать музеенда М. Җәлилнең 70 еллыгына оештырылган күргәзмә тур.] // Казан утлары. – 1976. – № 4. – Б. 190.

Шагыйрь эзләре буйлап // Казан утлары. – 1970. – № 7. – Б. 191–192.

Шагыйрь юбилее // Совет мәктәбе. – 1981. – № 2. – Б. 25–26.

Шагыйрь юбилеена багышланды // Казан утлары. – 1976. – № 1. – Б. 192.

Шагыйрь юбилеена багышлап // Соц. Татарстан. – 1986. – 14 февр.

Шагыйрьгә һәйкәл // Казан утлары. – 1976. – № 11. – Б. 189.

Шагыйрьгә чәчәкләр // Казан утлары. – 1976. – № 7. – Б. 191.

Шагыйрьләребезгә багышлап // Казан утлары. – 1996. – № 7. – Б. 191.

Шагыйрьне ил онытмый // Казан утлары. – 2004. – № 4. – Б. 189

Шагыйрьне якташлары зурлый // Казан утлары. – 1986. – № 4. – Б. 190–191.

Шагыйрьнең архивы тулыланды // Казан утлары. – 1976. – № 11. – Б. 189.

Шагыйрьнең көрәштәше сөйли // Казан утлары. – 1979. – № 9. – Б. 191.

Шагыйрьнең туган көненә багышлап // Казан утлары. – 1971. – № 6. – Б. 190.

Шагыйрьнең туган ягында // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 190–191.

Шагыйрьнең туганлык ядкәре // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 февр.

Шагыйрьнең яңа җыентыгы // Соц. Татарстан.– 1991. – 16 февр.

Шакир С. Павло Тычина: Һәрвакыт күңелемдә / С. Шакир // Соц. Татарстан. – 1966. – 31 июль.

Шакир С. «Ул безнең шагыйребез дә...» (М. Җәлил шигырьләре украин телендә) / С. Шакир // Соц. Татарстан. – 1967. – 24 сент.

Шакир С. Гарәпләр дә үз итәләр / С. Шакир // Соц. Татарстан. – 1969. – 18 янв.

Шакир С. Ян Судрабкалн фикерләре / С. Шакир // Соц. Татарстан. – 1974. – 25 авг.

Шакир С. Кызыклы очрашу / С. Шакир // Совет мәктәбе. – 1976. – № 2. – Б. 17.

Шакир С. Һәрвакыт күңелдә / С. Шакир // Кызыл таң. – 1976. – 15 февр.

Шакир С. Батырлыгы алдында баш иям / С. Шакир // Соц. Татарстан. – 1976. – 14 март.

Шакир С. Җәлил – йөрәк түрендә / С. Шакир // Татарстан яшьләре. – 1976. – 16 март.

Шакир С. Муса белән очрашкан баһадир / С. Шакир // Казан утлары. – 1976. – № 5. – Б. 114–118.

Шакир С. Муса Җәлил – комсомол вожагы / С. Шакир // Татарстан яшьләре. – 1982. – 20 июль.

Шакирҗанов И. Шагыйрьнең туган якларында / И. Шакирҗанов // Мәдәни җомга. – 1996. – 1 март.

Шакиров А. Чикләр гизеп / А. Шакиров // Соц. Татарстан. – 1961. – 15 февр.

Шакиров Ә. Сугышка кадәр 56 көн [Минзәлә районында урнашкан Муса Җәлил мемориаль-музее экспонатларына күзәтү] / Ә. Шакиров // Татарстан. – 2024. – № 5. – Б. 68–71.

Шакиров Г. Беренче (825) батальон тарихыннан кайбер истәлекләр / Г. Шакиров // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 290–293; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 250–252.

Шакиров З. Юбилей язмалары түгел / З. Шакиров // Яңа Вакыт. – 1992. – Янв. № 1.

Шакиров З. Татарлар елмаеп үлделәр / З. Шакиров // Яңа Вакыт. – 1994. – Авг. № 33.

Шакиров З. Муса Җәлилгә – һәйкәл / З. Шакиров // Шәһри Казан. – 1995. – 15 март.

Шакиров З. Туган җирен данга күмде / З. Шакиров // Шәһри Казан. – 1996. – 29 март.

Шакиров З. Һәйкәл булып кайтты туган якка / З. Шакиров // Татар иле. – 1997. – Февр. (№ 7).

Шакирова Б. Мәктәптә әдәбият түгәрәге / Б. Шакирова // Совет мәктәбе. – 1962. – № 5. – Б. 33–39.

Шакирова Д. Г. Муса Җәлил «Чәчәкләр» шигыре (6 нчы сыйныф) / Д. Г. Шакирова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 403–406.

Шакирова Л. Ф. Муса исеме – үлемсез (әдәби-музыкаль кичә) / Л. Ф. Шакирова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 399–401.

Шакирова Н. Г. Сез мәңгегә үлемсез! (Әдәби-музыкаль кичә) / Н. Г. Шакирова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 164–167.

Шакирова Ф. Күргәзмә оештырылды / Ф. Шакирова // Кызыл таң. – 1976. – 15 февр.

Шакирова Ф. И. Илең турында уйла… (Бөек Җиңүнең 71 еллыгына багышланган әдәби-музыкаль кичә) / Ф. И. Шакирова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 361–365.

Шакирова Э. Санкт-Петербург баеды: шәһәрдә Җәлилгә һәйкәл ачылды / Э. Шакирова // Ватаным Татарстан. – 2011. – 21 май.

Шаламов В. Студент Муса Җәлилов / В. Шаламов // Татарстан. – 2015. – № 4. – Б. 63.

Шамов А. Батырлык чыганагы / А. Шамов // Татарстан яшьләре. – 1966. – 15 февр.

Шамов А. «Беләбез, беләбез...» [Индия, Пакистан язучылары Х. Якуповның «Хөкем алдыннан» картинасы тур.] / А. Шамов // Соц. Татарстан. – 1966. – 19 февр.

Шамов А. Ике очрашу / А. Шамов // Соц. Татарстан. – 1981. – 5 февр.; // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 6); // Казан утлары. – 2016.– № 2. – Б. 126–128.

Шамов А. Тәүге танышу / А. Шамов // Мәдәни җомга. – 2006. – 10 февр.

Шамов А. «Зинһар, урынсыз мактамагыз» / А. Шамов // Шәһри Казан. – 2011. – 15 февр.

Шамова А. Бер фоторәсем тарихы: Муса Җәлилнең тууына 110 ел / А. Шамова // Казан утлары. – 2016.– № 2. – Б. 128–129.

Шамматова Г. М. Җәлил иҗатына багышланган бер дәрес / Г. Шамматова, Г. Әдһәмова // Совет мәктәбе. – 1985. – № 2. – Б. 14–16.

Шаһиев Р. М. Җәлилнең «Моабит дәфтәрләре»ндә ономастик берәмлек буларак мифонимнар / Р. Шаһиев // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Б. 136–139.

Шаһиморатов М. Горурланам / М. Шаһиморатов // Соц. Татарстан. – 1968. – 18 окт.

Шәех Л. Каһарманлык / Л. Шәех // Җәлил М. Сайланма әсәрләр: шигырьләр / Төз. Л. Шәех / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 423 б. = Джалиль М. Избранное: стихотворения / Сост. Л. Шаех / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2014. – Б. 3–4.

Шәйдуллин Л. Гаепләү акты / Л. Шәйдуллин // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Шәйдуллина Г. Х. Җәлил геройлары – кунакта (сәхнәләштерелгән кичә) / Г. Х. Шәйдуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 149–151.

Шәймәрдәнова Г. Ә. М. Җәлил «Күке» шигыре (2 нче сыйныфлар өчен дәрес конспекты) / Г. Ә. Шәймәрдәнова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 171–173.

Шәймәрдәнова Г. Ә. Герой шагыйрь Муса Җәлилнең «Бүреләр» шигыре / Г. Ә. Шәймәрдәнова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 282–284.

Шәймиев М. Каһарманлык үрнәге / М. Шәймиев // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 26.

Шәймиев М. Үлемсез җыр / М. Шәймиев // Ватаным Татарстан. – 2006. – 27 февр.; Мәдәни җомга. – 3 март; Татар иле. – Март (№ 9); Респ. Татарстан. – 27 февр.

Шәймиев Ф. Сәйфетдиновлар һәм Җәлил / Ф. Шәймиев // Яңа Вакыт (Оренбург). – 2001. – 9 февр.

Шәйхетдинова В. Ул безнең күңелләрдә... / В. Шәйхетдинова // Мәгариф. – 2006. – № 2. – Б. 38–39.

Шәйхетдинова Н. Мәскәү, Җәлил, татар мәктәбе [Мәскәүнең Муса Җәлил исемендәге, этно-мәдәни компонентлы 1186 нчы мәктәбе тур.] / Н. Шәйхетдинова // Гаилә һәм мәктәп.– 2016. − № 4. – Б.10−11.

Шәйхи Г. Ижевсида Җәлил музее / Г. Шәйхи // Татар иле. – 2006. – Февр. (№ 6).

Шәкүрова М. М. Муса Җәлилнең «Алтынчәч» либреттосында кулланылган чагыштырулы төзелмәләр / М. М. Шәкүрова, Г. И. Сабирова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 416–419.

Шәмсетдинов Г. Биредә Җәлил яшәгән / Г. Шәмсетдинов // Соц. Татарстан. – 1983. – 16 февр.

Шәрапова Й. Җәлил – халыкның каһарманлыгына бер дәлил / Й. Шәрапова // Шәһри Казан. – 2016. – 12 февр.

Шәрапова Й. Туган телләр сагында – Җәлил [«Җәлил укулары» әдәби бәйгесе йомгаклары тур.] // Шәһри Казан. – 2019. – 1 февр.

Шәрапова Й. Мусада кунакта: Муса Җәлилнең тууына – 113 ел / Й. Шәрапова // Шәһри Казан. – 2019. – 15 февр.

Шәрапова Й. Җәлил – батырлыкка дәлил / Й. Шәрапова // Шәһри Казан. – 2021. – 16 февр.

Шәрәфетдинова Ф. Ни хәлең бар, Җәлил музее? / Ф. Шәрәфетдинова // Ватаным Татарстан. – 2006. – 7 февр.

Шәрәфиев Р. Безне Җәлил аша беләләр / Р. Шәрәфиев // Шәһри Казан. – 2001. – 13 апр.

Шәрәфиев Р. Минзәлә – Балтач арасын Җәлил якынайтты [Балтачның Карадуган авылындагы Муса Җәлил музеенда Минзәлә Татар дәүләт драма театры белән берлектә оештырылган чаралар тур.] / Р. Шәрәфиев // Шәһри Казан. – 2016. – 4 март.

Шәрәфиев Р. Җәлил уйнаган мандолина [Муса Җәлилнең дусты Мөбинә Таһирова һәм аның мандолинасы тур.] / Р. Шәрәфиев // Татарстан яшьләре. – 2015. – 22 гыйнв.

Шәрипов Ә. Әбелкасыйм Лахути һәм Муса Җәлил / Ә. Шәрипов // Соц. Татарстан. – 1991. – 13 дек.; // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 197–201.

Шәрипов М. Дим кызына / М. Шәрипов // Кызыл таң. – 1986. – 15 февр.

Шәрипова Р. Җәлил эзләрен барлап / Р. Шәрипова // Чистай хәб. – 2006. – 4 май.

Шәрипова Х. Җыр булып яши ул бездә / Х. Шәрипова // Яшь ленинчы. – 1965. – 23 дек.

Шәрифуллин И. Мәңге үлмәс аның җырлары / И. Шәрифуллин // Соц. Татарстан. – 1966. – 30 янв.

Шәрифуллин М. Патриот шагыйрь образы [Х. Якупов картинасы тур.] / М. Шәрифуллин // Яшь ленинчы. – 1962. – 6 июнь.

Шәрифуллина С. Я. Муса Җәлилгә багышланган КВН кичәсе / С. Я. Шәрифуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 173–175.

Шәрифуллина Э. Ил онытмас! / Э. Шәрифуллина // Татарстан яшьләре. – 1966. – 15 февр.

Шәрифуллина Э. Горурлык хисе / Э. Шәрифуллина // Безнең мирас. – 2021. – № 2. – Б. 74–79.

Шәфи Р. Хәтердә җуелмас мизгелләр / Р. Шәфи // Мәйдан. – 2006. – № 1. – Б. 44–45.

Шәфигуллин И. Мәңге сүнмәс аның җырлары / И. Шәфигуллин // Соц. Татарстан. – 1966. – 30 янв.

Шестинский О. Үлемсезлек / О. Шестинский // Казан утлары. – 1976. – № 2. – Б. 105.

Шигырь һәм җыр кичәсе // Казан утлары. – 1977. – № 2. – Б. 189–190.

Шилов Л. Муса Җәлилнең тормышыннан бер ел / Л. Шилов // Совет Татарстаны. – 1960. – 4 июнь.

Шилов Л. Хәрби редакциядә / Л. Шилов // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 120–122; // Муса Җәлил турында истәлекләр / Төз. Р. Ә. Мостафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Б. 103–105.

Ширмән Х. Өйрәнчек әдәбият серләре яки остаз кайчандыр өйрәнчек булган [Г. Тукай, М. Җәлил, Һ. Такташның башлангыч иҗатлары] / Х. Ширмән // Идел. – 2016. – № 3. – Б. 51–53.

Шихов Н. Бу – җәлилчеләр! / Н. Шихов // Яшь ленинчы. – 1980. – 22 март.

Шиһәбетдинова Ф. Х. Гомерем минем моңлы бер җыр иде, Үлемем дә яңгырар моңлы бер җыр булып (Класстан тыш чара) / Ф. Х. Шиһәбетдинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 210–213.

Шпирт А. Ул легенда булып кайтты / А. Шпирт // Казан утлары. – 1975. – № 11. – Б. 132–137.

Эш күрсәткән ирне ил онытмас // Яшь ленинчы. – 1981. – 25 март.

Эш күрсәткән ирне ил онытмас // Казан утлары. – 1981. – № 5. – Б. 190–191.

Эш күрсәткән ирне ил онытмас // Соц. Татарстан. – 1984. – 25 авг.

Юбилейга багышлап // Казан утлары. – 1986. – № 4. – Б. 191.

Юзеев И. Шагыйрь туган якта уйлану / И. Юзеев // Соц. Татарстан. – 1975. – 2 нояб.

Юзеев И. Җәлил биеклеге / И. Юзеев // Яшь ленинчы. – 1976. – 14 февр.

Юзеев И. Без Мусага бурычлы / И. Юзеев // Яшь ленинчы. – 1981. – 14 февр.

Юзеев Н. Үлемсез җыр / Н. Юзеев // Пионер. – 1954. – № 1. – Б. 19.

Юзеев Н. Батырлык, җиңү җырчысы / Н. Юзеев // Яшь сталинчы. – 1954. – 27 янв.

Юзеев Н. Герой-шагыйрьнең соңгы җырлары / Н. Юзеев // Совет әдәбияты. – 1954. – № 4. – Б. 95–99.

Юзеев Н. Муса Җәлил шигырьләренең яхшы тәрҗемәләре өчен / Н. Юзеев // Яшь сталинчы. – 1955. – 6 июль.

Юзеев Н. Чорыбызның легендар батыры / Н. Юзеев // Яшь сталинчы. – 1956. – 15 февр.

Юзеев Н. Талантлы әсәрнең яңа постановкасы / Н. Юзеев // Совет Татарстаны. – 1956. – 28 окт.

Юзеев Н. Татар опера драматургиясенең казанышы [«Алтынчәч» операсы тур.] / Н. Юзеев // Совет әдәбияты. – 1956. – № 10. – Б. 99–108.

Юзеев Н. Муса Җәлилнең иҗат лабораториясеннән / Н. Юзеев // Совет әдәбияты. – 1957. – № 6. – Б. 97–105.

Юзеев Н. Шигырьдәге интонацион-ритмик рәсем турында / Н. Юзеев // Үсү юлы. Яшь язучыларның альманахы. 12 нче чыг. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1957. – Б. 119–133.

Юзиев Н. «Хат ташучы» поэмасының стиль үзенчәлекләре / Н. Юзиев // Совет әдәбияты. – 1960. – № 8. – Б. 129–136.

Юзиев Н. Шигырьнең көче һәм аһәңе // Юзиев Н. Тормыш поэзиясе: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. – Б. 99–125.

Юзиев Н. Шагыйрь һәм заман / Н. Юзиев // Соц. Татарстан. – 1966. – 13 февр.

Юзиев Н. Үлемне җиңгән шигырьләр / Н. Юзиев // Совет мәктәбе. – 1966. – № 2. – Б. 13–18.

Юзиев Н. А. Фадеев һәм Җәлил / Н. Юзиев // Казан утлары. – 1966. – № 2. – Б. 13–16; // Кызыл таң. – 1966. – 15 февр.

Юзиев Н. Шагыйрь мирасы / Н. Юзиев // Соц. Татарстан. – 1976. – 4 февр.

Юзиев И. Җырга багышланган яшьлек / И. Юзиев // Татарстан яшьләре. – 1976. – 7 авг.

Юзиев Н. «Кешелекнең җиңелмәс көрәшчесе...» // Юзиев Н. Шигърият дөньясы (Татар Совет шагыйрьләре турында әдәби-тәнкыйть мәкаләләре) / Н. Юзиев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – Б. 62–66.

Юзиев Н. Мохтар Ауэзов Муса Җәлил турында // Юзиев Н. Шигърият дөньясы (Татар Совет шагыйрьләре турында әдәби-тәнкыйть мәкаләләре) / Н. Юзиев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – Б. 66–70.

Юзиев Н. Муса Җәлил (1906–1944) / Н. Юзиев // Татар әдәбияты тарихы: 6 томда / Җав. ред. Н. Г. Гыйззәтуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 5 т.: Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллар әдәбияты (1941–1960). – Б. 65–87.

Юзиев Н. Шагыйрь көндәлеге / Н. Юзиев // Мәдәни җомга. – 1997. – 14 февр.

Юнысов Р. Тормыш – җыр / Р. Юнысов // Татарстан яшьләре. – 1966. – 12 февр.

Юнысова А. «Кызыл ромашка» / А. Юнысова // Ватаным Татарстан. – 2000. – 22 март.

Юнысова А. Җыры исән шагыйрь – үлемсез! / А. Юнысова // Ватаным Татарстан. – 2006. – 23 февр.

Юнысова А. Мәскәүгә дә Җәлил кирәк / А. Юнысова // Ватаным Татарстан. – 2006. – 1 апр.

Юнусова З. Үткәннәргә күз салыйк / З. Юнусова // Яңа Вакыт (Оренбург). – 1994. – № 33. – Авг.

Юсупов А. Ф. Муса Җәлил шигъриятенең лингвистик поэтикасы («Кичер илем!» шигыре мисалында) / А. Ф. Юсупов // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 420–425.

Юсупов И. Җәлил язмышы рухландыра / И. Юсупов // Соц. Татарстан. – 1981. – 25 июнь.

Юсупов М. Кыя-ташка уелган исемнәр [Зиннәт Хәсәнов тур.] / М. Юсупов // Татарстан яшьләре. – 1966. – 1 февр.

Юсупова З. Балалар оешмасы / З. Юсупова // Муса турында истәлекләр / Төз. һәм әдәби эшкәрт. Г. Кашшаф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 33–36.

Юсупова Н. М. М. Җәлилнең «Моабит дәфтәрләре» циклында мифологик мотивларны җиткерү үзенчәлеге / Н. М. Юсупова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 298–304.

Юсупова Р. Хатирәләр яңара / Р. Юсупова // Татарстан. – 1993. – № 8. – Б. 77.

Язучыларның идарә утырышы // Мәгърифәт. – 2009. – 29 авг.

Якупов М. Уңышлы спектакль [Р. Ишморатның «Үлмәс җыр» героик драмасы тур.] / М. Якупов // Совет Татарстаны. – 1956. – 6 июнь.

Якупов Х. Хөкем алдыннан / Х. Якупов // Татарстан. – 2006. – № 2. – Б. 47.

Якупова М. Батырлар үлми / М. Якупова // Соц. Татарстан. – 1968. – 18 окт.

Ялкайн Я. Ола / Я. Ялкайн // Мәдәни җомга. – 1996. – 2 февр.

Янмурзина А. Я. Муса Җәлил иҗатында чичәнлек традициясенең чагылышы / А. Я. Янмурзина // Актуальные проблемы современной фольклористики: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Казань, 29 июня 2009 г.) / Науч. ред. Ф. И. Урманчеев; сост.: Л. Х. Мухаметзянова, И. Г. Закирова, Л. Ш. Замалетдинов. – Казань: Алма-Лит, 2009. – Б. 211–212.

Янсуар Л. «Туган илдә безнең язмышны белсеннәр иде...» [М. Җәлил һәм җәлилчеләрнең тоткынлыктагы тормышы һәм көрәше тур.] // Татарстан. – 2018. – № 8. – Б. 66–71.

Янтимеров И. Безгә Җәлил ярдәм итте / И. Янтимеров // Яшь ленинчы. – 1981. – 25 март.

Яңа документ раслый // Казан утлары. – 1975. – № 11. – Б. 137–138.

Яруллин Ф. Һәрберебез уйланыйк: Хәзерге поэзиябездә Г. Тукай һәм М. Җәлил традицияләре / Ф. Яруллин // Соц. Татарстан. – 1986. – 22 гыйнв.

Яруллин Ф. Минем ачыш / Ф. Яруллин // Сабантуй. – 1996. – 14 фев.

Яруллина И. Мәктәптә Җәлил музее [Казан шәһәренең 26 нчы урта мәктәбе] / И. Яруллина // Татарстан яшьләре. – 1976. – 14 февр.

Яруллина Л. Ә. Син хәтердә безнең, Муса Җәлил / Л. Ә. Яруллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 327–328.

Яхин Ф. З. Муса Җәлилнең «Идеологик агым шигърияте»ндә тәэссорат тудыру осталыгы / Ф. З. Яхин // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – Б. 202–205.

Яхина Р. Тынгысызлар слеты / Р. Яхина // Яшь ленинчы. – 1981. – 14 янв.

Яхина Р. Тынычлыкка бер өлеш / Р. Яхина // Яшь ленинчы. – 1981. – 25 нояб.

Яхина Р. Чәчәкләргә күмелде / Р. Яхина // Яшь ленинчы. – 1986. – 15 февр.

Яхшы уйныйлар // Совет Татарстаны. – 1958. – 7 июнь.

Яшен К. Бердәм сафта / К. Яшен // Соц. Татарстан. – 1966. – 19 февр.

Яшь җәлилчеләр // Ялкын. – 1980. – № 9. – Б. 13.

Адыгей телендә

ЕмтӀыль Н. Лъэпкъхэм яусакӀо тыдэгущыӀэ: Муса Джалиль юбилей фэгъэхьыгъ / Н. ЕмтӀыль // Адыгэмакъ. – 2006. – Мартым и 1.

Алтай телендә

Махмудов А. От-калапту тартыжа ачы: Муса Джалильдинг чыкканынанг 70 јылдыгына / А. Махмудов // Алтайдынг чолмоны. – 1976. – 14 февр.

Моҥкулик кожондар // Джалиль М. Моабитте бичилген ӱлгерлер / Пер. А. Адаров / М. Джалиль. – Горно-Алтайск: Туулу Алтайдын бичиктер чыгарар изд-возы, 1961. – С. 3–4.

Әзәрбәйҗан телендә

Әләсгәров Ә. Мәғрур гартал дастаны / Ә. Әләсгәров // Коммунист. – 1968. – 8 окт.

Әлиіева З. «Учун нәғмәләрим» поемасынын тәдрисинә даир / З. Әлиіева // Азербаіҹан мүәллими. – 1971. – 8 іанв.

Әфәндиіев Ә. Шаир-гәһрәман / Ә. Әәфәндиіев // Әдәбиііе вә инҹәсәнәт. – 1976. – 14 февр.

Бағыров М. Гәһрәман шаир / М. Бағыров // Шәрг гапысы. – 1976. – 15 февр.
Валитова А. Муса Чәлилин роезјасы / А. Валитова // Азәрбајчан. – 1966. – № 2. – С. 186–189.
Ваһабзадә Б. Зинданда / Б. Ваһабзадә // Азербајчан. – 1956. – № 6. – С. 87.
Ваһабзадә Б. Гәһрәманлыг маһнылары / Б. Ваһабзадә // Әдәбијјат вә инчәсәнәт. – 1957. – 28 апр.
Ваһабзадә Б. Сөнмәјән һәјат / Б. Ваһабзадә // Коммунист. – 1966. – 15 февр.
Вургун С. Мәним достум, шаир кардашым / С. Вургун // Әдәбијјат вә инчәсәнәт. – 1966. – 12 февр.
Гасымов Ә. Зүлмәтдә мәшәл / Ә. Гасымов // Әдәбијјат вә инчәсәнәт. – 1966. – 12 февр.
Гәһрәман шаирә һәср идилмиш кечә // Әдәбијјат вә инчәсәнәт. – 1956. – 11 март.
Гәһрәман шаирин јубилеј гаршысында // Совет Күрчүстаны. – 1966. – 25 јанв.
Ејвазов Һ. Нәғмәләрдә јашајан шаирин сәси / Һ. Ејвазов // Азербајчан мүәллими. – 1975. – 8 окт.
Ибраһимов Һ. Сәнәткар – гәһрәман / Һ. Ибраһимов // Шәрг гапысы. – 1966. – 15 февр.
Кәләнтәри К. Шаир-гәһрәман / К. Кәләнтәри // Азербајчан мүәллими. – 1966. – 13 февр.
Маһмудов Ә. Муса Чәлилин естетик көрүшләри (Анадан олмасынын 70 иллији мүнасибәти илә) / Ә. Маһмудов // Совет Күрчүстаны. – 1976. – 17 февр.
Маһмудов Ә. Гәһрәманлыг дастаны / Ә. Маһмудов // Азербајчан мүәллими. – 1976. – 18 февр.
Маһмудов Ә. Инсанларын хошиәхтлји уғрунда мүбаризә / Ә. Маһмудов // Азербајчан мәктәби. – 1976. – № 2. – С. 66–67.
Маһмудов Ә. Баһадыр шаир / Ә. Маһмудов // Әдәбијјат вә инчәсәнәт. – 1985. – 15 февр.
Мәммәдов Ф. Гәһрәман шаир / Ф. Мәммәдов // Мәһсул. – 1966. – 15 февр.
Мәммәдов Ф. Әбәдиләшән шаир. Муса Чәлил – 80 / Ф. Мәммәдов // Азербајчан мүәллими. – 1986. – 14 фвр.
Моабит дәфтәри (Муса Чәлилин ејни адлы әсәри әсасында чәкилмиш филм һаггында) // Кино јеникләри. – 1968. – 21 сент.
Моабит зинданынын бармаглыглары архасында // Әдәбијјatт вә инчәсәнәт. – 1954. – 10 апр.
Муса Чәлил // Азербајчан пионери. – 1966. – 13 февр.
Муса Чәлил һаггында киноповест // Бакы. – 1968. – 7 авг.
Муса Чәлилин јубилеј гаршысында // Коммунист. – 1966. – 22 јанв.
Мустафајев Р. Мән ајаг үстә өләјәм / Р. Мустафајев // Азербајчан кәнчләри. – 1966. – 13 февр.
Нәбијев Б. Рәшадәт вә инам поезијасы / Б. Нәбијев // Коммунист. – 1981. – 15 февр.
Нәсәфов Һ. Гәһрәман шаир, аловлу вәтәнпәрвәр / Һ. Нәсәфов // Азербајчан мүәллими. – 1976. – 13 февр.

Рәһманзадә Ф. Оригинал гајғы илә / Ф. Рәһманзадә // Әдәбијјат вә инҹәсәнәт. – 1980. – 22 авг.

Рза Х. Гәһрәманлык мүҹәссәмәси / Х. Рза // Азербајҹан кәнҹләри. – 1976. – 14 февр.

Рза Х. Шаир гәһрәманлығы / Х. Рза // Совет кәнди. – 1976. – 14 февр.

Рза Х. Ше'ријјәт вә гәһрәманлыг мүҹәссәмәси / Х. Рза // Бакы. – 1976. – 14 февр.

Рза Х. Шаир гәһрәманлығы: Муса Ҹәлил – 75 / Х. Рза // Әдәбијјат вә инҹәсәнәт. – 1981. – 13 март.

Рүстәмханлы С. Әбәди шөһрәт / С. Рүстәмханлы // Әдәбијјат вә инҹәсәнәт. – 1986. – 14 март.

Самат Ш. Муса Ҹәлилин һејкәли өнүндә / Ш. Самат // Пионер. – 1978. – № 8. – С. 14.

Сәмәдов А. Муса Ҹәлилин «Гушчугаз» ше'ринин тәдриси тәҹрүбәсиндән / А. Сәмәдов // Азербајҹан дилин вә әдәбијјаты тәдриси: Методик мәгаләләр мәҹмуәси. – 1957. – № 4. – С. 43–47.

Солтан И. Әбәдијәе (Һәлак олмасынын 10 иллији мүнасибәтилә) / И. Солтан // Әдәбијјат вә инҹәсәнәт. – 1954. – 10 апр.

Тағыјев Р. Мүбариз нәғмәләр шаири / Р. Тағыјев // Коммунист. – 1976. – 15 февр.

Шаир-вәтандаш Муса Ҹәлил (Татар шаири Муса Ҹәлилин вәфатынын 20 иллији мүнасибәтилә) // Бакы. – 1964. – 25 авг.

Шаир гәһрәман // Јүксәлиш. – 1966. – 16 февр.

Шаир Муса Ҹәлилә Совет Иттифагы гәһрәманы ады верилмәси һаггында ССРИ Али Совети Рәјасәт Һејәтинин фәрманы // Коммунист. – 1956. – 4 февр.

Шүкүров А. Данко үрәкли шаир / А. Шүкүров // Сосиалист Сумгаит. – 1966. – 15 февр.

Шүкүров С. Моабит нәғҗәләри / С. Шүкүров // Азербајҹан мүәллими. – 1976. – 11 февр.

Хәлилов Г. Јенилмәз инсан, аловлу шаир / Г. Хәлилов // Азербајҹан кәнҹләри. – 1957. – 22 май.

Хәлилов П. Гәһрәман шаир / П. Хәлилов // Ҹәлил М. Моабит дәфтәри [Ше'рләр] / Татарҹадан тәрҹүмә едәни Х. Рза / М. Ҹәлил. – Бакы: Јазычы, 1979. – С.5–9.

Хәлилов Р. Ики өмүр: Муса Ҹәлил – 80 / Р. Хәлилов // Китаблар аләминдә. – 1986. – № 1. – С. 24–26.

Хәлилов Х. Гөзәл шаир – бөјүк инсан / Х. Хәлилов // Азербајҹан кәнҹләри. – 1956. – 15 февр.

Quliyev E. Musa Cəlil – XX yüzil tatar ədəbijjatının tanınmış nümayəndəsi / E. Quliyev // Mədənijjat. – 2011. – 16 fevr.

Mirzəzadə R. Moabitdə – faşist zindanında ucalan HAQQın səsi: Tatar xalqının qəhrəman övladı Musa Cəlil anadan olmasının 110 illiyi münasibətilə / R. Mirzəzadə // Həftə içi. – 2016. – 10 fevr.

Musa Cəlil jad edildi: Əlaqələr // Ədəbiyyat qəzeti. – 2006. – 24 fevr.

Müasirləri Musa Cəlil haqqında: Musa Cəlil – 100 // Ədəbiyyat qəzeti. – 2006. – 24 fevr.

Turan T. Krım-Tatar ədəbieeatının barıt qoxulu şairi Musa Cəlil / T. Turan // Türküstan. – 2020. – 6–10 fevr.

Fərəcov S.«Yetir doğma yurda bu mahnıları...»: İkinci Dünya müharibəsi illərində əsirlik yaşajan, həjatla ölüm arasında olsa belə vətəninə dönük çıxmayan ziyalılardan biri də istedadlı musiqiçi, rəssam və tanınmış tatar şairi Musa Cəlil olub / S. Fərəcov // Mədənijjat. – 2016. – 24 avq.

Балкар телендә

Жангоразланы Н. Фахмулукъну, жигитликни эмда намыслылыкъны емюрлюк юлгюсю / Н. Жангоразланы // Заман. – 2016. – 2 февр.

Къазауатда, фашит концлагерьде да Ата журтуна, антына эмда поэзиягъа кертичилей къагъанды // Заман. – 2014. – 23 авг.

Къулийланы Къ. Муса Джалильни адамлыгъы, кишилиги, закийлиги / Къ. Къулийланы // Минги Тау. – 2014. – № 4. – Б. 163–166.

Къулийланы Къ. Муса Джалильни адамлыгъы, кишилиги, закийлиги / Къ. Къулийланы // Татарстанны ауазы / Ред. А. Т. Додуев; авт. предисл. С. Мусукаланы. – Нальчик: Принт-Центр, 2024. – Б. 27–34.

Махмудов А. Ёзюлмейди жигитликни жулдузу: Муса Джалиль туугъанлы 70-жыллыгъына / А. Махмудов // Коммунизмге жол. – 1976. – 14 февр.

Махмудов А. Муса Джалилни юсюнден / А. Махмудов // Коммунизмге жол. – 1977. – 20 авг.

Махмудов А. Ёлмезге туугъан поэт: Муса Джалиль туугъанлы 75 джыл / А. Махмудов // Ленинни байрагъы. – 1981. – 7 февр.

Махмудов А. Буюк интернационалист (Муса Джалильнинъ догъгъанына 75 йыл тола) / А. Махмудов // Ленин байрагъы. – 1981. – 14 февр.

Махмудов А. Аны поэзиясы елюмсюдю (Мусса Джалиль туугъанлы 75-жыллыгъына) / А. Махмудов // Коммунизмге жол. – 1981. – 14 февр.

Башкорт телендә

Агиш С. Патриот шағир тураһында кайһы бер иҫтәлектәр / С. Агиш // Әҙәби Башҡортостан. – 1954. – № 1. – Б. 63–65.

Агиш С. Муса Йәлилдең даны мәңгелек / С. Агиш // Совет Башҡортостаны. – 1956. – 12 февр.

Агиш С. Мусаның тормошо, ижады бергә айырата яҡын / С. Агиш // Совет Башҡортостаны. – 1957. – 28 апр.

Агиш С. Герой шағир / С. Агиш // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 1966. – № 2. – Б. 49.

Аҡбашев К. Сәхнәлә – Муса Йәлил / К. Аҡбашев // Совет Башҡортостаны. – 1971. – 7 нояб.

Әхмәтшин Г. Беҙҙең Муса / Г. Әхмәтшин // Совет Башҡортостаны. – 1957. – 10 март.

Әхмәтйәнов К. Муса Йәлил һәм башҡорт әҙәбиәте / К. Әхмәтйәнов // Ағиҙел. – 1976. – № 3. – Б. 119–123.

Әхмәтйәнов К. Муса Йәлил һәм башҡорт әҙәбиәте / К. Әхмәтйәнов // Проблемы востоковедения. – 2012. – № 3. – Б. 47–53.

Бәширов Ғ. Бөйөк подвиг кешеһе / Ғ. Бәширов // Совет Башҡортостаны. – 1956. – 12 февр.

Биишева З. Иҫтәлекле күренештәр / З. Биишева // Совет Башҡортостаны. – 1966. – 20 март.

Вуколов-Эрлик Ф. Муса Йәлил менән оҫрашыуҙар / Ф. Вуколов-Эрлик // Ағиҙел. – 1966. – № 2. – Б. 77–79.

Ғәйнуллин М. Герой-шағир / М. Ғәйнуллин // Ленинсе. – 1956. – 14 февр.

Ғимаҙиев Ү. «Һүҙҙәребеҙ утлы уҡ төҫлө…» / Ү. Ғимаҙиев // Ленинсе. – 1981. – 19 февр.

Дәүләтколов Ә. Х. Муса Йәлилдең Зәйтүнә Илбаеваға яҙған хаттарындағы эстетик һәм ижтимаги-сәйәси ҡараштары / Ә. Х. Дәүләтколов // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 38–41.

Жданова Л. Ҡара Яҡуп иҫтәлектәре / Л. Жданова // Совет Башҡортостаны. – 1966. – 15 февр.

Закиров Р. Йырҙара ҡалған ғүмер / Р. Закиров // Совет Башҡортостаны. – 1966. – 15 февр.

Зарипов Н. Ул йәшәй! / Н. Зарипов // Совет Башҡортостаны. – 1957. – 10 март.

Иҙелбай Н. «Алтынсәс» / Н. Иҙелбай // Ҡыҙыл Башҡортостан. – 1046. – 30 ғин.

Илбаева З. Муса Йәлил хаттары / З. Илбаева // Ағиҙел. – 1962. – № 2. – Б. 75–80.

Йомағужин Ф. Муса Йәлилдең дүртенсе дәфтәре / Ф. Йомағужин // Башҡортостан. – 2009. – 15, 16 сент.

Кәрим М. Шағир тураһында бер нисә һүҙ / М. Кәрим // Жәлил М. Моабит төрмәһендә яҙылган шиғырҙар / М. Жәлил. – Өфө, 1954. – Б. 3–4.

Кәрим М. Хәбәрһеҙ юғалманы / М. Кәрим // Башҡортостан пионеры. – 1986. – 14 февр.

Кинйәбулатов И. Ғазаптар тырнағында танышыу / И. Кинйәбулатов // Совет Башҡортостаны. – 1976. – 15 февр.

Лоҡманова Л. Патриот шағир М. Йәлилдең юбилейен билдәләйбеҙ / Л. Лоҡманова // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 1976. – № 2. – Б. 44.

Маннан Х. Муса Йәлил Дим буйында / Х. Маннан // Ағиҙел. – 1962. – № 2. – Б. 81–82.

Мостафин Р. Геройҙың һуңғы көндәре / Р. Мостафин // Совет Башҡортостаны. – 1966. – 8 февр.

Мөхәмәтьянов Р. Муса Жәлил Орскиҙә / Р. Мөхәмәтьянов // Совет Башҡортостаны. – 1963. – 17 сент.

Муса Йәлил (1906–1944) // Әҙәби Башҡортостан. – 1959. – № 1. – Б. 105–106.

Ниғмәти Р. Мин дуҫ, һиңә, Йәлил / Р. Ниғмәти // Совет Башҡортостаны. – 1956. – 12 февр.

Никулин Г. Кеше һәм үлемһеҙлек / Г. Никулин // Ленинсе. – 1965. – 27 нояб.

Нуриева Л. Отрядтә «Муса Йәлил» темаһына сбор үткәреү / Л. Нуриева // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 1966. – № 3. – Б. 41–42.

Рамазанов Ғ. Рухландырғыс образ / Ғ. Рамазанов // Совет Башҡортостаны. – 1976. – 15 февр.

Рахманғулов З. Ҙур йөрәкле, кесе күңелле Муса / З. Рахманғулов // Әҙәби Башҡортостан. – 1957. – № 9. – Б. 72–77.

Рахманҡулов З. Үлемһеҙлеккә юл / З. Рахманҡулов // Совет Башҡортостаны. – 1966. – 15 февр.

Рахманҡулов З. Йәшлек дуҫым / З. Рахманҡулов // Совет Башҡортостаны. – 1976. – 15 февр.

Сөндөклө М. Үлемһеҙ шағир / М. Сөндөклө // Әҙәби Башҡортостан. – 1954. – № 1. – Б. 41–42.

Татар халҡының талантты шағире Муса Йәлил // Совет Башҡортостаны. – 1953. – 21 июль.

Фәттәхов Х. Муса Жәлилдең беренсе уҡытыусыһы / Х. Фәттәхов // Совет Башҡортостаны. – 1958. – 20 июнь.

Шәрипов М. С. Йәлил (Йәлилов) Муса Мостафа улы [2. 2. 1906, Ырымбур губ. ш. ук исемле өйәҙе Мостафа а. (Ырымбур өлк. Шарлыҡ р-ны) – 25. 8. 1944, Плётцензее хәрби төрмәһе, Берлин], шағир / М. С. Шәрипов // Башҡорт энциклопедияһы: 7 томда / Баш мөхәр. М. Ә. Илһамов. – Өфө: Башҡ. энцикл., 2015. – 3-сө т.: Й-Л. – Б. 54.

Шәрҡи З. Шағир һәм герой / З. Шәрҡи // Совет Башҡортостаны. – 1956. – 12 февр.

Белорус телендә

Аўрамчык М. Пясняр мужнага змагання / М. Аўрамчык // Маладосць. – 1966. – № 2. – С. 97–99.

Вішнеўскі І. «Застецца мужнасць у вяках…» / І. Вішнеўскі // ЛіМ. – 1075. – 1 мая.

Войтка В. Жыццё-подзвіг / В. Войтка // Гродзен. праўда. – 1956. – 17 чэрв.

Гамолка М. Як наказ-запавет / М. Гамолка // Настўн. газ. – 1986. – 15 студз.

Ганееў Р. Паэт-герой Муса Джаліль / Р. Ганееў // Джаліль М. Я гляджу на зоры / З татарскай мовы пераклала Э. Агняцвет. – Мінск: Юнацтва, 1985. – С. 3–6.

Грышкевіч В. Жыццё і подзвіг Мусы Дажліля / В. Грышкевіч // Голас радзімы. – 2006. – 8 чэрв.

Кіслік Н. Паэзія-подзвіг / Н. Кіслік // ЛіМ. – 1957. – 8 мая.

Махмудбек Ю. Через сорок смертей / Ю. Махмудбек // Чырв. змена. – 1966. – 15 лют.

Махмудов А. Веліч подзвіга поэта-комуніста / А. Махмудов // Звязда. – 1976. – 15 лют.

Махмудов А. Поэт-борец / А. Махмудов // Чырв. Змена. – 1976. – 17 лют.

Махмудў А. Бессмяротнасць: 15 лютага спаўнясцца 75 гадоў з дня нараджэння Героя Савецкага Саюза, Лаўрэта Ленинскай прэми, татарскага поэта Мусы Джаліля / А. Махмудў // Піянер Беларусі. – 1981. – 12 лютага.

Мустафин Р. Жыццё у барацьбе / Р. Мустафин // Настаўн. газ. – 1966. – 16 лют.

Мустафін Р. Памру я стоячы: да шасцідзесяцігоддзя з дня нараджэння Мусы Джаліля / Р. Мустафін // ЛіМ. – 1966. – 15 лют.

Нуры З. Неўмiручыя песні паэта-героя / З. Нуры // Джаліль М. Маабіцкі сшытак: вершы / Пер.: А. Пысіна, С. Гаўрсёва / М. Даліль. – Мінск: Маст. літ., 1975. – С. 3–8.

Няхай М. Імя з легенды / М. Няхай // ЛіМ. – 1986. – 21 лют.

Пысін А. Агонь, запалены у песні: да 70-годдзя з дня нараджэння М. Джаліля / А. Пысін // ЛіМ. – 1976. – 13 лют.

Пысін А. Песня служыла пярэдняму краю / А. Пысін // Магілёўс. праўда. – 1976. – 17 лют.

Скапа В. Голас мужнасці і веры / В. Скапа // Віцеб. рабочы. – 1976. – 14 лют.

Собаль В. Песні мужнасці і барацьбы / В. Собаль // Віцеб. рабочы. – 1986. – 15 лют.

Собаль В. Радкі, народжаныя за кратамі: да 90-годдзя з дня нараджэння татарскага поэта М. Джаліля / В. Собаль // Віцеб. рабочы. – 1996. – 16 лют.

Фралоў Р. Паэт-борец, паэт-герой: з успамінаў Ф. Я. Герасёва аб татарскам паэце М. Джалілю / Р. Фралоў // Зара. – 1960. – 30 кастр.

Болгар телендә

Голев В. Живите песни на поета / В. Голев // Джалил М. Избрани стихотворения / Пер. от руски на В. Голев и П. Стефанов; ред. Х. Радевски / М. Джалил. – София: Народ. култура, 1959. – С. 7–17.

Бүрәт телендә

Дүлэтэ дуушан, эрэлхэ зоригто сэрэгшэ: Муса Джалилиин 60 наһанай ойдо // Байгал. – 1966. – № 1. – Н. 146–147.

Муса Джалилиин 70 наһанай ойдо: уран зохеолшын творческо зам тухай // Байгал. – 1976. – № 1. – С. 92.

Гарәп телендә

عدنان حقي شهاب. في حق اخي الانصان \\ قصائد من سجن موآبيت. للشاعر المناضل موسى جليل "بطل الاتحاد السوفيتي" \ ترجمة: عدنان حقي شهاب. طبع و نشر محمود الحندي. - بغداد: مطبعة التضامن, ١٩٧٧. - ص.٦-٢١.

كمال الدين جليل. موسى جليل: شاعرالشهادة والحب والبطولة \\ الاداب.- ١٩٦٨.- عدد ٨. - ص.٣٦-٥٤-٥٢،٦٩

كمال الدين جليل. هذاالكتاب \\ قصائد من سجن موآبيت. للشاعر المناضل موسى جليل "بطل الاتحاد السوفيتي" \ ترجمة: عدنان حقي شهاب. طبع و نشر محمود الحندي. - بغداد: مطبعة التضامن, ١٩٧٧. - ص.١١٤ -١١٧.

Гөрҗә (Грузин) телендә

Джалили А. Рамодениме ситква Муса Джалилзе / А. Джалили // Джалили М. Моабитис рвеули / Таргмани: В. Горганелиса да Т. Джангулашвилиса / М. Джалили. – Тбилиси: Сахелмципо гамомцемлоба Сабчота Сакартвело, 1958. – Гв. 3–4.

Джангулашвили Т. Муса Джалилис дабрнеба / Т. Джангулашвили // Джалили М. Моабитис рвеули / Таргмани: В. Горганелиса да Т. Джангулашвилиса / М. Джалили. – Тбилиси: Сахелмципо гамомцемлоба Сабчота Сакартвело, 1958. – Гв. 5–8.

Дәрги (Даргин) телендә

Акбиев С.-М. Игит поэт акIубхIейчирад 70 дус дикнилис / С.-М. Акбиев // Гьалмагъдеш. – 1976. –№ 1. – К. 59–63.

Магъмудов А. Игит шаир. Муса Жалил тувIъанлы 70 йыл битегенлике / А. Магьмудов // Ленин ёлу. – 1976. – 14 февр.

Инглиз телендә

Dshalil A. Gedanken an Mussa Dshalil / A. Dshalil // Dshalil M. Moabiter Heft / M. Dshalil. – Leipzig, 1977. – S. 9–14.

Mustafin R. Poetry of truth and passion / R. Mustafin // Jalil M. Selected Poems / Compiled be Y. Imbovits / M. Jalil – M.: Progress, 1981. – P. 7–18.

«Such People Are Never Forgotten» // Moscow News. – 1957. – May 25.

Ингуш телендә

Махмудов А. Лергвоца поэзе турпал: Муса Джалиль ваь 70 шу дизарга / А. Махмудов // Сердало. – 1976. – 14 февр.

Кабарда телендә

Къамбий З. ГъащIэр уэрэдщ / З. Къамбий // Ленин гъуэгу. – 1964. – Авг. и 26.

ЛIыхъужьхэр народым щыгъупщакъым: Муса Джалиль илъэс 60 мэхъу // Ленин гъуэгу. – 1966. – Февр. и 16.

Казакъ телендә

Айтуғанов Ш. Моабиттің бір батыры / Ш. Айтуғанов // Ленин туы. – 1972. – 16 май.

«Алтыншаш» // Соц. жол. – 1949. – 20 авг.

Байғазин М. Мұса Жәлелмен қайта қауышу / М. Байғазин // Джалиль М. Избранное (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. / М. Джалиль. – Астана, 2016. – С. 12–13.

Байғазин М. Мұса Жәлелмен қайта қауышу / М. Байғазин // Джалиль М. Избранное: (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. / М. Джалиь. – Кокшетау: Мир печати, 2019. – Б. 21–22.

Бисекенов Г. «Алтыншаш» / Г. Бисекенов // Соц. курылыс. – 1949. – 26 авг.

Богачев К. Мұса Жәлелдің серігі / К. Богачев // Орал Өңірі. – 1969. – 3 сент.

Жантемірова Д. Мұрат Әбдірахмановтың Мұса Жәлелдің өлеңдерін аударғанына / Д. Жантемирова // Джалиль М. Избранное (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. / М. Джалиль. – Астана, 2016. – С. 14–15.

Жантемірова Д. Мұрат Әбдірахмановтың Мұса Жәлелдің өлеңдерін аударғанына / Д. Жантемирова // Джалиль М. Избранное (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. / М. Джалиль. – Кокшетау: Мир печати, 2019. – Б. 23–25.

Ілиясов К. Болайын деп түр еді / К. Ілиясов // Лениншіл жас. – 1973. – 8 май.

Махмудов Ә. Жалын жыр, жалын ғүмыр: Мүса Жәлелдің туғанына 70 жыл / Ә. Махмудов // Лениншіл жас. – 1976. – 17 февр.

Махмудов А. Акын, азамат, күрескер [Мүса Жәлелдиң туғанына 70 жыл] / А. Махмудов // Қазақстан үгітшесі. – 1981. – № 1. – Б. 28–29.

Махмутов А. Күрескер поэзия күдеіреті (Мүса Жәлелдің туғанына 75 жыл) / А. Махмутов // Қазақстан пионері. – 1981. – 26 февр.

Мейребеков К. «Алтыншаш» / К. Мейребеков // Онустик Қазақстан. – 1949. – 24 июль.

Молдағалиев Ж. Ажалсыз ақын / Ж. Молдағалиев // Жәлел М. Соғады жүрек: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1966. – Б. 5–13.

Молдағалиев Ж. Ажалсыз ақын / Ж. Молдағалиев // Жәлел М. Жыр ерлиги: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1976. – Б. 5–11.

Мұса Жәлил – балалардың сүйікті ақыны // Қазақстан пионеры. – 1957. – 15 май.

Сейсенбаев Р. Реквием жырлар / Р. Сейсенбаев // Джалиль М. Избранное: (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. – Кокшетау: Мир печати, 2019. – Б. 19–20.

Сыздықов Ж. Патриот-ақын Мұса Жәлил / Ж. Сыздықов // Соц. Қазақстан. – 1953. – 5 июль.

Тұрсынқұлов К. Олар қазақстандық еді / К. Тұрсынқұлов // Лениншіл жас. – 1972. – 8 янв.

Хамиди Л. «Алтыншаш» / Л. Хамиди, Б. Мазитов // Соц. Қазақстан. – 1949. – 30 апр.

Каракалпак телендә

Жумамуратов Т. Қахарман шаир / Т. Жумамуратов // Жалил М. Жырларым (Моабит даптерлеринен). – Нокис: Қарақалпак мамлекет баспасы, 1958. – Б. 3–9.

Нарымбетов Ж. Туўысқан халқытынг патриай перзенти / Ж. Нарымбетов // Совет Каракалпакстаны. – 1980. – 22 авг.

Карел телендә

Laine N. Usko ja rakkaus elämänlähteenä / N. Lainen // Punalippu. – 1985. – № 5. – Š. 28–30.

Laulua hautaan ei millonkaan // Punalippu. – 1973. – № 12. – Š. 49–50.

Mahmudov A. Runon voima. Musa Dzhalilin syntyman 70-vuotispavaksi / A. Mahmudov // Punalippu. – 1976. – № 2. – Š. 89.

Mustafin R. «Elämä jatkuu kuoleman jälkeenkin»: piirtoja Musa Dzhalilin luonnekuvaan / R. Mustafin // Neuvosto-Karjala. – 1974. – 25 elok.

Коми телендә

Махмудов А. Муса Джалиль – поэт-герой: Чужан лунсянъынс 75 тыригкежлеб / А. Махмудов // Войвыв кодзув. – 1981. – № 2. – Н. 52–53.

Мустафин Р. Некодöс абу вунöдöома / Р. Мустафин // Югыд туй. – 1974. – 20 август лун.

Кыргыз телендә

Ерматов С. Муса Жалиль / С. Ерматов // Жалил М. Тандалма чыгармалар. – Фрунзе: Кыргыз. мамлектик басмасы, 1957. – Б. 3–13.

Махмудов А. Жүрөк отуна сугарылган поэзия (Муса Жалилдин туулган күнүнүн 70 жылдыгына карата) / А. Махмудов // Советтик Кыргызстан. – 1976. – 15 февр.

Махмудов А. Поэзиянын өлбөс Прометейи: Бүгүн татар акыны, Советтер Союзунун Баатыры, Лениндик сыйлыктын лауреаты Муса Жалилдин туулган күнүнө 80 жыл толот / А. Махмудов // Эмгек жалыны (КыргызССР, Базар-Коргон р-ны). – 1986. – 15 февр.

Кырымтатар телендә

Мураддан Р. Муса Джалиль / Р. Мураддан // Збірник переказів з творичми завданнями для державної підсумкової атестації з кримськотатарської мови. 11 класс = Девлет нетиджелев аттестациясы ичюн къырымтатар тилинден иджадий вазифелер иле беянлар джыйынтыгы. 11 инджи сыныф / Укладчі А. М. Яяєва та ін. – 2-е вид., випр. І допов. – Сімферополь: Кримнавчпеддержвидав, 2008. – С. 68–70.

Кытай телендә

Ā mǐ ná Jiā lǐ ěr. Guān yù Mù sā Jiā lǐ ěr de jǐ jù huá / Ā mǐ ná Jiā lǐ ěr // Mù sā Jiā lǐ ěr. Mò ā bǐ tè yù zhōng shī chāo / Mù sá Jiā lǐ ěr. – Běi jīng: Rén mín wén xué chū bǎn shè, 1957. – E. 1–3.

Sū háng. Yīng xiòng shī rén Mù sā Jiā lǐ ěr / Sū háng // Mù sā Jiā lǐ ěr. Mò ā bǐ tè yù zhōng shī chāo / Mù sá Jiā lǐ ěr. – Běi jīng: Rén mín wén xué chū bǎn shè, 1957. – E. 4–19.

Латыш телендә

Vējāns A. Dzives in dzejas varooniba / A. Vējāns // Džalilis M. No Moabita burtnīcas / M. Džalilis. – Rīgā: Latvjias valsts izdevniecība, 1958. – L. 5–9.

Литва телендә

Giedra V. Poeto komunisto ž ygdarbis / V. Giedra // Džalilis M. Moabito sąsivinių / M. Džalilis. – Vilnius: Leidykla vaga, 1964. – P. 5–8.

Мари телендә

Апакаев П. Эреак калык шӱмыштӧ / П. Апакаев // Марий коммуна. – 1986. – 15 февр.

Васин К. Поэт-герой: татар поэт Муса Джалильын шочмыжлан 60 ий темын / К. Васин // Ончыко. – 1966. – № 1. – Л. 75–76.

Васин К. Поэт-герой книга нерген / К. Васин // Ончыко. – 1974. – № 6. – Л. 99–102.

Крылов А. Татар калыкын поэтше Муса Джалиль / А. Крылов // Марий коммуна. – 1959. – 11 янв.

Логинов М. Нигунам мондалтдымын / М. Логинов // Марий коммуна. – 1986. – 15 февр.

Майн М. «Мый, эл верчын бойыш ушнен, муренам» / М. Майн // Марий коммуна. – 1966. – 23 янв.

Майн М. Джалильын кундемыштыже / М. Майн // Марий коммуна. – 1976. – 18 февр.

Махмудбек Ю. Калык шӱмыштӧ ила / Ю. Махмудбек // Марий коммуна. – 1966. – 15 февр.

Носова С. Талешкыштым шарнат / С. Носова // Марий Эл. – 2016. – 5 марта.

Смирнов С. Муса Джалиль дене пырля лийынам / С. Смирнов // Марий коммуна. – 1959. – 12 дек.

Степанов М. Выставка класкала / М. Степанов // Марий коммуна. – 1966. – 15 февр.

Ток А. Муса Джалиль Москваште / А. Ток // Марий коммуна. – 1966. – 12 марта.

Ток А. Поэт-герой / А. Ток // Марий коммуна. – 1966. – 25 авг.

Ток А. Поэт-герой Муса Джалиль / А. Ток // Марий коммуна. – 1964. – 26 авг.

Шипачёв С. Нигунамат огеш мондалт / С. Шипачёв // Марий коммуна. – 1956. – 8 февр.

Молдаван телендә

Machmudovas A. Nemirtingasis poezijos riteris [К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / A. Machmudovas // Komjaunimo tiesa. – 1976. – Vozario 13.

Мордва телендә

Махмудов А. Верса тяштьф строчкат: Муса Джалилень 75 кизонзонды / А. Махмудов // Мокша. – 1981. – № 1. – Л. 69–70.

Немец телендә

Begeistert für die Sache der Revolution. Zum 70. Geburtstag des Dichters Mussa Dshalile // Neues Deutschland. – 1976. – 14/15 Februr.

Ditmann G. M. Dsalil «Aus dem Moabiter Heft» / G. Ditmann // Freundschaft in Aktion. – 1958. – № 12. – S. 16–21.

Dshalil A. Zwischen den zeilen / A. Dshalil // Dshalil M. Aus Dem Moabiter Heft / M. Dshalil. – Berlin: Verlag kultur und fortschritt, 1957. – S. 5–12.

Dshalil A. Zwischen den zeilen / A. Dshalil // Dshalil M. Aus Dem Moabiter ytft / Deutsdı von F. Lesdınitzer Nadiwort von E. Müller. – Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun, 1962. – S. 3–10.

Heitzenröther Ch. Operndichter Opernheld: Mussa Dshalil / Ch. Heitzenröther // Freie welt. – 1964. – 38. – S. 18.

Gutschke I. Sein Vermächtnis ist bei uns Lebending / I. Gutschke // Neues Deutschland. – 1974. – 25 August.

Millstatt E. Dshalil und Deutschland: Zum 60. Geburtstag des tatarischen Dichters und Widerstandskämpfers / E. Millstatt // Neues Deutschland. – 1966. – 15 Februar.

Mussa Dshalil der Dichter und Held // Neues Leben. – 1976. – 10. Februar.

Müller M. [Исемсез мәкалә] / M. Müller // Dshalil M. Aus Dem Moabiter ytft / Deutsdı von F. Lesdınitzer Nadiwort von E. Müller. – Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun, 1962. – S. 45–50.

Nebenzahl L. Mussa Dshalil – Dichter und Kämfer / L. Nebenzahl // Probleme der Geschichte des zweitch weltkrieges. – Berlin, 1958. – S. 367–378.

Nebenzahl L. Mussa Dshalil – Dichter und Kämfer / L. Nebenzahl // Freundschaft in Aktion. – 1958. – № 12. – S. 2–15.

Nebenzahl L. Mussa Dshalil: Kämfer, Dichter, Journalist: Zu seinem 60. Geburetstag am 15. Februar 1966 / L. Nebenzahl // Neue Deutsche Presse. – 1966. – № 2. – S. 36–37.

[Nebenzahl L.] Mussa Dshalil – Lieder Kehren heim / [L. Nebenzahl] // Freie Welt. – 1966. – № 7. – S. 28–29.

Nebenzahl L. Der Tod des tatarishen Dichters Musso Dshalil / L. Nebenzahl // Sonderdruck aus zeitschrift für Gesehıchtswıssenschaft. – 1967. – XV. – Heft 3. – S. 459–461

Nebenzahl L. Sie lebten unter uns: Auf den Spuren einer sowjetischen Widerstandsgruppe – Wer kann Auskunft geben? / L. Nebenzahl // DSF Journal. – 1968. – № 4. – S. 47.

Nebenzahl L. Ein Dicher und Hel der Sowjetunion: Zum 30. Todestag von Vusa Dshalil / L. Nebenzahl // Neues Deutschland. – 1974. – 25 August.

Timmermans A. «Du nicht Gumerov…» / A. Timmermans // Freie welt. – 1960. – 35. – S. 10–11.

Осетин телендә

Махмудов А. Лæ гдзинады поэзи (Муса Джалилы райгуырды 70-азы бонмас) / А. Махмудов // Мах дуг. – 1976. – № 2. – Ф. 108–109.

Рус телендә

Абдразяков А. Бессмертие поэзии-подвига / А. Абдразяков // Известия. – 1966. – 15 февр.

Абдрашитова П. Простота и скромность / П. Абдрашитова // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 49–50.

Абдукаева А. И. Великая Отечественная война в творчестве М. Джалиля / А. И. Абдукаева // Татар теле һәм әдәбияты: үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге: укучыларның III Бөтенрәсәй фәнни-гамәли конф. материаллары (Алабуга ш., 21 ноябрь, 2014 нче ел) / Җав. мөх. А. З. Нигамаев. – Алабуга: КФУның Алабуга ин-ты нәшр., 2014. – С. 4–5.

Абдуллаев М. С клеймом каина / М. Абдуллаев, Р. Мустафин // Сов. Башкирия. – 1978. – 14, 15 июля.

Абдуллина Ф. Подарок из Юрги / Ф. Абдуллина // Сов. Татария. – 1976. – 15 авг.

Абдулхаликова А. Наш земляк Муса Джалиль / А. Абдулхаликова // Җәлил М. Моабит дәфтәрләре: шигырьләр / Төз. һәм кереш сүз авт. А. Г. Абделхаликова. – Оренбург: Матбугат йорты «Димур», 2006. – 276 б. = Джалиль М. Моабитские тетради: стихотворения / Сост. и авт. вступ. ст. А. Г. Абдулхаликова / М. Джалиль. – Оренбург: Печ. двор «Димур», 2006. – С. 7–17.

Абдурахимов М. Песенное слово Мусы Джалиля / М. Абдурахимов // Народ. слово. – 2004. – 19 марта.

Абдылдабеков К. Произведения Мусы Джалиля в переводах киргизских поэтов / К. Абдылдабеков // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 91–95.

Абсалямов Г. Еще раз об издании произведений Мусы Джалиля / Г. Абсалямов, М. Амир и др. // Сов. Татария. – 1955. – 13 апр.

Абсалямов Г. Далеко шагает слава о нем / Г. Абсалямов // Сов. Татария. – 1956. – 17 нояб.

Абсалямов А. Всенародное признание / А. Абсалямов // Сов. Татария. – 1957. – 22 апр.

Абсалямова А. Муса Джалиль. «Кого-то из нас не досчитаются…» / А. Абсалямова // Казань. – 2021. – № 12. – С. 56–61.

Абульханов Р. Гимн красоте и мужеству / Р. Абульханов, Р. Яхин // Сов. Россия. – 1957. – 11 янв.

Авдеев А. Здесь жил Джалиль / А. Авдеев // Сов. Татария. – 1983. – 16 февр.

Авдеенко А. Путешествие с другом / А. Авдеенко // Волжский дневник. – М.: Профиздат, 1971. – С. 285–288.

Автору «Моабитской тетради»... // Лит. газ. – 1976. – 24 марта.

Агеева А. Образ поэта-героя на занятиях по русскому языку для иностранных студентов / А. Агеева, Г. Гилязетдинова // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-ле-

тию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 220–224.

Агзамов Ф. И. Первый джалиловед / Ф. И. Агзамов // Муса Джалиль и патриотические традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 195–205.

Агиш С. Песня героя с нами / С. Агиш // Сов. Башкирия. – 1961. – 15 февр.

Агиш С. Всегда живой / С. Агиш // Сов. Башкирия. – 1966. – 15 февр.

Агиш С. Не только земляк… / С. Агиш // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 41.

Адайкина Э. «Звучала песней жизнь моя…» / Э. Адайкина // Правда Востока. – 1966. – 15 февр.

Азаров В. Песни любви и гнева / В. Азаров // Звезда. – 1955. – № 4. – С. 182–183.

Азисова Г. «Судьба моя, песня» / Г. Азисова // Призыв. – 2006. – 24 марта.

Аитов Б. По следам песен Джалиля / Б. Аитов // Сов. Россия. – 1959. – 15 сент.

Аймет Р. Альберт Залилов: «Не в моем характере купаться в лучах отцовской славы» [о сыне М.Джалиля – подполковнике А. Залилове] / Р. Аймет // Татарстан. – 2006. – № 2. – С. 36–37.

Айтматов Ч. Как набат сражений / Ч. Айтматов // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Акберова Е. Ю. Воспитание патриотизма на основе произведений Мусы Джалиля / Е. Ю. Акберова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 95–97.

Акбиев С. Сын эпохи / С. Акбиев // Комсомолец Татарии. – 1976. – 3 февр.

Акбиев С. Дагестанцы чтят Джалиля / С. Акбиев // Даг. правда. – 1976. – 15 февр.

Акбиев С. Муса Джалиль в Дагестане / С. Акбиев // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 74–79.

Акбиев С. Поэт, воин, герой / С. Акбиев // Даг. правда. – 1986. – 15 февр.

Акбиев С. Муса Джалиль Эффенди Капиев / С. Акбиев // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 67–73.

Акбиев С. Творческий и гражданский подвиг: к 50-летию со дня смерти Э. Капиева и М. Джалиля / С. Акбиев // Даг. правда. – 1995. – 6 янв.

Акимов В. Я горжусь / В. Акимов // Сов. Татария. – 1957. – 24 апр.

Аксюк С. Оптимистическая трагедия / С. Аксюк // Сов. культура. – 1957. – 1 июня.

Акчурин Р. Патриот Родины – поэт мужества / Р. Акчурин // Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов,

Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухмадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006. – С. 4–5.

Алаев Ю. Поэту и гражданину / Ю. Алаев // Сов. Татария. – 1986. – 22 марта.

Алеев М. Монументальная опера / М. Алеев // Кр. Татария. – 1941. – 19 янв.

Александров В. Дети знают и читают Мусу Джалиля / В. Александров // Сатк. рабочий. – 2014. – 29 янв.

Алексанов И. Я солнцу песнь пою: к 20-летию со дня гибели Мусы Джалиля / И. Алексанов // Во славу Родины. – 1964. – 26 авг.

Алексеев И. Подвиг поэта / И. Алексеев // Соц. Якутия. – 1966. – 15 февр.

Алексин В. Рядом с легендарным поэтом / В. Алексин // Респ. Татарстан. – 2006. – 14 февр.

Алешкин А. Звездные имена [Гариф Шабаев] / А. Алешкин // Забайкал. рабочий. – 1969. – 5 авг.

Алиева С. У. Джалиль (Джалилов, Залилов) Муса Мустафович [2 (15). 2 1906, дер. Мустафино Оренбургской губ., ныне с. Мустафино Шарлыкского р-на Оренбургской обл. – 25. 8. 1944, Берлин], тат. поэт Герой Сов. Союза (1956, посм.) / С. У. Алиева // Большая Российская энциклопедия: В 30 т. / Пред. науч.-ред. совета Ю. С. Осипов; отв. Ред. С. Л. Кравец. – М.: Большая Рос. энцикл., 2007. – Т. 8: Григорьев-Динамика. – С. 630–631.

Алимгулов Р. Подвиг поэта / Р. Алимгулов // Андиж. правда. – 1969. – 15 февр.

Алимгулов Р. Тринадцатый в списке / Р. Алимгулов // Андиж. правда. – 1970. – 23 июня.

Алимгулов Р. Поэт-боец / Р. Алимгулов // Андиж. правда. – 1971. – 13 февр.

Алишев И. А. Духовно-нравственное воспитание студентов на героическом подвиге джалиловцев / И. А. Алишев // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 207–213.

Алмаева Л. Муса Джалиль: поэт и воин / Л. Алмаева // Челяб. рабочий.

Алмаева Х. Актуальный вопрос / Х. Алмаева // Сов. Татария. – 1954. – 27 окт.

Алтайский А. Поэт-герой Муса Джалиль / А. Алтайский // Сов. воин. – 1956. – № 2. – С. 23.

Алтухова В. Раненое сердце орла / В. Алтухова // Юж. Казахстан (Чимкент). – 1971. – 16 февр.

«Алтыншаш» на казахской сцене // Казахстан. правда. – 1949. – 30 апр.

«Алтыншаш». Премьера в академическом театре оперы и балета им. Абая // Казахстан. правда. – 1949. – 19 авг.

Алыхов А. «Я счастлива, что видела великого поэта» / А. Алыхов // Призыв. – 2006. – 17 марта.

Алькарамова И. Дядя Муса / И. Алькарамова // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 101–104.

Альников Ю. Жизнь после смерти / Ю. Альников // Сов. Башкирия. – 1991. – 23 февр.

Альтов В. Двадцать первый тяжелый год… / В. Альтов // Юж. Урал. – 1968. – 24, 25 мая.

Альтов Вл. Беспокойная юность Джалиля / Вл. Альтов // Комс. племя (Оренбург). – 1971. – 13 февр.

Альтов В. Г. Новые документы о начальном периоде литературной и общественной деятельности Мусы Джалиля / В. Г. Альтов // Вторая Южно-Уральская археографическая конференция «Археография и источниковедение истории литературы и языка»: тез. докл. и сообщ. – Уфа, 1975. – С. 47–48.

Альтов В. Г. Новые архивные материалы о раннем периоде жизни и творчестве Мусы Джалиля в Оренбургской области / В. Г. Альтов // Археография и источниковедение истории литературы на Южном Урале / Отв. ред. Р. Г. Кузеев. Уфа, 1979. – С. 115–120.

Альтов В. Страницы биографии Мусы Джалиля / В. Альтов // Каменный пояс: Лит.-худож. и обществ.-полит. сб. – Челябинск, 1980. – С. 177–183.

Альтов В. Подвиг начинался в Мустафино / В. Альтов // Урал – земля дружбы. – Челябинск, 1982. – С. 195–202.

Альтов В. Подвиг Джалиля / В. Альтов // Юж. Урал. – 1984. – 25 авг.

Альтов В. «Поэты не гибнут, а гаснут, как солнце…» / В. Альтов // Оренбуржье. – 1992. – 3 марта.

Альтов В. Шаги в бессмертие: 50 лет назад в гитлеровской застенке оборвалась жизнь М. Джалиля / В. Альтов // Оренбуржье. – 1994. – 25 авг.

Аминов М. Песня как знамя: Новые материалы о Мусе Джалиле и его соратниках / М. Аминов, М. Минуллин // Сов. Татария. – 1969. – 16, 18, 19 нояб.

Аминов М. Бессмертный подвиг патриотов / М. Аминов, М. Минуллин // Коммунист Татарии. – 1969. – № 4. – С. 35–42.

Амирова З. «Муса Джалиль» / З. Амирова, Г. Гилязов // Магнитогор. рабочий. – 1958. – 27 июля.

Андре Тиммерманс, друг Джалиля // Сов. Татария. – 1957. – 18 авг.

Андреева Н. На экране – Джалиль [О документальном фильме «Муса Джалиль. Страницы борьбы»] / Н. Андреева // Комсомолец Татарии. – 1976. – 13 февр.

Андреева И. Муса Джалиль и украинская литература / И. Андреева // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 42–52.

Андреевич В. Верному сыну Родины / В. Андреевич // Художник. – 1967. – № 2. – С. 12–14.

Андреевская М. Г. Муса Джалиль в Казани (Классный час) / М. Г. Андреевская // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 371–375.

Антонов С. И. Счастье. «М. Джалиль – журналист, поэт, воин» // В редакцию не вернулся... – М.: Политиздат, 1964. – С. 375–386; Изд. 2-е. – Кн. 1. – 1972. – С. 372–383; // Сов. Татария. – 1964. – 7 авг.

Антонов С. Сердце Джалиля / С. Антонов // Комсомолец Калмыкии. – 1966. – 21 янв.

Антонов С. И после смерти жить! / С. Антонов // Горьк. правда. – 1969. – 24 авг.

Антонов С. Эти песни, как лозунг... / С. Антонов // Комсомолец (Ростов на Дону). – 1971. – 17 июля.

Антонов С. Смерть моя песней борьбы прозвучит / С. Антонов // Казан. вед. – 1994. – 24–27 авг.

Арагон Л. Вот что произошло в городе Берлине / Л. Арагон // Сов. Татария. – 1956. – 10 нояб.; // Сов. Татария. – 1957. – 23 янв.; // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 227–232.

Арагон Л. Он умер и за нас / Л. Арагон // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Аркадьев Ф. Иллюстрации Ивана Язынина [к произведениям М. Джалиля] / Ф. Аркадьев // Сов. Татария. – 1965. – 2 дек.

Арочка М. Муса Джалиль и белорусская поэзия / М. Арочка // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 80–85.

Арсланов М. Г. Спектакли о Джалиле и джалиловцах в Театре имени Г. Камала / М. Г. Арсланов // Науч. Татарстан. – 2014. – № 1. – С. 90–102.

Арсланов Н. Как живой / Н. Арсланов // Сов. Татария. – 1959. – 26 авг.

Архивисты разыскали письма Мусы Джалиля // Казан. вед. – 2010. – 13 янв.

Аршинов В. Посвящение сердца / В. Аршинов // Казань. – 2006. – № 1. – С. 24–32.

Аскарова Л. Р. Мензилинск в судьбе Мусы Джалиля / Л. Р. Аскарова // Народы Татарстана в годы Великой Отечественной войны: сб. ст. / Под ред. Р. В. Шайдуллина. – Казань: ИТЭР АН РТ, 2018. – С. 88–92.

Атряхина Е. Н. Подвиг великого татарского поэта Мусы Джалиля / Е. Н. Атряхина // VII Всерос. (81-я итог.) студ. науч. конф. «Студенческая наука и медицина XXI века: традиции, инновации и приоритеты», посвящ. 90-летию СНО СамГУ: сб. материалов. – Самара: ООО «Офорт»; ГБОУ ВПО СамГУ Минздрава России, 2013. – С. 31.

Ахатов Г. Х. Фразеология поэмы «Письмоносец» / Г. Х. Ахатов // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 153–156.

Ахбарова Г. «Коль я умру, так песня не умрет…» / Г. Ахбарова // Совет мәктәбе. – 1986. – № 2. – Б. 30–33.

Ахмадиева И. К 100-летию Мусы Джалиля организовали выставку / И. Ахмадиева // Маяк. – 2006. – 22 февр.

Ахмадишин М. Писательский форум в Берлине / М. Ахмадишин // Респ. Татарстан. – 2006. – 8 июня.

Ахмадуллин А. Архив Мусы Джалиля / А. Ахмадуллин // Вопр. лит. – 1969. – № 1. – С. 248–250.

Ахмадуллин А. Джалилю посвящается / А. Ахмадуллин // Веч. Казань. – 1986. – 11 февр.

Ахмадуллин А. Фонд Джалиля в архиве ИЯЛИ / А. Ахмадуллин // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 100–105.

Ахмадуллин А. Героико-патриотическая тема в современной татарской драматургии / А. Ахмадуллин, Н. Ханзафаров // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 165–172.

Ахметзянова А. Великий поэт и герой / А. Ахметзянова // Казан. вед. – 2011. – 15 февр.

Ахметов Р. Гимн бессмертию / Р. Ахметов // Сов. Татария. – 1976. – 18 марта.

Ахметов С. Непокорный / С. Ахметов // Сов. воин. – 1974. – № 16. – С. 36.

Ахметов С. Спасенные песни / С. Ахметов // Памир. – 1976. – № 2. – С. 81–83.

Ахметова Г. Н. Краткий список публикаций периодических изданий о жизни и творчестве поэта-героя Мусы Джалиля (15 февраля 1906 года – 25 августа 1944 года) (В помощь преподавателям татарского языка и литературы, работникам культуры) / Г. Н. Ахметова, Г. С. Галямова // Национальное обозрение: этнографо-метод. сб. – Тюмень: Вектор Бук, 2007. – Вып I (III). – С. 103–106.

Ахметьянов И. Спектакль о поэте-герое / И. Ахметьянов // Сов. Башкирия. – 1956. – 26 дек.

Ахсанова С. Муса Джалиль в картинах / С. Ахсанова // Знамя труда. – 2006. – 8 февр.

Ахтямов Г. Человек с могучими крыльями / Г. Ахтямов // Знамя юности (Минск). – 1965. – 16 февр.

Ахтамзян А. Песня бессмертная [к 90-летию со дня рождения М. Джалиля] / А. Ахтамзян // Правда. – 1996. – 15 февр.

Ахтамзян А. Кто был главным зачинщиком? / А. Ахтамзян // Татарстан. – 2002. – № 5. – С. 72–75.

Ахтамзян А. Вспомним Джалиля / А. Ахтамзян // Труд. – 2006. – 15 февр.

Ахтамзян А. Научная проблематика исследования подвига группы Джалиля в сопротивлении фашизму / А. Ахтамзян // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 20–23.

Ахтамзян Х. Любить жизнь! / Х. Ахтамзян // Дошк. воспитание. – 1965. – № 5. – С. 108–112.

Ахтямов Г. Поэт-герой / Г. Ахтямов // Комс. правда (Вильнюс). – 1966. – 15 февр.

Ахундов Н. Возвысились до священного братства: Анализ поэтических памятников, посвященных Мусе Джалилю / Н. Ахундов // Баку. – 1972. – 23 сент.

Ахунов Г. Подвиг поэта / Г. Ахунов // Комсомолец Татарии. – 1954. – 27 янв.

Ахунов Г. А. Мы из Казани, с Волги… / Г. А. Ахунов, М. Х. Зарипов. – М.: Сов. Россия, 1971. – С. 192–199.

Ахунов Г. «С вами жизнь обрету…» / Г. Ахунов // Лит. газ. – 1976. – 11 февр.

Ахунов Г. Вдохновляющий пример / Г. Ахунов // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Ахунов Г. Биение родных сердец / Г. Ахунов // Лит. Россия. – 1976. – 27 февр.

Ахунов Г. Вдохновляющий пример / Г. Ахунов // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 12–16.

Ахунов Г. Подвиг поэта / Г. Ахунов // Коммунист Татарии. – 1981. – № 2. – С. 76–81.

Бадиков К. Г. Лексические синонимы в «Моабитской тетради» М. Джалиля / К. Г. Бадиков // Структура и история татарского языка. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. – С. 143–148.

Бадиков К. Лингвостилистические средства выражения патриотических чувств в поэзии Мусы Джалиля / К. Бадиков // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин, сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 136–141.

Бадиу В. Гибель орла / В. Бадиу // Молодежь Молдавии. – 1964. – 26 авг.

Бадыйкшан Л. Поэт, окрыленный поэтом / Л. Бадыйкшан // Комсомолец Татарии. – 1987. – 15 февр.

Байбекова Э. Вечер памяти поэта в гимназии / Э. Байбекова // Юлдаш. – 2006. – 22 февр.

Байдерин В. Прикосновение к легенде / В. Байдерн // Известия. – 1968. – 10 авг.

Баймухаметова С. Стихи любимого поэта / С. Баймухаметова // Маяк (Челяб. обл.). – 2014. – 22 марта

Байчурова Г. Он был хорошим товарищем / Г. Байчурова // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 60–62.

Бакеева М. К. Подвиг Мусы Джалиля / М. К. Бакеева // Рус. яз. в шк. – 1984. – № 5. – С. 39–41.

Бакман Я. Сподвижник Мусы Джалиля учился в Самарканде [О Фариде Сайфульмулюкове] / Я. Бакман // Ленин. путь (Самарканд). – 1968. – 19 нояб.

Баратов Л. К постановке оперы «Алтынчэч» / Л. Баратов // Кр. Татария. – 1941. – 21 июня.

Бариева Э. А. Песнь свою я посвятил народу. Жизнь свою народу отдаю / Э. А. Бариева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 198–202.

Барков А. Джалиль – депутат горсовета / А. Барков // Сов. Татария. – 1968. – 10 июля.

Барковская А. Великое братство: Литература народов СССР в школе / А. Барковская. – Минск: Нар. асвета, 1982. – С. 108–112.

Барская К. Пропаганда творчества Мусы Джалиля / К. Барская // Сов. Татария. – 1959. – 4 сент.

Барская К. Наследию поэта-героя – «зеленую улицу» / К. Барская // Вопр. лит. – 1960. – № 10. – С. 231–236.

Басманов И. Сильнее смерти / И. Басманов // Сов. Татария. – 1957. – 24 апр.

Басманов М. Геройский подвиг / М. Басманов // Сов. Татария. – 1956. – 17 нояб.

Баутдинова Г. Поэт-герой в Подольске / Г. Баутдинова // Татар. новости. – 2006. – № 2. – С. 5.

Бахметов К. Поэту-патриоту посвящается / К. Бахметов // Призыв. – 2006. – 23 февр.

Бахтигареев Г. След в истории / Г. Бахтигареев // Аургазинский вестник. – 2011. – 18 июня

Баширов Г. Сильнее смерти / Г. Баширов // Правда. – 1953. – 6 июня.

Баширов Г. Всегда с народом / Г. Баширов // Сов. Татария. – 1954. – 26 янв.

Баширов Г. Человек великого подвига / Г. Баширов // Правда. – 1956. – 3 февр.; // Зеленодол. рабочий. – 1956. – 5 февр.

Баширов Г. Подвиг поэта / Г. Баширов // Джалиль М. Избранное: Стихотворения и поэы / Пер. с татар. / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1959. – С. 3–10; // Джалиль М. Сочинения / Сост. В. Владимирцев, В. Ганиев / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1962. – С. 3–12; // Литература народов СССР. Книга для чтения в средней школе. Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1970. – С. 26–29.

Баширов Г. Муса Джалиль / Г. Баширов // Джалиль М. Стихотворения / Пер. с татар.; сост. Р. Бикмухаметов / М. Джалиль. – М.: Худож. лит., 1961. – С. 5–19.

Баширов Г. Он входит в каждый дом / Г. Баширов // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Безуглов Э. Поэт-патриот / Э. Безуглов // Волжск. коммуна. – 1976. – 15 февр.

Бекхожин Х. Слово о Джалиле / Х. Бекхожин // Огни Алатау (Алма-Ата). – 1966. – 15 февр.

Белов Е. Живая сила сказки / Е. Белов // Лит. газ. – 1957. – 30 мая.

Белокопытов В. Муса Джалиль // В. Белокопытов, Н. Шевченко. Их именами названы улицы Казани. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1973. – С. 116–119; Изд. второе, испр. доп. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. – С. 120–123.

Беляев Г. Веселый, простой человек / Г. Беляев // Сов. Татария. – 1956. – 17 нояб.

Беляев Н. У истоков мужества [Советские писатели в родной деревне поэта] / Н. Беляев // Комсомолец Татарии. – 1966. – 20 февр.

Беляев Р. Бессмертный подвиг поэта-коммуниста / Р. Беляев // Коммунист Татарии, Татарстан коммунисты. – 1986. – № 2. – С. 31–40.

Беляева Н. Красный цветок / Н. Беляева // В мире книг. – 1966. – № 2. – С. 29.

Бернер Г. Большое достижение оперного искусства / Г. Бернер, К. Тихонов, Н. Даутов // Сов. Татария. – 1958. – 4 апр.

Беседа с Афзалом Фаткуллиным // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 123–125.

Беспалов В. Квартира в доме № 17 на улице Горького в центре Казани / В. Беспалов // Сов. Россия. – 1983. – 16 февр.

«Бессмертная песень» // Известия. – 1956. – 28 марта; // Сов. Татария. – 1956. – 30 марта.

Бессмертие поэта [О выставке] // Веч. Тбилиси. – 1966. – 4 февр.

Бессмертие поэта [О выставках и вечерах в городах страны] // Лит. газ. = 1966. – 10 февр.

Бессмертие поэта [Об открытии памятника] // Известия. – 1966. – 4 нояб.; // Сел. жизнь. – 1966. – 4 нояб.

Бессмертие поэта // Даг. правда. – 1976. – 15 февр.

Бессмертие поэта-гражданина // Лит. газ. – 1968. – 15 февр.; // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Бессмертный подвиг Джалиля [О юбилейном вечере в Колонном зале Дома союзов в Москве] // Лит. Россия. – 1986. – 28 марта; Известия. – 1986. – 22 марта.

Бестужева И. Ю. М. Джалиль и национальное оперное искусство / И. Ю. Бестужева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 344–345.

Бесценные рукописи // Комсомолец Татарии. – 1976. – 15 авг.

Биккинина Д. Наш земляк Ахмет Симаев – друг и соратник Мусы Джалиля / Д. Биккинина // Юлдаш. – 2005. – 10 авг.

Бикмухаметов Р. О Мусе Джалиле – воине, поэте и человеке / Р. Бикмухаметов // Дружба народов. – 1955. – № 5. – С. 151–155.

Бикмухаметов Р. Муса Джалиль / Р. Бикмухаметов // Писатели народов СССР: Литературные портреты. – М., 1957. – С. 251–286.

Бикмухаметов Р. Оружие стилистики (Стилистический анализ произведений татарских писателей) // Проблемы социалистического реализма. – М.: Сов. писатель, 1961. – С. 471–475.

Бикмухаметов Р. Рожденные Октябрем / Р. Бикмухаметов // Вопр. лит. – 1961. – № 11. – С. 24–46.

Бикмухаметов Р. Традиционные образы и стилистические течения татарской советской поэзии / Р. Бикмухаметов // Социалистический реализм в литературах народов СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 200–201.

Бикмухаметов Р. От составителя // Джалиль М. [Избранная лирика] / Сост. Р. Бикмухаметов / М. Джалиль. – М.: Мол. гвардия, 1964. – С. 3–4.

Бикмухаметов Р. Дороги поэта / Р. Бикмухаметов // Дружба народов. – 1966. – № 2. – С. 248–125.

Бикмухаметов Р. Подвиг поэта и солдата / Р. Бикмухаметов // Лит. в шк. – 1976. – № 1. – С. 16–19.

Бикмухаметов Р. Бессмертный подвиг поэта / Р. Бикмухаметов // Коммунист Татарии. – 1976. – № 2. – С. 51–56; // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 38–44.

Бикчантаев А. Бессмертие / А. Бикчантаев // Смена (Ленинград). – 1966. – 15 февр.

Бикчантаев А. Горячее сердце Джалиля / А. Бикчантаев // Комсомолец Донбасса. – 1966. – 1 5 февр.

Бикчантаев А. Он был из крепкого сплава / А. Бикчантаев // Молодежь Эстонии. – 1966. – 15 февр.

Бикчантаев А. Дороги ведут в бессмертие / А. Бикчантаев // Комсомолец Татарии. – 1966. – 13 февр.; // Знамя юности – 1966. – 15 февр.; // Комсомолец Кубани. – 1966. – 15 февр.; // Комсомолец (Петрозаводск). – 1966. – 15 февр.; // Комсомолец Удмуртии. – 1966. – 15 февр.; // Ленин. смена (Алма-Ата). – 1966. – 15 февр.; // Молодежь Севера. – 1966. – 15 февр.; // Мол. ленинец (Ставрополь). – 1966. – 15 февр.; // Моск. комсомолец. – 1966. – 15 февр.; // Орл. комсомолец. – 1966. – 15 февр.; // Сов. молодежь (Рига). – 1966. – 15 февр.; // Комсомолец Узбекистана. – 1966. – 15 февр.; // Сов. молодежь (Нальчик). – 1966. – 16 февр.; Смена (Смоленск). – 1966. – 16 февр.; // Комсомолец (Ереван). – 1966. – 16 февр.

Бикчантаев А. Через сорок смертей / А. Бикчантаев // Комсомолец Таджикистана. – 1966. – 16 февр.

Бикчентаев А. Снимается фильм «Моабитская тетрадь» / А. Бикчентаев // Сов. Татария. – 1967. – 5 окт.

Билалова Н. Джалиль написал в военной тюрьме «Моабитские тетради» / Н. Билалова // Наш дом Татарстан: одна земля, одна история... – 2020. Спецвыпуск. – С. 22.

Бобченко Т. С. Казань. Путеводитель / Т. С. Бобченко, А. В. Гарзавина, К. Р. Синицына. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1970. – С. 183–186.

Богачев К. Как был открыт подвиг Джалиля / К. Богачев // Курск. правда. 1966. – 15 февр.

Богачев К. «Прощайте, друзья! Я еду сражаться» / К. Богачев // Комсомолец Узбекистана. – 1966. – 15 февр.

Богдалов У. «...Звучала песней жизнь моя, и смерть должна звучать» / У. Богдалов // Сов. Мордовия. – 1974. – 24 авг.

Богдалов У. Музей поэта-героя / У. Богдалов // Соц. индустрия. – 1983. – 22 февр.

Богданов А. Интересно по замыслу и воплощению [О фильме «Моабитская тетрадь»] / А. Богданов // Сов. Татария. – 1968. – 15 окт.

Богданова А. Поэзия на двух языках / А. Богданова // Сатк. рабочий. – 2015. – 29 янв.

Большакова И. Н. Заглавная буква в именах собственных / И. Н. Большакова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгать-

ләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 135–137.

Болшой успех оперы «Муса Джалиль» // Сов. культура. – 1957. – 30 мая.

Большой юбилейный вечер [В Татарском театре оперы и балета] // Сов. Татария. – 1966. – 20 февр.

Борисов М. В царстве «Алтынчэч» / М. Борисов // Сов. Татария. – 1966. – 12 нояб.

Борисов М. Несмолкнувшая песня / М. Борисов // Кр. звезда. – 1974. – 25 авг.

Борт О. Слово великой любви / О. Борт // Сов. Татария. – 1974. – 18 авг.

Бохановский П. Верный сын Родины / П. Бохановский // Иртыш. – 1979. – 25 авг.

Бочкова Ю. Г. Памятник Мусе Джалилю / Ю. Г. Бочкова, В. С. Ванюжина // История в граните: памятники на территории Югры павшим в годы Великой Отечественной войны: Библиогр. указ. – Ханты-Мансийск: Принт-Класс, 2010. – С. 97.

Брахтл Й. Новое слово в искусстве / Й. Брахтл // Сов. Татария. – 1961. – 3 апр.

Бригада имени Джалиля // «Правда» и Татария: сб. материалов газеты «Правда» о Татарии. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. – С. 326–327.

Бровка П. Меч и перо / П. Бровка // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Брысин В. Он знал Мусу Джалиля / В. Брысин // Белг. правда. – 1984. – 9 мая.

Бубеник К. Джалиль в воображении чешского театрального художника / К. Бубеник // Сов. Татария. – 1961. – 5 апр.

Бузукашвили М. Муса Джалиль / М. Бузукашвили // Дет. лит. – 1978. – № 5. – С. 90–91.

Булатов М. «Хочу, чтобы М. Джалиль зазвучал на итальянском!» / М. Булатов // Казан. вед. – 1996. – 1 4 февр.

Булатова М. Удивительный талант / М. Булатова // Комсомолец Татарии. – 1976. – 13 февр.

Бурнашева Ю. Статья Мусы Джалиля о комсомоле / Ю. Бурнашева // Сов. Татария. – 1958. – 25 нояб.

Буртас К. Нет могилы, но память живет: 15 февраля в Оренбурге состоялся митинг, посвященный закладке памятника М. Джалилю / К. Буртас // Оренбуржье. – 1996. – 17 февр.

Бурханов И. На марках и конвертах / И. Бурханов // Веч. Казань. – 1986. – 14 февр.

Бутров Ю. Во имя счастья живых / Ю. Бутров // Сов. Крым. – 1985. – 20 сент.

Бутылкин И. Несколько дней с Мусой / И. Бутылкин // Дружба народов. – 1975. – № 7. – С. 191–205.

Бушин В. Бессмертие / В. Бушин // Кр. звезда. – 1956. – 3 февр.

Вагапова Л. Образ Поэта в трагедии-легенде И. Юзеева «Последняя ночь» / Л. Вагапова // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 91–94.

Вагапова Л. Н. Особенности изображения лирического героя в трагедии-легенде И. Юзеева «Последняя ночь» / Л. Н. Вагапова // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – С. 110–115.

Вагизова В. «Красная ромашка» расскажет немцам о Джалиле / В. Вагизова // Казан. вед. – 2006. – 15 февр.

Валеев Д. С высоты Джалиля / Д. Валеев // Сов. Татария. – 1980. – 2 марта.

Валеев Д. Провидение / Д. Валеев // Сов. Татария. – 1986. – 14 февр.; // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 15–22.

Валеев М. Подвиг поэта-коммуниста / М. Валеев // Агитатор. – 1976. – № 4. – С. 33–36.

Валеев М. Ф. Слово о Мусе Джалиле / М. Ф. Валеев // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 5–12.

Валеев Р. Праздник политической поэзии / Р. Валеев // Сов. культура. – 1984. – 18 февр.

Валеев М. Поэту-герою / М. Валеев // Лит. Россия. – 1986. – 28 февр.

Валеев Р. Жизнь как песня / Р. Валеев // Блокнот агитатора = Агитатор блокноты. – 1986. – № 2. – С. 16–17.

Валеев Р. «Песня борцом умереть мне велит…» / Р. Валеев // Труд. – 1986. – 15 февр.

Валеев Ф. Соратник Джалиля [Фуат Булатов] / Ф. Валеев // Сов. Татария. – 1969. – 10 сент.

Валеева А. Бережно хранила автограф Мусы Джалиля / А. Валеева // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 1999. – № 1/2. – С. 209–211.

Валеева А. Герой, человек большой души / А. Валеева // Новая Кама. – 2006. – 4 февр.

Валеева Д. От конкретного образа – к образу-символу / Д. Валеева // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 215–219.

Валеева Д. К. Пьеса Диаса Валеева «День Икс», посвященная Мусе Джалилю, и ее сценическая судьба / Д. К Валеева // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 213–218.

Валеева Л. Судьба Джалиля: по-иному быть не могло / Л. Валеева // Респ. Татарстан. – 2006. – 3 марта.

Валеева Н. Муса Джалиль на Урале / Н. Валеев // Ленин. путь. – 1980. – 15 авг.

Валиев Р. Джалиль и Гаузгофер / Р. Валиев // Вестн. студ. науч. об-ва. Обществ. и гуманит. науки. – Казань, 1967. – Вып. 4. – С. 71–75.

Валитова А. Сражающиеся строки / А. Валитова // Простор (Алма-Ата). – 1966. – № 2. – С. 110–112.

Валиуллина Г. И. Умирая, не умрет герой (Внеклассное мероприятие) / Г. И. Валиуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 133–135.

Ваняшина Д. Народного героя Мусу Джалиля казанские драматурги записали в предатели / Д. Ваняшина // Комс. правда. – 2009. – 20 янв.

Варов Н. Соратник Мусы [Об Ахате Атнашеве] / Н. Варов // Сов. Татария. – 1968. – 16 июня.

Варшавский Я. Страницы борьбы [О документальном фильме «Муса Джалиль. Страницы борьбы»] / Я. Варшавский // Сов. культура. – 1978. – 6 окт.

Василевский А. Сильные духом / А. Василевский, Ю. Кружилин // Ташк. правда. – 1958. – 26 февр.

Василевская М. Гимн бессмертию / М. Василевская, Р. Ахметов // Сов. Татария. – 1976. – 18 марта.

Васильев А. Фильм «Моабитская тетрадь» / А. Васильев // Сов. Татария. – 1968. – 9 мая.

Васильев А. О человеке, о поэте / А. Васильев // Сов. кино. – 1968. – 2 нояб.

Васильев Б. Андре Тиммерманс в Москве / Б. Васильев, В. Гольцев // Известия. – 1957. – 6 авг.

Васильев И. У седого Волхова да у Ильмен-озера / И. Васильев // Калинин. правда. – 1973. – 23, 24 янв.

Васильев И. Память раненого сердца… / И. Васильев // Сел. новь. – 1975. – № 5. – С. 16–18.

Васильев С. Мы его помним и любим / С. Васильев // Соц. Якутия. – 1966. – 15 февр.

Вахидов Р. Песни борьбы / Р. Вахидов // Сов. Казахстан. – 1957. – Кн. 8. – С. 107–109.

Вахрушев Н. Страница славной жизни / Н. Вахрушев // Сов. Татария. – 1982. – 29 авг.

В день 100-летия Мусы Джалиля // Юлдаш. – 2006. – 22 февр.

Верность теме // Веч. Казань. – 1981. – 12 февр.

Вечер братских литератур // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Вечер памяти героя [в концертном зале им. Чайковского] // Сов. Татария. – 1957. – 4 июня.

Вечер памяти поэта // Сов. Татария. – 1979. – 16 марта.

Вечер памяти поэта-героя Мусы Джалиля в Москве // Сов. Татария. – 1954. – 5 февр.; // Лит. газ. – 1954. – 9 февр.

Вечер, посвященный творчеству Мусы Джалиля [В Елабужском пед. ин-те] // Сов. Татария. – 1956. – 4 апр.

Вечно в памяти народа // Сов. Татария. – 1981. – 14 февр.

Викентьева Л. Песни, вырвавшиеся на свободу / Л. Викентьева // Ленинград. правда. – 1966. – 15 февр.

Винецкий Ян. Ожившая фотография / Ян. Винецкий // Сов. Татария. – 1966. – 15 февр.

Винецкий Ян. «Бессмертная песнь» / Ян. Винецкий // Сов. Татария. – 1957. – 13 апр.

Винецкий Ян. На сюжеты героя, поэта, друга / Ян. Винецкий / Театр. жизнь. – 1966. – № 5. – С. 12.

Винецкий Ян. Во имя жизни / Ян. Винецкий // Сов. Татария. – 1969. – 7 авг.

Виногура С. Смерти таких не взять!: Рассказ о гражданине, поэте, герое / С. Виногура // Знамя юности. – 1963. – 15 февр.

В комсомоле – навечно // Комсомольское племя (Оренбург). – 1971. – 13 февр.

Владимиров К. Жизнь, прозвеневшая в песне / К. Владимиров // Кр. звезда. – 1976. – 14 февр.

Владимирова О. Пусть песнь моя цветком взойдёт: Татарский поэт М. Джалиль – жизнь и творчество / О. Владимирова // Молодежь Узбекистана. – 2006. – 23 февр.

Владимирцев В. Муса Джалиль и его бессмертные песни / В. Владимирцев, В. Ганиев // Джалиль М. Избранные произведения / Сост. сб. и авт. вступ. ст. В. Владимирцев и В. Ганиев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – С. 5–12.

Власов В. Опера о поэте / В. Власов // Лит. газ. – 1959. – 4 июля.

Власов В. «Джалиль» на сцене Большого театра / В. Власов // Муз. жизнь. – 1959. – № 11. – С. 7.

В Казани отметили 65-ю годовщину со дня гибели Мусы Джалиля // Время и деньги. – 2009. – 26 авг.

Возвидженский В. Поэзия борьбы / В. Возвидженский // Сов. Татария. – 1963. – 25 янв.

Воздвиженский В. Г. Лирика М. Джалиля тридцатых годов / В. Г. Воздвиженский // Вопросы истории и литературы народов Среднего Поволжья. – Казань, 1965. – С. 93–99.

Воздвиженский В. Муса Джалиль (1906–1944) / В. Воздвиженский // История татарской советской литературы / Отв. ред.: Л. И. Залеская, В. Г. Воздвиженский. – М.: Наука, 1965. – С. 356–385.

Воздвиженский В. Навсегда в сердце народа / В. Воздвиженский // Сов. Киргизия. – 1966. – 26 апр.; // Коммунист Таджикистана. – 1966. – 27 апр.; // Сов. Чувашия. – 1966. – 26 апр.; // Сов. Сибирь. – 1966. – 27 апр.

Воздвиженский В. Г. Муса Джалиль и поэзия французского Сопротивления / В. Г. Водвиженский, М. Ш. Маннурова // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 47–59.

Возобновление оперы Жиганова «Алтынчэч» // Кр. Татария. – 1943. – 16 июня.

Волгин А. Бессмертный подвиг поэта / А. Волгин // Сов. Латвия. – 1976. – 15 февр.

Волкович А. Песня любви и гнева / А. Волкович // Во славу Родины. – 1974. – 20 окт.

Воловникова Г. М. Литература народов СССР: Методика факультатива в X классе. – Ч. 1 (1920–1940) / Г. М. Воловникова. – М.: Просвещение, 1981. – С. 115–117.

Володин В. Памяти поэта-героя / В. Володин // Сов. Башкирия. – 1966. – 1 марта.

Володин В. «Ярче вспыхнет свет» / В. Володин // Шахмат. обозр. – 1983. – № 4. – С. 2–4.

Волхова Ф. «Золотоволосая» / Ф. Волхова // Мари. правда – 1963. – 26 мая.

Волчек Ю. Муса Джалиль продолжает жить / Ю. Волчек // Сов. Татария. – 1956. – 16 окт.

В памяти навеки // Веч. Казань. – 1986. – 15 февр.

В память о героях // Сов. Татария. – 1984. – 25 авг.

80 лет со дня рождения М. Джалиля // В мире книг. – 1986. – № 1. – С. 57–64.

Всем смертям назло // Сов. Татария. – 1979. – 18 февр.

Всенародное признание // Сов. Россия. – 1957. – 28 апр.

Встреча с поэзией Джалиля // Веч. Казань. – 1981. – 18 февр.

Встречи в тюрьме Тегель // Сов. Татария. – 1958. – 30 марта.

В татарском театре оперы и балета // Кр. Татария. – 1941. – 28 марта.

Вургун С. О Мусе Джалиле / С. Вургун // Бакинский рабочий. – 1966. – 15 февр.

Вучетич Е. Он был свой человек / Е. Вучетич // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 115.

В фонд дома-музея // Сов. культура. – 1981. – 22 дек.

В честь поэта-воина // Коммунист Таджикистана. – 1966. – 15 февр.

Выбор Мусы Джалиля // Узиков Ю. А. Как зовут тебя, улица? / Ю. А. Узиков, П. А. Наймушин. – Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1980. – С. 58–61.

Габдулгафарова И. М. О приобщении к мудрости жизнью и творчеством М. Джалиля (к 90-летию со дня рождения) / И. М. Габдулгафарова // Татары Оренбургском крае: материалы науч.-практ. конф. / Отв. ред. И. М. Габдулгафарова. – 2-е изд. перераб. – Оренбург, 1997. – С. 204–207.

Габдулгафурова И. Перо и несгибаемая воля Мусы Джалиля в борьбе против фашизма / И. Габдулгафурова // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Составители и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 36–39.

Газизова М. Помню каждую встречу / М. Газизова // Веч. Казань. – 1986. – 14 февр.

Гайнуллин М. Рассказ о подвиге / М. Гайнуллин // Сов. культура. – 1957. – 9 мая.

Гайнуллин М. Ф. Поэт-герой: Жизнь и творчество Мусы Джалиля / М. Ф. Гайнуллин // Лит. Башкирия. – 1957. – Вып. 8. – С. 181–190.

Галиакберов З. Муса Джалиль – поэт, солдат… / З. Галиакберов // Новая Кама. – 1996. – 14 февр.

Галиев В. Поэт-патриот Муса Джалиль / В. Галиев // Степные огни. – 1956. – Кн. 14. – С. 213–222.

Галим А. Муса ушел из жизни с чистой совестью / А. Галим // Идель. – 1993. – № 2. – С. 31–36.

Галимов А. Муса Джалиль в татарский периодический печати / А. Галимов // Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов, Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухмадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006. – С. 18–42.

Галимов Р. Стихи, написанные в Моабитском застенке / Р. Галимов // Звезда Востока. – 1954. – № 1. – С. 80–81.

Галимуллин Ф. Г. Народные истоки поэтического и гражданского подвига Мусы Джалиля / Ф. Г. Галимуллин // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 11–19.

Галимуллин Ф. Г. Значение московского периода жизни и творчества Мусы Джалиля в становлении его как гражданина и поэта / Ф. Г. Галимуллин // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 231–239.

Галиуллин Т. Лирика Мусы Джалиля 30-х годов / Т. Галиуллин // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 125–134.

Галиуллин Т. Становление идейно-эстетических принципов метода социалистического реализма в поэзии М. Джалиля / Т. Галиуллин // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 91–95.

Галиуллин Т. Н. Философско-эстетическое воззрения М. Джалиля / Т. Н. Галиуллин // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 239–245.

Галиуллина С. Н. Издание произведений поэта-героя Мусы Джалиля и литературы о нем в СССР и за рубежом (Библиогр. обзор) / С. Н. Галиуллина // Материалы IV конф. мол. науч. работников ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФ АН СССР. – Казань, 1976. – С. 78–81.

Ганеева А. «Писатели мира на земле без мира» / А. Ганеева // Молодежь Татарстана. – 2006. – 9 июня.

Ганиев В. Юмор, заражающий жизнелюбием / В. Ганиев // Сов. Татария. – 1960. – 21 авг.

Ганиев В. Брат Прометея / В. Ганиев // Лит. Россия. – 1966. – 11 февр.

Ганиев В. Правофланговый поэзии: К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля / В. Ганиев // Огонек. – 1976. – № 7. – С. 19.

Ганиев В. Песни на плахе [к 90-летию Мусы Джалиля. Моабитские тетради] / В. Ганиев // Лит. Россия. – 1996. – 23 февр.

Ганиев В. М. Джалиль: запечетлен на камнях Москвы / В. Ганиев // Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов, Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухмадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006. – С. 15–17.

Гарифуллин М. Муса Джалиль в Мензелинске / М. Гарифуллин // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 99–104.

Гатиятуллина Г. К. Его имя бессмертно (Классный час) / Г. К. Гатиятуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 284–286.

Гафурова А. Через сорок смертей / А. Гафурова // Татар. края. – 2006. – Март (№ 13).

Гафурова Ф. Улица Джалиля / Ф. Гафурова // Веч. Казань. – 1981. – 4 марта.

Гаффар А. Единоборство / А. Гаффар // Сов. Татария. – 1981. – 14 февр.

Гаффар А. Творцы бессмертия / А. Гаффар // Сов. Татария. – 1981. – 12 марта.

Где учился Джалиль // Правда. – 1976. – 16 февр.; // Сов. Татария. – 1981. – 14 февр.

Герасимов А. У совести вариантов нет / А. Герасимов // Веч. Казань. – 1981. – 12 февр.

Герасимов В. Вот памятник живой поэту / В. Герасимов // Комсомолец Татарии. – 1984. – 29 апр.

Герасимов В. Бой отваги требует, джигит… / В. Герасимов // Комсомолец Татарии. – 1986. –16 февр.

Герои не умирают // Комсомолец Татарии. – 1959. – 26 авг.

Героический спектакль // Сов. Татария. – 1959. – 10 июля.

Гизатуллин Б. Записные книжки Мусы Джалиля / Б. Гизатуллин // Лит. газ. – 1953. – 23 июня.

Гизатуллин Ф. Образ героя / Ф. Гизатуллин // Сов. культура. – 1956. – 10 мая.

Гилаева М. Поэт – герой / М. Гилаева // Учитель Казахстана. – 1976. – 12 февр.; // Огни Мангышлака. – 1976. – 1 февр.

Гилязов З. Муса с нами / З. Гилязов // Сов. Татария. – 1957. – 24 апр.

Гилязов И. Восточная политика Германии и Волго-татарский легион – «Идель-Урал». Бессмертный подвиг Мусы Джалиля / И. Гилязов // История татар с древнейших времен в семи томах / Гл. ред.: М. Усманов, Р. Хакимов. – Казань, 2006. – Т. VII: Татары и Татарстан в XX – начале XXI в. – С. 399–406.

Гилязов И. А. Восточная политика Германии и Волго-татарский легион. Бессмертный подвиг Мусы Джалиля / И. А. Гилязов // Науч. Татарстан. – 2012. – № 1. – С. 53–62.

Гилязов И. А. «Был одним из главных зачинщиков подпольной группы…»: новые документы об Ахмете Симаеве / И. А. Гилязов // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2020. – № 3. – С. 91–99.

Гильмуллина Д. Память о Мусе Джалиле в Оренбурге / Д. Гильмуллина // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 120–121.

Гильмутдинова Д. Жизнь после смерти / Д. Гильмутдинова // Заветы Ильича. – 2006. – 14 февр.

Гимадиев У. «Слова наши как огненные стрелы…» / У. Гимадиев // Ленинец. – 1981. – 19 февр.

Гиматдинова Н. Не один Муса виноват / Н. Гиматдинова // Идель. – 1996. – № 1–2. – С. 62–70.

Гимн мужеству // Сов. культура. – 1960. – 31 дек.

Гимн подвигу Джалиля // Муз. жизнь. -1959. – № 7. – С. 5.

Гин И. Сквозь стены Моабита / И. Гин // Ленин. правда. – 1966. – 15 февр.

Гинзбург Е. С. Город рабфак, страна Комсомолия / Е. С. Гинзбург. – Юность. – 1963. – № 11. – С. 96–99.

Гиниятуллина А. Муса Джалиль (1906–1944) // Гиниятуллина А. Писатели Советского Татарстана: Био-библиогр. справ. – Казань: Таткнигоиздат, 1957. – С. 129–142.

Гиниятуллина А. Муса Джалиль (Джалилов Муса Мустафаевич) // Гиниятуллина А. Писатели Советского Татарстана: Биобиблиогр. справ. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1970. – С. 161–168.

Гиршман Я. Литература и музыка / Я. Гиршман // Сов. Татария. – 1954. – 27 окт.

Гиршман Я. Хорошее начало / Я. Гиршман // Сов. Татария. – 1956. – 11 окт.

Глазко Н. Через сорок смертей / Н. Глазко // Амур. правда. – 1969. – 24 авг.

Глыбовская Н. «Поэт оставил нам души частицу» / Н. Глыбовская // Златоуст. рабочий. – 2015. – 24 янв.

Говорят погибшие герои: Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941–1945 гг.) / Сост.: В. А. Кондратьев, З. Н. Политов. – 8-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1986. – С. 299–303, 315–319, 357.

Гозенпуд А. Оперный словарь / А. Гозенпуд. – М.-Л.: Музыка, 1965. – С. 263–264.

Голова Л. Брат [о Тахире Курбанове] / Л. Голова // Молодежь Татарстана. – 2005. – 24 нояб.

Голова Л. Муса угощает чаем вприкуску / Л. Голова // Молодежь Татарстана. – 2006. – 16 февр.

Головка О. Трагедия таланта / О. Головка // Рос. газета. – 2001. – 15 февр.

Гончар О. Поклон земле, породившей героя / О. Гончар // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Горит огонь джалиловской поэзии: областной конкурс чтецов, посвященный творчеству Мусы Джалиля // Хэзинэ = Сокровище (Челябинск). – 2013. – Март (№ 3 (32).

Горнев В. На нашей улице праздник [Жители ул. М. Джалиля г. Казани на торжеств. празднике в парке «Черное озеро»] / В. Горнев // Сов. Татария. – 1966. – 15 февр.

Горшкова Г. Муса Джалиль – свет и тени прошлого / Г. Горшкова // Фән һәм мәктәп = Наука и школа. – 2011. – № 2. – С. 31–34.

Государственный музей Татарской АССР: Путеводитель. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1980. – С. 146–149.

Гр[горович] Н. «Алтынчэч» («Золотоволосая»). Опера / Н. Гр[горович] // Театр. энцикл. – М., 1961. – Т. 1. – С. 146.

Григорьев Б. Поэт-герой (к 15-летию со дня смерти Мусы Джалиля) / Б. Григорьев // Соц. Якутия. – 1959. – 7 янв.

Гринер Б. Энтузиасты [О фильме «Моабитская тетрадь»] / Б. Гринер // Сов. Татария. – 1968. – 7 июля.

Грипич А. Героика нашей жизни / А. Грипич // Театр. жизнь. – 1958. – № 6. – С. 4–6.

Грофени Г. Вечер поэзии / Г. Грофени // Горьк. рабочий. – 1976. – 1 марта.

Губайдуллин Р. Тема подвига / Р. Губайдуллин // Сов. Татария. – 1961. – 24 марта.

Губайдуллина Н. Ф. Мемориальный музейный комплекс им. Мусы Джалиля: вчера, сегодня, завтра / Н. Ф. Губайдуллина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 38–42.

Губайдуллина С. С именем Джалиля… / С. Губайдуллина // Мәгариф. – 1998. – № 2. – С. 39–40.

Гудкова В. «Петь в такой опере – просто счастье!» / В. Гудкова // Сов. Татария. – 1961. – 5 апр.

Гудкова В. Волнующая премьера [О фильме «Моабитская тетрадь»] / В. Гудкова // Сов. Татария. – 1968. – 15 окт.

Гудкова В. Характер масштабный и мужественный / В. Гудкова // Веч. Казань. – 1984. – 24 авг.

Гузаиров Р. Г. Записки памяти / Р. Г. Гузаиров // Татар дөньясы = Татар. мир. – 2005. – № 9–10 (62–63).

Гумеров А. Его традиция / А. Гумеров // Сов. Татария. – 1959. – 26 авг.

Гурков Г. Как погиб Муса Джалиль / Г. Гурков // Комс. правда. – 1968. – 21 февр.; // Сов. Татария. – 1968. – 23 февр.; // Комс. правда (Вильнюс). – 1968. – 27 февр.

Гурьева Т. Сражающиеся стихи Мусы Джалиля / Т. Гурьева // Правда. – 2009. – 27 авг.

Гусева З. Подвиг воина и поэта / З. Гусева // Агитатор. – 1957. – № 10. – С. 57–59.

Давлетгареев Б. «Чтоб твое осталось дело…» / Б. Давлетгареев // Челн. изв. – 1996. – 17 февр.

Давыдов Э. Поэт-герой / Э. Давыдов // Джалиль М. Из моабитской тетради: Стихи / Пер. с татар.; под ред. С. Щипачева / М. Джалиль. – М.: Сов. писатель, 1954. – С. 3–9.

Давыдов Э. Простота и величие / Э. Давыдов // Джалиль М. Красная ромашка: Стихи / М. Джалиль. – М.: Гослитиздат, 1956. – С. 3–10.

Давыдов Э. Сила правды / Э. Давыдов // Комсомолец Татарии. – 1957. – 26 апр.

Даминов Д. Стихи, дошедшие до нас / Д. Даминов // Веч. Уфа. – 1976. – 13 февр.; // Юж. Урал. – 1972. – 15 февр.

Данг Дык Хиеп. «Тюремный дневник» Хо Ши Мина и «Моабитская тетрадь» Мусы Джалиля / Данг Дык Хиеп // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 73–79.

Данек В. О переводах стихов из «Моабитской тетради» н чешский язык / В. Данек // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 10–11.

Даниленко В. Подвиг поэта / В. Даниленко // Брянск. комсомолец. – 1986. – 16 февр.

Дань уважения татарскому народу [об открытии памятника М. Джалилю в Санкт-Петербурге] // Респ. Татарстан. – 2011. – 20 мая.

Дас И. П. Мы – бригада Мусы Джалиля / И. П. Диас, Л. П. Альварес, Б. О. Оливера // Комс. правда. – 1978. – 21 июля.

Даули Н. Поэма о героизме [О фильме «Моабитская тетрадь»] / Н. Даули // Сов. Татария. – 1968. – 15 окт.

Даули Н. Одно сердце на двоих / Н. Даули // Сов. Татария. – 1969. – 30 мая.

Даутов Р. «Думаю о тебе, родная кровинушка!» / Р. Даутов // Веч. Казань. – 1996. – 21 мая.

Даутова Р. «В сердцах миллионов буду жить всегда я» / Р. Даутова // Веч. Казань. – 1996. – 16 февр.

Дезидерьев Г. Я верю / Г. Дезидерьев // Сов. Татария. – 1961. – 24 марта.

Дементьев В. «Судьба моя, песня…» / В. Дементьев // Волга. – 1986. – № 1. – С. 138–142.

Дементьев В. «Судьба моя, песня…» // В. Дементьев. Нас водила молодость…: литературно-критические статьи. – М., 1987. – С. 153–174.

Детская литература: Учеб. пособие / Сост.: Е. Е. Зубарева, З. П. Пахомова. – М.: Просвещение, 1976. – С. 373–374.

Джалилова А. О Мусе Джалиле / А. Джалилова // Комсомолец Татарии. – 1966. – 13 февр.

Джалилова Х. Таким Муса остался в моей памяти / Х. Джалилова // Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов, Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухмадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006. – С. 43–64.

Джалиль А. Несколько слов о Мусе Джалиле / А. Джалиль // Днестр. – 1958. – № 5. – С. 147; // Литература народов СССР. Книга для чтения в средней школе. Изд. 2-е, перераб. – М.: Просвещение, 196. – С. 5–6; Изд. 3-е, испр. и доп. – 1970. – С. 5–6.

Джалиль А. О Мусе Джалиле / А. Джалиль // Джалиль М. Красная ромашка: Избранное / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. – С. 471–477.

«Джалиль», героико-трагическая опера-поэма в семи картинах Н. Г. Жиганова (Гос. пр. ТАССР им. Г. Тукая, 1958), либр. А. С. Файзи // Татарская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. М. Х. Хасанов, отв. ред. Г. С. Сабирзянов. – Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2005. – Т. 2: Г–Й. – С. 271–272.

Джалиль, малая планета № 3082 // Татарская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. М. Х. Хасанов, отв. ред. Г. С. Сабирзянов. – Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2005. – Т. 2: Г–Й. – С. 271.

[Джалиль М.] Мой жизненный путь (Биографический очерк) / [М. Джалиль] // Муса Джалиль: К 60-летию со дня рождения поэта-героя. – Казань, 1966. – С. 2530.

Джалиль Муса // Оренбуржцы – Герои Советского Союза: Бибилиогр. указ. – Оренбург, 1987. – С. 38–39.

Джалиль (Джалилов) Муса Мустафиевич [2 (15). 2. 1906, дер. Мустафино, ныне Оренбургской обл., – 25. 8. 1944, Берлин], тат. сов. поэт // Большая Советская Энциклопедия (В 30 томах) / Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. – М. : Сов. энцикл., 1972. – 8 т.: Дебитор-Евкалипт. – С. 187.

Джалиль (Джалилов) Муса Мустафиевич (1906–44, казнён в фаш. тюрьме), тат. сов. поэт, Герой Сов. Союза (1956, посм.) // Литературный энциклопедический словарь / Под общ. Ред.: В. М. Кожевникова, П. А. Николаева; редкол.: Л. Г. Андреев, Н. И. Балашов, А. Г. Бочаров и др. – М. : Сов. энцикл., 1983. – С. 593.

Джалиль (Джалилов) Муса Мустафиевич (1906–44), тат. сов. поэт, Герой Сов. Союза (1956, посм.) // Большой энциклопедический словарь. В 2-х т. / Гл. ред А. М. Прохоров. – М.: Сов энцикл., 1991. – Т. 1: А-Н. – С. 382.

Джалиль (Джалилов) Муса Мустафиевич (1906–44), тат. поэт, Герой Сов. Союза (1956, посм.) // Большой энциклопедический словарь. Изд. втор., перераб. и доп. / Гл. ред А. М. Прохоров. – М.: Бол. Рос. энцикл.; Санкт-Петербург: Норинт, 1997. – С. 349.

Джалиль (Джалилов) Муса Мустафиевич (1906–44), тат. поэт, Герой Сов. Союза (1956, посм.) // Всемирный биографический энциклопедический словарь. – М.: Бол. Рос. энцикл., 2000. – С. 238.

Джалиль (Джлилов) Муса Мустафович (1906–44), тат. поэт, Герой Сов. Союза (1956, посм.) // Новый энциклопедический словарь. – М.: Бол. Рос. энцикл., РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – С. 332.

Джалиль (Залилов) Муса Мустафович (2. 2. 1906, д. Мустафино Оренбургской губ. – 25. 8. 1944), поэт, Герой Сов. Союза (1956, посм.) // Татарстан: Краткая иллюстрированная энциклопедия / Гл. ред. М. Х. Салахов, отв. ред. Г. С. Сабирзянов. – 2-е изд., испр. и доп. – Казань: ОП «Институт Татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2015. – С. 250–251.

Джалиль, посёлок гор. тип в Тат. АССР // Большая Советская Энциклопедия (В 30 томах) / Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. – М. : Сов. энцикл., 1972. – 8 т.: Дебитор-Евкалипт. – С. 187.

Джалиль (Җәлил), посёлок гор. тип в Сармановском р-не, близ истоков р. Мензеля, в 35 км к Ю. от с Сарманово // Татарская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. М. Х. Хасанов, отв. ред. Г. С. Сабирзянов. – Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2005. – Т. 2: Г–Й. – С. 272.

Джалиль. Свет и тени из прошлого [Беседа кор. с писателем Р. Мустафиным] // Сов. Татария. – 1993. – 13 февр.

Джалиль с нами // Веч. Казань. – 1981. – 2 марта.

Джалиль – поэт и герой // Тбилиси. – 1966. – 24 янв.

Джалилю – поэту-герою [О торжественных вечерах в городах республики и в Москве] // Лит. газ. – 1966. – 20 янв.

Джалиля Мусы мемориальный музей в г. Мензелинск // Татарская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. М. Х. Хасанов, отв. ред. Г. С. Сабирзянов. – Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2005. – Т. 2: Г–Й. – С. 273–274.

Джалиля Мусы музей-квартира в Казани, лит.-мемор. // Татарская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. М. Х. Хасанов, отв. ред. Г. С. Сабирзянов. – Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2005. – Т. 2: Г–Й. – С. 274.

Джгуша Д. Бессмертие поэта / Д. Джгуша // Сов. Аджария. – 1966. – 15 февр.

Дидяков В. Поиск ведут увлеченные / В. Дидяов // Кн. обозр. – 1980. – 25 апр.

Днепров А. Встречи с Мусой Джалилем / А. Днепров // Днепр. правда. – 1966. – 15 февр.

Дни Джалиля в Москве; Поэта помнят и в Ташкенте // Казан. вед. – 1996. – 21 февр.

Долгов В. А. Муса Джалиль и чувашская литература / В. А. Долгов // Вопросы чувашской литературы и языка: сб. ст.. – Чебоксары, 1966. – С. 39–49.

Долгов В. Священная память / В. Долгов // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Долматовский Евг. Поэт-герой / Евг. Долматовский // Правда. – 1962. – 7 авг.; // «Правда» и Татария: сб. материалов газ. «Правда» о Татарии. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. – С. 319–320.

Долматовский Е. Связные выполнили задание / Е. Долматовский // Лит. газ. – 1976. – 17 марта.

Долматовский Е. Связные выполнили задание / Е. Долматовский // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 31–33.

Долматовский Е. Еще не в мраморе, в коммунальной квартире (Муса Джалиль) // Долматовский Е. Было: Записки поэта. – М.: Сов. писатель, 1982. – С. 450–453.

Дорога в бессметрие // Сов. молодежь (Нальчик). – 1976. – 14 февр.

Друг Джалиля [К 50-летию со дня рожд. А. Алиша] // Комсомолец Татарии. – 1958. – 19 сент.

Друг Джалиля [Абдулла Алиша] // Лит. газ. – 1968. – 18 сент.

Друзья Джалиля. Рассказ дочери поэта Чулпан Залиловой о поездке в Бельгию // Лит. газ. – 1960. – 9 февр.

Дряхлицкая Л. Л. «Умирая, не умрет герой. Мужество останется в веках»: к 100-летию со дня рожд. Мусы Джалиля, Героя Советского Союза, лауреата Ленинской премии / Л. Л. Дряхлицкая // Лит. в шк. – 2006. – № 5. – С. 28–30.

Дудко А. С волнением [О фильме «Моабитская тетрадь»] / А. Дудко // Сов. Татария. – 1968. – 7 июля.

Думаева-Валиева В. Муса Джалиль: два стихотворения / В. Думаева-Валиева // Татар дөньясы = Татар. мир. – 2005. – № 3–4 (56–57).

Думитрашко Л. Не знающий смерти / Л. Думитрашко // Рабочая газ. (Киев). – 1966. – 12 февр.

Дусумов Р. Мы помним, мы гордимся… / Р. Дусумов // Джалиль М. Избранное (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. / М. Джалиль. – Астана, 2016. – С. 3–6.

Дядюченко Л. Родник в Карасугате / Л. Дядюченко // Сов. Киргизия. – 1961. – 21, 22, 23, 24 янв.

Дьяконов И. Улица имени Джалиля [в г. Астрахани] / И. Дьяконов // Сов. Татария. – 1968. – 22 окт.

Дьяконов В. М. Поиски, встречи, находки / В. М. Дьяконов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. – С. 64–66.

Евгеньев Г. Жизненность мастерство / Г. Евгеньев // Гудок. – 1957. – 4 июня.

Евстигнеев В. И. Муса Джалиль – наш великий соотечественник / В. И. Евстигнеев // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – С. 4–10.

Его воспитала Москва [О торжеств. вечере в Моск. Доме литераторов] // Сов. Татария. – 1966. – 24 февр.

Его жизнь была подвигом // Закарп. правда. – 1966. – 15 февр.

Его имя бессмертно // Самгори (Тбилиси). – 1966. – 16 февр.

Егоров А. Жизнь его песней звенела / А. Егоров // Ветеран. – 1996. – № 71 (февр.).

Егоров А. Г. Произведения классиков татарской литературы в творческом наследии Назиба Жиганова (по материалам музейной коллекции) / А. Г. Егоров // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 49–51.

Егорова О. Героико-патриотические образы в опере Н. Жиганова «Алтынчач» / О. Егорова // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 132–136.

Едигаров Н. «Золотоволосая» / Н. Едигаров // Сов. Кубань. – 1962. – 6 сент.

Едыханова С. «Мы, умирая, врастаем в вечность»: к 85-летию со дня рождения М. Джалиля / С. Едыханова, З. Аминова // Кашкадар. правда. – 1991. – 15 февр.

Елизарова М. Письма Джалиля: Выставка в музее А. М. Горького / М. Елизаров // Сов. Татария. – 1957. – 2 февр.

Елизарова М. Голубой шарф / М. Елизарова // Веч. Казань. – 1984. – 24 авг.

Елкин А. Гордость советской литературы / А. Елкин // Молодежь Эстонии. – 1957. – 28 мая; // Моск. Комсомолец. – 1957. – 28 мая.

Енакаев Р. Бессмертною осталось / Р. Енакаев // Лит. Россия. – 1980. – 9 мая.

Енакаев Р. Военкор берет интервью / Р. Енакаев // Сов. Татария. – 1980. – 18 июля.

Енакаев Р. Соратник Джалиля / Р. Енакаев // Веч. Казань. – 1980. – 21 нояб.

Енакаев Р. Память сердца / Р. Енакаев // Сов. Татария. – 1982. – 17 июня.

Енакаев Р. Первый наставник поэта-героя / Р. Енакаев // Учител. газ. – 1982. – 31 авг.

Енакаев Р. Муса, друг Федора / Р. Енакаев // Комсомолец Татарии. – 1983. – 8 мая.

Енакаев Р. Они знали Джалиля / Р. Енакаев // Веч. Казань. – 1983. – 20 сент.

Енакаев Р. Последняя заметка / Р. Енакаев // Веч. Казань. – 1983. – 5 окт.

Енакаев Р. Но не сумели волю в нем сломить / Р. Енакаев // Ворошиловгр. правда. – 1985. – 24 нояб.

Енакаев Р. Учитель поэта / Р. Енакаев // Юж. Урал. – 1985. – 23 авг.

Енакаев Р. Память не расстрелять / Р. Енакаев // Урал. следопыт. – 1985. – № 7. – С. 59.

Енакаев Р. Достоин подражания / Р. Енакаев // Комс. племя. – 1985. – 14 дек.

Енакаев Р. «Песня девушки-рыбачки»: К 80-летию со дня рождения Мусы Джалиля / Р. Енакаев // Комсомолец Татарии. – 1986. – 9 февр.

Енакаев Р. Умирая, не умрет герой / Р. Енакаев // Гудок. – 1986. – 11 февр.

Енакаев Р. Книга в жизни Джалиля / Р. Енакаев // Веч. Казань. – 1986. – 12 февр.

Енакаев Р. «Моему бельгейскому другу…» / Р. Енакаев // Лит. Россия. – 1986. – 14 февр.

Енакаев Р. Рядом с Джалилем / Р. Енакаев // Соц. индустрия. – 1986. – 15 февр.

Енакаев Р. Песня на плахе / Р. Енакаев // Сов. Чувашия. – 1986. – 25 мая.

Енакаев Р. «Песня девушка-рыбачки» / Р. Енакаев // Лит. Россия. – 1987. – 20 нояб.

Енакаев Р. Оренбургские друзья М. Джалиля / Р. Енакаев // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 33–37.

Енакаев Р. Их сблизила татаро-башкирская секция / Р. Енакаев // Комсомолец Татарии. – 1990. – 18 нояб.

Енакаев Р. Дружили два поэта… / Р. Енакаев // Сов. Чувашия. – 1991. – 26 нояб.

Еники А. Неизвестные письма поэта / А. Еники // Веч. Казань. – 1986. – 15 февр.

Еникеев И. А. Трагические мотивы в поэзии М. Джалиля, Х. Туфана и Ф. Карима / И. А. Еникеев // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 254–257.

Ерикеев А. Поэт-герой Муса Джалиль / А. Ерикеев // Пионер. правда. – 1956. – 14 февр.

Ерикеев А. Первая встреча / А. Ерикеев // Сов. Татария. – 1956. – 17 нояб.

Ерикеев А. Поэт, патриот, герой / А. Ерикеев, Б. Зернит // Сов. культура. – 1957. – 27 апр.

Ерикеев А. Воин, поэт, патриот / А. Ерикеев // Кр. звезда. – 1958. – 27 июня.

Ерикеев А. Друг Мусы Джалиля / А. Ерикеев // Комс. правда. – 1960. – 1 нояб.

Ерикеев А. Песня громче грозы / А. Ерикеев // Комс. правда. – 1964. – 26 авг.

Ефетов М. Записки памяти / М. Ефетов // Татар. мир. – 2005. – № 9–10. – С. 11.

Ефимов П. Героическая песня / П. Ефимов // Кр. знамя. – 1955. – 9 авг.

Еще раз об издании произведений Мусы Джалиля // Сов. Татария. – 1955. – 13 апр.

Жабреева К. За строкой летит строка / К. Жабреева // Карабаш. рабочий. – 2019. – 8 февр.

Жданко О. Начало пути / О. Жданко // Москва. – 1957. – № 2. – С. 215.

Жиганов Н. «Алтынчэч» / Н. Жиганов // Кр. Татария. – 1940. – 11 окт.

Жиганов Н. Жизнь, вдохновляющая на творчество / Н. Жиганов // Сов. Татария. – 1956. – 14 февр.

Жиганов Н. «Джалиль» на пражской сцене / Н. Жиганов // Сов. Татария. – 1960. – 7 нояб.

Жигалко Л. Бесмертье поэта-героя / Л. Жигалко // Веч. Казань. – 1981. – 9 февр.

Жиганов Н. Каким я его помню / Н. Жиганов // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Жизнь, зовущая к борьбе, к подвигу. Митинг, посвященный присвоению поэту Мусе Джалилю звания Героя Советского Союза // Сов. Татария. – 1956. – 5 февр.

Жизнь как песня [Об открытии памятника] // Правда. – 1966. – 4 нояб.

Жизнь как песня // Молодежь Молдавии. – 1979. – 28 авг.

Жизнь моя песней звенела в народе! // Татар. края. – 2006. – Февр. (№ 7).

Жизнь, отданная народу // Комс. правда. – 1956. – 12 февр.

Жизнь, ставшая подвигом // Комсомолец Татарии. – 1956. – 5 февр.

Журавлев В. Песни остаются в строю / В. Журавлев // Кр. звезда. – 1957. – 27 апр.

Жиганов Н. Жизнь, вдохновляющая на творчество / Н. Жиганов // Сов. Татария. – 1956. – 14 февр.

Заббаров З. Воспоминания о Мусе Джалиле / З. Заббаров // Чистопол. изв. – 1996. – 17 февр.

Забиров И. Песни Мусы Джалиля. Из встреч с родственниками и друзьями поэта / И. Забиров // Звезда Востока. – 1967. – № 5. – С. 200–208.

Забиров И. Памятник поэту / И. Забиров // Ташк. правда. – 1968. – 24 июля.

Забиров И. Они были из Узбекистана / И. Забиров // Правда. – 1968. – 10 окт.

Забиров И. Слово зрителю / И. Забиров // Правда Востока. – 1968. – 18 дек.

Забиров И. Рядом с Джалилем / И. Забиров // Правда Востока. – 1969. – 12 янв.

Забиров И. Соратник Мусы Джалиля [Гараф Фахрутдинов] / И. Забиров // Строит. рабочий. – 1969. – 15 февр.

Забиров И. С миром наедине / И. Забиров // Журналист. – 1970. – № 3. – С. 49.

Забиров И. Писатель-герой Муса Джалиль / И. Забиров // Вопросы истории и литературы. – Ташкент: Фан, 1970. – С. 237–251.

Забиров И. В память о трех поэтах [О присвоении улицам Ташкента имени Мусы Джалиля, Габдуллы Тукая и Хади Такташа] / И. Забиров // Ташк. правда. – 1973. – 17 марта.

Забиров И. Бессмертие / И. Забиров // Пенз. правда. – 1974. – 25 авг.

Забиров И. Поэт-герой Муса Джалиль / И. Забиров // Сов. Бухара. – 1975. – 3 июля.

Забиров И. «Жизнь моя песней звенела в народе…» / И. Забиров // Корреспондент (Ташкент). – 1976. – № 1. – С. 20–21.

Забиров И. Жизнь-подвиг (к 70-летию Мусы Джалиля) / И. Забиров // Поляр. звезда. – 1976. – № 1. – С. 130–131; // Сов. профсоюзы. – 1976. – № 3. – С. 48.

Забиров И. Песнь борьбы Джалиля / И. Забиров // Коммунист (Ереван). – 1976. – 1 февр.

Забиров И. У мартена (Об истории одной фотографии Джалиля) / И. Забиров // Лит. Россия. – 1976. – 13 февр.

Забиров И. Подвиг поэта / И. Забиров // Правда Востока. – 1976. – 14 февр.

Забиров И. Жизнь – легенда / И. Забиров // Сов. Каракалпакия. – 1976. – 14 февр.; // Тув. правда. – 1976. – 15 февр.

Забиров И. Муса Джалиль / И. Забиров // Мужество: Лит.-худож. и обществ.-полит. альманах. – Ташкент: Изд-во лит. и искусства, 1976. – Кн. 1. – С. 301–302.

Забиров И. Муса Джалиль и литература Узбекистана / И. Забиров // Звезда Востока. – 1976. – № 6. – С. 134–136.

Забиров И. Боевые соратники поэта-героя / И. Забиров // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 117–124.

Забиров И. Сын народа / И. Забиров // Ташк. правда. – 1979. – 24 авг.

Забиров И. Патриот, поэт, коммунист / И. Забиров // Правда Востока. – 1981. – 15 февр.

Забиров И. «Отчизне я жизнь отдаю…» / И. Забиров // Комсомолец Узбекистана. – 1981. – 20 февр.

Забирова Х. Муса и музыка / Х. Забирова // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 92–94.

Забирова Х. Наш Муса / Х. Забирова // Сов. музыка. – 1966. – № 3. – С. 61–65.

«За каждую мысль я в ответе» // Казань. – 2006. – 1. – С. 21–23.

Закиров Ю. Не все еще сказано… / Ю. Закиров // Веч. Казань. – 1981. – 12 февр.

Залилов И. Мой младший брат / И. Залилов // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 16–20.

Залилов И. Слово о брате / И. Залилов // Сов. Киргизия. – 1976. – 15 февр.

Залилов М. Автобиография / М. Залилов // Муса Джалиль: К 60-летию со дня рождения поэта-героя. – Казань, 1966. – С. 31–33.

Залилов Муса Мустафович // Герои Советского Союза: Крат. биогр. словарь. – М., 1987. – Т. 1. – М. 529.

Залилов Муса Мустафович (Джалиль) // Россовский В. П. Золотые звезды Оренбуржья: Биогр. спарв. – Челябинск, 1989. – С. 167–168.

Залилова А. О Мусе Джалиле / А. Залилова // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 74–80.

Залилова А. Муса Джалиль – реальность и вымысел / А. Залилова, Ч. Залилова // Лит. газ. – 1996. – 13 марта.

Залилова Ч. «День рождения Мусы Джалиля – наш общий праздник…» / Ч. Залилова // Казан. вед. – 1999. – 9 февр.

Залилова А. О Мусе Джалиле / А. Залилова // Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов, Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухмадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006. – С. 65–71.

Залилова З. Детство Мусы / З. Залилова // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 21–27.

Залилова Х. Наш Муса / Х. Залилова // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 28–32; // Урал. Следопыт (Свердловск). – 1967. – № 11. – С. 39–48; – № 12. – С. 50–7

Залилова Ч. Наш дом в Столешниковом переулке / Ч. Залилова // Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов, Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухмадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006. – С. 72–77.

Залилова Ч. Письмо Мусы Джалиля (1941–42 гг.) / Ч. Залилова // Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов, Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухмадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006. – С. 129.

Залилова Ч. «Мой внук похож на Джалиля» / Ч. Залилова // Казан. вед. – 2009. – 28 авг.

Запорожченко В. Есть точка на карте / В. Запорожченко // Сов. Татария. – 1966. – 11 февр.

Запорожченко В. «Наш Муса…»: Встречи в Оренбурге / В. Запорожченко // Сов. Татария. – 1966. – 12 февр.

Запорожченко В. Торжества на родине героя / В. Запорожченко // Сов. Татария. – 1966. – 15 февр.

Запорожченко В. Он был комсомольцем 20-х годов / В. Запорожченко // Сов. Татария. – 1966. – 16 февр.

Зарапин Д. Рушад – друг Джалиля / Д. Зарапин // Правда. – 1969. – 26 авг.

Зарипов М. Рукописи Джалиля / М. Зарипов // Сов. Россия. – 1976. – 14 окт.

Зарипов М. Песня политрука // М. Зарипов // Сов. Россия. – 1986. – 13 февр.

Збанацкий Ю. Герой непобежденного духа / Ю. Збанацкий // Сов. Татария. – 1968. – 14 февр.

Звучала песней жизнь моя // Соц. Осетия. – 1966. – 15 февр.

Звягельский Р. Сын Джалиля / Р. Звягельский // Кр. звезда. – 1982. – 28 нояб.

Зелинский К. Муса Джалиль / К. Зелинский // Знамя. – 1957. – Кн. 7. – С. 195–201.

Зеленский М. Муса Джалиль / М. Зеленский // Литературы народов СССР: статьи. – М.: Гослитиздат, 1957. – С. 379–394.

Зернит Б. Горячее сердце / Б. Зернит // Сов. Татария. – 1953. – 30 апр.

Зернит Б. Жить жизнью народа / Б. Зернит // Сов. Татария. – 1954. – 7 янв.

Зернит Б. Поэт-патриот Муса Джалиль / Б. Зернит // Лит. Татарстан. – 1954. – № 8. – С. 38–44.

Зернит Б. Поэт-герой / Б. Зернит // Сов. Татария. – 1956. – 3 февр.

Зернит Б. Величие духа / Б. Зернит // Нефтяник Татарии. – 1957. – 23 апр.

Зернит Б. О всходах могучих: Стихи Мусы Джалиля о деревне / Б. Зернит // Сел. жизнь. – 1960. – 24 апр.

Зиганшина Р. Р. Муса Джалиль – переводчик / Р. Р. Зиганшина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 332–337.

Зобов Ю. Родина Джалиля / Ю. Зобов // Блокнот агитатора. – 1986. – № 21. – С. 13–15.

Зонова Т. Обертки из-под маргарина сложились в книгу большого поэта / Т. Зонова // Респ. Башкортостан. – 2006. – 4 марта.

Зорин М. Как Джалиль спас друга / М. Зорин // Огонек. – 1957. – № 39. – С. 24.

Зорин М. Жаркий уголь памяти // Зорин М. Лампе моей не гаснуть...: Литературные портреты, воспоминания, размышления. – Рига: Лиесма, 1976. – С. 458–480.

Зорин М. Муса Джалиль / М. Зорин // Радуга. – 1983. – № 3. – С. 142–145.

Зорин М. Жива поэзия / М. Зорин // Сов. Латвия. – 1986. – 26 нояб.

Зрители говорят: опера достойна Ленинской премии // Сов. Татария. – 1960. – 20 марта.

Зыков А. Музыка вдохновляет / А. Зыков // Сов. Татария. – 1961. – 24 марта.

Зюбанов С. Памяти М. Джалиля / С. Зюбанов // Правда. – 1981. – 16 февр.

Зяббаров М. Встреча с поэтом-героем / М. Зяббаров // Чистопол. изв. – 1998. – 11 февр.

Ибрагимов Г. Имя его стало легендой / Г. Ибрагимов // Юж. Урал. – 1989. – 22 авг.

Ибрагимов Н. Ф. Муса Джалиль и народная поэзия / Н. Ф. Ибрагимов, И. Н. Надиров // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 134–139.

Ибрагимов Т. К определению объективных характеристик стиля Мусы Джалиля / Т. Ибрагимов // Структура и история татарского языка. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. – С. 148–155.

Ибрагимова Д. Татары Германии почтят память Джалиля / Д. Ибрагимова // Казан. вед. – 2006. – 26 апр.

Ибрагимова Д. Казань отметила годовщину Мусы Джалиля / Д. Ибрагимова // Казан. вед. – 2010. – 17 февр.

Ибрагимова Ф. И. Певец счастливого детства / Ф. И. Ибрагимова // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 162–166.

Ибраев А. Новая страница из жизни поэта-героя / А. Ибраев // Ленин. смена (Алма-Ата). – 1979. – 5 июля.

Ибраев Ш. Муса Джалиль и Казахстан / Ш. Ибраев // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 23–25.

Иванкин Л. Дорогой бессмертия / Л. Иванкин // Магад. правда. – 1966. – 15 февр.

И горечь слез – и чувств горение… / Беседа Р. Мустафина с А. Джалиль // Веч. Казань. – 1988. – 25 авг.

Иванов А. Памяти поэта / А. Иванов // Волга (Астрахань). – 1981. – 20 февр.

Иванов В. Дорога в бессмертие / В. Иванов // Сов. Татария. – 1964. – 16 янв.

Иванов М. Поэт-патриот / М. Иванов // Мол. коммунист. – 1955. – 4 мая.

Иванова Е. Рассказывает сподвижник Мусы Джалиля / Е. Иванова // Комсомолец Татарии. – 1958. – 30 июля.

Иванова М. Юбилей Мусы Джалиля / М. Иванова // Вопр. лит. – 1966. – № 5. – С. 231–232.

Игнатьева М. По либретто Джалиля и о Джалиле / М. Игнатьева // Комс. правда. – 1957. – 4 июня.

Идиятуллина В. А. Поэт-герой и патриот Муса Джалиль (Конспект урока татарской литературы в 6-м классе для русскоязычных детей) / В. А. Идиятуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 369–371.

Идрисов Р. Проблема героического характера в художественной джалилиане / Р. Идрисов // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 189–195.

Из архива поэта-героя // Сов. Татария. – 1979. – 16 дек.

Измайлов Р. Джалиловские дни в столице России / Р. Измайлов // Татар. края. – 2006. – Март (№ 11).

Измайлов Р. Джалиловские дни в Берлине / Р. Измайлов // Татар. края. – 2006. – Май (№ 20).

Изморосин А. Как Джалиля «открывали» заново / А. Изморосин // Сов. Татария. – 1956. – 7 марта.

Изморосин А. Как Джалиля «открывали» заново / М. Изморосин // Респ. Татарстан. – 2006. – 14 февр.

Из письма жены Мусы Джалиля в «Звезду Востока» // Звезда Востока. – 1967. – № 5. – С. 198–199.

Иконников М. Мужество / М. Иконников // Правда Севера. – 1957. – 24 окт.

Иконников М. В каменном мешке. Записки бывшего узника фашистских застенков / М. Иконников. – Архангельск: Архангел. кн. изд-во, 1963. – С. 35–43.

Иконников М. Мы звали его Чапай / М. Иконников // Сов. Татария. – 1964. – 12 янв.

Иконников М. В фашистских застенках / М. Иконников // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 192–207.

Иламетдинов Р. «В песне зажег я огонь…» / Р. Иламетдинов // Веч. Уфа. – 1976. – 13 февр.

Илисавский А. В песне зажёг я огонь…: Юные джалиловцы встретились, чтобы вспомнить героя / А. Илисавский // МК в Марий Эл. – 2016. – № 10. – С. 2.

Илупина А. Друзья Джалиля: Рассказ дочери поэта Чулпан Залиловой о поездке в Бельгию / А. Илупина // Лит. газ. – 1960. – 9 февр.

Илялова И. Песней звучащая жизнь / И. Илялова // Веч. Казань. – 1981. – 16 апр.

Илялова И. Образ Джалиля на современной сцене / И. Илялова // Муса Джалиль и патриотические традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 205–210.

Ильина М. Изолетопись жизни и подвига / М. Ильина // Сов. Татария. – 1986. – 20 февр.

Ильская Ф. Чернов достоверен [О фильме «Моабитская тетрадь»] / Ф. Ильская // Сов. Татария. – 1968. – 15 окт.

Имамутдинов Р. Про юность комсомольского поэта / Р. Имамутдинов // Юж. Урал (Оренбург). – 1971. – 12 февр.

Имамутдинов Р. «В песне зажег я огонь…» / Р. Имамутдинов // Веч. Уфа. – 1976. – 13 февр.

Имамутдинов Р. Б. Муса Джалиль (1906–1944) // Имамутдинов Р. Б. Писатели национальных литератур в Оренбургском крае. – Оренбург, 1991. – С. 58–63.

Имельбаев Д. Такие умирают стоя / Д. Имельбаев // Крым. газета. – 2010. – 12 февр.

Имени Мусы Джалиля [Информация о присвоении одной из гор в Антарктиде имени Мусы Джалиля] // Сов. Россия. – 1968. – 7 апр.

Имени Мусы Джалиля // Комс. жизнь. – 1976. – № 2. – С. 26–27.

Имени поэта-коммуниста [Музей М. Джалиля в Копчиковской шк. Березовского района Пермской обл.] // Учител. газ. – 1969. – 17 июня.

Ионинас А. Подвиг поэта / А. Ионинас // Сов. Литва. – 1956. – 19 февр.

Ипполитова Н. Жизнь после смерти / Н. Ипполитова // Сов. Калмыкия. – 1981. – 25 февр.

Исанбет Ю. Муса Джалиль и татарская музыка / Ю. Исанбет // Вопросы татарской музыки: сб. науч. работ Казан. гос. консерватории. – Казань, 1967. – С. 147–191.

Исанбет Ю. Вокальный цикл Р. Яхина на слова М. Джалиля «В Моабитском застенке» / Ю. Исанбет // Уч. зап. Казан. консерватории. – 1970. – вып. 4. – С. 161–178.

Исанбет Ю. Творческая дружба / Ю. Исанбет // Комсомолец Татарии. – 1971.– 15 янв.

Исанбет Ю. Муса Джалиль и героико-патриотическая тема в татарской музыке / Ю. Исанбет // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 210–215.

Исламов Ф. Поэт-интернационалист / Ф. Исламов // Заря коммунизма (БАССР, Янаульский р-н). – 1986. – 15 февр.

Исламов Ф. Школьные музеи М. Джалиля как средство патриотического и интернационального воспитания учащихся / Ф. Исламов // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 231–236.

Исмагилова С. Г. Изучение в школе поэмы Мусы Джалиля «Алтынчеч» / С. Г. Исмагилова // Тюркологический сборник: материалы междунар. тюркол. конф. «Языки и литературы тюркских народов: история и современность» / Отв. ред.: Н. М. Валеев, А. Т. Сибгатуллина, Л. А. Ахметзакиева. – Елабуга, 2004. – Вып. II. – С. 253–259.

Исполнилось 25 лет со дня гибели в фашистском застенке Мусы Джалиля, татарского поэта, Героя Советского Союза // Молодежь Молдавии. – 1969. – 28 авг.

Историко-революционные памятники СССР. Краткий справ. – М.: Политиздат, 1972. – С. 250–252.

Исхак А. Пламенный патриот / А. Исхак // Сов. Татария. – 1954. – 26 янв.

Исхаков В. Поэт-герой / В. Исхаков // Звезда. – 1957. – 16 мая.

Исхаков З. Имени поэта-героя / З. Исхаков // Сов. Татария. – 1981. – 1 февр.

Исхаков Ф. Комсомольская юность / Ф. Исхаков // Комсомолец Татарии. – 1976. – 13 февр.

Исхакова Г. Мы помним тебя, Муса Джалиль! / Г. Исхакова // Камская новь (Лаишевский р-н, ТАССР). – 1985. – 6 апр.

Ишмурат Р. Самое неоценимое / Р. Ишмурат // Сов. Татария. – 1957. – 3 янв.

Ишмурат Р. Почему была написана пьеса «Бессмертная песнь» / Р. Ишмурат // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 172–180.

Иштван К. Письмо венгерских друзей / К. Иштван // Сов. Татария. – 1956. – 14 февр.

К 80-летию со дня рождения Мусы Джалиля // Лит. Россия. – 1986. – 10 янв.

Кабанов В. Мужество останется в веках… / В. Кабанов // Комс. правда. – 1975. – 25 авг.

Кабирова Н. Живая память о Мусе Джалиле / Н. Кабирова // Татар дөньясы = Татар. мир. – 2006. – № 1 (6265).

Кабичек Я. Фучикның туганы / Я. Кабичек // Соц. Татарстан. – 1961. – 15 февр.

Кавалер Золтой Звезды Муса Джалиль // Журналисты на войне: сб. – М.: Воениздат, 1966. – С. 34–35.

Кадырова Б. Уральцы чтят память поэта [о музее пермской школы № 70] / Б. Кадырова // Комсомолец Татарии. – 1979. – 17 янв.

Кадырова Б. Стихи – оружие / Б. Кадырова // Мол. гвардия (Пермь). – 1981. – 9 мая.

Кадырова Г. Р. Воспитание патриотизма на уроках истории / Г. Р. Кадырова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 239–241.

Кадырова Л. И. Лишь в отважном сердце вечность есть (Классный час: Экскурсия в картинную галерею) / Л. И. Кадырова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 241–243.

Казаков Ю. Делать жизнь с Джалиля! / Ю. Казаков // Комсомолец Татарии. – 1968. – 21 февр.

Казанцев А. Страницы биографии поэта [О документальном фильме «Муса Джалиль. Страницы борьбы»] / А. Казанцев // Сов. Татария. – 1976. – 20 февр.

Кайбицкая Г. В оперном театре / Г. Кайбицкая // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 88–91.

Кайбицкая Г. Белые птицы Джалиля / Г. Кайбицкая // Сов. Татария. – 1980. – 15 июня.

Каким будет памятник М. Джалилю // Сов. Татария. – 1965. – 4 июня.

Калашников М. Сергей Миронов – друг Джалиля / М. Калашников // Сов. Татария. – 1960. – 24 апр.

Калинцев Н. Там, где боролся татарский поэт / Н. Калинцев // Сов. Татария. – 1981. – 18 февр.

Камаева Л. М. Мажит Гафури и Муса Джалиль / Л. М. Камаева // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар.

конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 130–134.

Камалов Б. Близкое и дорогое имя / Б. Камалов // Сов. Татария. – 1956. – 17 нояб.

Канеев Б. А. Джалиль (Җәлил) (Залилов) Муса Мустафович (2. 2. 1906, д. Мустафино ныне Шарлыкского р-на Оренбургской обл. – 25. 8. 1944, Берлин), татар. поэт, Герой Сов. Союза (2. 2. 1956, посмертно) // Энциклопедия города Набережные Челны / Гл. ред.: Б. Л. Кузнецов, М. Ш. Бибишев, отв. ред. Б. А. Канеев. – Казань: Изд-во «Идел-Пресс», 2007. – С. 91–92.

Капитонов И. Г. Муса Джалиль на Даугаве // И. Г. Возмездие: Очерки об антигитлеровской борьбе в Даугавпилисе в 1941–1944 гг. – Рига: Автос, 1980. – Ч. 2. – С. 39–46.

Караджев Б. Обелиски мужества… / Б. Караджев // Библиотекарь. – 1983. – № 10. – С. 59–63.

Каракмазли Д. Мужество остается в веках / Д. Каракмазли // Молодежь Азербайджана. – 1976. – 14 февр.

Карим М. Его выбор / М. Карим // Лит. Россия. – 1956. – 13 февр.; // Джалиль М. Избранное: Стихи / Сост. Гази Кашшаф. – М.: Худож. лит., 1976. – С. 5–10; // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 28–31.

Каримуллин А. Муса Джалиль на языках народов СССР и мира / А. Каримуллин // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 38–42.

Каримов Т. Сохранить для новых поколений / Т. Каримов // Джалиль М. Избранное (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. / М. Джалиль. – Астана, 2016. – С. 6–8.

Карпов И. Союз любви и разума / И. Карпов // Аргамак. – 1996. – № 5–6. – С. 242–245.

Карамыш Ю. За что платим [история «Моабитской тетради» М. Джалиля] / Ю. Карамыш // Наука и религия. – 1995. – № 5. – С. 28–29.

Каримов И. Сердце Мусы Джалиля / И. Каримов // Гудок. – 2969. – 24 авг.

Карпов И. Союз любви и разума (Влияние поэтики Мусы Джалиля на творчество Семена Липкина) / И. Карпов // Аргамак. – 1996. – № 5–6. – С. 242–245.

Карповский Н. Радость встречи / Н. Карповский // Сов. Литва. – 1957. – 26 июля.

Карчевский Ю. Кто предал Мусу Джалиля / Ю. Карчевский // Моск. правда. – 1976. – 17, 18 янв.

Касаткина Г. Выдающееся произведение национальной музыки / Г. Касаткина // Моск. литератор. – 1957. – 1 мая.

Касаткина Г. Выдающееся произведение национальной музыки / Г. Касаткина // Сов. Татария. – 1957. – 24 мая.

Касаткина Г. Выдающееся произведение национальной музыки / Г. Касаткина // Удм. правда. – 1959. – 2 апр.

Касаткина Г. Вдохновенная опера / Г. Касаткина // Сов. культура. – 1960. – 29 дек.

Касаткина Г. Гимн духовной красоте современника / Г. Касаткина // Сов. Татария. – 1961. – 5 апр.

Касаткина Г. Пятая премьера / Г. Касаткина // Сов. музыка. – 1965. – № 3. – С. 46–49.

Касаткина Г. Драматургия оперы-поэмы «Джалиль» Н. Жиганова / Г. Касаткина // Вопросы татарской музыки: сб. науч. работ Казан. консерватории / Под ред. Я. М. Гиршмана. – Казань, 1967. – С. 81–146.

Касаткина Г. «Джалиль» Назиба Жиганова / Г. Касаткина // Муз. жизнь. – 1975. – № 10. – С. 15–16.

Кастрова Р. Встреча с Мусой Джалилем / Р. Кастрова // Формула развития. – 2012. – № 12. – С. 14–15.

Кастрова Р. Встреча с Джалилем / Р. Кастрова // Сел. мир. – 2013. – Март-апр.

Катиева Р. Спектакль о поэте-герое / Р. Катиева // Сов. Башкирия. – 1957. – 4 апр.

Кац С. Память и музыка / С. Кац // Юность. – 1977. – № 8. – С. 76–77.

Кашаев И. Океанский пароход «Муса Джалиль» / И. Кашаев // Сов. Татария. – 1966. – 18 февр.

Кашапов Р. Помогла римскя резидентура / Р. Кашапов // Сов. Татария. – 1991. – 7 дек.

Кашапов Р. Где записные книжки Джалиля / Р. Кашапов // Аргамак. – 1996. – № 2. – С. 172–173.

Кашапов Р. Джалиля предали, а евреев не выдали / Р. Кашапов // Вост. экспресс. – 2002. – 20–26 дек.

Кашапов Р. «Подвиг Джалиля не нуждается в приукрашивании» / Р. Кашапов // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2010. – № 1/2. – С. 25–42.

Кашшаф Г. Творческий успех поэта Мусы Джалиля / Г. Кашшаф // Кр. Татария. – 1941. – 4 марта.

Кашшаф Г. Муса Джалиль – поэт несгибаемой воли / Г. Кашшаф // Комсомолец Татарии. – 1953. – 31 мая.

Кашшаф Г. Источник бессмертия / Г. Кашшаф // Известия. – 1953. – 24 июня.

Кашшаф Г. Поэт-герой / Г. Кашшаф // Сов. Татария. – 1954. – 7 янв.

Кашшаф Г. Муса Джалиль / Г. Кашшаф // Джалиль М. Героическая песня / Сост. Г. Кашшаф. – М.: Мол. гвардия, 1955. – С. 3–14.

Кашшаф Г. Подвиг поэта / Г. Кашшаф // Известия. – 1956. – 3 февр.

Кашшаф Г. Бессмертие / Г. Кашшаф // Сов. Татария. – 1956. – 14 февр.

Кашшаф Г. Джалиль с нами! / Г. Кашшаф // Комсомолец Татарии. – 1956. – 15 февр.

Кашшаф Г. Моабитские тетради / Г. Кашшаф // Сов. Татария. – 1957. – 24 апр.

Кашшаф Г. Муса Джалиль и его «Моабитская тетрадь» / Г. Кашшаф // Гудок. – 1957. – 9 мая.

Кашшаф Г. Судьба человека – судьба песни / Г. Кашшаф // Комс. правда. – 1957. – 24 мая.

Кашшаф Г. О Мусе Джалиле / Г. Кашшаф // Шарлык. коммуна (Чкалов. обл., Шарлыкский р-н). – 1957. – 29 сент., 2 окт.

Кашшаф Г. Поэт-герой Муса Джалиль / Г. Кашшаф // Труд. – 1958. – 3 июля.

Кашшаф Г. Смерть моя песней борьбы прозвучит / Г. Кашшаф // Крестьянка. – 1959. – № 1. – Б. 28–29.

Кашшаф Г. Смерть прозвучала песней / Г. Кашшаф // Советская Украина. – Киев, 1960. – Кн. 5. – С. 147–149.

Кашшаф Г. Новое о Мусе Джалиле / Г. Кашшаф // Лит. и жизнь. – 1962. – 28 марта.

Кашшаф Г. По следам ненайденных песен... / Г. Кашшаф, Р. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1962. – 23, 25 нояб.; 2, 9, 12, 16, 21 дек.; – 1963. – 6, 20, 27 янв.; 8, 15 февр.; 10 марта.

Кашшаф Г. Дружба поэта и композитора / Г. Кашшаф // Сов. Татария. – 1962. – 23 дек.

Кашшаф Г. Ищем песни Мусы Джалиля / Г. Кашшаф, Р. Мустафин // Лит. Россия. – 1963. – 26 апр.

Кашшаф Г. «Красная ромашка» расцвела и на полянах немецкой земли / Г. Кашшаф // Сов. Татария. – 1964. – 15 марта.

Кашшаф Г. Подвиг Джалиля / Г. Кашшаф // Сов. Татария. – 1965. – 22 дек.

Кашшаф Г. Их было двенадцать / Г. Кашшаф // Мари. правда. – 1966. – 26, 27, 28 янв.

Кашшаф Г. Подвиг Джалиля / Г. Кашшаф // Сов. Чукотка. – 1966. – 15 февр.

Кашшаф Г. Немецкий народ чтит память советского поэта / Г. Кашшаф // Сов. Татария. – 1966. – 27 февр.

Кашшаф Г. Поиск / Г. Кашшаф // Москва. – 1966. – № 2. – С. 209–211.

Кашшаф Г. Утренняя звезда Джалиля / Г. Кашшаф // Дет. лит. – 1966. – № 4. С. 22–24.

Кашшаф Г. Поэт и борец / Г. Кашшаф // Муса Джалиль: К 60-летию со дня рождения поэта-героя. – Казань, 1966. – С. 3–24.

Кашшаф Г. В поисках / Г. Кашшаф // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 5–15.

Кашшаф Г. О моем друге / Г. Кашшаф // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 81–87.

Кашшаф Г. О моем друге / Г. Кашшаф // Джалиль М. Красная ромашка: Избранное / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. – С. 478–483.

Кашшаф Г. «Моабитские тетради» / Г. Кашшаф // Знамя коммунизма (г. Стерлитамак). – 1983. – 9 мая.

К биографии М. Джалиля // Ист. архив. – 1961. – № 5. – С. 120–130.

Квинихидзе Л. Кровью сердца [О фильме «Моабитская тетрадь»] / Л. Квинихидзе // Сов. Татария. – 1968. – 7 июля.

Квинихидзе Л. Киноповесть о поэте-герое Мусе Джалиле / Л. Квинихидзе // Комсомолец Кубани. – 1968. – 10 авг.; // Каб.-Балк. правда. – 1968. – 15 авг.

К 90-летию поэта Мусы Джалиля // Аргамак. – 1996. – № 2. – С. 171–178.

Кемарская Н. Красота и сила народа / Н. Кемарская // Веч. Москва. – 1957. – 28 мая.

Кендэ И. Письмо венгерских друзей / И. Кендэ // Сов. Татария. – 1956. – 14 февр.

Килганова З. Подвиг жизни и творчества / З. Килганова // Комсомолец Калмыкии. – 1976. – 13 мая.

Кильдеев Х. Настоящий человек / Х. Кильдеев // Сов. Татария. – 1957. – 24 апр.

Киндикова Н. М. М. Джалиль на алтайском языке: сравнительный аспект / Н. М. Киндикова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 135–137.

Киркевич А. Поэт, воин, патриот / А. Киркевич // Гродн. правда. – 1966. – 15 февр.

Кирсанов Н. А. Воспитанники Московского университета – Герои Советского Союза / Н. А. Кирсанов // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 9: История. – 1975. – № 2. – С. 19–28.

Кирхнер М. Муса Джалиль и Назым Хикмет / М. Кирхнер // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 42–45.

Клепиков В. Муса Джалиль: «Умирая, не умрет герой…» / В. Клепиков // Обл. газета. – 2004. – 25 авг.

Клипиницер М. На родине поэта / М. Клипиницер // Сов. Татария. – 1957. – 11 янв.

Клипиницер М. Симфония этого дня / М. Клипиницер // Юж. Урал (Оренбург). – 1968. – 10 янв.

Клипиницер М. Поэт среди своих героев / М. Клипиницер // Урал (Свердловск). – 1968. – № 9. – С. 174–176.

К международному Дню освобождения узников фашистских концлагерей // Сов. Татария. – 1984. – 5 апр.

Книга о жизни поэта // Сов. Татария. – 1965. – 22 дек.

Книги стихов Мусы Джалиля // Сов. Татария. – 1954. – 26 янв.

Книппер В. Боевой друг Джалиля / В. Книппер // Вод. транспорт (Москва). – 1966. – 23 июня.

Кныш-Ковешникова Г. Второе пришествие агитбригад / Г. Кныш-Ковешникова // Мари. правда. – 2006. – 14 марта.

Кобзев И. «Джалиль» / И. Кобзев // Труд. – 1959. – 1 июля.

Кобяков А. «Он был добрым и сильным!» / А. Кобяков // Сов. Татария. – 1993. – 17 февр.

Коваль М. Большая удача советской оперы / М. Коваль // Известия. – 1957. – 2 июня.

Коварская Ф. У совести вариантов нет / Ф. Коварская // Сов. Татария. – 1983.– 28 авг.

Карамыш Ю. За что платим [история «Моабитской тетради» М. Джалиля] / Ю. Карамыш // Наука и религия. – 1995. – № 5. – С. 28–29.: Литературно-критические очерки / А. Г. Коган. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 32–34.

Коган А. Стихи и судьбы: Фронтовая тема в советской поэзии / А. Коган. – М.: Худож. лит., 1977. – С. 7, 15, 69–71.

Козина С. О. Наш герой – Муса Джалиль / С. О. Козина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 80–82.

Козлова Н. Рождение оперы / Н. Козлова // Кр. Татария. – 1940. – 15 сент.

Козлова Н. Казанские переводчики Мусы Джалиля / Н. Козлова // Сов. Татария. – 1959. – 30 июня.

Козлова Н. По следам «Моабитской тетради» / Н. Козлова // Сов. Татария. – 1962. – 12 июня.

Колевский В. Умри, побеждая / В. Колевский // Болгар. русистика (София). – 1976. – № 6. – С. 3–8.

Колотило А. Политрук из «Долины смерти» / А. Колотило // Кр. звезда. – 2018. – 5 окт.

Коняев Н. Песня меня научила свободе / Н. Коняев // Неман. – 1976. – № 2. – С. 173–175.

Корев Ю. К московской постановке «Джалиль» / Ю. Корев // Сов. музыка. – 1959. – № 9. – С. 93–96.

Корзухин А. Песней борьбы позвучит… / А. Корзухин / Смена. – 1976. – № 10. – Обложки.

Корольков Ю. По следам песен Джалиля / Ю. Корольков // Лит. газ. – 1956. – 3 марта.

Корольков Ю. Жизнь – песня / Ю. Корольков // Лит. газ. – 1957. – 23 апр.

Корольков Ю. В Германии через десять лет / Ю. Корольков // Новый мир. – 1961. – № 5. – С. 136–137.

Корольков Ю. Муса Джалиль / Ю. Корольков // Молодежь Эстонии. – 1964. – 25 авг.

Корольклов Ю. По следам песен Мусы Джалиля / Ю. Корольков // Джалиль М. Избранное / Пер. с татар.; сост. В. Ганиев / М. Джалиль. – М.: Худож. лит., 1966. – С. 5–14.

Корольков Ю. Мужество поэта / Ю. Корольков // Даг. правда. – 1968. – 30 окт.

Корольков Ю. М. Не пропавший без вести… / Изд. 2-е, испр., и доп. / Ю. М. Корольков. – М.: Политиздат, 1972. – С. 7–28.

Корольков Ю. М. Далекое, не забытое… / Ю. Корольков. – М.: Сов. Россия. – 1975. – Гл. 11: Поиски и находки. – С. 227–232.

Корольков Ю. Жизнь, прозвучавшая песней борьбы… / Ю. Корольков // Москва. – 1976. – № 2. – С. 206–207.

Корольков Ю. Поэт-воин / Ю. Корольков // Культура и жизнь. – 1984. – № 8. – С. 34.

Коротков М. Огонь, светящийся во мгле / М. Коротков // Театр. жизнь. – 1981. – № 3. – С. 22–23.

Космина М. Юбилею Джалиля посвящается [Казан. шк. № 31] / М. Космина // Веч. Казань . – 1981. – 13 янв.

Космина А. «Я жив и поэзия не умерла» / А. Космина // Веч. Казань. – 1981. – 4 февр.

Косолапкин В. Казанцы почтили память поэта-героя Мусы Джалиля / В.Косолапкин // Казан. вед. – 2018. – 15 февр.

Косолапов П. Через сорок смертей / П. Косолапов // Сов. Беларуссия. – 1966. – 13 февр.

Косолапов П. Через сорок смертей… / П. Косолапов // Брянск. рабочий. – 1966. – 15 февр.

Косолапов П. Через сорок смертей / П. Косолапов // Сов. Белоруссия. – 1966. – 13 февр.; // Тув. правда. – 1966. – 13 февр.; // Соц. Якутия. – 1966. – 15 февр.; // Даг. правда. – 1966. – 15 февр.; Орл. правда. – 1966. – 15 февр.; Сов. Хакасия. – 1966. – 15 февр.; Юж. правда (Николаев). – 1966. – 15 февр.

Косоногий В. Эстафета подвига / В. Косоногий // Вод. транспорт. – 1981. – 13 июня.

Косоногий В. Я – «Муса Джалиль!» / В. Косоногий // Сов. Татария. – 1981. – 18 июня.

Котельникова Л. Краеведческий материал о жизни и деятельности Мусы Джалиля / Л. Котельникова // Совет мәктәбе. – 1965. – № 11. – С. 32–35.

Кочетков Ю. Книга жизни / Ю. Кочетков, Г. Анохин // Сельскохозяйственное производство Поволжья (Саратов). – 1966. – № 2. – С. 62–63.

К 60-летию Мусы Джалиля [О юбилейных торжествах в городах Советского Союза] // Лит. газ. – 1965. – 20 мая.

Кошечкин С. Светом мир богат / С. Кошечкин // Правда. – 1986. – 13 февр.

Кошечкин С. Светом мир богат / С. Кошечкин // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 9–12.

Крапчинская М. О судьбе поэта и патриота / М. Крапчинская // Златоуст. рабочий. – 2016. – 16 февр.

Краснов П. Чему учиться и учить / П. Краснов // Лит. учеба. – 1987. – № 3. – С. 5–9.

«Красная ромашка» расцвела и на полянах немецкой земли // Сов. Татария. – 1964. – 15 марта.

Кремнев Ю. «Алтынчэч» / Ю. Кремнев // Веч. Ленинград. – 1957. – 11 июня.

Кремнев Ю. Патриотическая национальная опера «Джалиль» в постановке Татарского театра / Ю. Кремнев // Веч. Ленинград. – 1957. – 17 июля.

Кристи С. Среди живых [Об Ахмеде Симаеве] / С. Кристи // Коммунист (Воскресенск). – 1968. – 5, 7 мая.

Кристи С. Ахмет Симаев – друг Джалиля / С. Кристи // Журналист. – 1968. – № 9. – С. 33–36.

Крон А. А. О пребывании М. Джалиля в Ковровском военном лагере в 1928 г. // Крон А. А. Вечная проблема: Очерки. – М.: Сов. писатель, 1969. – С. 97–98.

К пятидесятилетию со дня рождения татарского поэта, Героя Советского Союза М. Джалиля // Библиотекарь. – 1956. – № 4. – С. 47.

Кто спас «Моабитскую тетрадь» // Труд. – 1966. – 16 февр.

К юбилею Мусы Джалиля // Сов. Татария. – 1970. – 8 дек.

К юбилею поэта // Нар. учитель (Даг. гос. пед. ин-т). – 1986. – 31 янв.

Кугультинов Д. Так рождается подвиг / Д. Кугультинов // Комсомолец Татарии. – 1976. – 13 февр.

Кудашев Н. Столяр из Стерлитамака… / Н. Кудашев // Аургазинский вестник. – 2023. – 9 февр.

Кудрякова В. С. Поэт-герой Муса Джалиль / В. С. Кудрякова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 202–205.

Кузнецов В. Сильнее тюремных стен / В. Кузнецов // Известия. – 1974. – 16 сент.

Кузнецов В. Муса Джалиль в «Отваге» / В. Кузнецов // Комсомолец Татарии. – 1984. – 22 февр.

Кузнецов В. К штыку приравняв перо / В. Кузнецов // Коммунист Татарии. – 1984. – № 5. – С. 86–89.

Кузнецов В. Новый сотрудник редакции М. Джалиль / В. Кузнецов // Респ. Татарстан. – 1995. – 1 июля.

Куковякин В. Моабитская тетрадь / В. Куковякин // Крым. газета. – 2006. – 22 февр.

Кулак Н. Поэт, воин, гражданин / Н. Кулак // Веч. Фрунзе. – 1976. – 14 февр.

Кулиев К. Поэт как личность // К. Кулиев. Так растет и дерево / К. Кулиев. – М.: Современнмк, 1975. – С. 420–424.

Кулиев К. Строки, написанные кровью / К. Кулиев // Комсомолец Татарии. – 1976. – 13 февр.; // Мол. коммунист (Орджоникидзе). – 1976. – 21 февр.

Кулиев К. Поэт как личность / К. Кулиев // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 34–37.

Куликов А. Завидное долголетие / А. Куликов // Театр. жизнь. – 1964. – № 6. – С.8.

Кунгурцев И. Наставник Мусы Джалиля / И. Кунгурцев // Юж. Казахстан. – 1965. – 31 дек.

Курбанов Т. «Красный цветок» / Т. Курбанов // Комсомолец Татарии. – 1989. – 24 дек.

Курбатов Х. Ритмика стихов Мусы Джалиля / Х. Курбатов // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 140–152.

Курмаев М. Он знал Джалиля / М. Курмаев // Строител. газ. – 1965. – 26 дек.

Курмашева Ф. Н. Поэт – патриот (уроки в 9-ом классе, посвященные М. Джалилю) / Ф. Н. Курмашева // Узбек., рус. яз. и лит. в шк. – 1991. – № 2. – С. 34–36.

Кустов Н. Юность поэта / Н. Кустов // Комсомолец Татарии. – 1955. – 7 дек.

Куртенков А. Муса Джалиль на тульской земле / А. Куртенков // Мол. коммунар (Тула). – 1980. – 1 марта.

Кучушев А. «За народ свой я голову, может сложу» / А. Кучушев // Ленин. знамя (Москва). – 1991. – 15 февр.

Кушак Ю. «А песня останется…» / Ю. Кушак // Пионер. правда. – 1976. – 13 февр.

Кушак Ю. Остаться в песнях Родины святой… / Ю. Кушак // Пионер. – 1986. – № 2. – С. 38.

К юбилею Мусы Джалиля // Сов. Татария. – 1965. – 8 дек.

Ладынин А. «Мой след в песне…» / А. Ладынин // Лит. Россия. – 1983. – 22 апр.

Лаисов Н. Н. Об эстетическом идеале Мусы Джалиля «Моабитские тетради» / Н. Н. Лаисов // Научные доклады литературоведов Поволжья: материалы VI зональн. конф. – Астрахань: Н.-Волжск. кн. изд-во, 1967. – С. 64–66.

Ланфредини Р. Муса Джалиль – каким я его знал / Р. Ланфредини // Лит. Россия. – 1968. – 8 марта.

Лапин К. Строки, сблизившие их / К. Лапин // Лит. газ. – 1955. – 21 июня.

Лапшин М. «Я шел на смерть за счастье наше…» / М. Лапшин // Сов. молодежь (Рига). – 1976. – 1 5 февр.

Ларин В. Они были соратниками Мусы Джалиля / В. Ларин // МК в Марий Эл. – 2015. – № 12. – С. 13.

Ларова Н. Человек, умирающий стоя / Н. Ларова // Сов. Россия. – 1957. – 31 мая.

Латыпов К. Верный сын партии / К. Латыпов // За Родину. – 1953. – 30 июля.

Латыпов К. Свет ясного дня: размышления над картиной Ф. Якупова «Поэт и палач» / К. Латыпов // Веч. Казань. – 1986. – 14 февр.

Латыпов Р. Мустафино. 102 года спустя / Р. Латыпов // Татарстан. – 2008. – № 8. – С. 34–39.

Лебедев А. Пусть передадут привет от меня… / А. Лебедев // Респ. Татарстан. – 2006. – 3 февр.

Лебедев А. Знак веры в новую встречу / А. Лебедев // Респ. Татарстан. – 2006. – 14 февр.

Лебедев И. П. Цикл «Моабитская тетрадь» Мусы Джалиля на якутском языке / И. П. Лебедев // Левинские чтения: материалы I Респ. науч.-практ. конф. школьников, студентов и аспирантов, посвящ. светлой памяти известного тюрколога, д-ра филол. наук Г. Г. Левина. 31 октября 2015 г. – Якутск: Изд. дом СВФУ, 2015. – С. 83–85.

Левин Им. Дом в Малой Вишере / Им. Левин // Сов. культура. – 1982. – 20 апр.

Левин М. О прошлом для будущего / М. Левин // Театр. жизнь. – 1975. – № 9. – С. 22–24.

Лескова Т. Победившему смерть просвящается / Т. Лескова // Веч. Казань. – 1986. – 15 февр.

Лесневский Ст. «Я клятву дал…» / Ст. Лесневский // Комс. правда. – 1986. – 15 февр.

Лесохин Ю. Жажда справедливости / Ю. Лесохин // Сов. юстиция. – 1976. – № 5. – С. 30–32.

Лешкин Н. Соратник Джалиля [Г. Г. Садыков] / Н. Лешкин, В. Фридманн // Веч. Уфа. – 1969. – 21, 23, 26 июля; 9, 12 авг.

Лешкин Н. Казненные вместе с Джалилем / Н. Лешкин, В. Фридман // Веч. Свердловск. – 1971. – 7, 8, 10, 12 мая.

Ли Л. Муса Джалиль / Л. Ли // Ис.-Кульск. правда. – 1976. – 14 февр.

Литаврина М. Великое противостояние / М. Литаврина // Театр. жизнь. – 1981. – № 9. – С. 14–16.

Литинский Г. Творческая работа татарских композиторов и либреттистов / Г. Литинский // Кр. Татария. – 1940. – 12 дек.

Литинский Г. Из репетиционного зала / Г. Литинский // Кр. Татария. – 1941. – 22 марта.

Логушов В. Пламенное сердце / В. Логушов // Ленин. знамя (Николаев). – 1966. – 15 февр.; // Сов. Сахалин. – 1966. – 15 февр.

Лоцманова А. Памяти поэта-героя [О торжественном собрании в Татар. академ. театре] / А. Лоцманова // Комсомолец Татарии. – 1956. – 17 февр.; // Сов. Татария. – 1956. – 8 марта.

Луконин М. Поэзия героя / М. Луконин // Лит. газ. – 1955. – 6 янв.

Луконин М. Сын народа Муса Джалиль / М. Луконин // Молот (Ижевск). – 1956. – № 1. – С. 40–44; // Лит. газ. – 1956. – 4 февр.

Луконин М. Сын народа Муса Джалиль // Луконин М. Товарищ поэзия.– М.: Сов. писатель, 1963. – С. 265–274; Изд. 2-е. 1972. – С. 212–218.

Луконини М. Зовущий вперед / М. Луконин // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Лучино П. Памятные встречи / П. Лучино // Коммунист (Воскресенск). – 1971. – 11 янв.

Лысенков В. И. Открыты новые подробности героической биографии Ахмета Симаева / В. И. Лысенков // Наше слово (г. Воскресенск). – 2016. – 19 нояб.

Львов М. Муса Джалиль: К 20-й годовщине со дня гибели поэта / М. Львов // Кр. звезда. – 1964. – 25 авг.

Львов М. Имя песни – Джалиль / М. Львов // Сов. Россия. – 1966. – 15 февр.

Львов М. Он был человеком / М. Львов // Лит. газ. – 1969. – 27 авг.

Львов М. Стихи-герои / М. Львов // Джалиль М. Стихи / Сост. и вступ. ст. М. Львова. – М.: Мол. гвардия, 1974. – С. 3–6.

Львов М. Верность Отечеству / М. Львов // Известия. – 1976. – 15 февр.

Любовью к Родине силен // Сов. Татария. – 1955. – 20 июля.

Мавликов В. Наша гордость / В. Мавликов // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Мавликов В. С Джалилем в рабочем строю / В. Мавликов // Сов. Татария. – 1986. – 14 февр.

Мазитов З. Традиции Мусы Джалиля в современной татарской поэзии / З. Мазитов // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 159–165.

Майн М. Священная память / М. Майн // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Майоров В. Поэт, коммунист / В. Майоров // Юн. ленинец (Киев). – 1964. – 25 авг.

Макеев И. «Алтыншаш» / И. Макеев // Актюб. правда. – 1949. – 20 авг.

Малахальцев А. Шагнувшим в бессмертие / А. Малахальцев // Казан. вед. – 1994. – 24 авг.

Малахальцев А. Стихи Джалиля звучали в Москве / А. Малахальцев // Казан. вед. – 1996. – 5 февр.

Малахальцев А. Муса Джалиль – гордость народа / А. Малахальцев // Казан. вед. – 1996. – 7 февр.

Малахальцев А. В Музее Джалиля – новые экспонаты / А. Малахальцев // Казан. вед. – 1996. – 10 февр.

Малахальцев А. Дневник из Долины смерти / А. Малахальцев // Казан. вед. – 1996. – 21 февр.

Малахальцев А. Новое в Джалиловедении / А. Малахальцев // Татар. края. – 2006. – Март (№ 10).

Малахальцев А. Бессмертная песня Джалиля / А. Малахальцев // Респ. Татарстан. – 2006. – 23 февр.

Малкин М. Джалиль в гостях у пионеров / М. Малкин // Комсомолец Татарии. – 1985. – 13 февр.

Мальгин В. Слово о поэте [О торжеств. вечере в Казан. фин.-эконом. ин-те] / В. Мальгин // Сов. Татария. – 1966. – 16 февр.

Мамаева Т. Здесь жил поэт / Т. Мамаева // Веч. Казань. – 1984. – 9 окт.

Мамытов С. Поэзия Мусы Джалиля в Киргизии / С. Мамытов // I науч.-теоретич. конф. мол. учителей: тез. докл. и сообщ. – Ош, 1989. – С. 46–47.

Манасыпов Ф. Бессмертные строки / Ф. Манасыпов // Известия. – 1975. – 24 июня.

Манасыпов Ф. Слава его бессмертна [О музее М. Джалиля в рабочем поселке, носящий его имя] / Ф. Манасыпов // Сов. Татария. – 1976. – 6 марта.

Маннан Х. «Муса Джалиль»: Спектакль Башкир. академ. театра / Х. Маннан // Октябр. нефтяник (БашАССР, г. Октябрск). – 1957. – 25 янв.

Маннапов Г. С отрядом / Г. Маннапов // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 44–45.

Маннурова М. «Красная ромашка» на пути к зрителям: Немецкий фильм о Мусе Джалиле / М. Маннурова // Комсомолец Татарии. – 1963. – 9 июня.

Маннурова М. Леон Небенцаль – исследователь творчества Джалиля / М. Маннурова // Комсомолец Татарии. – 1969. – 29 окт.

Марапова Л. Х. Школьный музей Мусы Джалиля – центр патриотического, духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения / Л. Х. Марапова, Л. Х. Пиядина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 18–20.

Марданшина А. День Поэта / А. Марданшина // Знамя труда. – 2006. – 18 февр.

Масленников С. Страница из боевой биографии Джалиля / С. Масленников // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 95–98.

Масямова В. Р. Изучение творчества Мусы Джалиля во внеурочной деятельности / В. Р. Масямова // Сулеймановские чтения (девятнадцатые): Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием «Сохранение татарского языка, фольклора, традиций и обычаев в современных условиях» (г. Тюмень, 20 мая 2016 г.): тр. и материалы / Под общей ред. Х. Ч. Алишиной. – Тюмень: Печатник, 2016. – С. 271–273.

Матвеева Г. Джалиля помнят и в Чувашии / Г. Матвеева // Сов. Чувашия. – 2006. – 9 февр.

Матрунин. Как будет оформлена постановка «Алтынчэч» / Матрунин // Кр. Татария. – 1941. – 2 марта.

Матуров И. Мгновение и вся жизнь / И. Матуров // Сов. Татария. – 1986. – 20 марта.

Мауленов С. Наш побратим Муса / С. Мауленов // Простор (Алма-Ата). – 1976. – № 2. – С. 119–121.

Махмуд Х. «Оборванная песня» / Х. Махмуд // Сов. Крым. – 1982. – 18 сент.

Махмудбек Ю. Бессмертие поэта – верного сына народа / Ю. Махмудбек // Сов. Чувашия. – 1966. – 15 февр.

Махмудбек Ю. Призывом гордым к свободе, к свету / Ю. Махмудбек // Комсомолец Киргизии. – 1966. – 16 февр.

Махмудбек Ю. «Смерть моя песней борьбы прозвучит» / Ю. Махмудбек // Сов. Башкирия. – 1966. – 13 февр.; // Белг. правда. – 1966. – 15 февр.; // Голос Риги. – 1966. – 15 февр.; // Краснояр. рабочий. – 1966. – 15 февр.; // Ленинабад. правда. – 1966. – 15 февр.; // Молодежь Якутии. – 1966. – 15 февр.; // Сов. Литва. – 1966. – 15 февр.; // Соц. Якутия. – 1966. – 15 февр.; // Таган. правда. – 1966. – 15 февр.; // Тув. правда. – 1966. – 15 февр.; // Туркм. искра. – 1966. – 15 февр.

Махмудбек Ю. «Смерть моя песней борьбы прозвучит» / Ю. Махмудбек // Вышка. – 1966. – 15 февр.

Махмудов А. Бессмертный солдат поэзии: К 65-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Ленинец. – 1971. – 13 февр.

Махмудов А. Поэзия бессмертия и высоких побуждений: К 65-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Победа (БашАССР, г. Бирск). – 1971. – 13 февр.

Махмудов А. Жемчужины души поэта: К 65-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Кр. знамя (БашАССР, г. Нефтекамск). – 1971. – 13 февр.

Махмудов А. Поэзия бессмертная и высоких побуждений [К 65-летию со дня рождения М. Джалиля] / А. Махмудов // Знамя ленинизма (Альметьевск). – 1971. – 13 февр.

Махмудов А. Негасимая звезда: к 65-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Мол. коммунист. – 1971. – 16 февр.

Махмудов А. Муса Джалиль об эстетическом и коммунистическом воспитании подрастающего поколения / А. Махмудов // Трудовая слава (ТАССР, Кукморский р-н). – 1972. – 25 июля.

Махмудов А. По следам поэта-героя / А. Махмудов // Сов. Россия. – 1972. – 5 дек.

Махмудов А. Муса Джалиль и башкирская литература / А. Махмудов // Сов. Башкирия. – 1973. – 26 мая.

Махмудов А. По следам Мусы Джалиля / А. Махмудов // Сов. Чувашия. – 1974. – 26 апр.

Махмудов А. Г. Литературно-критическая деятельность Мусы Джалиля и эстетическая культура татарского народа / А. Г. Махмудов // Искусство и эстетическая культура: сб. ст. – М., 1975. – С. 106–120.

Махмудов А. Г. Интернациональное и национальное в творчестве Мусы Джалиля / А. Г. Махмудов // Материалы IV конф. мол. науч. работников ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФ АН СССР. – Казань, 1976. – С. 81–83.

Махмудов А. Бессмертный рыцарь поэзии [К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / А. Махмудов // Комсомолец Киргизии. – 1976. – 27 янв; // Комс. правда (Вильнюс). – 1976. – 13 февр.; // Молодежь Молдавии. – 1976. – 14 февр.; // Звезда. – 1981. – № 7. – С. 201–205.

Махмудов А. Поэзия бессмертная / А. Махмудов // Донбасс. – 1976. – № 1. – С. 123–124.

Махмудов А. Поэт, гражданин, патриот / А. Махмудов, М. Шагеев // Блокнот агитатора. – 1976. – № 2. – С. 14–15.

Махмудов А. Героизм и бессмертие поэта / А. Махмудов // Агитатор Казахстана. – 1976. – № 2. – С. 41–43.

Махмудов А. Поэзия борьбы / А. Махмудов // Мол. гвардия. – 1976. – № 2. – С. 300–302.

Махмудов А. С партийных позиций [К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / А. Махмудов // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Махмудов А. Народный поэт / А. Махмудов // Кн. обозр. – 1976. – 13 февр.

Махмудов А. Вечность отважного сердца [К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / А. Махмудов // Зорька. – 1976. – 13 февр.; // Молодежь Якутии. – 1976. – 14 февр.; // Звезда (УдмАССР, Кезский р-н). – 1976. – 14 февр.; // Сов. Белоруссия. – 1981. – 15 февр.

Махмудов А. Муса Джалиль – поэт, герой / А. Махмудов // Эрзя. правда. – 1976. – 14 февр.

Махмудов А. Поэзия борьбы / А. Махмудов // Дружные ребята. – 1976. – 14 февр.

Махмудов А. Родины верный сын / А. Махмудов // Комсомолец Узбекистана. – 1976. – 14 февр.

Махмудов А. Поэт, коммунист: К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Сов. Молдавия. – 1976. – 14 февр.

Махмудов А. Вечность отважного сердца [К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / А. Махмудов // Молодежь Якутии. – 1976. – 14 февр.

Махмудов А. Поэзия борьбы [К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / А. Махмудов // Дружные ребята (КазССР). – 1976. – 14 февр.; // Мол. гвардия. – 1976. – № 2. – С. 300–302.

Махмудов А. Гордость советской литературы [К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / А. Махмудов // Путь коммунизма (БашАССР, Аскинский р-н). – 1976. – 14 февр.

Махмудов А. Жизнь, ставшая легендой / А. Махмудов // Заполяр. правда. – 1976. – 15 февр.; // Каб.-Балк. правда. – 1976. – 14 февр.; // Мол. коммунист (Чебоксары). – 1976. – 14 февр.; // Амур. правда. – 1976. – 15 февр.; // Коммунист Таджикистана. – 1976. – 15 февр.; // Правда Бурятии. – 1976. – 15 февр.; // Веч. Уфа. – 1976. – 13 февр.; Сов Аджария. – 1976. – 1 февр.; // Прив. правда (Ульян. обл., Чердакла). – 1981. – 22 янв.; // Сел. правда (УдмАССР, Ярск,). – 1981. – 14 февр.; // Ленин. правда (Куйбышевск. обл., Похвистневский р-н). – 1981. – 5 февр.; // Правда Украины. – 1981. – 15 февр.

Махмудов А. «Песня меня научила свободе…»: К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Казахстан. правда. – 1976. – 15 февр.

Махмудов А. Бессмертная песня [К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / А. Махмудов // Туркм. искра. – 1976. – 15 февр.

Махмудов А. Победивший смерть: К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Бакинский рабочий. – 1976. – 15 февр.

Махмудов А. «Коль сам умру, так песня не умрет»: К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Коммунист Таджикистана. – 1976. – 15 февр.

Махмудов А. Поэт-интернационалист [К 70-летию со дня рождения М. Джалиля] / А. Махмудов // Нева. – 1976. – № 2. – С. 191–193; // Комсомолец Татарии. – 1976. – 17 марта; // Звезда Востока. – 1981. – № 5. – С. 125–128.

Махмудов А. К юбилею поэта-героя [Рец.: Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – 196 с.] / А. Махмудов // Веч. Казань. – 1979. – 8 мая.

Махмудов А. Великий интернационалист: К 75-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Рассвет (Пермская обл., Бардымский р-н). – 1981. – 14 февр.; // Комс. правда (Комъяунимо теса). – 1981. – 30 янв.

Махмудов А. Судьба одной тетради: К 75-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Сов. культура. – 1981. – 13 февр.

Махмудов А. Дружбе открытое сердце: К 75-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Сов. Татария. – 1981. – 14 февр.

Махмудов А. Легендарный поэт: К 75-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // Тихоокеан. звезда (Хабаровск). – 1981. – 14 февр.

Махмудов А. Поэт-герой [К 75-летию со дня рождения М. Джалиля] / А. Махмудов // Знамя победы (БашАССР, г. Белебей). – 1981. – 14 февр.

Махмудов А. Легендарная жизнь / А. Махмудов // Тихоокеан. звезда (Хабаровск). – 1981. – 14 февр.

Махмудов А. Бессмертный подвиг поэта: К 75-летию со дня рождения Мусы Джалиля / А. Махмудов // За Родину (Краснознам. Прив. воен. округ). – 1981. – 15 февр.

Махмудов А. Вечность – в сердце отважном / А. Махмудов // Сов. Белоруссия. – 1981. – 15 февр.

Махмудов А. Вошел в легенду / А. Махмудов // Бакинский рабочий. – 1981. – 15 февр.

Махмудов А. Поэзия бессмертия / А. Махмудов // Мол. гвардия. – 1981. – № 2. – С. 293–294.

Махмудов А. Песня меня научила свободе / А. Махмудов // Сов. Союз. – 1981. – № 5. – С. 52.

Махмудов А. Пламенный интернационалист [К 75-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / А. Махмудов // Кн. обозр. – 1981. – 20 марта.

Махмудов А. Глубокие корни: Об интернациональной сущности творчества Мусы Джалиля / А. Махмудов // Донбасс. – 1982. – № 4. – С. 107–111.

Махмудов А. Поэзия борьбы / А. Махмудов // Знамя победы (г. Белебей, БашАССР). – 1984. – 24 нояб.

Махмудов А. Муса Джалиль / А. Махмудов // Кр. знамя (УдмАССР, г. Глазов). – 1985. – 12 марта.

Махмудов А. Песня не умрет / А. Махмудов // Правда Украины. – 1986. – 15 февр.

Махмудов А. Слово поэта / А. Махмудов // Мол. гвардия. – 1986. – № 2. – С. 280–281.

Махмудов А. Героическое и трагическое как эстетические категории в творчестве поэта-героя / А. Махмудов // Муса Джалиль и патриотические традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 96–100.

Махмудов А. Труд, равный подвигу / А. Махмудов // Татарстан. – 2006. – № 4. – С. 60–61.

Махмутов Х. Варианты в Моабитском цикле / Х. Махмутов // Вестн. студ. науч. об-ва Казан. гос. ун-та. Гуманит. науки. – 1959. – Вып. 1. – С. 67–70.

Махов М. В день рождения поэта / М. Махов // Веч. Казань. – 1979. – 15 февр.

Машаков М. Горячее сердце Джалиля / М. Машаков // Казахстан. правда. – 1966. – 15 февр.

Машукова Н. Г. Герои бессмертны (Классный час) Н. Г. Машукова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 306–309.

Медведникова О. Дорога в долину смерти / О. Медведникова // Комсомолец Татарии. – 1983. – 13 мая.

Межелайтес Э. Он пел во весь голос / Э. Межелайтес // Дружба народов. – 1966. – № 4. – С. 233–234.

Мелешева С. Удача наших соседей / С. Мелешева // Ульян. правда. – 1963. – 7 июля.

Мемориаль музея-квартиры // Сов. Татария. – 1983. – 16 февр.

Мерецков К. А. На службе народу. Страницы воспоминаний / К. А. Мерецков. – М.: Политиздат, 1968. – С. 294; Изд. 2-е. – 1971. – С. 294.

Мерзабеков М. Салют Джалилю / М. Мерзабеков // Сов. Россия. – 1964. – 25 авг.

Методическая разработка литературного вечера на тему: «Поэт-патриот Муса Джалиль» // Шуртакова Тв. Эстетическое воспитание учащихся средней школы во внеклассной работе / Т. В. Шуртакова, Б. П. Рождественский. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1960. – С. 154–173.

Метревели В. Жизнь после смерти / В. Метревели // Сов. торговля. – 1986. – 15 февр.

Микеладзе Ц. Несдающийся Муса / Ц. Микеладзе // Кутаиси. – 1966. – 15 февр.

Мильграм Г. Жизнь – пламя / Г. Мильграм // Комсомолец Татарии. – 1976. – 2 апр.

Мильштатт Э. Жизнь-легенда (Размышления немецкого писателя о жизни и творчестве М. Джалиля) / Э. Мильштатт // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Минакова Е. Безумству храбрых поем мы песню / Е. Минакова // Урал. следопыт. – 2006. – № 1. – С. 24–27.

Мингазова И. Дорогие реликвии / И. Мингазова // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Мингазова И. Еще одна тетрадь / И. Мингазова // Учител. газ. – 1976. – 29 мая.

Мингазова И. З. Фонд Джалиля в Государственном музее ТАССР / И. З. Мингазова // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 105–112.

Мингазова И. Документы человеческого мужества / И. Мингазова // Веч. Казань . 1980. – 29 февр.

Мингазова И. Библиотека Джалиля / И. Мингазова // Веч. Казань. – 1982. – 19 окт.

Мингазова И. Принадлежало Джалилю / И. Мингазова // Веч. Казань. – 1982. – 18 февр.

Мингазова И. Почта музея героя / И. Мингазова // Сов. Татария. – 1983. – 21 авг.

Мингазова И. Листая альбом Джалиля / И. Мингазова // Веч. Казань. – 1984. – 9 окт.

Мингазова И. «…Завет Ильича я в сердце вложил…» / И. Мингазова // Юность. – 1986. – № 2. – С. 96–97.

Мингазова И. Библиотека Джалиля / И. Мингазова // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., пос-

вящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 141–151.

Мингалин Ф. Их никогда не забудут / Ф. Мингалин // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 208–214.

Минибаева Р. Идейно-художественное своеобразие «Моабитских тетрадей» М. Джалиля / Р. Минибаева // Молодёжь. Прогресс. Наука: сб. материалов 1-й межвуз. науч.-практ. конф. мол. учёных, посвящ. 450-летию добровольного присоединения Башкирии к России и 240-летию г. Стерлитамак: Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, 24–29 апреля 2006 г. / Отв. ред. А. Л. Галиев, зам. отв. ред. А. В. Малолеткова. – Стерлитамак: СГПА, 2006. – Б. 26–27.

Миннегулов Х. Традиции татарской классической литературы в творчестве Мусы Джалиля / Х. Миннегулов // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 46–51.

Минский Г. Песни, рожденные в борьбе / Г. Минский // Коммунист Татарии. – 1960. – № 2. – С. 40–46.

Минский Г. Как весенняя гроза [О фильме «Моабитская тетрадь»] / Г. Минский // Сов. Татария. – 1968. – 15 окт.

Минский Г. Родины поэт и солдат / Г. Минский // Сов. Татария. – 1976. – 12 февр.

Минуллин Р. Муса Джалиль – редактор выездной газеты / Р. Минуллин // Коммунист Татарии. – 1963. – № 4. – С. 53–54.

Миннуллин Т. У совести вариантов не бывает / Т. Миннуллин // Театр. Жизнь. – 1981. – № 4. – С. 24–25.

Миннуллин Т. Поиск первопричин / Т. Миннуллин // Сов. Татария. – 1981. – 16 авг.

Миннуллин Т. Бессмертие поэта / Т. Миннуллин // Лит. газ. – 1986. – 15 февр.

Митина О. Его друзей прекрасные черты / О. Митина // Респ. Татарстан. – 1994. – 27 авг.

Митинг, посвященный присвоению поэту Мусе Джалилю звания Героя Советского Союза // Правда. – 1956. – 4 февр.; // Сов. Татария. – 1956. – 5 февр.

Митрофанов А. Жизнь и смерть поэта / А. Митрофанов // Новая Кама. – 2006. – 11 февр.

Михайлов М. Бессмертие поэта / М. Михайлов // Смена. – 1956. – № 5. – С. 17.

Михайлов-Марлинский Г. Подвиг поэта / Г. Михайлов-Марлинский // Сов. Латвия. – 1964. – 25 авг.

Михайловская Н. Памятник мужества и надежды / Н. Михайловская // Рус. речь. – 1975. – № 4. – С. 9–10.

Михеев Г. Литературный вечер на селе [в доме культуры Верхнеуслонского района ТАССР] / Г. Михеев // Сов. Татария. – 1966. – 25 февр.

«Моабитская тетрадь» Мусы Джалиля // Шошин В. А. Литература народов СССР. – М.: Просвещение, 1977. – С. 123–125.

Модель памятника Мусе Джалилю // Искусство. – 1965. – № 9. – С. 77.

Мокшин С. Поэзий подвига и любви к Родине / С. Мокшин // Мари. коммуна. – 1956. – 15 февр.

Молдаванов А. Встреча с Мусой Джалилем / А. Молдаванов // Дон. – 1958. – № 4. – С. 163–168.

Морозова Л. Радость и слунесущий / Л. Морозова // Соц. Якутия. – 1966. – 15 февр.

Морозова Л. Любовь, материнство, детство в поэзии М. Джалиля / Л. Морозова // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 107–114.

Морозова Н. Квартира, где все, как при Джалиле / Н. Морозова // Время и Деньги. – 1996. – 15 февр.

Мочалов Ю. Драма о Джалиле / Ю. Мочалов // Сов. Россия. – 1981. – 24 апр.

Мохоров Э. Так рождались стихи о Чулпан / Э. Мохоров // Комсомолец Татарии. – 1966. – 13 февр.

Мужественный голос Джалиля // Сов. Татария. – 1965. – 26 февр.

Мужество останется в веках: 60 лет со дня рождения Мусы Джалиля (1906–1944) // Мол. коммунист. – 1966. – 15 февр.

Мукусев В. Поэту и воину – Мусе Джалилю [Об открытии памятника] / В. Мукусев // Сов. Россия. – 1966. – 4 нояб.

Мурадымов Н. Поэт, гражданин, борец (к 70-летию М. Джалиля / Н. Мурадымов // ЛП. – 1976. – 14 февр.

Мурадымов Н. Рядом с Джалилем [о Р. Б. Хисамутдинове] / Н. Мурадымов // Учитель Кыргызстана. – 1989. – 8 сент.

Мурадымов Н. Образ поэта в драматической поэме Ахмеда Файзи «Джалиль» / Н. Мурадымов // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 178–183.

Мурадымов Н. М. Рушад Хисамутдинов – соратник М. Джалиля, наставник молодежи Кыргызстана / Н. М. Мурадымов // Татары в истории Киргизии. Прошлое и современность: материалы Междунар. науч.-практ. конф. г. Бишкек, 6 июня 2009 г. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2010. – С. 136–141.

Муратов З. Гордость партии и народа / З. Муратов // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 3–8.

Мусабекова Р. Р. Муса Джалиль как переводчик / Р. Р. Мусабекова // Филология и культура. – 2014. – № 1 (35). – С. 191–194.

Муса Джалиль // Молот (Ижевск). – 1954. – № 3. – С. 36.

Муса Джалиль // Труд. – 1956. – 4 февр.

Муса Джалиль // Мари. коммуна. – 1956. – 15 февр.

Муса Джалиль (1904–1944) // Радуга (Курск). – 1966. – № 2. – С. 192.

Муса Джалиль // Знамя труда (Егорьевск). – 1966. – 15 февр.

Муса Джалиль (1904–1944) // Советская литература: Учеб. пособие для 6–7 кл. веч. шк. / Сост. Е. В. Квятковский. 4-е изд. – М.: Просвещение, 1974. – С. 363–368.

Муса Джалиль – поэт, борец, коммунист [о музее пермской школы № 70] // Лит. в шк. – 1982. – № 3. – С. 50–51.

Муса Джалиль – поэт-патриот [О вечере в Политехническом музее в Москве] // Сов. Татария. – 1956. – 23 марта.

Муса с нами [О памятнике в городе Джалиль] // Сов. Татария. – 1968. – 23 мая.

Муса, ты и теперь наш политрук [О подготовке к юбилею в Татарии] // Лит. Россия. – 1966. – 4 февр.

Мусе Джалилю, поэту-герою // Веч. Казань. – 1980. – 8 мая.

Мусин Ф. Песня борьбы / Ф. Мусин // Огонек. – 1966. – № 7. – С. 14–15.

Мусин Ф. Воспевая героику / Ф. Мусин // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 151–159.

Мусин Ф. Рождение подвига / Ф. Мусин // Октябрь. – 1966. – № 2. – С. 173–175.

Мусова Н. Н. Жизнь и поэзия / Н. Н. Мусова // Развитие науки в Калмыцкой АССР: материалы науч. сессии, посвящ. 50-летию Великого Октября. – Элиста, 1968. – Ч. II. Сер. филологии. – С. 63–79.

Мусова Н. Н. Военная тема в современной калмыцкой поэзии / Н. Н.Мусова // Современный литературный процесс и литературная критика: сб. – Элиста. – 1977. – С. 116–118

Мустафин Р. Джалиль и Мефистофель [Рец.: Юзеев И. Соңгы сынау. Драматик легенда / И. Юзеев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 47 б.] / Р. Мустафин // Дружба народов. – 1970. – № 5. – С. 267–269.

Мустафин Р. Загадка исчезнувших рукописей / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1964. – 25 авг.

Мустафин Р. Мои маленькие друзья! / Р. Мустафин // Джалиль М. Вольные ветры / Пер. с татар.: Ю. Кушак и И. Мазнин. – М.: Малыш, 1965. – С. 3–7.

Мустафин Р. Пламенный патриот, интернационалист / Р. Мустафин // Коммунист Татарии. – 1966. – № 2. – С. 14–20.

Мустафин Р. Сильных узнают в бою / Р. Мустафин // Волга (Куйбышев. – 1966. – № 2. – С. 145–160.

Мустафин Р. История первого Моабитского блокнота / Р. Мустафин // В мире книг. – 1966. – № 2. – С. 28.

Мустафин Р. Писать, писать, не уставая… Штрихи к портрету М. Джалиля / Р. Мустафин // Лит. Россия. – 1966. – 11 февр.

Мустафин Р. Как волшебный клубок / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Мустафин Р. Сильных узнают в бою / Р. Мустафин // Коммунист (Саратов). – 1966. – 15 февр.

Мустафин Р. Подвиг Джалиля / Р. Мустафин // Гудок. – 1966. – 15 февр.

Мустафин Р. Поэт-герой / Р. Мустафин // Сов. Киргизия. – 1966. – 15 февр.; // Правда Украины. – 1966. – 15 февр.

Мустафин Р. «Умру я стоя» / Р. Мустафин // Адыг. правда. – 1966. – 15 февр.; // Веч. новости (Вильнюс). – 1966. – 15 февр.; // Веч. Тбилиси. – 1966. – 14 февр.; // Грозн. рабочий. – 1966. – 12 февр.; Закарп. правда. – 1966. – 15 февр.; // Каб.-Балк. правда. – 1966. – 15 февр.; // Казахстан. правда. – 1966. – 15 февр.; // Коммунист Таджикистана. – 1966. – 15 февр.; // Комсомолец Киргизии. – 1966. – 16 февр.; // Комс. правда. – 1966. – 15 февр.; // Комсомолец Татарии. – 1966. – 13 февр.; // Крым. правда. – 1966. – 15 февр.; // Ленин. путь (Кустанай). – 1966. – 15 февр.; // Мари. правда. – 1966. – 15 февр.; Молодежь Азербайджана. – 1966. – 13 февр.; Молодежь Алтая. – 1966. – 16 февр.; // Сов. Мордовия. – 1966. – 15 февр.; // Сов. Эстония. – 1966. – 15 февр.; // Соц. Донбасс. – 1966. – 15 февр.; // Соц. Якутия. – 1966. – 25 февр.; // Удм. правда. – 1966. – 15 февр.; // Руд. Алтай. – 1966. – 15 февр.; // Челяб. рабочий. – 1966. – 15 февр.

Мустафин Р. Тетради, известные миру / Р. Мустафин // Бакинский рабочий. – 1966. – 15 февр.

Мустафин Р. Последние дни Мусы Джалиля / Р. Мустафин // Соц. Якутия. – 1966. – 25 февр.

Мустафин Р. Последний день Джалиля / Р. Мустафин // Лит. газ. – 1967. – 18 окт.

Мустафин Р. «Прости меня, твоего рядового...» / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1967. – 29 дек.; // Комсомолец Татарии. – 1967. – 27 дек.; // Ленинец (Иваново). – 1967. – 28 дек.; Горьк. правда. – 1967. – 28 дек.; // Сов. Латвия. – 1968. – 14 янв.; Краснояр. рабочий. – 1968. – 7 янв.; Сов. Литва. – 1968. – 14 янв.; Сов. молодежь (Рига). – 1968. – 4 февр.

Мустафин Р. Новые материалы о Мусе Джалиле / Р. Мустафин // Лит. Россия. – 1968. – 8 марта.

Мустафин Р. Как погиб Муса Джалиль. Новые документы из Берлина / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1968. – 15 марта; // Новг. правда. – 1968. – 20 марта.

Мустафин Р. Кто нашел записку Джалиля / Р. Мустафин // Сов. Россия. – 1968. – 16 апр.

Мустафин Р. Как пошибли джалильцы / Р. Мустафин // Ленин. знамя (Петрозаводск). – 1968. – 24 мая.

Мустафин Р. Боевой друг Джалиля [К 60-летию со дня рожд. Абдуллы Алиша] / Р. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1968. – 15 сент.

Мустафин Р. Подвиг поэта / Р. Мустафин // Правда. – 1968. – 15 нояб.

Мустафин Р. Не склоняя головы [О Рахиме Саттаре] / Р. Мустафин // Известия. – 1969. – 4, 5 янв.

Мустафин Р. Три сигнальные ракеты / Р. Мустафин // Лит. Россия. – 1969. – 14 февр.

Мустафин Р. Его казнили первым [К 60-летию со дня рожд. Гайнана Курмашева] / Р. Мустфин // Сов. Татария. – 1969. – 27 февр.

Мустафин Р. Записка из Моабитской тюрьмы / Р. Мустафин // Волга (Саратов). – 1969. – № 4. – С. 180–183.

Мустафин Р. Поэт-герой / Р. Мустафин // Культура и жизнь. – 1969. – № 4. – С. 16–17.

Мустафин Р. Он боролся рядом с Джалилем [О. Фариде Сайфульмулюкове] / Р. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1969. – 9 мая.

Мустафин Р. Свободе верны до конца / Р. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1969. – 9 июня.

Мустафин Р. Джалильцы Берлина / Р. Мустафин // Лит. Россия. – 1971. – 13 авг.

Мустафин Р. Джалиль сегодня с нами… / Р. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1972. – 30 янв.

Мустафин Р. Клубок разматывается / Р. Мустафин // Юность. – 1972. – № 2. – С. 59–60.

Мустафин Р. По следам поэта-героя / Р. Мустафин // Телевидение и радиовещание. – 1973. – № 5. – С. 1–2.

Мустафин Р. Истоки подвига / Р. Мустафин // Джалиль М. Избранное: Стихи / Пер. с татар. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1973. – С. 3–20.

Мустафин Р. Лицом к лицу / Р. Мустафин // Волга. – 1974. – № 2. – С. 142–148.

Мустафин Р. В сердцах и делах живой / Р. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1974. – 4 авг.

Мустафин Р. «Есть еще жизнь за смертью» / Р. Мустафин // Молодежь Бурятии. – 1974. – 20 авг.; // Сов. Калмыкия. – 1974. – 23 авг.; // Молодежь Молдавии. – 1974. – 24 авг.; // Комсомолец Татарии. – 1974. – 24 авг.; // Сов. Киргизия. – 1974. – 24 авг.; // Веч. Минск. – 1974. – 24 авг.; // Сов. Татария. – 1974. – 25 авг.; // Биробидж. звезда. – 1974. – 25 авг.; Сов. Аджария. – 1974. – 25 авг.; // Соц. Осетия. – 1974. – 25 авг.; // Мари. правда. – 1974. – 25 авг.; // Коммунист Таджикистана. – 1974. – 25 авг.; // Молодежь Азербайджана. – 1974. – 3 сент.; // Ленин. смена (Алма-Ата). – 1974. – 14 сент.

Мустафин Р. Песню не убить / Р. Мустафин // Джалиль М. Песня о храбром джигите. Пер. с татар. Ю. Кушак. – М.: Сов. Россия. 1975. – С. 31.

Мустафин Р. Джалиль – детский поэт / Р. Мустафин // Дет. лит., 1975. – № 8. – С. 12–14.

Мустафин Р. Поэзия в солдатской шинели / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1975. – 26 авг.

Мустафин Р. Чтобы понять поэта / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1976. – 4 янв.

Мустафин Р. «Есть еще жизнь за смертью» / Р. Мустафин // Джалиль М. Стихотворения / Пер. с татар. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1976. – С. 5–8.

Мустафин Р. Песня-знамя / Р. Мустафин // Джалиль М. Песни мои. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1976. – С. 4–5.

Мустафин Р. Маски сорваны / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1976. – 4 февр.

Мустафин Р. И любящий, и бескомпромиссный / Р. Мустафин // Дружба народов. – 1976. – № 2. – С. 282–283.

Мустафин Р. Помнит «Страна Алман» / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1976. – 20 апр.

Мустафин Р. Лучший памятник поэту / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1976. – 22 авг.

Мустафин Р. Лучший памятник поэту: Юбилейные издания произведений М. Джалиля / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1976. – 22 авг.

Мустафин Р. На пороге бессмертия / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1977. – 26 нояб.

Мустафин Р. Муса Джалиль – комсомольский работник (По материалам Оренбургского партийного архива) / Р. Мустафин // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 112–117.

Мустафин Р. Клен, посаженный руками Джалиля / Р. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1979. – 12 июля.

Мустафин Р. «Я не боюсь смерти…» / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1979. – 24 авг.

Мустафин Р. Что «сказала» ЭВМ? / Р. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1979. – 24 авг.

Мустафин Р. Боевой соратник Джалиля / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1979. – 25 авг.

Мустафин Р. Дрезден помнит Джалиля / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1979. – 7 окт.

Мустафин Р. О стихотворении М. Джалиля «Я буду это…» / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1980. – 17 февр.

Мустафин Р. Поэзия правды и страсти / Р. Мустафин // Джалиль М. Красная ромашка: Избранное / Гл. ред. В. Нуруллин; вступ. ст., сост. и примеч. Р. Мустафина / Пер. с татар. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. – С. 5–44.

Мустафин Р. Поэт-патриот / Р. Мустафин // Лит. Россия. – 1981. – 30 янв.

Мустафин Р. Корреспондент газеты «Отвага» / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1981. – 3 февр.

Мустафин Р. «Я не боюсь смерти…» / Р. Мустафин // Лит. газ. – 1981. – 11 февр.

Мустафин Р. Поэт мужества / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1981. – 12 февр.

Мустафин Р. «Песня исполнена правды и страсти…» / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1981. – 14 февр.

Мустафин Р. О чем рассказали тетради… / Р. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1981. – 15 февр.

Мустафин Р. Памяти М. Джалиля / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1981. – 21 апр.

Мустафин Р. Парадоксы истории / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1981. – 28 авг.

Мустафин Р. «Чтим Джалиля как большого поэта» / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1981. – 25 авг.

Мустафин Р. Идите по следу до самой последней… / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1981. – 30 авг.

Мустафин Р. Прижизненные издания стихов Джалиля / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1981. – 17 нояб.

Мустафин Р. Последние дни // Джалиль М. Красная ромашка: Избранное / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. – С. 499–515.

Мустафин Р. Любовь и боль поэта / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1982. – 9 мая.

Мустафин Р. Муса Джалиль – детям / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1982. – 14 нояб.

Мустафин Р. Поиск привел в Турцию / Р. Мустафин // Дружба народов. – 1982. – № 11. – С. 263–265.

Мустафин Р. Муса Джалиль – детский писатель / Р. Мустафин // Дет. лит. – 1983. – № 4. – С. 17–20.

Мустафин Р. Последний штурм / Р. Мустафин // Огни Алатау (Алма-Ата). – 1983. – 1 дек.

Мустафин Р. Против религиозного дурмана / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1984. – 16, 22 февр.

Мустафин Р. У истоков нового метода / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1984. – 5 марта.

Мустафин Р. Всего один день / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1984. – 27 июля.

Мустафин Р. Умру я стоя / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1984. – 25 авг.

Мустафин Р. Муса Джалиль о методе социалистического реализма / Р. Мустафин // Вопр. лит. – 1984. – № 8. – С. 174–179.

Мустафин Р. И после смерти – жизнь / Р. Мустафин // Знамя юности. – 1984. – 10 окт.

Мустафин Р. Друг Мусы Андре / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1985. – 15 февр.

Мустафин Р. Тот светильник, что зажег Тукай… / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1985. – 16 февр.

Мустафин Р. Подвиг поэта / Р. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1985. – 9 мая.

Мустафин Р. Тропа детства / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1986. – 7 февр.

Мустафин Р. Каким он был [Воспоминания о М. Джалиле Г. Баширова, А. Шамова, А. Исхакова] // Веч. Казань. – 1986. – 14 февр.

Мустафин Р. Поэт-борец, коммунист, патриот / Р. Мустафин // Знамя коммуниста. – 1986. – 14 февр.

Мустафин Р. Бессмертие поэта / Р. Мустафин // Знамя коммуниста. – 1986. – 15 февр.

Мустафин Р. Во имя жизни / Р. Мустафин // Уч. газета. – 1986. – 15 февр.

Мустафин Р. Встречи с Андре Тиммермансом / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1986. – 16 февр.

Мустафин Р. «Умру я стоя…»: Последние минуты М. Джалиля / Р. Мустафин // Дружба народов. – 1986. – № 3. – С. 267–269.

Мустафин Р. Духовное богатство / Р. Мустафин // Сов. Татария. – 1986. – 30 марта.

Мустафин Р. Белые розы на сером камне / Р. Мустафин // Лит. Россия. – 1987. – 2 окт.

Мустафин Р. Жажда правды / Р. Мустафин // Лит. Россия. – 1987. – 4 дек.

Мустафин Р. Живые нити / Р. Мустафин // Джалиль М. Избранные / Пер. с татар. и подгот. текста Ч. Залиловой и Р. Мустафина; вступ. ст. и примеч. Р. Мустафин. – М.: Худож. лит., 1990. – С. 3–18.

Мустафин Р. Новые документы о Мусе Джалиле / Р. Мустафин // Татарстан. – 1993. – № 2. – С. 52–57.

Мустафин Р. Подозревается Муса Джалиль / Р. Мустафин, Б. Султанбеков // Респ. Татарстан. – 1994. – 23 авг.; Татарстан. – 1994. – № 7–8. – С. 62–68.

Мустафин Р. Странный «китаец» / Р. Мустафин // Изв. Татарстана. – 1994. – 26 авг.

Мустафин Р. Последние часы поэта / Р. Мустафин // Бердәмлек = Единство [газ. в газ. «Рос. газ.»]. – 1994. – Вып. 15. – 14 сент.

Мустафин Р. «Не верь, дорогая…»: О жене великого татарского поэта М. Джалиля Амине Джалиль / Р. Мустафин // Казан. вед. – 1995. – 25 авг.

Мустафин Р. Что пишет историк Мюлен о поэте Джалиле / Р. Мустафин // Казан. вед. – 1996. – 24, 27, 30 янв.

Мустафин Р. Взгляд с другой стороны: Мнение западногерманского «советолога» о жизни и деятельности Мусы Джалиля / Р. Мустафин // Татарстан. – 1996. – № 2. – С. 64–69.

Мустафин Р. Под грифом «Совершенно секретно» / Р. Мустафин // Респ. Татарстан. – 1996. – 3 февр.

Мустафин Р. Моабитских тетрадей было три… / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 1996. – 30 апр.

Мсутафин Р. Третья Моабитская тетрадь Мусы Джалиля: следы затерялись в Москве / Р. Мустафин // Казан. вед. – 2001. – 8–15 февр.

Мустафин Р. На родине поэта-героя / Р. Мустафин // Татарстан. – 2002. – № 8–9. – С. 82.

Мустафин Р. Их судили за «Подрыв военной мощи немецкого Рейха» / Р. Мустафин // Татарстан. – 2003. – № 1. – С. 51–55.

Мустафин Р. Его казнили первым / Р. Мустафин // Татарстан. – 2004. – № 5. – С. 52–57.

Мустафин Р. Последняя точка: Новый документ о гибели Мусы Джалиля / Р. Мустафин // Татарстан. – 2005. – № 5. – С. 38–39.

Мустафин Р. В сердце зажег я огонь... / Р. Мустафин // Джалиль М. Моабитские тетради / Сост., авт. предисл. и примеч. Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2005. – С. 8–16.

Мустафин Р. Первая весть: Драматическая История предсмертной записки Мусы Джалиля / Р. Мустафин // Татарстан. – 2005. – № 7/8. – С. 80–83.

Мустафин Р. А. Джалиль (Җәлил) (Залилов) Муса Мустафович (2. 2. 1906, д. Мустафино Оренбургской губ. – 25. 8. 1944), поэт, Герой Сов. Союза (1956, посм.) / Р. А. Мустафин // Татарская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. М. Х. Хасанов, отв. ред.

Г. С. Сабирзянов. – Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2005. – Т. 2: Г–Й. – С. 270–271.

Мустафин Р. А. «Джалиля группа», подпольная антифашистская орг-ция сов. военнопленных в 1942–43 на терр. Польши, оккупированной нем. войсками, и фашистской Германии / Р. А. Мустафин, Г. С. Сабирзянов // Татарская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. М. Х. Хасанов, отв. ред. Г. С. Сабирзянов. – Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2005. – Т. 2: Г–Й. – С. 273.

Мустафин Р. Муса Джалиль – поэт-воин, поэт-герой / Р. Мустафин // Урал. – 2006. – № 1. – С. 221–231.

Мустафин Р. Истоки подвига / Р. Мустафин // Джалиль М. Последняя песня: Стихи (пер. с татар.) / Сост. и авт. вступ. ст. Р. Мустафин. – Казань: Изд-во «Таглимат», 2006. – С. 6–21.

Мустафин Р. Научная публикация о жизни и творчестве Мусы Джалиля (Джалиловедение как наука) / Р. Мустафин // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 15–20.

Мустафин Р. Между гильотиной и Сталинской премии / Р. Мустафин // Респ. Татарстан. – 2006. – 21 янв.

Мустафин Р. По следам оборванной строфы / Р. Мустафин // Молодежь Татарстана. – 2006. – 26 янв.

Мустафин Р. Муса Джалиль не мог стать перебежчиком… / Р. Мустафин // Татар. края. – 2006. – Янв. (№ 3).

Мустафин Р. Как работал Джалиль / Р. Мустафин // Веч. Казань. – 2006. – 8 февр.

Мустафин Р. Путь в бессмертие / Р. Мустафин // Респ. Татарстан. – 2006. – 14 февр.

Мустафин Р. Живые нити / Р. Мустафин // Сел. жизнь. – 2006. – 14 февр.

Мустафин Р. Пусть звучит как хорошая песня / Р. Мустафин // Бердәмлк (Самара). – 2006. – 14 февр.

Мустафин Р. Свет прекрасной дружбы / Р. Мустафин // Татар. края. – 2006. – Февр. (№ 6).

Мустафин Р. Муса Джалиль: без позолоты / Р. Мустафин // Аргументы и факты. – 2006. – Март (№ 11).

Мустафин Р. Поверь мне, Родина… / Р. Мустафин // Респ. Татарстан. – 2010. – 11 февр.

Мустафин Р. Имею право вступиться за честь мужа… / Р. Мустафин // Респ. Татарстан. – 2011. – 15 февр.

Мустафин Р. Неумирающие песни / Р. Мустафин // Җәлил М. Моабит дәфтәре = Джалиль М. Моабитская тетрадь. Факсимиль басма = Факисмильное издание / Төз. Р. Рахмани; кереш сүз авт. Р. Мостафин = Сост. Р. Рахмани; авт. предисл. Р. Мустафин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – Б. 9–12.

Мустафин Ф. Муса Джалиль – вожатый, педагог / Ф. Мустафин // Комсомолец Татарии. – 1971. – 28 мая.

Мустафин Ф. «Имя твое бессмертно» (Литературно-музыкальный монтаж, посвященный М. Джалилю) / Ф. Мустафин // Совет мәктәбе. – 1986. – № 1. – Б. 43–46.

Мустафин Ф. Поэт есть учитель народа / Ф. Мустафин // Сов. Татария. – 1986. – 14 февр.

Мустафин Ф. Патриотическое и интернациональное воспитание учащихся на примере жизни и деятельности Мусы Джалиля / Ф. Мустафин // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 224–231.

Мустафин Ф. Тайна исчезнувшей записки / Ф. Мустафин // Казан. вед. – 2000. – 25 авг.

Мустафин Я. Бессмертие поэта / Я. Мустафин // Соц. индустрия. – 1969. – 24 авг.

Мустафина С. С. Великому поэту посвящается (Классный час) / С. С. Мустафина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 380–382.

Мухамадиев Р. Жизнь – песня / Р. Мухамадиев // Сов. культура. – 1981. – 14 апр.

Мухамадиев Р. Взлет в бессмертие / Р. Мухамадиев // Комсомолец Татарии. – 1981. – 1 мая.

Мухамадиев Р. Поэт-патриот и современность / Р. Мухамадиев // Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов, Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухмадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006. – С. 92–128.

Мухамедов М. Тукай и Джалиль всегда со школьниками / М. Мухамедов // Сов. Татария. – 1965. – 20 авг.

Мухамедова Г. Научная конференция, посвященная 60-летию со дня рождения поэта Мусы Джалиля / Г. Мухамедова // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. – 1966. – Т. 25. – Вып 5. – С. 462–464.

Мухамедова Г. Принципы воплощения идейно-эстетического идеала в произведениях современных татарских писателей / Г. Мухамедова // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 183–189.

Мухаммадеев З. Вустрау / З. Мухаммадеев // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 118–122.

Мухибуллин Н. «Алтынчэч» … без Мусы Джалиля / Н. Мухибуллин // Респ. Татарстан. – 2005. – 15 февр.

Мухсинова Р. А. Любовь к Родине начинается с любви к родной природе / Р. А. Мухсинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 446–449.

Мухтарова М. Комсомольская юность Мусы Джалиля / М. Мухтарова // Татар. края. – Февр. (№ 6).

Мухтасипов М. Поэзия бессмертия / М. Мухтасипов // Новый мир. – 1955. – № 4. – С. 248–250.

Мухтасипов М. Бессмертие поэта-бойца / М. Мухтасипов // Сов. моряк. – 1956. – № 6. – С. 23.

Мухтасипов М. Поэт-герой / М. Мухтасипов // Сов. флот. – 1957. – 24 апр.

Мушинский А. Казанцы на месте казани Джалиля / А. Мушинский // Казан. вед. – 2006. – 7 июня.

Мушников Д. Поэма о бессмертии / Д. Мушников // Волгогр. правда. – 1965. – 9 юня.

Мясников В. К 60-летию со дня рождения Мусы Джалиля (15 февраля 1966 г.) / В. Мясников // Соц. Якутия. – 1966. – 6 февр.

Набойщиков Г. Посвящается Джалилю [О выставке произведений М. Джалиля в библ. Им. М. Е. Салтыкова-Щедрина] / Г. Набойщиков // Сов. Татария. – 1969. – 23 сент.

Навечно в истории // Татар. края. – 2006. – Февр. (№ 8).

Навечно в памяти народа // Веч. Казань. – 1981. – 14 февр.

Навечно в памяти народной // Веч. Казань. – 1979. – 25 авг.

Навстречу юбилею поэта // Веч. Казань. – 1980. – 19 мая.

Надеждин А. Сильнее / А. Надеждин // Индустр. Караганда. – 1964. – 25 авг.

Надеев Р. Муса, друг наш! / Р. Надеев // Строит. газ. – 1966. – 16 февр.

Надеева М. Материнское слово / М. Надеева // Сов. Татария. – 1957. – 24 апр.

На десятких языках мира // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Надиров Ф. Андре Тиммерманс: «Берите в жизни пример с Мусы Джалиля» / Ф. Надиров // Сов. Татария. – 1957. – 11 авг.

Надыров С. Л. О проблемах по увековечению имени Мусы Джалиля в городе Екатеринбурге / С. Л. Надыров // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 61–69.

Найденов И. Торжества на родине поэта-героя / И. Найденов // Оренбуржье. – 1996. – 22 февр.

Накануне премьеры оперы «Алтынчэч» // Кр. Татария. – 1941. – 30 мая.

Народ помнит своих героев // Сов. Абхазия. – 1966. – 5 февр.; // Сов. Клайпеда. – 1966. – 13 февр.

На родине Мусы Джалиля // Комс. племя. – 1985. – 9 февр.

Народная любовь [Воспоминания о Мусе Джалиле: А. Ерикеев, Г. Беляев, И. Басманов, Г. Абсалямов, Б. Камалов, П. Останин] // Сов. Татария. – 1956. – 17 нояб.

На родном языке поэта // Стальная искра (Челяб. обл., г. Аша). – 2013. – 22 февр.

Насретдинов Ф. Моя любимая песня / Ф. Насретдинов // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Насырова Я. Поэзия мужества / Я. Насырова // Иртыш (Семипалатинск). – 1971. – 31 янв.

Нателадзе Н. Муса Джалиль / Н. Нателадзе // Авангард (Гагра). – 1966. – 13 февр.

Нафиков Р. Жизнь, полная борьбы и творческого горения / Р. Нафиков // Комсомолец Татарии. – 1954. – 27 янв.

Наши лауреаты Ленинских премий // Моск. литератор. – 1957. – 1 мая.

Небенцаль Л. Последние дни Мусы Джалиля: По новым материалам / Л. Небенцаль // Лит. газ. – 1959. – 10 янв.

Небенцаль Л. Последние дни Мусы Джалиля: По новым данным / Л. Небенцаль // Сов. Татария. – 1959. – 14 янв.

Небенцаль Л. Письмо из Берлина / Л. Небенцаль // Сов. Татария. – 1964. – 25 авг.; // Комсомолец Татарии. – 1968. – 19 мая.

Небенцаль Л. Муса Джалиль в ГДР / Л. Небенцаль // Комсомолец Таджикистана. – 1964. – 2 сент.; // Сов. Татарияя. – 1964. – 6 сент.

Небенцаль Л. Поэт и борец / Небенцаль // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 217–222.

Небенцаль Л. «Он был очень, очень хорошим товарищем...» / Л. Небенцаль // Комсомолец Татарии. – 1968. – 18 февр.

Небенцаль Л. «Дорогие товарищи!...» / Л. Небенцаль // Лит. газ. – 1968. – 24 апр.

Небенцаль Л. Соратник Мусы Джалиля / Л. Небенцаль // Неделя (воскр. прилож. к газ. «Известия»). – 1969. – 15–21 сент.

Небенцаль Л. Наш большой друг / Л. Небенцаль // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Небенцаль Л. Мы преклоняемся перед ними… / Л. Небенцаль // Комсомолец Татарии. – 1976. – 13 февр.

Небенцаль Л. Борец, герой / Л. Небенцаль // Лит. газ. – 1976. – 24 марта.

Небенцаль Л. Он предвидел светлое будущее своего народа… Самый сердечный, близкий и заботливый друг поэта / Л. Небенцаль // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 45–47.

Невская Б. Стихи Мусы Джалиля в Италии / Б. Невская // Дружба народов. – 1964. – № 4. – С. 232.

Невская Б. Тема «Алман» в творчестве Мусы Джалиля / Б. Невская // Вопр. лит. – 1965. – № 7. – С. 250–251.

Негашева М. Литературный музей им. Мусы Джалиля [Наб.-Челн. шк. № 10] / М. Негашева // Совет мәктәбе. – 1981. – № 2. – Б. 37–39.

Неделя памяти // Веч. Казань. – 1981. – 12 февр.

Не забываем твой подвиг, Джалиль! // Сов. Татария. – 1976. – 14 февр.

Неизвестное письмо Мусы Джалиля / Публ. Р. Мустафина // Лит. газ. – 1986. – 12 февр.

Неизвестные письма поэта / Подгот. А. Еники; пер. З. Халитовой // Веч. Казань. – 1986. – 15 февр.

Неизвестные стихи Мусы Джалиля // Комс. правда. – 1957. – 21 апр.

Нейбург В. Подвиг поэта, гражданина, коммуниста / В. Нейбург // Ленин. знамя (Термез). – 1966. – 15 февр.

Нерозникова Н. Муса Джалиль в документах Национального архива Республики Татарстан / Н. Нерозникова // Отечеств. архивы. – 2006. – № 1. – С. 49–53.

Нерозникова Н. Муса Джалиль в фондах Национального архива Республики Татарстан / Н. Нерозникова // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 98–106.

Нефагина Г. Типология лирического героя Мусы Джалиля в белорусских поэтах его поколения / Г. Нефагина // Муса Джалиль и патриотические традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 53–66.

Нигматуллин А. Изучение творчества Мусы Джалиля в школе / А. Нигматуллин // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 166–171.

Нигматуллин А. Роль патриотических традиций фольклора в творческом развитии М. Джалиля / А. Нигматуллин // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 115–119.

Нигматуллина З. Ф. «Жить так, чтобы и после смерти не умирать..» (Классный час) / З. Ф. Нигматуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 25–28.

Нигматуллина Л. «Прекрасного бессмертия исток…» / Л. Нигматуллина // Магариф. – 2006. – № 1. – С. 25–28.

Низамбиева Р. Р. Творчество Н. Байтеряка и М. Джалиля в сравнительно-сопоставительном анализе / Р. Р. Низамбиева // Творческая природа человека (Петраков. чтения): материалы Рос. науч. конф. 20–21 марта 2009 г. УдГУ. – Ижевск, 2009. – С. 174–178.

Низамбиева Р. Р. Военная тема в поэзии М. Петрова и М. Джалиля / Р. Р. Низамбиева // Финно-угорские этносы: технологии развития в условиях глобализации: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. (г. Ижевск, 26–27 ноября 2009 г.). – Ижевск, 2010. – С. 165–168.

Низамов Р. «Красный цветок» – прообраз пионерской организации / Р. Низамов, Ф. Мустафин // Вожатый. – 1971. – № 10. – С. 39–42.

Низамов Р. Муса Джалиль и детские журналы / Р. Низамов, Ф. Мустафинн // Сов. педагогика. – 1972. – № 4. – С. 114–118.

Низамутдинова М. День памяти Мусы Джалиля / М. Низамутдинова // Наш Крым. – 2017. – № 1. – С. 32.

Низамутдинова Я. Слово о старшем брате / Я. Низамутдинова // Джалиль М. Избранное (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. / М. Джалиль. – Астана, 2016. – С. 8–12.

Низамутдинова Я. Слово о старшем брате / Я. Низамутдинова // Джалиль М. Избранное (стихи на татарском, русском и казахском языках). Доп. изд. / М. Джалиль. – Кокшетау: Мир печати, 2019. – С. 12–18.

Никольский Н. «Бессмертная песнь» / Н. Никольский // Горьк. правда. – 1956. – 28 июля.

Никулин Г. Человек и бессмертие: Навстречу 60-летию со дня рождения поэта-патриота Мусы Джалиля / Г. Никулин // Комсомолец Татарии. – 1965. – 19 нояб.

Новая опера // Кр. Татария. – 1941. – 2, 23 марта.

Новые материалы о Мусе Джалиле // Ташк. правда. – 1968. – 20 марта.

Новикова Ю. Непокоренный / Ю. Новикова // Пионер. – 1957. – № 6. – С. 73–75.

Новицкий А. И. Джалилю Мусе памятник в Казани / А. И. Новицкий // Татарская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. М. Х. Хасанов, отв. ред. Г. С. Сабирзянов. – Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2005. – Т. 2: Г–Й. – С. 272.

Новые данные о Мусе Джалиле // Сов. Татария. – 1956. – 7 марта.

Новые данные о Мусе Джалиле // Зеленодол. рабочий. – 1956. – 7 марта.

Новые материалы о Мусе Джалиле // Сов. Татария. – 1958. – 11 июля; // Вопр. архивоведения. – 1961. – № 3. – С. 143–144.

Новый сотрудник редакции, Муса Джалиль // Респ. Татарстан. – 1995. – 1 июля.

Нурдинова Т. Музей, которого ждали / Т. Нурдинова // Веч. Казань. – 1983. – 16 февр.

Нурдинова Т. Здесь жил поэт-герой / Т. Нурдинова // Веч. Казань. – 1983. – 28 февр.

Нури З. Поэт-герой и бессмертные песни / З. Нури // Джалиль М. Мои песни: Стихи / Пер. с татар.; сост. З. Нури. – М.: Детгиз, 1956. – С. 3–12.

Нури З. Поэт-герой и бессмертные песни / З. Нури Джалиль М. Мои песни: Стихи / Пер. с татар.; сост. З. Нури / М. Джалиль. – М.: Детгиз, 1958. – С. 5–14.

Нурмиев С. Отважное сердце поэта / С. Нурмиев // Гудок. – 1996. – 21 февр.

Нурмухамедова З. Подвиг поэта / З. Нурмухамедова // Смена (Ленинград). – 1982. – 6 нояб.; // Комсомолец Киргизии. – 1982. – 13 нояб.; // Комсомолец (Петрозаводск). – 1982. – 13 нояб.

Об опере «Джалиль» Назиба Жиганова // Сов. Татария. – 1958. – 23 марта.

Огнев Вл. Жизнь-песня / Вл. Огнев // Знамя. – 1955. – Кн. 4. – С. 175–178; // Огнев В. Ф. Поэзия и современность: сб. ст.. – М.: Сов. писатель, 1961. – С. 295–305.

Огнев Вл. Песнь борьбы / Вл. Огнев // Культура и жизнь. – 1957. – № 6. – С. 27–28.

Огнев В. Муса Джалиль // Огнев В. У карты поэзии. – М.: Худож. лит., 1968. – С. 184–195.

Огнев Вл. Подвиг и его эхо / Вл. Огнев // Мустафин Р. По следам поэта-героя: Книга-поиск: Изд. 2-е, перераб. и доп. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1973. – С. 5–6.

Огнецвет Э. Ради жизни на Земле / Э. Огнецвет // Совет. Беларуссия. – 1986. – 15 февр.

Одинцова В. Обезглавленная песня / В. Одинцова // Центр. Казахстан (Жезказган). – 1996. – 15 февр.

Олейников Е. «Песня меня научила свободе…» / Е. Олейников // Комс. знамя (Киев). – 1983. – 1 нояб.

Олина С. Почтили память Джалиля / С. Олина // Респ. Татарстан. – 2011. – 17 февр.

Ольговская К. Мой Джалиль / К. Ольговская // Дуслык (Киев). – 2007. Март. – С. 9–10.

Он спас стихи Джалиля // Правда. – 1966. – 16 февр.

Он спас «Моабитскую тетрадь» // Лит. Россия. – 1966. – 18 февр.

Они из Узбекистана // Правда Востока. – 1970. – 12 марта.

Опера «Алтынчэч» на башкирской сцене // Кр. Татария. – 1948. – 1 марта.

Опера «Алтынчэч» на обсуждении в Союзе композиторов // Кр. Татария. – 1943. – 14 авг.

Опера «Джалиль» // Известия. – 1957. – 19 мая.

Опера Н. Жиганова «Алтынчэч» на казахской сцене // Кр. Татария. – 1948. – 10 окт.

О присовении звания Героя Советского Союза поэту М. Джалилю: Указ Президиума Верховного Совета СССР [от 2 февр. 1956 г.] // Правда. – 1956. – 3 февр.; Известия. – 1956. – 3 февр.

Орел В. Джалиль нам дорог… / В. Орел // Веч. Казань. – 1984. – 24 авг.

Оренбуржцы поставили памятник М. Джалилю // Правда. – 1996. – 25 июня.

Ореханова Г. «Я слышу счастья веянья живые» [к 90-летию со дня рождения М. Джалиля] / Г. Ореханова // Сов. Россия. – 1996. – 17 февр.

Орлов С. Поэт-герой / С. Орлов // Огонек. – 1956. – № 11. – С. 7.

Орлянская Л. И. «Жизнь моя песней звенела в народе…» / Л. И. Орлянская // Читаем, учимся, играем. – 2006. – № 1. – С. 24–28.

Останин П. О том, кто спас «Моабитскую тетрадь» / П. Останин // Сов. Татария. – 1956. – 17 нояб.

Открытие выставки, посвященной Мусе Джалилю [В Гос. музее ТАССР] // Сов. Татария. – 1966. – 1 февр.

Открытие музея-квартиры // Комсомолец татарии. – 1983. – 16 февр.

О том, кто был рядом с Джалилем // Респ. Татарстан. – 2012. – 25 авг.

Отчизне – жизнь, Отчизне – песен!: О славном сыне татарского народа, Герое Советского Союза Мусе Джалиле // Мол. коммунист. – 1956. – 16 марта.

Очирова Т. Духовно-нравственное самопознание поэта в «Моабитских тетрадях» и утверждение концепции гуманистической героической личности / Т. Очирова // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 100–107.

Павлов А. Встреча с бельгийским другом / А. Павлов // Лит. газ. – 1957. – 27 авг.

Павлова Л. Эстафета верности / Л. Павлова // Сов. женщина. – 1960. – № 7. – С. 27–29.

Павлова Р. А. Штрихи к двум литературным портретам / Р. А. Павлова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең туувына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 56–58.

Пагина Т. Память сокращает расстояние / Т. Пагина // Мол. гвардия (Пермь). – 1976. – 13 февр.

Палант М. «В сердце миллионов буду жить всегда я!..» / М. Палант // Моск. комсомолец. – 1959. – 25 авг.

Пальчевский Г. Слово о Мусе Джалиле / Г. Пальчевский // Во славу Родины. – 2001. – 25 авг.

Памяти Мусы Джалиля [О пресс-конф. в Берлине] // Сов. Татария. – 1968. – 17 февр.

Памяти поэта-героя [О торжеств. вечерах в Кремлевском театре и в столицах республик] // Сов. Татария. – 1966. – 26 февр.

Пастухова Т. Памяти поэта-героя посвящается… / Т. Пастухова // Юж. Урал. – 1966. – 13 февр.

Пахомов Н. И. Витебское подполье / Н. И. Пахомов, Н. И. Дорофеенко, Н. В. Дорофеенко. – Минск: Беларусь, 1969. – С. 122–126; Изд. 2-е, перераб. и доп. 1974. – С. 122–126.

Певец несгибаемого мужества // Сов. Татария. – 1957. – 24 апр.

Перчаткин В. Надпись на фотографии / В. Перчаткин // Сов. Россия. – 1958. – 21 окт.

Песня борьбы // Блокнот агитатора. – 1966. – № 2. – С. 27–42.

Пестрикова Л. Посвящены Мусе Джалилю / Л. Пестрикова // Соц. Якутия. – 1966. – 15 февр.

Петров А. Музей Мусы Джалиля в школе [№ 85 г. Казани] / А. Петров // Сов. Татария. – 1966. – 19 февр.

Петров А. Рукою Джалиля / А. Петров // Сов. Татария. – 1976. – 15 авг.

Петров К. Жизнь – подвиг [О выставке в респ. Краевед. Музее Йошкар-Олы] / К. Петров // Мари. правда. – 1962. – 27 мая.

Петрозашвили Р. Поэт-герой / Р. Петрозашвили // Сов. Абхазия. – 1966. – 15 февр.

Пехтелев И. Г. Чувство семьи единой // Пехтелев И. Г. Литература и время. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1964. – С. 63–67.

Пешек Я. Опера о герое нашего времени / Я. Пешек // Сов. Татария. – 1960. – 27 нояб.

Пешек Яр. «Муса Джалиль» в Праге / Яр. Пешек // Сов. культура. – 1960. – 29 дек.

Пименев В. «Бессмертная песнь» / В. Пименев // Труд. – 1957. – 28 мая.

Писатели о герое // Бакинский рабочий. – 1966. – 15 февр.

Письмо А. Залиловой // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Письмо из Берлина (Новые данные о Джалиле) // Комсомолец Татарии. – 1968. – 18 мая.

Подвиг, который не забудется [Татарстан сынлы сәнгать музеенда М. Җәлилнең 70 еллыгына оештырылган күргәзмә тур.] // Комсомолец Татарии. – 1976. – 25 янв.

Подвиг Мусы Джалиля // Львов. правда. – 1966. – 15 февр.

Подвиг поэта // Вышка (Баку). – 1976. – 15 февр.

Подвиг поэта // Известия. – 1986. – 15 февр.

Подвиг поэта // Золотые звезды орчан. – Орск, 1973. – С. 4.

Подвиг поэта: к 95-летию со дня рождения М. Джалиля / Подгот. С. Дидык // Во славу Родины. – 2001. – 28 февр.

Подолян А. Жизнь – песня, жизнь – подвиг / А. Подолян // Сов. Молдавия. – 1966. – 15 февр.

Подъячев Н. Вечер в ЦДЛ / Н. Подъячев // Кн. обозр. – 1981. – 17 апр.

Покровский Б. Исповедь коммуниста / Б. Покровский // Сов. Татария. – 1961. – 24 марта.

Полежаева Е. «Небо! Небо!» / Е. Полежаева // Театр. жизнь. – 1964. – № 16. – С. 12–13.

По либретто Мусы Джалиля // Комсомолец Кубани. – 1962. – 5 сент.

Полякова Л. Бессмертие героя / Л. Полякова // Сов. культура. – 1959. – 27 июня.

Полукарикова А. А. Школьный музей Мусы Джалиля [Казан. шк. № 31] / А. А. Полукарикова // Лит. в шк. – 1976. – № 1. – С. 56–60.

Поляков Р. С грустью о смехе / Р. Поляков // Лит. газ. – 1955. – 28 мая.

Помнить о подвиге сына татарского народа // Время и деньги. – 2006. – 16 февр.

Пономарев Н. Памятник мужеству, поэзии, гуманизму [Об открытии памятника] / Н. Пономарев // Сов. Татария. – 1966. – 3 нояб.

Попкова Е. В. Патриотическое воспитание младших школьников / Е. В. Попкова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 261–264.

Попов В. «Моабитская тетрадь» / В. Попов // Новг. правда. – 1968. – 18 февр.

Попов Н. Волхов – свидетель / Н. Попов // Сел. жизнь. – 1967. – 11 янв.

Попова А. Подвиг поэта / А. Попова // Гудок. – 1957. – 10 февр.

Посвящается Мусе Джалилю // Кр. Север (Вологда). – 1976. – 5 марта.

…Посетил десятки стран // Лит. газ. – 1976. – 24 марта.

Поэзия борьбы // Дружные ребята (КазССР). – 1976. – 14 февр.

«Поэзия, любовь, война»: новая экспозиция музея-квартиры Мусы Джалиля // Казань. – 2006. – № 1. – С. 19.

Поэзия подвига и любви к Родине [О читательской конф. на Косогор. металлург. заводе] // Сов. Татария. – 1955. – 20 июля; // Сов. Татария. – 1955. – 19 авг

Поэт-патриот Муса Джалиль // Знамя труда (г. Альметьевск). – 1964. – 25 авг.

Поэт-герой: к 100-летию со дня рождения Мусы Джалиля // Призыв. – 2006. – 8 марта.

Поэта-героя нает весь мир // Татар. края. – 2006. – Февр. (№ 6).

Поэтический вечер в память поэта-патриота // Чебоксар. правда. – 2006. – 7 дек.

Поэту-герою [О митинге в связи с присуждением М. Джалилю Ленинской премии] // Лит. газ. – 1957. – 27 апр.

Прага аплодирует // Сов. Татария. – 1960. – 30 сент.

Праздник всей страны // Сов. Татария. – 1976. – 31 янв.; // Комсомолец Дагестана. – 1976. – 3 февр.

Пранов В. «Жизнь моя песней звенела» / В. Пранов // Комс. правда. – 1976. – 15 февр.

Премьера в Ошском театре // Сов. Киргизия. – 1958. – 29 нояб.

Проворотов Н. Поэт и воин / Н. Провортов // Театр. – 1966. – № 2. – С. 116–117.

Пролеткин В. Верный клятве / В. Пролеткин // Оренбуржцы в боях за Родину: Рассказы о Героях. – Челябинск, 1978. – С. 88–101.

Просмотр спектакля «Алтынчэч» // Кр. Татария. – 1941. – 7 июня.

Пьеса о Мусе Джалиле // Сов. Россия. – 1956. – 23 дек.

Рабин И. И после смерти – жить! / И. Рабин // Слава Севастополя. – 1965. – 17 апр.

Ралиуллин Р. Осужденный посмертно / Р. Ралиуллин // Обл. газета. – 1998. – 16 сент.

Рамазанов Г. Бессмертный образ / Г. Рамазанов // Сов. Башкирия. – 1976. – 15 февр.

Рамазанов Г. Муса Джалиль и башкирская литература / Г. Рамазанов, С. Сафуанов, К. Ахмедьянов // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 64–74.

Рассадин В. Поэзия борьбы и подвига / В. Рассадин // Забайкал. рабочий (Чита). – 1981. – 15 февр.

Рафиков М. Жизнь после смерти / М. Рафиков // Обл. газета. – 2001. – 15 февр.

Рафиков М. Джалиль дружил с уральцами / М. Рафиков // Татар. края. – 2006. – Февр. (№ 7).

Рафиков М. Муса Джалиль и Урал / М. Рафиков // Урал. военные вести. – 2007. – Авг. (№ 68).

Рахим Г. Наш современник / Г. Рахим // Сов. Татария. – 1986. – 14 февр.

Рахим Г. Именем Мусы Джалиля / Г. Рахим // Огонек. – 1986. – № 9. – С. 5.

Рахимкулова М. Они были друзьями: К 80-летию со дня рождения Мусы Джалиля / М. Рахимкулова // Южный Урал (Оренбург). – 1986. – 12 февр.

Рахимкулова М. «Лицей» Джалиля / М. Рахимкулова, Ш. Буркеев // Юж. Урал (Оренбург). – 1986. – 1 апр.

Рахманкулова М. Увлекательная работа / М. Рахманкулова // Кр. Татария. – 1941. – 19 янв.

Рахманкулова М. Волнующие образы / М. Рахманкулова // Кр. Татария. – 1944. – 17 июня.

Рахманкулова М. У истоков татарской оперы / М. Рахманкулова // Сов. Татария. – 1954. – 26 янв.

Ренин А. Поэзия мужества / А. Ренин // Днестр. – 1957. – № 7. – С. 137–139.

Решидов К. Муса Джалиль – лауреат Ленинской премии / К. Решидов // Уч. зап. ЕГПИ: сб. работ лит. фак-та. – 1958. – Т. 2. – С. 68–81.

Ровенский Н. Выдающиеся произведения советской литературы / Н. Ровенский // Коммунист Казахстана. – 1957. – № 5. – С. 52–56.

Ровенский Н. С. Книги-бойцы // Ровенский Н. С. День и песня (Литературные портреты, очерки, рецензии). – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – С. 143–155.

Роганова Г. Музыка обогащает [О фильме «Моабитская тетрадь»] / Г. Роганова // Сов. Татария. – 1968. – 15 окт.

Рогач А. По заветам отца / А. Рогач // Кр. звезда. – 1959. – 2 окт.

Рогова М. Памяти Мусы Джалиля / М. Рогова // Ташк. правда. – 1968. – 17 февр.

Роговер Е. С. Поэзия Мусы Джалиля и эстетика героического / Е. С. Роговер // Вопросы литературы народов СССР. – Киев; Одесса: Вища шк., 1978. – Вып. 4. – С. 71–79.

Родионов В. Кинодокумент о поэте-герое / В. Родионов // Сов. Татария. – 1964. – 4 июня.

Родионов В. Проблемы перевода произведений М. Джалиля на чувашский язык (на примере перевода стихотворения «Җырларым») / В. Родионов // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 56–60.

Родина венчает лаврами поэта-героя // Сов. Татария. – 1957. – 24 апр.

Рождественский Р. Поэзия бессмертна / Р. Рождественский // Комсомолец Татарии. – 1976. – 13 февр.

Романова М. «Моабитские тетради» на Урале / М. Романова // Обл. газета. – 1995. – 25 апр.

Рукописи Мусы Джалиля // Соц. индустрия. – 1977. – 23 нояб.

Рунин Б. Подвиг поэта / Б. Рунин // Октябрь. – 1955. – № 3. – С. 176–183.

Рыбальченко А. Новое о Мусе Джалиле / А. Рыбальченко // Комсомолец Татарии. – 1964. – 23 авг.

Рыбальченко А. В логове зверя / А. Рыбальченко // Сов. Татария. – 1965. – 22 дек. // Закарп. правда. – 1966. – 15 февр.; // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 172–191.

Рыбальченко А. Последняя встреча / А. Рыбальченко // Комсомолец Татарии. – 1966. – 30 янв.; 4, 9, 11, 18 февр.

Рыбальченко А. Поэма осталась ненаписанной… / А. Рыбальченко // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Рыбин А. Священная память / А. Рыбин // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Рядом с Джалилем встанут соратники [Беседа кор. с писателем Р. Мустафиным] // Казан. вед. – 1993. – 28 сент.

Ряженцев Ю. В юные годы / Ю. Ряженцев // Правда Востока. – 1966. – 15 февр.

Сабиров Р. Поэт, герой, патриот [О юбилейных торжествах в Казани] / Р. Сабиров // Правда. – 1966. – 20 февр.

Сабиров Р. Соратнику Джалиля [Абдулла Алиш] / Р. Сабиров // Правда. – 1968. – 23 сент.

Сабурова А. Конкурс Джалиля расширяет границы: областной конкурс чтецов, посвященный творчеству Мусы Джалиля / А. Сабурова // Хэзинэ = Сокровище (Челябинск). – 2013. – Март. (№ 3 (32).

Савченко И. Боевой друг Мусы Джалиля / И. Савченко // Сов. Россия. – 1957. – 7 дек.

Сдовский В. «Моабитская тетрадь» / В. Садовский // Веч. Москва. – 1968. – 8 июля.

Садри М. Знамя советской поэзии / М. Садри // Сов. Татария. – 1955. – 14 апр.

Садри М. Большой друг молодежи / М. Садри // Сов. Татария. – 1959. – 26 авг.

Садыков К. С. Еще раз о сподвижнике Мусы Джалиля Салиме Аникине и его товарищах / К. С. Садыков // Сулеймановские чтения (девятнадцатые): Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием «Сохранение татарского языка, фольклора, традиций и обычаев в современных условиях» (г. Тюмень, 20 мая 2016 г.): тр. и материалы / Под общей ред. Х. Ч. Алишиной. – Тюмень: Печатник, 2016. – С. 210–213.

Садыкова С. Поэтический образ / С. Садыкова // Кр. Татария. – 1941. – 19 янв.

Сайганов А. Поэт-патриот Муса Джалиль / А. Сайганов // За пед. кадры. – 1956. – 21 февр.

Сайганов А. Поэзия жизнеутверждающей силы / А. Сайганов // Сов. Татария. – 1957. – 24 апр.

Сайдель Я. «Джалиль» в Пражском национальном театре / Я. Сайдель // Сов. Татария. – 1961. – 5 апр.

Сайфетдинова М. Маленький поэт / М. Сайфетдинова // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 33–34.

Сайфульмулюкова Г. Память о подвиге / Г. Сайфульмулюкова // Юж. Урал (Оренбург). – 1976. – 14 февр.

Сакаева Г. Несравненная Алтынчеч / Г. Сакаева, Н. Фаттахова // Казань. – 2006. – № 1. – С. 20–21.

Саква К. Таким был Муса Джалиль / К. Саква // Правда. – 1959. – 21 окт.

Саква К. «Джалиль» / К. Саква // Муз. жизнь. – 1961. – № 2. – С. 6.

Салахов И. С днем рождения, Джалиль! / И. Салахов // Степ. маяк (Свердловск). – 1968. – 15 февр.

Салахов И. Бессмертие / И. Салахов // Степ. маяк (Кокчетав). – 1981. – 14 февр.

Салахова Р. Р. Семантические особенности глаголов, обозначающих поступательное движение в произведениях М. Джалиля / Р. Р. Салахова // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 377–382.

Салимова Ф. Б. Сохранение исторической памяти о защитниках родного края в рамках деятельности музея детской литературы ДДЮТиЭ «Простор» г. Казани (работа вокруг имени героя-писателя М. Джалиля) / Ф. Б. Салимова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 5–6.

Салимова Ф. По следам Джалиля: «Погибая, не умрет герой…» / Ф. Салимова // Казан. вед. – 2020. – 18 февр.

Салихов М. Сын Джалиля / М. Салихов // Кр. звезда. – 1959. – 12 июля.

Сальтина Н. Всенародное признание / Н. Сальтина // Комсомолец Татарии. – 1957. – 26 апр..

Сальтина Н. Имя поэта живет / Н. Сальтина // Комсомолец Татарии. – 1958. – 14 марта.

Сарсеков Ж. «Алтыншаш» / Ж. Сарсеков // Соц. Караганда. – 1952. – 27 июня.

Саттарова Е. Ш. Татарский поэт Муса Джалиль / Е. Ш. Саттарова // Звезда Востока: материалы I Респ. науч.-практ. конф. старшеклассников, учащихся ССУЗов и студентов (г. Улан-Удэ, 15 февраля 2013 г.). – Улан-Удэ, 2013. – С. 102–111.

Сафин А. Джалиль: годы учебы / А. Сафин // Сов. Татария. – 1981. – 15 февр.

Сафин А. Однокашник / А. Сафин // Комсомолец Татарии. – 1982. – 14 февр.

Сафин А. Студент Татрабфака / А. Сафин // Сов. Татария. – 1986. – 14 февр.

Сафин М. Коран в музее Джалиля / М. Сафин // Аргамак. – 1996. – № 2. – С. 176–177.

Сафина З. Символ мужества / З. Сафина // Знамя = Ялав (Козловский р-н). – 2021. – 19 февр.

Сафина Ф. З. Творчество Мусы Джалиля в изобразительном искусстве / Ф. З. Сафина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 32–34.

Сафиуллина Л. И. Муса Джалиль – поэт герой (Классный час) / Л. И. Сафиуллина // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 30–32.

Сафуанов С. Муса Джалиль о рассказах Хадии Давлетшиной / С. Сафуанов // Сов. Башкирия. – 1976. – 14 февр.

Саква К. Гимн подвигу (Об опере Н. Жиганова «Джалиль») // Саква К. Избранные статьи о музыкальном театре. – М.: Сов. композитор, 1975. – С. 123–130.

Сахва К. Таким был Муса Джалиль / К. Сахва // Правда. – 1959. – 21 окт.

«Свети потомкам нашим, как маяк!» // Сов. Татария. – 1955. – 20 июля.

Светлый образ поэта живет в наших сердцах // Сов. Татария. – 1956. – 2 марта.

Седов П. «Жизнь моя песней звенела в народе…» / П. Седов // Уч. газета. – 1976. – 14 февр.

Сеитмеметова Д. Бессмертные строки: К 115-летию со дня рождения Мусы Джалиля / Д. Сеитмеметова // Крым. изв. – 2021. – 3 марта.

Сеитов С. Немеркнущий подвиг поэта / С. Сеитов // Горизонт (Алматы). – 1996. – 9 февр.

Сеитов С. Человек – поэзия, человек – подвиг / С. Сеитов // Веч. Алматы. – 1996. – 7 марта.

Сеитов С. Муса Джалиль в Казахстане / С. Сеитов // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 60–64.

Сеитов С. Жизнь, как песня / С. Сеитов // Казахстан. правда. – 1981. – 14 февр.

Семенченко В. Джалиль шагает впереди / В. Семенченко // Комсомолец Татарии. – 1972. – 25 авг.

Семенов А. Бессмертие / А. Семенов // Слава Севостополя. – 1966. – 15 февр.

Сеняговская Р. Вдвойне дорого / Р. Сеняговская // Соц. Якутия. – 1966. – 15 февр.

Серебрякова С. Дань памяти Мусы Джалиля / С. Серебрякова // Юлдаш. – 2016. – 25 февр.

Серикова И. Увлеченно, правдиво, горячо / И. Серикова // Лит. газ. – 1957. – 31 июля.

Серой Г. По следу песни / Г. Серой // Сов. молодежь (Рига). – 1957. – 3 июля.

Сидорова Е. С. Муса Джалиль в чувашской литературе / Е. С. Сидорова // Чувашский язык и литература: сб. ст.. – Чебоксары, 1976. – Вып. 67. – С. 82–89.

Сибгатуллин И. Муса Джалиль пишет в Латвию / И. Сибгатуллин // Сов. Латвия. – 1968. – 2 нояб.

Сидорова Е. С. Образ Джалиля в чувашской поэзии / Е. С. Сидорова // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 95–97.

Симашева Л. Н. Песнь свою я посвятил народу. Жизнь свою народу отдаю! (о жизни и творчестве татарского поэта Мусы Джалиля) / Л. Н. Симашева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – Б. 213–216.

Симонов В. Блокнот, найденный в Стерлитамаке / В. Симонов // Сов. Башкирия. – 1966. – 15 февр.

Симонов К. Сосед по камере / К. Симонов // Лит. газ. – 1956. – 13, 18, 19 окт.; // Сов. Татария. – 1956. – 18, 19 окт.; // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 157–171; // Джалиль М. Красная ромашка: Избранное / М. Джалиль. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. – С. 484–498; // Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов, Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухмадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006.– С. 78–91.

Симонов К. Богатырь духа / К. Симонов // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Ситдикова Р. Памяти поэта-героя / Р. Ситдикова // Заветы Ильича. – 2006. – 21 февр.

Скворцова О. В. Творческое содружество поэтов (На примере анализа творчества М. Джалиля и В. Урдаша) / О. В.Скворцова // Проблемы изучения и преподавания тюркской филологии: преемственность поколений: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 80-летию академика М. З. Закиева и 10-летию каф. татар. и чуваш. филологии (Россия, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, 18–20 сентября 2008 г.). – Стерлитамак, 2008. – С. 240–243.

Скобелев П. В памяти народной / П. Скобелев // Гудок. – 1976. – 15 февр.

Скобцев А. Поэзия борьбы / А. Скобцев // Пенз. правда. – 1966. – 15 февр.

Скорик О. Ю. Спасибо вам, ветераны, мужество останется в веках (Классный час для 4 класса) / О. Ю. Скорик // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 78–80.

Скороходов М. Обходя моря и земли / М. Скороходов // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Скрыпник А. Друг Джалиля / А. Скрыпник // Комс. правда. – 1958. – 2 марта.

Скульптурный портрет поэта [О работе художника Садри Ахуна] // Сов. Татария. – 1966. – 16 февр.

Славен народ, родивший героя! // Сов. Татария. – 1955. – 20 июля.

Славгородский П. Ф. Муса Джалиль в VIII классе вечерней (сменной) школы / П. Ф. Славгородский // Лит. в шк. – 1962. – № 6. – С. 55–58.

Слово о поэте-герое // Днестр. – 1957. – № 12. – С. 144–145.

Смирнов В. Стихи Мусы летят в Америку / В. Смирнов // Сов. Татария. – 1966. – 26 нояб.

Смолянин Н. Через сорок смертей… / Н. Смолянин // Брянск. рабочий. – 1966. – 15 февр.

Смоляницкий С. Мой друг – Муса Джалиль / С. Смоляницкий, Р. Ширинян // Веч. Москва. – 1966. – 16 февр.

Смолянкин Н. Муса Джалиль: подвиг поэта и гражданина / Н. Смоляникн // Авангард. – 2021. – 19 февр.

Смольянова Л. Подвиг поэта, коммуниста и солдата / Л. Смольянова // Заря (Брест). – 1966. – 15 февр.

Снегирев А. А песне жить [о музее М. Джалиля в школе № 27 г. Дзержинска Горьковской обл.] / А.Снегирев // Ленин. смена (Горький). – 1978. – 11 марта.

Собрание писателей Татарии [Об избрании М. Джалиля отв. секретарем правления] // Кр. Татария. – 1939. – 23 апр.

Собрание [Союза писателей Татарии], посвященное памяти поэта-патриота // Сов. Татария. – 1953. – 29 апр.

Советские люди чтут память Мусы Джалиля // Сов. Татария. – 1956. – 23 марта.

Сойкин Е. Сила искусства [О фильме «Моабитская тетрадь»] / Е. Сойкин // Сов. Татария. – 1968. – 15 окт.

Соколов. Поэт гражданин / Соколов // Моск. правда. – 1958. – 3 июня.

Сокольский М. Опера-поэма / М. Сокольский // Лит. газ. – 1957. – 11 июня.

Соломатин В. Торжество жизни [О торжеств. вечере в Татар. театре оперы и балета] / В. Соломатин // Лит. Россия. – 1966. – 25 февр.

Сорокин В. Рожденный для подвига (к 100-летию поэта-героя М. Джалиля) / В. Сорокин // Татар дөньясы = Татар. мир. – 2006. – № 1 (6265).

Сорокин В. Отчизны станет ярче свет / В. Сорокин // Правда. – 2006. – 14–15 февр.

Софьина М. Памятник Мусе Джалилю / М. Софьина // Челяб. рабочий. – 2015. – 15–21 окт.

Спасенные стихи // Веч. Казань. – 1980. – 15 окт.

Спектакль о мужестве // Горьк. правда. – 1956. – 12 июля.

Спектакль о подвиге // Сов. Татария. – 1966. – 17 февр.

Спектакль о поэте-герое // Комс. правда. – 1957. – 7 апр.

Спектакль о советском патриоте // Сов. Чувашия. – 1958. – 11 марта.

Спиридонис Э. Жив и после смерти… / Э. Спиридонис // Комс. правда. – 1974. – 24 авг.

Спиридонова Т. Звучали стихи Джалиля / Т. Спиридонова // Идель (Астрахань). – 1993. – № 13 (55). – Апр.

Справка на курсанта М. Залилова, окончившего курсы политсостава Красной Армии 8 дек. 1941 г. // Татария в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сб. док. и матриалов. – Казань: Таткнигоиздат, 1963. – С. 266–267.

Старжиганов Дж. «Алтынчэч» / Дж. Старжиганов // Кр. Татария. – 1943. – 17 июля.

Старицына З. Изучение творчества М. Джалиля и Ю. Фучика / З. Старицына, Л. Нургалеева // Совет мәктәбе. – 1981. – № 2. – Б. 35–37.

Старкова Г. И. Кузебай Герд и Муса Джалиль: параллели трагических судеб гуманистов XX века / Г. И. Старкова // Гуманизация информационного пространства в контексте диалога культур: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 80-летию со дня рожд. первого декана фак-та журналистики Казан. ун-та Ф. Агзамова, 11 февраля 2016 г., г. Казань. – Казань, 2016. – С. 87–94.

Старший политрук Залилов в редакции армейской газеты / Предисл. и публ. Л. Шилова // Литературное наследство. – Кн. 2. – М.: Наука, 1966. – С. 571–576.

Стасенко Н. Сын Джалиля / Н. Стасенко // Кр. звезда. – 1964. – 9 мая.

Степанов И. Я знал Мусу / И. Степанов // Сов. Татария. – 1960. – 14 авг.

Степанова С. И. Муса Джалиль (Классный час) / С. И. Степанова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 64–66.

Стихи из застенка // Труд. – 1978. – 20 июля.

Стихи, написанные в Моабите // Лит. газ. – 1953. – 25 апр.

Стихи чувашского поэта в переводе Мусы Джалиля // Сов. Чувашия. – 1957. – 8 сент.

Стрельцова М. Первое знакомство / М. Стрельцова // Кавказ. здравница. – 1962. – 12 авг.

Стрельцова О. История одной дружбы / О. Стрельцова // Респ. Татарстан. – 2021. – 2 марта.

Стругацкий В. «Моабитская тетрадь» / В. Стругацкий // Моск. комсомолец. – 1968. – 17 июля.

Субханкулова А. «Молодость моя живая» (Студенческие годы. Москва, 1927–1938) / А. Субханкулова // Новое слово (МГУ). – 1995. – № 8–9 (16–17). Нояб.-дек.

Сукно В. Здесь учился Джалиль… [О селе Марьино близ г. Рыльска] / В. Сукно // Новг. правда. – 1968. – 30 апр.

Султанова А. Стихи – на всем его пути / А. Султанова // Зеленодол. правда. – 2006. – 15 февр.

Султанова А. З. Традиции Дэрдменда в творчестве Мусы Джалиля / А. З. Султанова, М. С. Шарипов // История и культура народов Ервазии: прошлое, настоящее, будущее: тез. докл. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 120-летию со дня рожд. видного ученого-тюрколога и обществ. деят. А.-З. Валиди Тогана (21 мая 2010 г., г. Стамбул). – Ч. I. – Уфа: АН РБ, Гилем, 2010. – С. 150–155.

Султанбеков Б. Спецслужбы в смутное время и Муса Джалиль / Б. Султанбеков // Респ. Татарстан. – 1995. – 8 апр.

Султанбеков Ф. Сыны Отчизны / Ф. Султанбеков // Сов. Татария. – 1959. – 25 авг.

Султанбеков Ф. Борьба в подполье / Ф. Султанбеков // Сов. Татария. – 1965. – 22 дек.; // Сов. Клайпеда. – 1966. – 13 февр.

Султанбеков Ф. Родина их не забудет / Ф. Султанбеков // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 145–149.

Султангузин М. Р. Воспоминания и исследования о М. Джалиле / М. Р. Султангузин // История и этническая культура татар оренбуржья (к 105-летию со дня рождения М. Джалиля, 120-летию со дня рождения М. Файзи и 125-летию со дня рожд. Г. Тукая): материалы межрег. науч.-практ. конф. – Оренбург: Изд. центр ОГАУ, 2011. – С. 279–287.

Сурков А. Этих дней не смолкнет слава / А. Сурков // Лит. газ. – 1957. – 15 окт.

Сын партии, сын народа // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Сын своего народа // Неделя. – 1976. – 6–15 февр.

Сыроватский А. На родине Мусы Джалиля / А. Сыроватский // Соц. Якутия. – 1958. – 20 сент.

Табеев Ф. А. Немеркнущий подвиг поэта / А. Табеев // Сов. Татария. – 1966. – 15 февр.

Табеев Ф. Подвиг поэта-коммуниста / А. Табеев // Правда. – 1976. – 13 февр.

Табеев Ф. А. Жизнь, ставшая подвигом / Ф. А. Табеев // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Тагирова З. «Муса Джалиль» / З. Тагирова, Ф. Исангареев // Урал. рабочий. – 1958. – 22 июля.

Тазетдинов Р. Гимн советскому человеку / Р. Тазетдинов // Сов. Татария. – 1981. – 16 авг.

Тазиева К. С. Образ Джалиля в советской музыке / К. С. Тазиева // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 187–192.

Таишева С. Останется ли в Москве школа Мусы Джалиля / С. Таишева // Мәгариф. – 2018. – № 4 (986). – С. 3–8.

Такие книги будут! // Лит. газ. – 1954. – 13 нояб.

Талант и подвиг слилось воедино // Сов. Татария. – 1957. – 26 апр.

Таналин И. Джалиль на учительской трибуне / И. Таналин // Сов. Татария. – 1968. – 12 июня.

Таналин И. История фотографии. Воспоминания о Мусе Джалиле [На снимке М. Джалиль, поэт Тухфат Ченакай, Мунавара Газизова. 1930 г. Казань] / И. Таналин // Сов. Татария. – 1970. – 15 февр.

Тангалычев К. «Дорогой наш Джалиль, ты всегда с нами!»: делегация из Мордовии побывала на торжествах в Казани / К. Тангалычев // Юлдаш. – 2006. – 1 марта.

Тарасенко А. Огонь испытаний / А. Тарасенко // Дружба народов. – 1955. – № 5. – С. 140–151.

Татарская опера «Алтынчэч» // Лит. и искусства. – 1943. – 7 авг.

Таубе Н. опера о народном герое / Н. Таубе // Сов. музыка. – 1957. – № 5. – С. 55–60.

Тахаутдинов К. По следу песен [О телевизионной композиции по пьесе Р. Ишмурата «Бессмертная песнь»] / К. Тахаутдинов // Сов. Татария. – 1966. – 17 февр.

Тепло братских объятий (в гостях у М. Джалиля) // Вышка. – 1979. – 10 июня.

Тиммерманс А. Сосед по камере / А. Тиммерманс // Лит. газ. – 1956. – 13 окт.

Тиммерманс А. Такие люди не забываются / А. Тиммерманс // Огонек. – 1957. – № 18. – С. 7.

Тиммерманс А. Огонь дружбы / А. Тиммерманс // Огонек. – 1966. – № 7. – С. 14–15.

Тимофеева В. Дорога в бессмертие / В. Тимофеева // Знамя юности. – 1957. – 26 апр.

Тихонов Н. Деятели советской культуры – лауреаты Ленинской премии / Н. Тихонов // Правда. – 1957. – 22 апр.

Тихонов Н. Поющая земля / Н. Тихонов // Лит. газ. – 1957. – 3 нояб.

Ток А. Поэт-герой! / А. Ток // Мари. правда. – 1964. – 25 авг.

Ток А. Муса Джалиль в Москве / А. Ток // Мари. правда. – 1966. – 12 марта.

Ток А. Незабываемые годы молодости / А. Ток. – Йошкар-Ола: Маркнигоиздат, 1970. – С. 15–19.

Токарев-Уральский Д. Муса Джалиль в Оренбурге / Д. Токарев-Уральский // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 46–48.

Токарев-Уральский Дм. Встречи с Джалилем / Дм. Токарев-Уральский // Веч. Казань. – 1982. – 8 июля.

Торжества на родине поэта-героя // Комсомолец Татарии. – 1986. – 9 февр.

Тосунян С. Герои умирают стоя / С. Тосунян // Известия. – 1968. – 16 февр.

Тосуян С. Герои умирают стоя / С. Тосуян // Ульян. правда. – 1968. – 21 февр.

Точеный А. Поэту-герою / А. Точеный // Лит. Россия. – 1979. – 27 апр.

300-ый спектакль // Сов. Татария. – 1963. – 20 окт.

Трофименко С. В памяти народа остаться навсегда… / С. Трофименко // Южноуралец (Челяб. обл., г. Чебаркуль). – 2015. – 22 окт.

Трофимов И. Дорого каждое слово / И. Тофимов // Сов. Татария. – 1981. – 30 авг.

Тукебаева А. Два языка – один Герой / А. Тукебаева // Хэзинэ = Сокровище (Челябинск). – 2013. – Февр. (№ 1 (31)/

Туктаров И. Вечно живой среди живых / И. Туктаров // Зеленодол. рабочий. – 1956. – 15 февр.

Туманов Д. Жизнь и поэзия – одно… / Д. Туманов // Знамя труда. – 1991. – 12 февр.

Турабов С. Смерть – песня борьбы / С. Турабов // Баку. – 1966. – 14 февр.

Турабов С. Смерть – песня борьбы / С. Турабов // Баку. – 1972. – 23 сент.

Турсунбаев. «Бессмертная песнь» / Турсунбаев // Ташк. правда. – 1959. – 24 февр.

Тычина П. В братстве – наша мощь / П. Тычина // Лит. обозр. – 1976. – № 9. – С. 109–110.

Узбекова Г. Славные традиции / Г. Узбекова // Сов. Татария. – 1955. – 27 марта.

Улица имени Мусы Джалиля // Адреса Победы: 65-летию Великой Победы посвящается. – Тюмень: Тюмен. изд. дом, 2010. – С. 99.

Улица Мусы Джалиля // Зайцев И. А. Улицы Новгорода: Справ. / И. А. Зайцев, И. И. Куинер. – Л.: Лениздат, 1975. – С. 76–77.

Улица Мусы Джалиля, улица поэта Мусы Джалиля // Крючкова Л. П. Моя Тюмень: путеводитель. – Тюмень: Слово, 2016. – С. 112–113.

Улицы Мусы Джалиля // Литературные улицы Тюмени: справки, факты, библиография / Сост. О. Ю. Левина. – Тюмень, 2008. – Ч. 2. – С. 15–17.

Умеров Ш. Поэту-герою посвящается: Науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рожд. М. Джалиля / Ш. Умеров // Вестн. Моск. ун-та. Филология. – 1966. – № 5. – С. 90–94.

Умру я стоя // Веч. Тбилиси. – 1966. – 14 февр.

Урманчеев Ф. Героико-эпические мотивы в либретто М. Джалиля «Алтынчач» / Ф. Урманчеев // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 120–132.

«У совести вариантов нет» // Веч. Казань. – 1983. – 6 мая; // Веч. Казань. – 1984. – 18 авг.

Усманов А. Писатель, боец, патриот / А. Усманов // Сов. Татария. – 1983. – 18 сент.

Усманов Г. В школе / Г. Усманов // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 38–39.

Усманова Л. Неизвестный Джалиль: следы ведут в КГБ / Л. Усманова // Молодежь Татарстана. – 1992. – 19 июня.

Успех оперы «Алтынчэч» // Кр. Татария. – 1941. – 11 июня.

Утябаев Р. Бессмертный подвиг Мусы Джалиля / Р. Утябаев // Рус. яз. в каз. шк. – 1983. – № 1. – С. 49–95.

Утябаев Р. Вечер вопросов и ответов [к 80-летию со дня рождения М. Джалиля] / Р. Утябаев // Рус. яз. и лит. в каз. шк. – 1986. – № 2. – С. 29–35.

Утябаев Р. Муса Джалиль – поэт и герой: примерная литературно-музыкальная композиция / Р. Утябаев // Рус. яз. в башкир. шк. – 1987. – № 3. – С. 27–31.

Утяшев А. История одного блокнота / А. Утяшев // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 223–226.

Ухсай Я. Сын Волги / Я. Ухсай // Сов. Татария. – 1976. – 15 февр.;. // Сов. Чувашия. – 1976. – 15 февр.; // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 66–68.

Фадеев А. Письмо А. Залиловой / А. Фадеев // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.; // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 215–216; // Фадеев А. А. Письма. 1916–1956. Изд. 2-е, расш. – М.: Сов. писатель, 1973. – С. 224–225.

Файдыш А. Герою, певцу, патриоту [Об открытии памятника] / А. Файдыш // Сов. культура. – 1966. – 5 нояб.

Файзи А. Из «Моабитской тетради» / А. Файзи // Огонек. – 1954. – № 5. – С. 8.

Файзи А. Поэт-патриот Муса Джалиль / А. Файзи // Дружба народов. – 1954. – № 5. – С. 155–156.

Файзи А. Стихи, написанные в Моабитской тюрьме / А. Файзи // Лит. газ. – 1954. – 23 янв.

Файзи А. Подвиг Мусы Джалиля / А. Файзи // Лит. Татарстан. – 1955. – Кн. 10. – С. 113–123.

Файзи А. Незабываемые встречи / А. Файзи // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 63–65.

Файзи Дж. Автор замечательных песен / Дж. Файзи // Сов. Татария. – 1954. – 26 янв.

Файзи Дж. Таким я его помню / Дж. Файзи // Сов. Татария. – 1959. – 25 авг.

Файзи Д. Встреча с Джамбулом / Д. Файзи // Сов. Татария. – 1962. – 22 дек.

Файзи Дж. Незабываемое / Дж. Файзи // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 69–73.

Файзи Дж. Друг музыкального искусства / Дж. Файзи // Сов. Татария. – 1976. – 15 февр.

Файзуллин А. Воспоминание о Мусе Джалиле / А. Файзуллин // Татар. края. – 1996. – Окт. (№ 37).

Файзуллин И. Нам пишут / И. Файзуллин // Сов. Татария. – 1957. – 21 марта.

Файзуллин И. Неоправданное сокращение / И. Файзуллин // Сов. Татария. – 1965. – 6 апр.

Файзуллин М. Встречи с Джалилем / М. Файзуллин // Сов. Татария. – 1960. – 3 июля.

Файзуллин Р. Сын Родины / Р. Файзуллин // Комсомолец Татарии. – 1976. – 13, 15 февр.

Файзуллин Р. «Жизнь моя песней звенела» / Р. Файзуллин // Комс. правда. – 1976. – 15 февр.

Файзуллин Р. Сын Родины / Р. Файзуллин // Веч. Казань. – 1981. – 12 февр.; // Мол. коммунист (Орджоникидзе). – 1976. – 21 февр.; // Волга (Астрахань). – 1981. – 15 февр.

Файзуллин Р. Бессмертная песня / Р. Файзуллин // Сов. Россия. – 1981. – 13 февр.

Файнберг А. Светлый образ [О бюсте М. Джалиля, выполненном скульптором Б. Урманче] / А. Файнберг // Сов. Татария. – 1965. – 28 нояб.

Файнберг А. Судьба образа [О картине Х. Якупова] / А. Файнберг // Сов. Татария. – 1965. – 22 дек.

Файнберг А. Портрет Мусы Джалиля [О бюсте М. Джалиля, выполненном скульптором Б. Урманче] / А. Файнберг // Искусство. – 1966. – № 3. – С. 55.

Файнберг А. Джалиль в творчестве художников / А. Файнберг // Коммунист Татарии. – 1968. – № 2. – С. 32–34.

Файнберг А. Образ поэта-героя / А. Файнберг // Сов. Татария. – 1976. – 22 февр.

Фарманянц Е. Успех друзей / Е. Фарманянц // Лит. газ. – 1957. – 11 июня.

Фасеев К. Не верь словам…: После реабилитации М. Джалиля выяснилось, что его стихи были заменены в песнях / К. Фасеев // Респ. Татарстан. – 1994. – 8 сент.

Фасхутдинов К. Ф. «Джалильнефть», нефтегазодобывающее управление (НГДУ) АО «Татнефть» по разработке нефт. м-ний, добыче, подготовке и реализации нефти, проектированию, стр-ву и эксплуатации объектов нефть. и газовой пром-сти / К. Ф. Фасхутднов, Г. Я. Мавлетова // Татарская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. М. Х. Хасанов, отв. ред. Г. С. Сабирзянов. – Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2005. – Т. 2: Г–Й. – С. 272.

Фасхутдинова Г. Песня под топором палача / Г. Фасхутдинова // Чистопол. изв. – 2000. – 19 февр.

Фаттахова Н. Музей-квартира Мусы Джалиля / Н. Фаттахова // Казань. – 2002. – № 9. – С. 17–32.

Фаттахова Н. Есть еще жизнь! [о Музее-квартире М. Джалиля] / Н. Фаттахова // Мир музея. – 2013. – № 3. – С. 45–46.

Фаттахова Н. Г. Дом, где хранится память / Н. Г. Фаттахова// Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф.

«Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 82–83.

Фаттахова Р. «Я жив, и поэзия не умерла» / Р. Фаттахова // Заветы Ильича. – 1986. – 19 февр.

Фатхуллин Ж. Поэт с пламенным сердцем / Ж. Фатхуллин // Идель (Астрахань). – 1993. – № 5 (47). – Февр.

Фатхуллин З. Встречи с легендой / З. Фатхуллин // Веч. Казань. – 1984. – 24 авг.

Фахрутдинов Г. Перо, подобное штыку: К 60-летию со дня рождения Мусы Джалиля // Г. Фахретдинов // Сов. Татария. – 1965. – 14 нояб.

Фахрутдинов Г. Перо, приравненное к штыку / Г. Фахретдинов // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 150–156.

Фахрутдинов Г. Мои встречи с Джалилем / Г. Фахрутдинов // Комсомолец Татарии. – 1959. – 30 авг.

Фахрутдинова А. Р. Фольклорная основа в либретто «Алтынчэч» М. Джалиля / А. Р. Фахрутдинова, А. Р. Мотигуллина // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 184–188.

Фахрутдинова А. Р. Союз двух художников-единомышленников: от эпосв к либретто / А. Р. Фахрутдинова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 8–10.

Федин К. Глубоко кланяемся его таланту / К. Федин // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Февраль – это месяц Мусы Джалиля // Вестн. Междунар. сооб-ва писател. союзов. – 1996. – № 2. – С. 4–6.

Фере В. Жемчужина татарского искусства / В. Фере // Известия. – 1957. – 29 мая.

Филин Н. Студенческие годы Мусы Джалиля / Н. Филин // Лит. газ. – 1958. – 18 марта.

Филин Н. «Человек – огонь» / Н. Филин // Моск. правда. – 1958. – 13 дек.

Филиппов Г. «Бессмертная песнь» в чувашском театре / Г. Филиппов // Сов. Татария. – 1958. – 13 мая.

Фильм о Джалиле будет! // Комс. правда. – 1958. – 2 марта.

Фильм посвящен Джалилю // Лит. газ. – 1966. – 12 февр.

Фонская С. И. У нас в Галицыне / С. И. Фонская // День поэзии. 1964. – М.: Сов. писатель, 1964. – С. 162–164.

Френкель И. Сердце батыра / И. Френкель, А. Шаров // Смена. – 1954. – № 4. – С. 8.

Френкель И. Песня не умрет / И. Френкель // Дружба народов. – 1957. – № 11. – С. 234–236.

Фролов В. Подвиг поэта и человека / В. Фролов // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Фролова И. Поиск продолжается / И. Фролова // Кр. звезда. – 1981. – 8 янв.
Футорянский Л. И. Оборванная песня // История Оренбуржья: Учеб. пособие / Сост. и науч. ред. Л. И. Футорянский. – Оренбруг. кн. изд-во, 1996. – С. 293–294.
Хабутдинова М. «Быть героем – нет выше удела!» / М. Хабутдинова // Идель. – 2006. – № 1. – С. 44–47.
Хабутдинова М. «Жизнь свою народу отдам» / М. Хабутдинова // Магариф. – 2006. – № 2. – С. 28–29.
Хадеева А. Джалиль в Мензилинске / А. Хадеева // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 118–119.
Хадиева Ф. Х. «Моабитские тетради» Мусы Джалиля (Конспект урока литературы) / Ф. Х. Хадиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 205–210.
Хазанов А. Опера о народном герое / А. Хазанов // Правда. – 1957. – 31 мая.
Хазри Н. Чистый луч зари / Н. Хазри // Бакинский рабочий. – 1966. – 15 февр.
Хайретдинова Х. Жизнь и деятельность Мусы Джалиля в Москве / Х. Хайретдинова // Муса Джалиль в Москве: сб. ст. и восп. // Сост.: Р. С. Акчурин, А. А. Ахтамзян, А. А. Галимов, Ч. М. Залилова, Р. Т. Измайлов, Р. С. Мухмадиев, Х. К. Хайретдинов, А. У. Хусаинов. – М.: Инсан, 2006. – С. 6–14.
Хайри Р. Большой успех Башкирского театра оперы и балета / Р. Хайри // Кр. Башкирия. – 1946. – 1 февр.
Хайруллина З. Памятник нашему современнику / З. Хайруллина // Сов. Татария. – 1961. – 24 марта.
Хайруллина З. Музыкальный памятник герою / З. Хайруллина // Лит. и жизнь. – 1961. – 5 апр.
Хаким С. И сердце Родине отдать / С. Хаким // Сов. Россия. – 1976. – 13 февр.
Хаким С. Белые розы на сером камне / С. Хаким // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 25–28.
Хаким С. Взлет / С. Хаким // Сов. Татария. – 1981. – 14 февр.
Халилова А. С. Стихи Джалиля – свидетели его борьбы и мужества / А. С. Халилова // Сулеймановские чтения (девятнадцатые): Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием «Сохранение татарского языка, фольклора, традиций и обычаев в современных условиях» (г. Тюмень, 20 мая 2016 г.): тр. и материалы / Под общей ред. Х. Ч. Алишиной. – Тюмень: Печатник, 2016. – С. 290–291.
Халит Г. Проблемы романтизма и реализма в татарской поэзии двадцатых годов / Г. Халит // Проблемы развития литератур народов СССР. – М.: Наука, 1964. – С. 397–399; 404–405.
Халитов Р. «У совести вариантов нет» / Р. Халитов // Сов. Татария. – 1984. – 19 авг.
Халитова З. Пусть песни его звенят в веках [Об открытии памятника] / З. Халитова // Сов. Татария. – 1966. – 4 нояб.
Ханин Л. Письмо Мусы Джалиля / Л. Ханин // Нева. – 1958. – № 11. – С. 238–239.

Хамиди Л. Воин, поэт, гражданин / Л. Хамиди // Огни Алатау (Алма-Ата). – 1965. – 4 июля.

Хамиди Л. Годы, проведенные с Мусой / Л. Хамиди // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 52–59.

Хамидуллин А. Поэт, воин, гуманист / А. Хамидуллин // Индустр. Караганда. – 1966. – 15 февр.

Хамидуллин А. Горячее сердце поэта / А. Хамидуллин // Звезда Прииртышья (Павлодар). – 1981. – 14 февр.

Хамидуллин А. Огромное сердце Джалиля / А. Хамидуллин // Огни Алатау (Алма-Ата). – 1981. – 14 февр.

Хамидуллин Л. Раздумья о наследии поэта / Л. Хамидуллин // Татар. края. – 2006. – Янв. (№ 4).

Хамидуллин Л. Раздумья о наследии поэта / Л. Хамидуллин // Татар. края. – 2008. – № 4 (877) Янв.

Хамидуллин Л. Джалиль в Оренбурге / Л. Хамидуллин // Татар. мир = Татар дөньясы. – 2020. – № 12 (6443).

Хамидуллин Ф. «Я шагал сквозь грозы…»: К 80-летию со дня рождения Героя Советского Союза татарского советского поэта Мусы Джалиля / Ф. Хамидуллин // Пионер. правда. – 1986. – 14 февр.

Хамматов Ш. Жизнь и подвиг Джалиля / Ш. Хамматов // Журналист. – 1982. – № 8. – Б. 58–59.

Хамматов Ш. Муса Джалиль – журналист / Ш. Хамматов // Веч. Казань. – 1983. – 5 мая.

Хамматов Ш. Важные вехи жизни поэта-героя / Ш. Хамматов // Веч. Казань. – 1984. – 2 янв.

Хамматов Ш. Важные вехи жизни поэта-героя / Ш. Хамматов // Веч. Казань. – 1984. – 11 янв.

Хамматов Ш. Муса Джалиль на Курской земле / Ш. Хамматов // Веч. Казань. – 1985. – 9 янв.

Хамматов Ш. М. Джалиль – интернационалист / Ш. Хамматов // Коммунист Татарии, Татарстан коммунисты. – 1986. – № 1. – С. 80–86.

Хамматов Ш. Надежный брат твой / Ш. Хамматов // Сов. Татария. – 1986. – 14 февр.

Хамматов Ш. Дружба поэта и композитора / Ш. Хамматов // Веч. Казань. – 1986. – 8 окт.

Хамматов Ш. Ему завещал Джалиль / Ш. Хамматов // Веч. Казань. – 1987. – 15 апр.

Хамматов Ш. «Позвал сам Муса...» / Ш. Хамматов // Веч. Казань. – 1987. – 18 февр.

Хамматов Ш. Муса Джалиль – интернационалист / Ш. Хамматов // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 22–32.

Ханаш С. А. Политико-психологические аспекты творчества Мусы Джалиля / С. А. Ханаш, Н. Г. Васильев // Татары в Оренбургском крае: материалы науч.-

практ. конф. / Отв. ред. И. М. Габдулгафарова. – 2-е изд. перераб. – Оренбург, 1997. – С. 198–200.

Ханзафаров Н. Научная конференция, посвященная Мусе Джалилю / Н. Ханзафаров // Сов. тюркология. – 1976. – № 2. – С. 113–114.

Ханзафаров Н. Г. Особенности антифашистского репертуара джалиловцев / Н. Г. Ханзафаров // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред., Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 156–162.

Харис Р. Передовой край поэзии / Р. Харис // Сов. Татария. – 1985. – 3 февр.

Харис Р. Энергия строки / Р. Харис // Сов. Татария. – 1986. – 9 февр.

Харис Р. В отважном сердце вечность есть / Р. Харис // Сов. культура. – 1986. – 15 февр.; // Муса Джалиль и патриотическое традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Усманов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 13–15; // Респ. Татарстан. – 2000. – 15 февр.

Харис Р. «В Беларуси нас встречали, как родных» / Р. Харис // Татар. края. – 2006. – Май (№ 20).

Харис Р. О психологической основе подвига Мусы Джалиля (Обретение покоя души) / Р. Харис // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 33–36; // Джалиль М. Моабит тетрачĕсем. Сăвăсем / Тутарларан В. Туркай куçарнă. – Шупашкар: «Çĕнĕ Вăхăт», 2014. – С. 14–18.

Харис Р. В отважном сердце вечность есть: К 110-летию со дня рождения великого татарского поэта Мусы Джалиля / Р. Харис // Лит. газ. – 2016. – 11–17 февр.

Харис Р. Сто четырнадцать шагов к бессмертию: О подвиге и гибели татарского поэта Мусы Джалиля / Р. Харис // Лит. газ. – 2016. – 19–25 июня.

Харис Р. М. Обретение покоя души (психологические основы подвига Мусы Джажлия) / Р. М. Харис // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 291–295.

Харисова Л. А. Мы будем петь гимн мужеству Джалиля… / Л. А. Харисова // Татар. новости. – 2006. – № 6 (143).

Хасанов М. Татарский Прометей / М. Хасанов // Сов. культура. – 1966. – 15 февр.

Хасанов Р. Подвиг поэта / Р. Хасанов // Ленин. путь (Самарканд). – 1981. – 14 февр.

Хасанов Р. Памятная фотография / Р. Хасанов // Ленин. знамя, Ленин байрагы. – 1986. – 15 февр.

Хасанов Р. Дороги ведут в бессмертие / Р. Хасанов // Бугульм. газета. – 1996. – 15 февр.

Хасанова Г. Друг детей / Г. Хасанова // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 51.

Хафизов Г. Блокнот сгорел / Г. Хафизов // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 116–117.

Хейфиц И. Говорят члены художественного совета [О фильме «Моабитская тетрадь»] / И. Хейфиц, Н. Кошеверова, Н. Бирман // Сов. Татария. – 1968. – 7 июля.

Хисамутдинов Р. Живая быль / Р. Хисамутдинов // Сов. Татария. – 1965. – 22 дек.; // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 126–144.

Хисамутдинов Р. Мы звали его орлом! / Р. Хисамутдинов // Сов. Киргизия. – 1966. – 17 февр.

Хисамутдинова Р. Земляки поэта Мусы Джалиля на фронтах Великой Отечественной войны / Р. Хисамутдинова // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 111–114.

Хисматуллин Р. Джалиль – совесть нашего народа / Р. Хисматуллин // Ленин. правда. – 1985. – 15 февр.

Ховенский Б. Мысли переводчика / Б. Ховенский // Тув. правда. – 1966. – 15 февр.

Хоменко К. Украина поет песни Джалиля / К. Хоменко // Комсомолец Татарии. – 1960. – 23 сент.

Хотопп-Рике М. Исследование и восприятие творчества Мусы Джалиля в ГДР и ФРГ / М. Хотопп-Рике // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 20–25.

Христиансен Л. Новая опера Н. Жиганова / Л. Христиансен // Сов. музыка. – 1941. – № 1. – С. 89.

Хроника событий // Сов. Татария. – 1977. – 24 авг.

Хузангай П. Входит в века / П. Хузангай // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Хузангай П. Выступление / П. Хузангай // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.; // Юж. Урал. – 1966. – 13 февр.

Хузеева Л. К 90-летию Мусы Джалиля / Л. Хузеева // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 1996. – № 1/2. – С. 209–211.

Хузеева Л. Жизнь и творчество Мусы Джалиля в документах ЦГА ИПД РТ / Л. Хузеева // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2006. – № 1. – С. 169–172.

Хузиева Л. М. Джалиль в документах ЦГА ИПД РТ / Л. Хузиева // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 109–111.

Хусаин М. Об издании произведений Мусы Джалиля / М. Хусаин // Сов. Татария. – 1954. – 9 окт.

Хусаин М. Пьеса о Мусе Джалиле / М. Хусаин // Известия. – 1956. – 15 июня.

Хусаин М. На волне бессмертия / М. Хусаин // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.; // Комсомолец Киргзии. – 1976. – 18 нояб.

Хусаин М. Певец свободы и счастья / М. Хусаин // Ульян. правда. – 1976. – 15 февр.

Хусаин М. Песню убить нельзя / М. Хусаин // Веч. Казань. – 1981. – 12 февр.; // Сов. культура. – 1976. – 13 февр.

Хусаинов А. Памяти поэта-героя [Об установлении мемориальной доски на здании Мензилин. пед. уч-ща] / А. Хусаинов // Сов. Татария. – 1958. – 3 дек.

Хусаинов С. Подзабытый Джалиль / С. Хусаинов // Студ. газета. – МТ. – 2011. – 17 февр.

Хусниев Н. Спорт в жизни поэта / Н. Хусниев // Магариф. – 2006. – № 2. – С. 30–32.

Ценный подарок // Веч. Казань. – 1981. – 20 февр.

Цигаль В. Он вернулся в Казань… / В. Цигаль // Комсомолец Татарии. – 1976. – 13 февр.

Чего мы ждем от наших писателей // Лит. газ. – 1954. – 10 авг.

Чапурина Р. А. Умирая, не умрет герой – Мужество останется в веках (Муса Джалиль. О героизме / Р. А. Чапурина // Рус. яз. в нац. шк. – 1978. – № 3. – С. 51–53.

Человек великого подвига // Чистопол. рабочий. – 1956. – 15 февр.

Человек из бронзы [Беседа с женой М. Джалиля – А. Джалиловой / Записала В. Якупова] // Молодежь Татарстана. – 1994. – 26 авг. – 1 сент.

Ченакай Т. Первые шаги / Т. Ченакай // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 42–43.

Через сорок смертей // Сов. Союз. – 1966. – № 2. – С. 52–53.

Черепанов М. Свидетели мужества / М. Черепанов // Сов. Татария. – 1981. – 30 окт.

Черепанов М. Разил врага словом / М. Черепанов // Комсомолец Татарии. – 1984. – 24 авг.

Черепанов М. По следу песни / М. Черепанов // Комсомолец Татарии. – 1985. – 15 февр.

Черепанов М. Чудом уцелевшие странички… / М. Черепанов // Респ. Татарстан. – 1995. – 1 июля.

Черепанов М. По следу песни / М. Черепанов // Аргамак. – 1996. – № 2. – С. 173–176.

Черепанов М. В чем заключался подвиг Джалиля / М. Черепанов // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / Сост. и науч. ред.: Х. Ю. Миннегулов, Н. М. Юсупова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – С. 114–117.

Черепанов М. В чем заключался подвиг Мусы Джалиля / М. Черепанов // Веч. Казань. – 2008. – 13 февр.

Черепанов М. Моабитская тетрадь: заскреченный подвиг / М. Черепанов // Казан. вед. – 2009. – 26 авг.

Черепанов М. Пишущая машинка / М. Черепанов // Казан. вед. – 2018. – 17 мая.

Черепанов М. В. Новые документы о членах группы Курмаша-Джалиля / М. В. Черепанов // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 88–91.

Чернеев С. Воспитанники Московского университета – Герои Советского Союза / С. В. Чернеев, В. С. Фролов. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С. 96–115.

Чернов П. Вдохновляющий образ [О фильме «Моабитская тетрадь»] / П. Чернов // Сов. Татария. – 1968. – 7 июля.

Чижов М. Свети потомкам нашим, как маяк / М. Чижов // Соц. Якутия. – 1964. – 25 авг.

Шабиев Н. Несгибаемый Джалиль?: 100 лет со дня рождения татарского поэта и писателя, героя-антифашиста Мусы Джалиля / Н. Шабиев // Курьер Карелии. – 2006. – 5 апр.

Муса Җәлил әсәрләре төрле телләрдә

МУСА ДЖАЛИЛЬ
Моабит тӗрминче

МУСА
ӞАЛИЛЬ
Кылбуръёс

МУСА ДЖАЛИЛЬ
ИЗБРАННОЕ

МУСА ДЖАЛИЛЬ
Лирика

МУСА
ДЖАЛИЛЬ

МОАБИТ-
СКАЯ
ТЕТРАДЬ

Муса
Джалиль
СТИХОТВОРЕНИЯ

МУСА ЖӘЛИЛ
МУСА ЖӘЛИЛ
МУСА ЖӘЛИЛ
1
2
3

МУСА
ДЖАЛИЛЬ
МУСА
ҖӘЛИЛ
MUSSA
JALIL
MUSSA
DShALIL
موسا
جليل

穆薩·嘉里尔著
莫阿比特獄中詩鈔

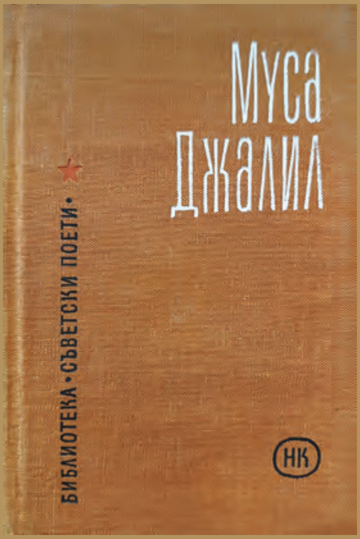
Муса
Джалил
БИБЛИОТЕКА • СЪВЕТСКИ ПОЕТИ •
НК

M. DSHALIL
Aus
dem
Moabiter
Heft

Муса Җәлил
Шигырьләр

МУСА ДЖАЛІЛЬ
ПАЭЗІЯ НАРОДАЎ СССР
МААБІЦКІ
СШЫТАК

Муса Джалиль
МОАБИТ
ТЕТРАЧЁСЕМ

Муса ДЖАЛИЛЬ
МОАБИТ
КЫДЫРААЖЫ

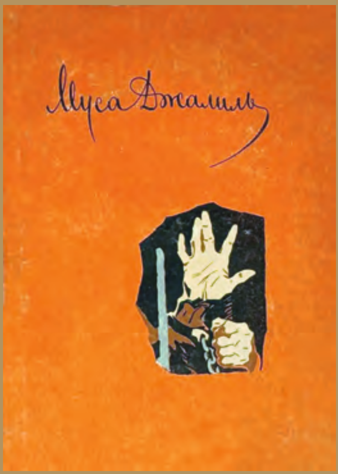
Муса Джалиль

ынйылары
Муса
Йәлил

Musa Jalil
Lo recuerdo
Colección de poemas
Traducción al español de Ulyana Fedorinina

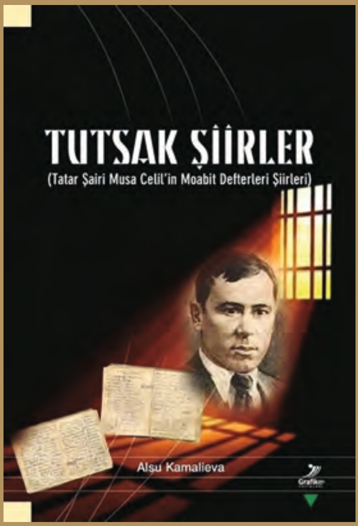
TUTSAK ŞİİRLER
(Tatar Şairi Musa Celil'in Moabit Defterleri Şiirleri)
Alşu Kamalieva

Musa Džalilis
moabito sąsiuvinis

Musa Džalils

MUSA DŽALILIS
DAINA
APIE NARSŲ
DŽIGITĄ

قصائد
من سجن
موابيت

Муса Джалиль
Моабитская тетрадь
С(Тата)
Д 40

მუსა ჯალილი
მოაბიტის
რვეული

Муса
Джалиль
МОАБІТСЬКИЙ
ЗОШИТ

Муса Джалиль
ТИҺЭХ ЫРЫА
(Моабит түрмэтигэр суруллубут хоһооннор)
Саха сиринээҕи кинигэ издательствота
Якутскай • 1963

ШКОЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
МУСА ДЖАЛИЛЬ
МОАБИТСКАЯ ТЕТРАДЬ
1942 - 1944

Менің 100 Кітабым
Ғабдулла ТОҚАЙ
Адаспа, халқым, адаспа
Мұса ЖӘЛЕЛ
Моабит дәптері
И1764655

Габдулла Тукай
Gabdulla Tukajs
Халкым – диеп, типкән ике йөрәк
Divas sirds sitas savas tautat deļ
Муса Җәлил
Musa Džalils
РИГА

Муса Джалиль
ИЗБРАННОЕ

ЮНОШЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА
МУСА ДЖАЛИЛЬ
МОАБИТСКАЯ ТЕТРАДЬ

Муса Джалиль
Последняя песня

МУСА ДЖАЛИЛЬ
Девочке из Мензелинска
ИЗДАТЕЛЬСТВО «МАЛЫШ» 1986

МУСА ДЖАЛИЛЬ
ХРАБРЫЙ ЗАЯЦ

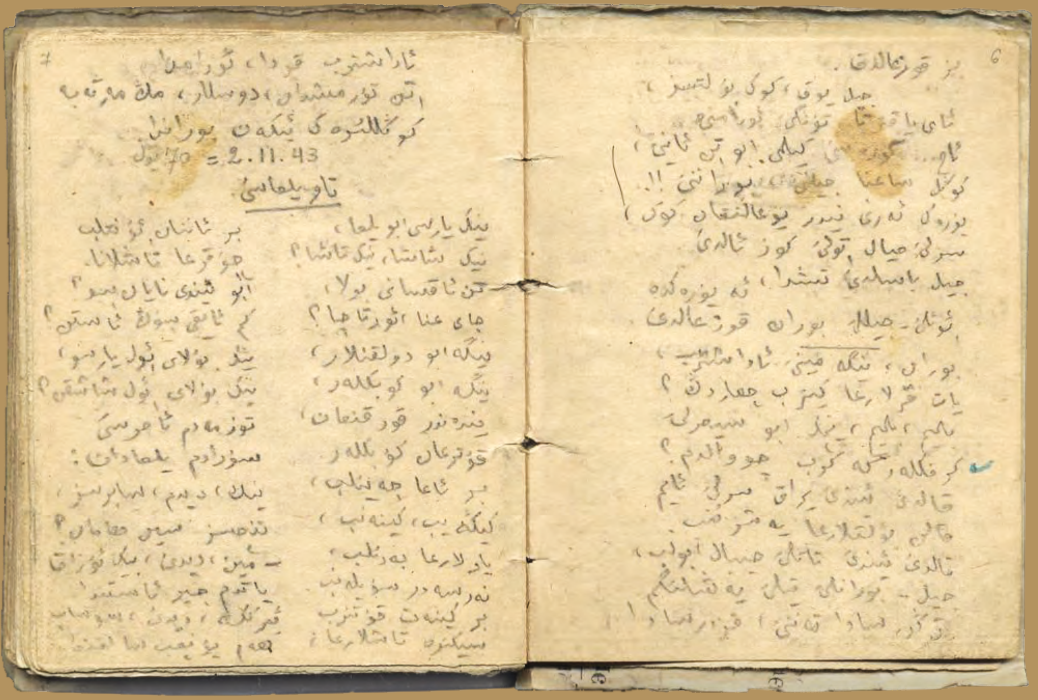

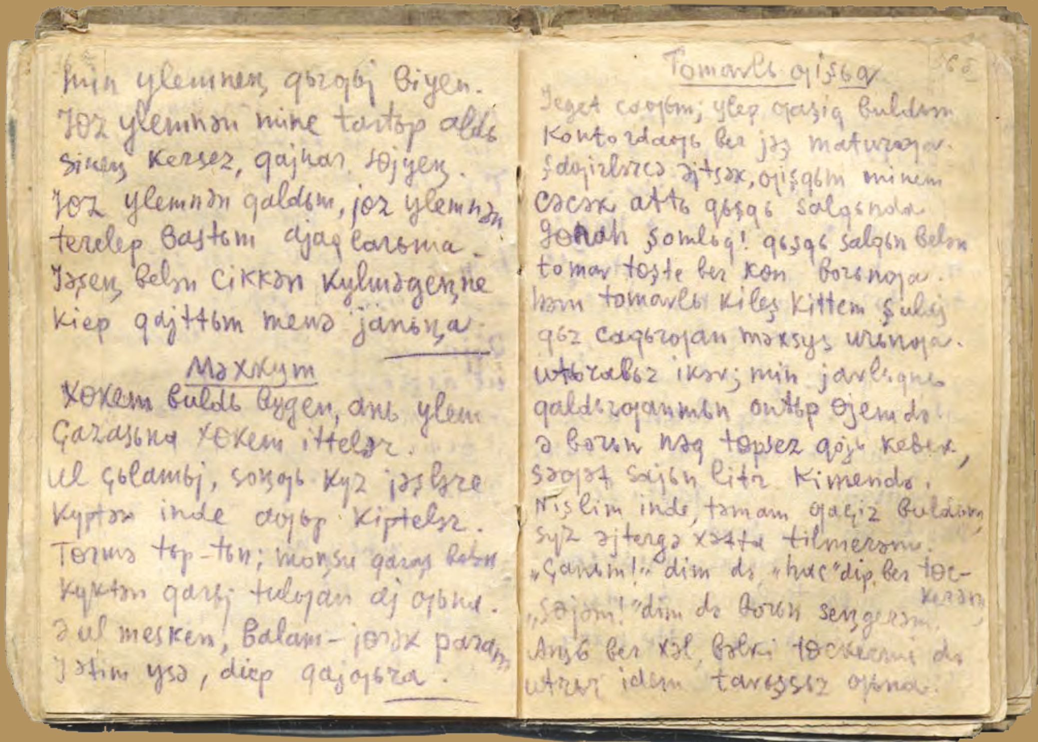

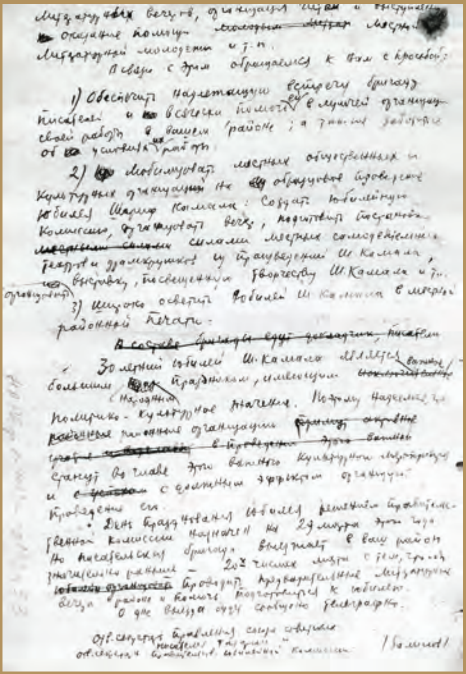

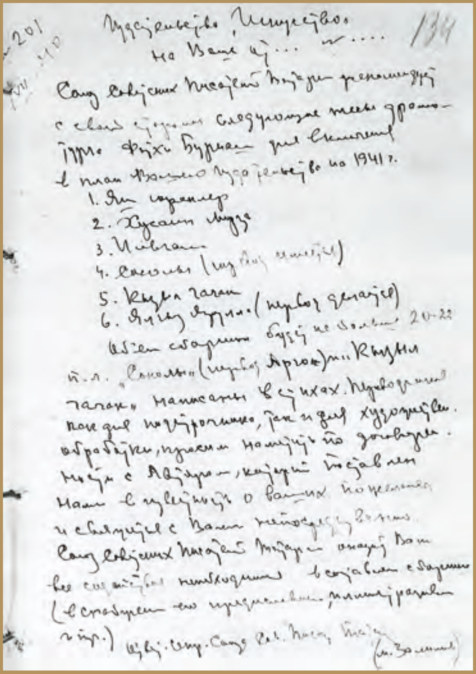

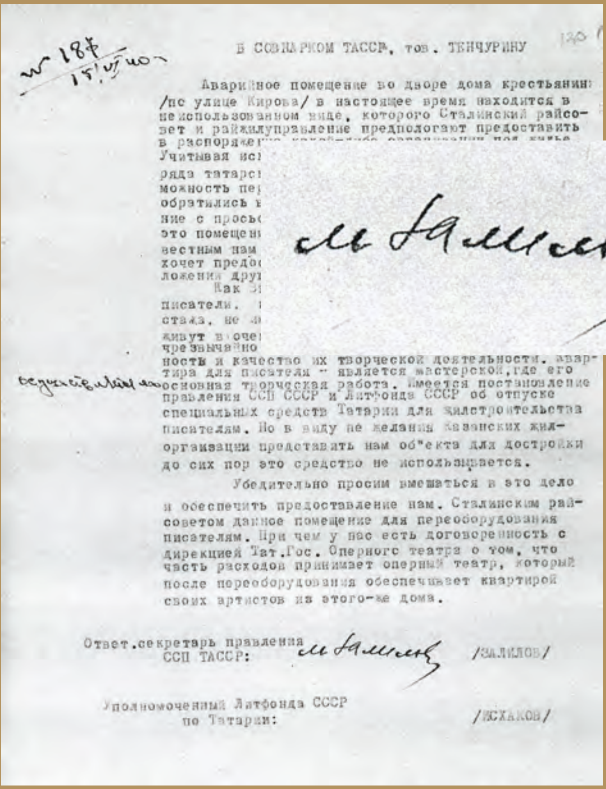

№ 187
15/VI 40

В СОВНАРКОМ ТАССР, тов. ТЕНЧУРИНУ

Аварийное помещение во дворе дома крестьянина /по улице Кирова/ в настоящее время находится в неиспользованном виде, которого Сталинский райсовет и райжилуправление предпологают предоставить в распоряжен... Учитывая ис... ряда татарс... можность пе... обратились в... ние с просьб... это помещени... вестным нам ... хочет предос... ложения дру...

Как ... писатели. ... стажа, не ... живут в оче... чрезвычайно ... ность и качество их творческой деятельности. Квартира для писателя – является мастерской, где его основная творческая работа. Имеется постановление правления ССП СССР и Литфонда СССР об отпуске специальных средств Татарии для жилстроительства писателям. Но в виду не желания Казанских жилорганизации представить нам об"екта для достройки до сих пор это средство не используется.

Убедительно просим вмешаться в это дело и обеспечить предоставление нам. Сталинским райсоветом данное помещение для переоборудования писателям. При чем у нас есть договоренность с дирекцией Тат.Гос. Оперного театра о том, что часть расходов принимает оперный театр, который после переоборудования обеспечивает квартирой своих артистов из этого-же дома.

Ответ.секретарь правления
ССП ТАССР: /ЗАЛИЛОВ/

Уполномоченный Литфонда СССР
по Татарии: /ИСХАКОВ/

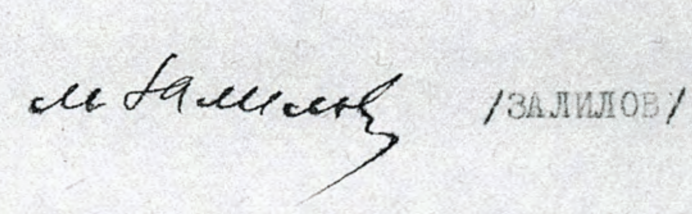

Муса Җәлилнең имзасы

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ ТАССР
Республиканское лекционное бюро
Ш. РАХМАНКУЛОВ
В помощь лектору
ПОЭТ-ГЕРОЙ
МУСА ДЖАЛИЛЬ
КАЗАНЬ 1956 г.

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ ТАТАРСКОЙ АССР РЕСПУБЛИКАНСКАЯ БИБЛИОТЕКА ИМЕНИ В. И. ЛЕНИНА
ПОЭТ-ПАТРИОТ
МУСА ДЖАЛИЛЬ
(Указатель литературы на русском и татарском языках)
Казань 1956

К. А. БАРСКАЯ
МУСА
ДЖАЛИЛЬ
«ПРОСВЕЩЕНИЕ»
1968

Министерство культуры Республики Татарстан
Казанский Федеральный университет
Национальный музей Республики Татарстан
Материалы
ДЖАЛИЛОВСКИХ ЧТЕНИЙ
«МУСА ДЖАЛИЛЬ:
ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЦЕННОСТЕЙ XXI ВЕКА»

Ш.Х. ХАММАТОВ
МУСА
ДЖАЛИЛЬ-
ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТ

Ш. Х. ХАММАТОВ
МУСА
ДЖАЛИЛЬ-
СОЛДАТ
ПАРТИИ

Х. ДЖАЛИЛОВА
О
МОЕМ
БРАТЕ

Ф.И. МУСТАФИН
Муса
Джалиль-
педагог

Р. БИКМУХАМЕТОВ
МУСА
ДЖАЛИЛЬ
• ПИСАТЕЛИ СОВЕТСКОЙ РОССИИ •

Г.М. Давлетшин, А.М. Сабирова
Описание рукописей
Мусы Джалиля

ШӘМСИ
ХАММАТОВ
МУСА
ҖӘЛИЛ –
ПАРТИЯ
СОЛДАТЫ

РАФАЕЛ МУСТАФИН

Юр. Корольков
НЕ ПРОПАВШИЙ
БЕЗ ВЕСТИ...
ГЕРОИ СОВЕТСКОЙ РОДИНЫ

ИСХАК ЗАБИРОВ
ДЖАЛИЛЬ
И
ДЖАЛИЛЬЦЫ

РАФАЭЛЬ
МУСТАФИН
ПО
СЛЕДАМ
ПОЭТА-
ГЕРОЯ

Муса Җәлил
турында
истәлекләр

песня твоя, джалиль
агнесса рошка

ГАЗИ КАШШАФ
Муса Җәлил

Муса
турында
истәлекләр

Миләүшә
Маннурова
Батырлар
җыры

М. Иконников
В каменном
мешке

Р. Бикмухаметов
Муса
Джалиль

Р. Бикмухаметов
Муса
Джалиль
Личность
Творчество
Жизнь

Хәйдәр Басыйров
Айдар Басыйров
Ватанга
тугры
калдылар

С. Сүнчәлиева, М. Әхматҗанов
Без —
яшь
җәлилчеләр

Ш. Х. Хамматов
Муса
Җәлил,
аның
каләм-
дәш-
ләре

В. Г. Воздвиженский
«Моабитские тетради»
Мусы Джалиля
Musa Gəlil

СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ

МУСА
ДЖАЛИЛЬ

К 60-летию со дня рождения поэта-героя

ГАЗЕТНО-ЖУРНАЛЬНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ТАТАРСКОГО ОБКОМА КПСС
КАЗАНЬ
1966

СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ СССР
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ИНСТИТУТ ИМЕНИ А. М. ГОРЬКОГО

На правах рукописи

Р. Г. БИКМУХАМЕТОВ

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ
МУСЫ ДЖАЛИЛЯ

Автореферат диссертации
на соискание ученой степени
кандидата филологических наук.

Научный руководитель — доц. **В. А. Архипов.**

МОСКВА—1955

КАЗАНСКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ В. И. УЛЬЯНОВА-ЛЕНИНА
КАФЕДРА ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Н. Г. ЮЗЕЕВ

ПОЭМЫ МУСЫ ДЖАЛИЛЯ

АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

КАЗАНЬ 1958

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ СССР
КАЗАНСКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени В. И. УЛЬЯНОВА-ЛЕНИНА

На правах рукописи.

М. С. КАШАФУТДИНОВ
(Гази Кашшаф)

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ТАТАРСКОЙ
СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
И
ТВОРЧЕСТВО МУСЫ ДЖАЛИЛЯ

АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

КАЗАНЬ
1960 г.

ЛЕНИНГРАДСКАЯ ОРДЕНА ЛЕНИНА ГОСУДАРСТВЕННАЯ
КОНСЕРВАТОРИЯ имени Н. А. РИМСКОГО-КОРСАКОВА
Кафедра истории русской и советской музыки

На правах рукописи

Ю. Н. ИСАНБЕТ

МУСА ДЖАЛИЛЬ
И ТАТАРСКАЯ МУЗЫКА

(ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ, № 821, МУЗЫКАЛЬНОЕ
ИСКУССТВО)

Автореферат
диссертации, представленной на соискание ученой степени
кандидата искусствоведения

Ленинград, 1970 г.

КАЗАНСКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени В. И. УЛЬЯНОВА-ЛЕНИНА

На правах рукописи

Р. А. МУСТАФИН

МОАБИТСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА
МУСЫ ДЖАЛИЛЯ В СВЕТЕ НОВЫХ МАТЕРИАЛОВ
И ИЗЫСКАНИЙ ПОСЛЕДНИХ ЛЕТ

(10.642 — литература народов СССР)

Автореферат
диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

Казань — 1971

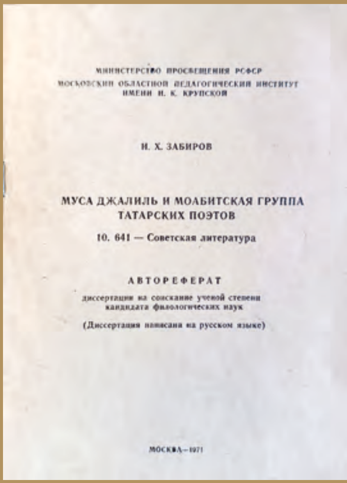
МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РСФСР
МОСКОВСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
ИМЕНИ Н. К. КРУПСКОЙ

Н. Х. ЗАБИРОВ

МУСА ДЖАЛИЛЬ И МОАБИТСКАЯ ГРУППА
ТАТАРСКИХ ПОЭТОВ

10. 641 — Советская литература

АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

(Диссертация написана на русском языке)

МОСКВА—1971

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РСФСР
КАЗАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ

на правах рукописи

Ф. Н. МУСТАФИН

ОБЩЕСТВЕННО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ МУСЫ ДЖАЛИЛЯ

(13.730 — теория педагогики)
Диссертация выполнена на русском языке

Автореферат
диссертации на соискание ученой степени
кандидата педагогических наук

КАЗАНЬ — 1972

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОРИИ
им. Г. ИБРАГИМОВА КАЗАНСКОГО ФИЛИАЛА АН СССР

На правах рукописи

БАДИКОВ КАНАФИ ГАБДЕЛБАРОВИЧ

82. 08:894. 321 — 1

ПОЭТИКО-СТИЛЕВЫЕ ТОНАЛЬНОСТИ
И ИХ СЛОВЕСНОЕ ВЫРАЖЕНИЕ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М. ДЖАЛИЛЯ

(период Великой Отечественной войны)

10. 02. 02—Языки народов СССР
(татарский язык)

Автореферат
диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

КАЗАНЬ—1982

Йаньш Йалкайн
ОДА
ГОСЛИТИЗДАТ
1956

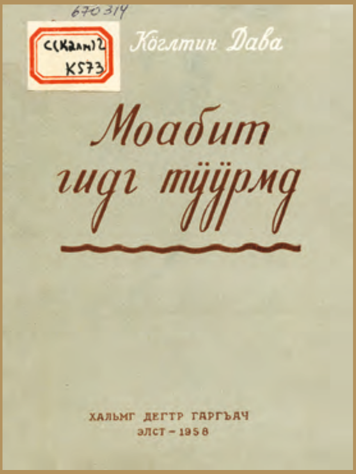
Көглтин Дава
Моабит гидг түүрмд
ХАЛЬМГ ДЕГТР ГАРГЪАЧ
ЭЛСТ – 1958

Риза Ишморат
Үлмәс җыр
ТАТКНИГОИЗДАТ

Ж. МУЛДАГАЛИЕВ
МАРД ШОИР ҚИССАСИ

Энвер Давыдов
МЫ НЕ ЗАБУДЕМ ТЕБЯ

Әнвәр Давыдов
МУСА АБЫЙ

РАФИС КОРБАН
ВАТАН

РАФИС КУРБАН
ОТЧИЗНА

Шабимуратов А. Мусе Джалилю посвящается… / А. Шабимуратов // Веч. Ташкент. – 1980. – 5 марта.

Шагеева Р. Г. Образ поэта-героя в изобразительном искусстве Татарии / Р. Г. Шагеева // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 180–187.

Шагиева Р. Слово о подвиге / Р. Шагиева // Сов. Татария. – 1981. – 29 марта.

Шагиева З. З. Жизнь как песня / З. З. Шагиева, М. Н. Шагиахметова // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 118–122.

Шаех Л. Героизм / Л. Шәех // Җәлил М. Сайланма әсәрләр: шигырьләр / Төз. Л. Шәех / М. Җәлил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 423 б. = Джалиль М. Избранное: стихотворения / Сост. Л. Шаех. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2014. – С. 5–6.

Шаймиев М. Поэт мужества / М. Шаймиев // Лит. газ. – 2006. – 15–21 февр.

Шаймиев М. Поэт мужества / М. Шаймиев // Маяк. – 2006. – 1 марта.

Шаймиев М. Немеркнущая гордость нашего народа, синоним национального духа / М. Шаймиев // Татар. края. – 2006. – Март (№ 9).

Шакир С. Павло Тычина вспоминает Мусу / С. Шакир // Сов. Татария. – 1967. – 8 янв.

Шакир С. Герой о герое / С. Шакир // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Шакир С. Джалиль строит БАМ / С. Шакир // Сов. Татария. – 1980. – 6 янв.

Шакиров А. Истоки героизма / А. Шакиров // Сов. Татария. – 1968. – 15 сент.

Шакиров З. «Комсомол меня сделал поэтом» / З. Шакиров // Комс. племя. – 1981. – 14 февр.

Шакиров З. Чтим земляка / З. Шакиров // Юж. Урал. – 1986. – 6 февр.

Шакиров З. З. Поиск продолжается / З. З. Шакиров // Татары в Оренбургском крае: материалы науч.-практ. конф. / Отв. ред. И. М. Габдулгафарова. – 2-е изд. перераб. – Оренбург, 1997. – С. 201–203.

Шаламов В. Студент Муса Залилов / В. Шаламов // Юность. – 1974. – № 2. – С. 78.

Шамов А. Встречи / А. Шамов // Сов. Татария. – 1966. – 15 февр.

Шамов А. Два вечера с Мусой / А. Шамов // Татар. края. – 2006. – Февр. (№ 7).

Шамсутдинова Ф. Герой живет в музыке / Ф. Шамсутдинова // Соц. Татарстан. – 1979. – 13 мая.

Шарафиева Л. Ш. Никто не забыт, ничто не забыто (Внеклассное мероприятие) / Л. Ш. Шарафиева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 167–171.

Шарафутдинов М. Наша гордость / М. Шарафутдинов // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Шарипов М. Героический образ М. Джалиля в татарской драматургии / М. Шарипов // Муса Джалиль и патриотические традиции в советской литературе: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 80-летию поэта-героя / Гл. ред. М. А. Ус-

манов, зам. гл. ред. А. Г. Ахмадуллин; сост. М. Б. Мардиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – С. 172–178.

Шарипов М. С. Воплощение героического в татарской драматургии / М. С. Шарипов // Җәлилиана үсештә: Герой-шагыйрь, Ленин премиясе лауреаты, атаклы «Моабит дәфтәре» авторы Муса Җәлилнең 100 еллыгына багышл. Вузара гыйльми-гамәли конф. материаллары (Уфа ш., 17 март, 2006 ел) / Җав. ред. С. Х. Хафизов. – Уфа: БДПУ нәшр., 2006. – Б. 66–70.

Шарипов М. С. Джалиль (Залилов) Муса Мустафович [2. 2. 1906, с. Мустафино Оренб. у. одноим. губ. (Шарлыкский р-н Оренб. обл.) – 25. 8. 1944, воен. тюрьма Плётцензее, Берлин], поэт. Герой Сов. Союза (1956) / М. С. Шарипов // Башкирская энциклопедия. В 7 т. / Гл. ред. М. А. Ильгамов. – Уфа: Башк. энцикл., 2006. – Т. 2: В–Ж. – С. 470.

Шатров В. «Сильнее всех смертей» / В. Шатров // Сов. культура. – 1981. – 6 марта.

Шафигуллина Д. Наш идеал / Д. Шафигуллина // Сов. Татария. – 1966. – 13 февр.

Шеметов А. Памяти поэта-героя [О выставке в Киевском ун-те] / А. Шеметов // Сов. Татария. – 1959. – 8 февр.

Шехонине И. Пламенное сердце / И. Шехонина // Гудок. – 1959. – 28 июня.

Шигапова Л. «И в сердце останется только любовь…» / Л. Шигапова // Челн. изв. – 2006. – 11 февр.

Шилов Л. Год жизни Мусы Джалиля / Л. Шилов // Огонек. – 1960. – № 21. – С. 17.

Шилов Л. Муса Джалиль – военный корреспондент / Л. Шилов // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 105–114.

Широкий В. Поэзия мужества / В. Широкий // Сов. Молдавия. – 1956. – 29 февр.

Ширяева Е. «Есть еще жизнь и после смерти…» / Е. Ширяева // Новый Зай. – 2006. – 17 февр.

Шитов А. М. Две судьбы: размышляя о Мусе Джалиле и Юлиусе Фучике / А. М. Шитов // Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: материалы Междунар. конф. «Джалиловские чтения» (г. Казань, 15 февраля 2016 г.). – Казань: Фолиант, 2016. – С. 25–30.

Шкляева А. Кызыл ромашка / А. Шкляева // Янарыш. – 2020. – 13 февр.

Школьникам о Мусе Джалиле // Веч. Казань. – 1981. – 10 февр.

Шнегас С. Песня свободной птицы / С. Шнегас // Комсомолец Татарии. – 1967. – 3 дек.

Шодикулов Х. Муса Джалиль и таджикско-татарские литературные взаимосвязи / Х. Шодикулов // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978.– С. 85–91.

Шпирт А. Вернувшийся с легендой / А. Шпирт // Лит. Россия. – 1976. – 13 февр.

Шток А. Новый спектакль театра им. Кирова / А. Шток // Ленин. путь (Ош). – 1959. – 28 июня.

Штыкалова Г. М. «Человек, полный светлого обаяния...» (к 90-летию со дня рождения Мусы Джалиля / Г. М. Штыкалова // Татары в Оренбургском крае: мате-

риалы науч.-практ. конф. / Отв. ред. И. М. Габдулгафарова. – 2-е изд. перераб. – Оренбург, 1997. – С. 213–219.

Шулаева Ю. А. Поэт-герой Муса Джалиль / Ю. А. Шулаева // Яшен булып атылган язмыш (Республика укытучыларының Муса Җәлилнең тууына 110 ел тулуга багышланган мәкаләләр, дәрес эшкәртмәләре, сыйныф сәгатьләре, класстан тыш чаралар җыентыгы) (Казан ш., 30 гыйнвар, 2016 ел). – Казан, 2016. – С. 220–223.

Шулькина И. Поэзия мужества / И. Шулькина // Сов. Латвия. – 1957. – 7 июня.

Шумская Н. «Муса Джалиль» / Н. Шумская // Лит. и жизнь. – 1959. – 11 янв.

Шумская Н. Поэзия Джалиля в музыке / Н. Шумская // Сов. Татария. – 1965. – 14 сент.

Шумская Н. Песень борьбы / Н. Шумская // Правда. – 1967. – 31 марта.

Шулькина И. Поэзия мужества / И. Шулькина // Сов. Латвия. – 1957. – 7 июня.

Щипачев С. Бессмертие / С. Щипачев // Правда. – 1956. – 3 февр.

Щипачев С. Поэт и воин / С. Щипачев // Труд. – 1976. – 15 февр.

Электронный альбом Джалиля покажут в день рождения // Казан. вед. – 2009. – 10 февр.

Элляй С. Вечно живой / С. Элляй // Соц. Якутия. – 1966. – 15 февр.

Эркай Н. Священная память / Н. Эркай // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Юбилей поэта-героя // Сов. Татария. – 1956. – 10 февр.

Юбилей поэта-героя // Веч. Казань. – 1981. – 13 февр.

Юдкевич Л. Всегда боец / Л. Юдкевич // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Юзеев Н. Бессмертный подвиг поэта / Н. Юзеев // Ленинец. – 1956. – 16 февр.

Юзеев Н. Новое о Мусе Джалиле / Н. Юзеев // Сов. Татария. – 1959. – 23 авг.

Юзиев Н. Постигая поэзию Джалиля / Н. Юзиев // Сов. Татария. – 1970. – 13 янв.

Юзеев Н. Богатство народное / Н. Юзеев // Сов. Татария. – 1976. – 29 февр.

Юзеев Н. Современное состояние и задачи джалиловедения / Н. Юзеев // Муса Джалиль: материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рожд. Поэта-героя / Отв. ред. Н. Юзеев. – Казань, 1978. – С. 16–24.

Юлдашев М. Джалиль вернулся. В бронзе [об открытии бюста М. Джалиля в г. Тосно Ленинградской обл.] / М. Юлдашев // Респ. Татарстан. – 2012. – 13 нояб.

Юнусов М. «Чтобы и после смерти не умирать» / М. Юнусов // Наука и религия. – 1974. – № 8. – С. 72–76.

Юсифов Н. Мужество поэта / Н. Юсифов // Огни Мингечаура. – 1966. – 13 февр.

Юсупова З. Детская организация / З. Юсупова // Воспоминания о Мусе Джалиле / Сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. – С. 35–37.

Юсупова Н. М. Неомифологические мотивы и образы в творчестве М. Джалиля / Н. М. Юсупова // Актуальные проблемы современной фольклористики: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Казань, 29 июня 2009 г.) / Науч. ред. Ф. И. Урманчеев;. сост.: Л. Х. Мухаметзянова, И. Г. Закирова, Л. Ш. Замалетдинов. – Казань: Алма-Лит, 2009. – С. 173–175.

Юсупова Н. М. Фольклорные символы как номинации в творчестве 1920–1930-х годов М. Джалиля / Н. М. Юсупова, А. Ф. Юсупов // Научно-техническая конф. по итогам совместного конкурса фундаментальных исследований РФФИ – РТ в 2018 г.: тез. докл. Рег. науч-практ. конф. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2018. – С. 140.

Якубович А. Письмо поэта / А. Якубович, Г. Хвостова // Комс. племя. – 1986. – 3 июня.

Якупов Х. Дань любви и уважения / Х. Якупов // Сов. Татария. – 1976. – 13 февр.

Якушева Ф. Джалиль и джалильцы / Ф. Якушева // Труд. – 2006. – 16 февр.

Якушенко Н. Слушая оперу «Джалиль» / Н. Якушенко // Сов. Татария. – 1961. – 24 марта.

Янмурзина А. Я. Жанровая система поэзии Мусы Джалиля и изучение одной из ее особенностей / А. Я. Янмурзина // XXI гасыр фәне: Филология һәм сәнгать белеме мәсьәләләре: Яшь галимнәр һәм аспирантларның фәнни конф. материаллары (Казан ш., 18 май, 2012 ел) / Төз.: Р. М. Хөснетдинов, Р. Т. Сәфәров, Л. Ш. Бәдертдинова. – Казан, 2012. – 6 нчы чыг. – Б. 198–204.

Янмурзина А. Я. Жанр песни в творчестве Мусы Джалиля / А. Я. Янмурзина // XXI гасыр фәне: Филология һәм сәнгать белеме мәсьәләләре. – 7 нче чыг.: Яшь галимнәр һәм аспирантларның Төбәкара фәнни конф. материаллары (Казан ш., 17 май, 2013 ел). – Казан, 2013. – С. 243–248.

Янмурзина А. Я. Из опыта изучения особенностей жанровой системы поэзии Мусы Джалиля / А. Я. Янмурзина // Вестн. ЧелябГУ. Сер.: Филология. Искусствоведение. – 2014. – № 3 (332). – С. 135–137.

Я петь вам буду, люди // Кн. обозр. – 1976. – 13 февр.

Таҗик телендә

Зайниддинов М. Мӯсо Ҷалил / М. Зайниддинов // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе, 1990. – Ч. 2. – С. 437–448.

Махмудов А. Шоири мубориз: Ба мунасиботи 70-слоагии рӯзи таваллуди Мӯсо Ҷалил / А. Махмудов // Тоҷикистони Советӣ. – 1976. – 15 февр.

Махмудов А. Рӯхи шикастнопазири шоир (Ба мунасибати 70-солагии рӯзи таваллузи кахрамони Иттифоки Советӣ, лауреати мукофоти Ленинӣ Мӯсо Ҷалил) / А. Махмудов / Бадахшони Советӣ. – 1976. – 15 февр.

Махмудов А. Фарзанди ҷовиди Ватан: Ба мунасибати 75-солагии Мӯсо Ҷалил / А. Махмудов // Ҳақиқати Ленинобод. – 1981. – 25 марти.

Нурмухаммал Л. Гул бирезад, нарезад аз вай бӯй / Т. Нурмухаммал // Ҷалил М. Аз «Дафтари Моабит». – Душанбе: Ирфон, 1966. – С. 5–8.

Шарипов А. Абулқосим Лоҳутӣ ва Мӯсо Ҷалил (нома аз Тотористан) / А. Шарипов // Тоҷикистон Советӣ. – 1990. – 1 февр.

Төрек телендә

Asılyazıcı H. Bır Halk Kahармanı Musa Celil / H. Asılyazıcı // May Yayınları. – 1969. – Sayı 24. – S. 6–7.

Güngör G. Tatar Şairi Musa Celil ve Moabit Defterleri / G. Güngör // Türk Dünyası. – 2013. – Sayı 36. – S. 43–54.

Төрекмән телендә

Зелилова З. Зехин яшда дәл… / З. Зелилова // Эдебият ве сунгат. – 1976. – 14 февр.

Махмыдов А. Белент хыҗувларың поэзиясы / А. Махмыдов // Эдебият ве сунгат. – 1976. – 15 февр.

Шахырың түркменче китаплары // Эдебият ве сунгат. – 1976. – 15 февр.

38 бахарың учгунлары // Эдебият ве сунгат. – 1976. – 15 февр.

Өлмез едигәрлик (Муса Җелилиң соңгы шыгырлары) // Җелил М. Моабит түрмесинде язылган гошглар / Татарчадан терҗиме эден Б. Кербабаев. – Ашгабат: Түркмендөвлетнешр., 1955. – С. 3–9.

Тыва телендә

Комбу С. Маадыр шълъкчъ дугайында / С. Комбу // Джалиль М. Моабит кыдыраажы: шүлүктер / Очул. С. С. Комбу; ред. О. О. Норбу. – Кызыл: ОАО «Тываполиграф», 2014. – Ар. 3–12.

Махмудов А. Татар улустуң улуг чогаалчызы / А. Махмудов // Тываның аныяктары. – 1977. – март 12.

Махмудов А. Өлүм чок солдат / А. Махмудов // Шын. – 1976. – 14 март.

Удмурт телендә

Кашшаф Г. Муса Ӟалиль / Г. Кашшаф // Ӟалиль М. Кылбуръёс: бигер кылысь берыктамын / Татар кыдысь берыктӥз Г. Сабитов. – Ижевск: Удм. кн. изд-во, 1960. – Б. 5–12.

Махмудов А. Легендалы пӧрмен улон: Муса Джалильлэн вордскемез дырысен 75 ар тырме / А. Махмудов // Сов. Удмуртия. – 1981. – 14 февр.

Украин телендә

Джаліль А. Кілька слів про Мусу Джаліля / А. Джаліль // Джаліль М. Моабитський зошит / Переклад з татарської О. Новицького / М. Джаліль. – Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1962. – С. 3–13.

Махмудаў А. Веліч подзвігу паэта-камуниста: Да 70-годдзя з дня нараджэння Мусы Джалиля / А. Махмудаў // Звязда. – 1976. – 15 люта.

Махмудов А. Рицар поезії / А. Махмудов // Зірка. – 1976. – 13 лютага.

Махмудов А. Незламність [К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / А. Махмудов // Молодь Украіни. – 1976. – 15 лютага.

Махмудов А. Його вірші живуть [К 70-летию со дня рождения Мусы Джалиля] / А. Махмудов // Літ. Україна. – 1976. – 17 лютага.

Махмудов А. Незламниї духом / А. Махмудов // Україна. – 1976. – № 7. – С. 13.

Махмудаў А. Жыццё, якое стало легендай: Да 75-годдзя Мусы Джаліля / А. Махмудаў // Чырвоная змена. – 1981. – 15 лютага.

Махмудов А. Нескорений: Минуло 75 років з дня народження Муси Джаліля / А. Махмудов // Радянська Україна. – 1981. – 18 лютага.

Үзбәк телендә

Забиров И. Жалил мен / И. Забиров // Шарқ юлдузи. – 1974. – № 9. – Б. 20–21.

Забиров И. Жалил мен ёнма-ён / И. Забиров // Гулистон. – 1976. – № 2. – Б. 21–22.

Забиров И. Нурдек ёркин, қиличдек ўткир: М. Жалил туғилған куннинг 80 йиллигига / И. Забиров // Қишлоқ ҳақиқати. – 1986. – 15 февр.

Кашшоф Ғ. «Моабит дафтари» қандай яратилди / Ғ. Кашшоф // Қизил Ўзбекистон. – 1957. – 24 апр.

Кашшоф Ғ. Шоир изидан / Ғ. Кашшоф // Ўзбекистан маданияти. – 1957. – 5, 9 окт.

Кашшоф Ғ. Юрак қони билан / Ғ. Кашшоф // Шарқ юлдизи. – 1957. – № 5. – Б. 96–99.

Махмудов А. Ўлмас шеърият: Муса Жалил туғилган кунининг 70 йиллигига / А. Махмудов // Совет Ўзбекистони. – 1976. – 15 февр.

Махмудов А. Қалбнинг мангу жасорати: Муса Жалил туғилганининг 75 йиллигига / А. Махмудов // Совет Тожикистони. – 1981. – 6 янв.

М. Жалил тугрисида // Шарқ юлдизи. – 1954. – № 1. – Б. 80–84.

Муҳамедхонов Х. Юрак қони блан битилган ше'рлар / Х. Муҳамедхонов // Жалил М. Моабит тюрьмасида ёзилган ше'рлар / Татарчадан М. Бобоев тарж. – Тошкент: ЎзССР давлат нашр., 1956. – Б. 3–12.

Муҳамедхонов Х. Юрак қони билан битилган шеърлар / Х. Муҳамедхонов // Жалил М. Моабит дафтари. Тўлатилган иккинчи нашри / Татарчадан М. Бобоев таржимаси. – Тошкент: ЎзССР давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959. – Б. 3–12

Мухтор А. Қаҳрамон шеърият / А. Мухтор // Жалил М. Қўшиқларим: Шеърлар. Тўпл. ва нашрга тайёрл. Р. Абдурашид / М. Жалил. – Тошкент: Ғ. Ғулом ном. адабиёт ва санъат нашр., 1982. – Б. 3–6.

Муҳамедханов Х. Юрак қони билан битилган шеърлар / Х. Муҳамедханов // Жалил М. Моабит дафтари. Тўлатилган иккинчи нашри / Татарчадан М. Бобоев тарж. – Тошкент: ЎзССР давлат бадий адабиёт нашр., 1959. – Б. 3–12.

Оташин ватанпарвар: М. Жалил таваллудининг 80 йиллигига // Ёш ленинчи. – 1986. – 15 февр.

Фин телендә

Mahmudov A. Runon voina: Musa Dzalilin syntymän 70-vluotispäiväksi / A. Mahmudov // Punalippu. –1976. – № 2. – S. 89.

Хакас телендә

Махмудов А. Кип-чоохха айланган чуртас: Муса Джалильге 70 час толга / А. Махмудов // Ленин чолы. – 1976. – 14 февр.

Чех телендә

Daněk V., Kabíček J. Básník Músa Džälíl // Džälíl M. Moabitský sešit / Přeložili V. Daněk a J. Kabíček / M. Džälíl. – Praha: Svět Sovětů, 1958. – S. 100–107.

Чуаш телендә

Алексин В. Чаплă сăвăçпа юнашар / В. Алексин // Хыпар. – 2006. – 11 ака.

Васильева Т. Хăватлă сăвăсен хăватлă куçарăвĕ / Т. Васильева // Сувар. – 2014. – 26 авăн.

Викторова В. Унăн ячĕ – паттăрлăх символĕ / В. Викторова // Коммунизм ялавĕ. – 1976. – 15 февр.

Джалиль çамрăклăхĕ // Пионер сасси. – 1974 – 1 окт.

Долгов В. Муса Джалиле аса илни / В. Долгов // Ялав. – 1964. – № 8. – С. 28–30.

Долгов В. Вилĕмсĕр поэт / В. Долгов // Коммунизм ялавĕ. – 1971. – 20 февр.

Долгов В. Ĕмĕрсенче ялкăшакан ят: М. Джалиль çуралнăранпа 70 çул çитнĕ тĕле / В. Долгов // Коммунизм ялавĕ. – 1976. – 8 февр.

Долгов В. Юрă пулса тăнă поэт / В. Долгов // Коммунизм ялавĕ. – 1981. – 15 февр.

Махмудбек Ю. «Кĕрешӳ юрри пек янăрĕ ман вилĕм» / Ю. Махудбек // Коммунизм ялавĕ. – 1966. – 13 февр.

Махмудов А. Совет литературин мухтавĕ / А. Махмудов // Çĕнтеру ялавĕ (ЧувАССР, Муркаш р-н). – 1971. – февр. 14-мĕшĕ.

Махмудов А. Поэт-патриот (Муса Джалиль çуралнăранпа 70 çул çитнĕ май) / А. Махмудов // Коммунизм ялавĕ. – 1976. – 15 февр.

Махмудов А. Пурнăçне поэзине халалланă: Совет Союзĕн Геройĕ Ленинла преми лауреачĕ, тутар халăхĕн пыллă поэчĕ Муса Джалиль çуралнăранна 75 çул çитнĕ май / А. Махмудов // Ялав. – 1981. – № 2. – С. 6–7.

Махмутов А. Паттăр поэт: Муса Джалиль çуралнăрана 75 çул çитне май / А. Махмутов // Пионер сасси. – 1981. – Февралĕн 17-мĕшĕ.

Михайлов В. Тăшман умĕнче чĕркуçленмен / В. Михайлов // Шăмăршă хыпарĕ. – 2006. – 18 нарăс.

Мустафин Р. Ураçинче тăрсавилетĕп / Р. Мустафин // Коммунизм ялавĕ. – 1966. – 15 февр.

Паньков И. Паттăр тусăм – муса Джалиль / И. Паньков // Пионер сасси .- 1969. – 12 июль.

Петров О. Хусанта – чăвашла кĕнекеу явĕ / О. Петров // Хыпар. – 2014. – 27 авăн.

Петрова Р. Яков Ухсайпа Муса Джалиль / Р. Петрова // Урал сасси. – 2016. – 11 нарăс.

Поэт-патриот // Хĕрлĕ ялав. – 1954. – 29 янв.

Поэт-герой // Коммунизм ялавĕ. – 1956. – 14 февр.

Поэт-герой // Коммунизм ялавĕ. – 1958. – 31 июль.

Скобелев И. Тыткăн – тертлĕ вырăн / И. Скобелев // Тăван Атăл. – 2006. –№ 4. – С. 43–62.

Смирнова Н. Джалиль ячĕпе – литературăпа музыка каçĕ / Н. Смирнова // Хыпар. – 2006. – 9 нарăс.

Туркай В. Вилĕмсĕрлĕх / В. Туркай // Джалиль М. Моабит тетрачĕсем. Сăвăсем / Тутарларан В. Туркай куçарнă. – Шупашкар: «Çĕнĕ Вăхăт», 2014. – С. 3–13.

Унăн ячĕ вилĕмсĕр: М. Джалиль çуралнăрана 70 çул çитне тĕле // Пионер сасси. – 1976. – 17 февр.

Ухсай Я. Çулăмлă поэт-патриот / Я. Ухсай // Хĕрлĕ ялав. – 1953. – 17 июль.

Ухсай Я. Поэт-патриот / Я. Ухсай // Ялав. – 1953. – № 9. – С. 31–32.

Файзуллин Р. Тăван çĕршыв ывăлĕ / Р. Файзуллин // Хатĕр пул. – 1982. – № 9. – С. 17–18.

Халăх хăĕн геройĕсене манмасть: Муса Джалиль çуралнăранша 60 çул çитнĕ тĕле // Коммунизм ялавĕ. – 1966. – 30 янв.

Хамматов Ш. Чăваш литературин тусĕ / Ш. Хамматов // Тăван Атăл. – 1988. – № 2. – С. 67–69.

Харис Р. Муса Джалиль паттăрлăхĕн психологи никĕсĕ / Р. Харис // Хыпар. – 2014. – 9 дек.

Юрьев М. Паттăрлаăх поэзийĕ / М. Юрьев // Коммунизм ялавĕ. – 1957. – 27 авг.

Юрьев М. Паттăр поэтăн юлашки кунĕсем / М. Юрьев // Коммунизм ялавĕ. – 1959. – 26 авг.

Чиркэс телендэ

Махмудов А. Ену псэу усакiуэ / А. Махмудов // Ленин нур. – 1981. – 14 февр.

Махмудов А. Усакiуэ-зауэлi: Муса Джалиль къызэралъхурэ пщэдей илъэс 70 ирокъу / А. Махмудов // Ленин гъузгу. – 1976. – 14 февр.

Махмутов А. Паттăр поэт: Муса Джалиль çуралнăрана 75 çул çитне май / А. Махмутов // Пионер сасси. – 1981. – Февралĕн 17-мĕшĕ.

Якут телендэ

Абсалямов А. Муса кынаттаах санааны сатан көҕүлүүрэ / А. Абсалямов // Кыым. – 1956. – Олунньу 15 к.

Аҕа дойдуга – олох, Аҕа дойдуга – ырыа!: Татар народун албан ааттаах уола, Советский Геройа Муса Джалиль туһунан // Эдэр коммунист. – 1956. – Кулун тутар 16 к.

Архипова Е. А. Муса Джалиль «Моабитскай тэтэрээтин» туһунан: хоһоон сахалы тылбаастаныы тыгарбэлээһиннэр / Е. А. Архипов // Единство многообразия Литеартура Якутии в контексте диалога культур: сб. науч. статей. – Якутск, 2015. – С. 207–213.

Губайдуллин Х. Иһинээҕитэ: Поэт-герой! / Х. Губайдуллин // Кыым. – 1956. – Олунньу 15 к.

Данилов С. Муса Джалиль (өлбүтэ 15 сылын туолуутугар) / С. Данилов // Хотугу сулус. – 1959. – № 1. – С. 26–28.

Джалиль А. Муса Джалиль туһунан аҕыйах тыл: Советсвкий Союз Геройа Ленинскэй премия лауреата татаар уһулуччулах поэт-патриота Муса Джалиль фашистарынан өлөрүллүбүтэ 15 сыла туолуутугар // Эдэр коммунист. – 1959. – Тосунньу 7 к.

Коммунист-поэт Муса Джалиль төрөөбүтэ 50 сылын туолуутугар // Кыым. – 1956. – Олунньу 15 к.

«Мин адаҕайбытым – олохпун норуокка аныырга» Муса Джалиль // Кыым. – 1966. – Олунньу 15 к.

Тимофеев М. Кини сүэҕин итии тэбиитэ / М. Тимофеев // Чолбон. – 2005. – № 5. – С. 44–45.

Эллей. Советский Союз Геройа, улуу поэт / Эллей // Хотугу сулус. – 1966. – № 1. – С. 113–114.

Эртюков И. Норут уола, норут геройа: Муса Джалиль өрөрүллүбүтэ 20 сылын туолуутагар / И. Эртюков // Кыым. – 1964. – Атырдьах ыйын 25 к.

ЭЧТӘЛЕК

Исламов Р. Муса Җәлилнең тәрҗемәи хәле һәм яңа библиографиясе 3

I. **Әсәрләре** 58

II. **Тормышы һәм иҗаты турында**
а) монографияләр, китаплар 71
б) истәлекләр 71
в) диссертация авторефератлары 79
г) фәнни җыентыклар 81
д) фотоальбомнар 82
е) библиографик күрсәткечләр 82
ё) методик ярдәмлекләр 83
ж) күргәзмә каталогы 84
з) буклетлар 84
и) әдәбияттагы образы 84
к) мәкаләләр 87

Фәнни басма

Рәмил Фәнәви улы Исламов

МУСА ҖӘЛИЛ:
Биобиблиографик күрсәткеч

Научное издание

Рамил Фанавиевич Исламов

МУСА ДЖАЛИЛЬ:
Биобиблиографический указатель
(*на татарском языке*)

Текстны җыю: *Рәмил Исламов*
Компьютерда биткә салу:
Гөлшат Галимуллина, Алсу Насибуллина, Рәфыйк Сәләхиев
Рәсемнәрне эшкәртү: *Гөлнара Дәүләтҗанова*
Тышлык бизәлеше: *Фәридә Ибраһимова*
Фотоиллюстрацияләр: *Рамиль Миңнуллин, Рәмил Исламов*
Корректор: *Флёра Гыйниятуллина*

Басарга кул куелды 04.02.2026. Форматы 70×100 1/16.
Офсет кәгазьдә. Гарнитурасы «Times New Roman».
Шартлы басма табагы 17,45.
Тираж 500 экз. Заказ 4.2/26.

ТР ФА М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе
һәм төбәкне өйрәнү институты.
420015, Казан ш., Пушкин ур., 56
E-mail: info-ite@mail.ru

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе нәшрияты.
420111, Казан ш., Бауман ур., 20.
E-mail: izdat.anrt@yandex.ru

ISBN 978-5-9690-1432-9

9 785969 014329